ResearchGate

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: https://www.researchgate.net/publication/330752994

لە زمانەوانییەوە بۆ ئەدەبیات – بەرگی یەکەم

Book · January 2018

CITATIONS
0

READS
175

1 author:

Osman Hamad Dashti
Koya University
34 PUBLICATIONS **0** CITATIONS

SEE PROFILE

All content following this page was uploaded by Osman Hamad Dashti on 31 January 2019.

The user has requested enhancement of the downloaded file.

له زمانه‌وانییه‌وه
بۆئه‌ده‌بیات

کورش صفوی

له زمانەوانییەوە بۆ ئەدەبیات

بەرگی یەکەم **هۆنراو**

وەرگێڕانی
عوسمان دەشتی
ئەندامی کارای ئەکادیمیای کوردی

پێداچوونەوەی
پ. د. یوسف شەریف سەعید

٢٠١٨ ی زاینی – ٢٧١٨ ی کوردی

ناوی کتێب: لە زمانەوانییەوە بۆ ئەدەبیات
نووسینی: کورش سەفەوی
وەرگێڕانی: عوسمان دەشتی
پێداچوونەوەی: پ. د. یوسف شەریف سەعید
بەرگی یەکەم: هۆنراو
بابەت: ڕەخنەی ئەدەبی
سەرپەرشتیی هونەری و بەرگ: عوسمان پیرداود
دەرهێنانی هونەری ناوەوە: عیسام موحسین
چاپی یەکەم: ٢٠١٨
چاپخانەی ڕۆژهەڵات
تیراژ: (٥٠٠) دانە
ژمارەی ڕیزبەندی بڵاوکراوەکانی زانکۆی کۆیە: ٢٠١٨/١٧

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکانی
هەرێمی کوردستان ژمارەی سپاردنی (٦٣٨) ی ساڵی ٢٠١٧ی پێدراوە

پێشکەشە بە مامۆستام

دکتۆر عەلی محەمەد حەقشناس

پێرست

پێشەکی وەرگێڕ	١٥
پێشگوتار	٢٧
هێما دەنگییەکان	٣٣

بەشی ١

١/ **سەرنج و تێبینییە تیۆرییەکان**	٣٥
١/١ بنیاتگەری	٣٨
٢/١ زمان و نیشانە	٤٢
١/٢/١ زمان و ئاخاوتن	٤٣
٢/٢/١ نیشانەی زمانی	٤٤
٣/٢/١ پەیوەندی	٤٥
٤/٢/١ هاوزەمانی و دەرزەمانی (هاوکاتی و مێژوویی)	٤٦
٣/١ ئەرکەکانی زمان	٥٠
١/٣/١ ئەرکی سۆزداری	٥١
٢/٣/١ ئەرکی هاندەری	٥٢
٣/٣/١ ئەرکی گەڕانەوەیی	٥٢
٤/٣/١ ئەرکی ئەوپەڕ زمانی	٥٣
٥/٣/١ ئەرکی هاودڵی	٥٣
٦/٣/١ ئەرکی ئەدەبی	٥٤
٤/١ زمانی ئەدەب	٥٥
٥/١ بەرجەستەسازی ئەدەبی	٦٤
١/٥/١ لادان لە زمانی پێوەر	٦٩
١/١/٥/١ لادانی وشەیی	٧٢

٢/١/٥/١ لادانی ڕێزمانی ٧٣

٣/١/٥/١ لادانی دەنگی ٧٣

٤/١/٥/١ لادانی نووسین ٧٣

٥/١/٥/١ لادانی واتایی ٧٤

٦/١/٥/١ لادانی شێوەزاری ٧٥

٧/١/٥/١ لادانی شێوازی ٧٥

٨/١/٥/١ لادانی زمانی ٧٦

٢/٥/١ زیادەکردنی ڕێسا ٧٦

٦/١ جۆرەکانی زمانی ئەدەبی ٧٨

کتێبنامە ٨٨

بەشی ٢

کورتە مێژوویەکی لێکۆڵینەوە ئەدەبییە کۆنەکان ٩١

١/٢ پێشینەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکان لە ڕۆژئاوادا ٩٤

١/١/٢ یۆنان و ڕۆمانی کۆن ٩٤

٢/١/٢ سەدەکانی ناوەڕاست ١٠١

٣/١/٢ سەردەمی ڕێنیسانس و دواتر ١٠٥

٢/٢ پێشینەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکان لای موسوڵمانان ١٠٩

١/٢/٢ کورتە مێژوویەکی هونەرەکانی ڕەوانبێژی ١١١

١/١/٢/٢ سەرچاوە عەرەبییەکان ١١١

٢/١/٢/٢ سەرچاوە فارسییەکان ١١٨

٢/٢/٢ کورتە مێژوویەکی هونەری عەرووز و سەروا ١٢٠

١/٢/٢/٢ لێکۆڵینەوە عەرووزییەکان ١٢٠

٢/٢/٢/٢ لێکۆڵینەوە لەبارەی سەرواوە ١٢٨

٣/٢ ئەگەری کارتێکردنی بیروڕای توێژەرانی ئەوروپایی لەسەر ڕەوانبێژی ئیسلامی ١٣١

کتێبنامە ١٣٩

بەشی ٣

ناتەواوی لێکۆڵینەوە ئەدەبییە کۆنەکان ١٤١

١/٣ ناتەواوی لەپێناسەدا ١٤٣

٢/٣ تێکەڵکردنی ئاخاوتن و نووسین ١٤٦

٣/٣ هاتنەناوەوەی هونەرەکانی ئەدەبی عەرەبی بۆ ناو ئەدەبی فارسی ١٤٨

٤/٣ باسکردنی هونەرەکان لەپاڵ سنعەتەکاندا ١٥٠

٥/٣ جیاوازی لە ناوناندا ١٥٢

٦/٣ بایەخپێنەدانی هەندێ لە سنعەتەکان ١٥٣

٧/٣ لاوازی لە پۆلینبەندی ١٧٧

کتێبنامە ١٥٩

بەشی ٤

کورتە مێژوویەکی گشتی لە بارەی لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانی ئەدەبیات ١٦١

١/٤ لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانی ئەدەبیات لە ڕۆژئاوادا ١٦٣

٢/٤ لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانی ئەدەبیات لە ئێران ١٧٠

کتێبنامە ١٧٣

بەشی ٥

پێداچوونەوە بە توێژینەوە زمانەوانییەکانی ئەدەبیات ١٧٧

١/٥ وەسف و پێناسە ١٧٩

٢/٥ شیکردنەوەی دەسکەوتە زمانەوانییەکان لەبواری ئەدەبیاتدا	١٨٢
١/٢/٥ پۆلبەندی ڕەها	١٨٣
٢/٢/٥ بایەخپێنەدان بە ژمارەی پاتەبوونەوە و ڕوودانی سنعەتەکان	١٨٨
٣/٥ ڕێبازی ئەم لێکۆڵینەوەیە	١٩١
کتێبنامە	١٩٢
بەشی ٦	
دووبارەبوونەوەی ئاخاوتن	١٩٣
١/٦ هاوسەنگی	١٩٥
١/١/٦ نموونەکانی لێکچوون و جیاوازی لە هاوسەنگیدا	١٩٩
٢/١/٦ جۆرەکانی هاوسەنگی	٢٠١
٢/٦ ئازادی و بەند لە دووبارەبوونەوەی ئاخاوتندا	٢٠٢
٣/٦ وەسفی هۆنراو	٢٠٨
٤/٦ جوانکاری هۆنراو و جوانکاری شیعر	٢٠٩
کتێبنامە	٢١٣
بەشی ٧	
هاوسەنگیی دەنگی	٢١٥
١/٧ هاوسەنگیی فۆنیمی	٢١٨
٢/٧ هاوسەنگیی بڕگەیی	٢٣٠
١/٢/٧ دووبارەبوونەوەی پۆلە بڕگە	٢٣٩
٢/٢/٧ وەستان لەنێوان پۆلە بڕگەکاندا	٢٤٢
کتێبنامە	٢٤٧

بەشی ٨

هاوسەنگیی وشەیی ٢٤٩

١/٨ دووبارەبوونەوە لەئاستی وشەدا ٢٥١

١/١/٨ هاوچەشنی ناتەواو ٢٥٣

٢/١/٨ هاوچەشنی تەواو ٢٥٧

٢/٨ دووبارەبوونەوە لەئاستی گرێدا ٢٦٠

١/٢/٨ هاوچەشنی ناتەواو ٢٦٠

٢/٢/٨ هاوچەشنی تەواو ٢٦١

٣/٨ دووبارەبوونەوە لەئاستی ڕستەدا ٢٦٢

١/٣/٨ هاوچەشنی ناتەواو ٢٦٣

٢/٣/٨ هاوچەشنی تەواو ٢٦٤

کتێبنامە ٢٦٦

بەشی ٩

هاوسەنگیی ڕێزمانی ٢٦٧

١/٩ دووبارەبوونەوەی پێکهاتە ٢٦٩

٢/٩ هاونشینسازی ئەرکی ٢٧٣

٣/٩ جێنشینسازی ئەرکی ٢٧٥

کتێبنامە ٢٧٦

بەشی ١٠

ڕیزبەندی پلەکانی داهێنانی هۆنراو ٢٧٧

١/١٠ ئەرکی زمان ٢٧٩

٢/١٠ ڕیزبەندی پلەکانی زیادەکردنی ڕێسا ٢٨١

٣/١٠ بەند لەهاونشینیدا ٢٨٥

١/٣/١٠ بەند لەپێكهاتە عەتفییەكاندا	٢٨٦
٤/١٠ توانای باڵادەستی سنعەتەكان	٢٩٤
كتێبنامە	٣٠٣
بەشی ١١	
پۆلبەندی سنعەتە جوانكارییەكانی هۆنراو	٣٠٥
١/١١ بنەماكانی پۆلبەندی	٣٠٨
٢/١١ ئەو سنعەتانەی لەدووبارەبوونەوەی دەنگی تەواو بەدەستدێن	٣٠٩
١/٢/١١ دووباربوونەوەی دەنگی تەواوی یەك فۆرمی زمانی	٣١٥
١/١/٢/١١ دووبارەبوونەوەی سەرەتا	٣١٥
٢/١/٢/١١ دووبارەبوونەوەی كۆتایی	٣١٦
٣/١/٢/١١ دووبارەبوونەوەی ناوەند	٣١٦
٤/١/٢/١١ دووبارەبوونەوە لەسەرەتای كۆمەڵە	٣١٧
٥/١/٢/١١ دووبارەبوونەوە لەكۆتایی كۆمەڵە	٣١٧
٦/١/٢/١١ دووبارەبوونەوە لە سەرەتاو لە كۆتاییدا	٣١٨
٧/١/٢/١١ دووبارەبوونەوە لە كۆتایی و سەرەتادا	٣١٨
٢/٢/١١ دووبارەبوونەوەی دەنگیی تەواوی دوو فۆرمی زمانی	٣١٩
٣/١١ ئەو سنعەتانەی لەدووبارەبوونەوەی دەنگیی ناتەواو بەدەستدێن	٣٢٠
١/٣/١١ سەروا	٣٢١
٢/٣/١١ سەروادار	٣٢٤
١/٢/٣/١١ سەرواداری هاوتەریب	٣٢٤
٢/٢/٣/١١ سەرواداری پەڕگیر	٣٢٥

٣/٢/٣/١١ سەرواداری هاوسەنگ ٣٢٧
٤/٢/٣/١١ سنعەتەکانی پەیوەست بەسەرواداری ٣٢٨
١/٤/٢/٣/١١ جووتسازی ٣٢٨
٢/٤/٢/٣/١١ ڕازاندنەوە ٣٢٩
٣/٤/٢/٣/١١ هاوسەنگکردن ٣٣٠
٣/٣/١١ ڕەگەزدۆزی ٣٣١
١/٣/٣/١١ ڕەگەزدۆزی ڕانەبردوو ٣٣٣
٢/٣/٣/١١ ڕەگەزدۆزی زیادە ٣٣٤
٣/٣/٣/١١ ڕەگەزدۆزی ناتەواو ٣٣٨
٤/٣/٣/١١ ڕەگەزدۆزی ئاوەژوو ٣٤١
٤/١١ پۆلبەندی سنعەتەکان ٣٤٢
کتێبنامە ٣٥٠
بەشی ١٢
قسەی کۆتایی ٣٥١
سەرچاوەکانی لێکۆڵینەوە ٣٥٩
سەرچاوەی نموونەکان ٣٦٨
فەرهەنگۆك ٣٧٠

پێرستی هێڵکارییەکان

هێڵکاری (١) ٥١

پرۆسەی پەیوەندیکردن لەئاخاوتندا

هێڵکاری (٢) ٥٥

ئەرکەکانی زمان لەپرۆسەی پەیوەندیکردن لە ئاخاوتندا

هێڵکاری (٣) ٦٧

نەخشەی ناوزمانی ئەرکی زمان

هێڵکاری (٤) ٧٢

کارکردی پرۆسەی بەرجەستەسازی و ئۆتۆماتیکی

هێڵکاری (٥) ٨٤

جۆرە ئەدەبییەکان

هێڵکاری (٦) ٢١٢

ژمارەی پاتەبوونەوە و ڕوودانی جۆرە ئەدەبییەکان لەسەر
بنەمای نەخشەی ناوزمانی ئەرکی زمان

پێشەکی وەرگێڕ

هەر دەقێك، یـاخود هـەر بەرهـەمێکی ئـەدەبی لـە بنـەمادا زادەی دوو سیستەمە؛ یەکیان سیستەمی زمان و دووەمیان سیستەمی ئەدەب، سیستەمی ئەدەبی بەواتای هونـەر یـاخود هونـەرە ئەدەبییـەکان دێت. بەڵام ئەمەی دوایی، واتا هونەرە ئەدەبییەکانیش هـەر لەڕێگـەی زمـان و بەهۆی ئەو سیستەمەوە جێبەجێ دەکرێن، کەواتـە ئـەرکی زمـان لـە داڕشتن و داهێنان و مانەوە و زیندوویێتی هـەر تێکسـت و بەرهـەمێکی ئەدەبیدا دوو چەندانەیە. لەو بارەوە بیرمەندێکی وەکو (ڕۆلان بـارت) پێـی وایـە کـە دەق یـاخود هـەر بەرهـەمێکی ئـەدەبی بریتییـە لـە جەستەیەکی زمانەوانی، یاخود لەبەرهەمی ئەدەبیدا ئەوە زمانە قسە دەکات نەوەك نووسەرەکەی. هەروەها نووسـەر و ڕەخنـەگری ناسـراوی ئێرانـی (شـەفیعی کـەدکنی)یش لـەو بـارەوە دەڵێ؛ بەرهـەمی ئـەدەبی بەگشتی و لەو ناوەشـدا دەقـی شـیعری بەتایبـەتی، ڕووداوێکـە و لـەناو زماندا ڕوودەدات. بەم شێوەیە دەتوانین بڵێین کەوا زمان لەئاست هـەر بەرهەمێکی ئەدەبیدا، هەم ئامراز و کەرەستەیە و هەم بنەمایـە، هـەر خوێنەرەکیش لەڕێگـەی خوێندنـەوە و واتاکردنـەوەی ئـەو بنەمایـەوە پـەی بـە هونـەر و داهێنانـەکانی ئەدەبیـدا دەبـات. تـا ئێـرە مەبەسـت تـەنها ئـەوەبوو کـەوا ئـەو پەیوەندییـە تێکچـڕژاو و ئورگانیکییـەی لەنێوان سیستەمی زمان و سیستەمی ئەدەبدا هەیە ڕوونبکرێتەوە.

خۆ ئەگەر بمانەوێت دوورتر بڕۆین و ئاوڕ لە پەیوەندی لەنێوان زمان و بیر، زمان و مرۆڤ بدەینەوە، ئەوا دەبێ ئەو ڕستەیەی (هایدگەر) دووپاتبکەینەوە کە دەڵێ؛ زمان ماڵ و مەنزڵی مرۆڤە. بەواتای ئەوەی مرۆڤ تەنها لەناو زمان و لەڕێگەی زمانەوە مرۆڤە. ئەنجا هەموو بیرمەند و نووسەر و داهێنەرێکی دەقی ئەدەبیش، هەر لەناو ئەو ماڵەدا دەژییێت و کاردەکات و بەرهەم دەخوڵقێنێت.

مەسەلەی بنەمای زمانەوانی ئەدەبیات زۆر دەمێکە وەکو تیورێکی ڕەخنەی زانستی ئەدەبیات مامەڵەی لەگەڵدا دەکرێت. دوابەدوای سەرهەڵدانی ڕێبازی ڕەخنەی فۆرمالیستی ڕووسەکان، لەدوای چارەگی یەکەمی سەدەی بیستەم، تا دەگاتە ڕەخنەی بنیاتگەری و پاش بنیاتگەری و ڕێبازە ڕەخنەییە هاوچەرخەکانی وەکو هەڵوەشانەوەگەری و وەرگرتن و هیرمۆنتیکا، هەر هەموویان بە پلەی یەکەم لەهەوڵی ئەوەدان هەم ڕەخنەی ئەدەب و هەم دەقناسی، لەگەڵ میتۆدێگەلێکی زانستی و لەپێشەوەشیاندا میتۆدی زمانەوانی، جووت و ڕێك بخەن.

بەمەبەستی ئاشناکردن و شارەزایی زیاتری توێژەر و لێکۆڵەر و ڕەخنەگرانی کورد سەبارەت بەم ڕێبازە ڕەخنەییە، هەروەها لەسۆنگەی هۆگری و ئاشنایەتی خۆشمانەوە بە چەمکەکانی ڕەخنەی زمانەوانی ئەدەبیات. هاتینە سەر ئەو باوەڕەی کە وا پێویست دەکات، هەم کتێبخانەی کوردی و هەم بواری ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی لەوەها بەرهەمێك بێبەش نەبن.

لەگەڵ ئەوەی جێبەجێکردنی ئەم ئەرکە کارێکی ئاسان نەبوو، کێشە و گرفتی جۆراوجۆریشی لەبەردەمدا هەبوو، کە لە خوارەوە ئاماژە بۆ هەندێ لایەنی ئەو گرفتانە دەکەین، بەڵام لەدواجاردا هەموو ئەوانە نەیانتوانی ببنە کۆسپ و ڕێگر لەبەردەم ئەنجامدانی کارەکە و جێبەجێکردنیدا. لێرەدا پرسیار ئەوەیە کە ئاخۆ تا چ

ڕادەیەك توانیومانە لەئەنجامدانی ئەم کارەدا سەرکەوتووبین؟ ئەوە بێ شك وەڵامەکەی لەلای خوێنەرە و دواجاریش ئومێد دەخوازین کە توانیبێتمان ئەو ئەنجامە بەدەستبهێنین کە لە وەرگێڕانی ئەم کتێبەدا لەبەرچاومان گرتووە.

١- مەسەلەی زاراوە: یەکێك لە پێشترین ئەو گرفتانەی ڕووبەڕووی هەر وەرگێڕێك دەبێتەوە لەبواری زانستە جۆراوجۆرەکان مەسەلەی زاراوەیە. دیارە بۆ وەرگێڕانی کوردیش ئەرکەکە دووبەرابەرە. بەو هۆیەی تاوەکو ئێستا کتێبخانەی کوردی لەبواری فەرهەنگ و وشەنامەی زاراوەکانی تایبەت بەزانست و پسپۆڕییە جیاوازەکان، لەوێنەی فەرهەنگی زاراوەکانی کۆمەڵناسی، فەلسەفی، دەروونزانی، ئەدەبیاتناسی و زمانەوانی ... تاد لەپاڵ زانستە سروشتییەکان، زۆر هەژار و دەستکورتە. لەکاتێکدا لەزمانی گەلانی دەرو دراوسێ، بەتایبەتیش فارسی و عەرەبی کەوا بەندە ئاشنایەتیم لەگەڵیاندا هەیە، بەدەیان فەرهەنگی زاراوەی زانستی لەم چەشنە لەبەردەستدان. بۆیە لەکاتی ئەنجامدانی کارەکەدا. ئێمە هەر لە سەرەتاوە ڕووبەڕووی ئەم کێشەیە بووینەتەوە، ئەویش لەهەردوو مەیدانی پەیوەست بە بابەتی کتێبەکە؛ یەکەمیان زاراوەکانی تایبەت بەبواری زمانەوانی و دووەمیان زاراوەکانی بواری ئەدەبیاتناسی لەگەڵ ئەوەی لەماوەی ئەم چارگە سەدەیەی ڕابردوو لە زانکۆکانی کوردستاندا کارێکی زۆر و بەرهەمدار لەبواری زمانەوانی و بەتایبەتیش زمانەوانی نوێدا ئەنجامدراون، بەڵام وەکو لەپێشەوە گوتمان تاوەکو ئێستا، فەرهەنگێکی گشتگیر و هەمەلایەنەی تایبەت بە زاراوەکانی زمانەوانی بەدیناکرێت. بۆیە ئێمە ئەوەندەی لەو بوارەدا بۆمان لوابێت سوودمان لە وشە و زاراوەسازی ئەو لێکۆڵینەوانە وەرگرتووە. ئینجا بەهۆی ئەو نزیکایەتی و خزمایەتییەی لەنێوان هەردوو زمانی کوردی و فارسیدا هەیە، لەزۆر شوێندا و زیاتریش

بەمەبەستی خۆ بواردن لە زاراوەتاشی، هەر سوودمان لەزاراوە فارسییەکە خۆی وەرگرتووە، هات و دڵنیابووبین لەوەی کە زاراوەکە بۆ خوێنەری کوردیش کێشەیەك دروست ناکات. بۆ نموونە بۆ زاراوەیەکی وەکو (بەرجەستەسازی) لەکوردیدا (بەرجەستەکاری، بەرجەستەکردن، زەفکردنەوە) بەکاربراون. بەڵام ئێمە هیچ خەوشێك لە بەکارهێنانی زاراوەکە، وەك ئەوەی لەسەرچاوە فارسییەکاندا هاتووە نابینین. هەروەها بۆ زاراوەیەکی وەکو (زمانی خودکار)، لەکوردیدا (زمانی ئۆتۆماتیك، ئاخاوتن، ئاسایی، ڕۆژانە...) بەکار دەهێنرێت، کە وەکو ئەرك ڕۆڵی (زمانی پێوەر) دەبینێت لەبەرابەر (زمانی ئەدەبیدا). ئێمە زاراوەی (زمانی ئاسایی)مان هەڵبژاردووە، لەکاتێکدا وەرگێڕانی زاراوەی (خودکار) بەدەق واتای (ئۆتۆماتیك)دەگەیەنێت.

ئەنجا لەبواری زاراوەکانی ئەدەبیاتناسی و بە تایبەتیش ئەو ناو و وشە و زاراوانەی کەوا پەیوەندییان بەچەند لایەنێکی هونەر و سنعەتە ئەدەبی و ڕەوانبێژییە کۆنەکانەوە هەیە، ئەوا بەناچاری وەکو خۆیمان هێشتوونەتەوە. بەو هۆیەی زاراوەکان لە بنەڕەتدا پەیوەندیان بە هونەرەکانی ڕەوانبێژی ئەدەبی عەرەبییەوە هەیە و تاوەکو ئەمڕۆ لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییە کوردییەکاندا ئاوڕیان لێ نەدراوەتەوە. بۆیە هەر هەوڵێك لەپێناوی وەرگێڕانیان بۆ سەر زمانی کوردی خۆی لەخۆیدا کارێکی بێهوودەیە. چونکە لەسەرەتادا ناولێنانەکان داڕشتنێکی عەرەبی هەیە، ئەنجا ئەو داڕشتنە خۆیشی لە سنعەتێکی تایبەت بەئەدەبی عەرەبییە وەرگیراوە کە ڕەنگە لەئەدەبی کوردیدا هەر نموونەی نەبێت. دوای ئەوە فارسەکانیش ئەم وشە و زاراوانەیان وەك خۆیان هێشتۆتەوە و هەوڵی وەرگێڕانیان نەداون. لەوێنەی: (موزارەعە، تەعەتوف، تەزییل، تەوشیح، تەتریز، تەفخیم، ئیماء، تەلەتوف، ئیشهاد ... تاد). بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا ئەو ناو و زاراوانەی

تایبەتن بە هونەرە سەرەکییەکانی ڕەوانبێژی و لە لێکۆڵینەوە کوردییەکاندا کاریان لەسەر کراوە، ئەوا بێگومان پەنامان بردۆتەوە بەر هەمان ئەو وشە و زاراوە کوردیانەوە.

٢- لەبارەی نموونە ئەدەبییەکانەوە: وەکو لەو پێشەکییەی نووسەردا هاتووە، ئەم کتێبە (مەبەست بەرگی یەکەمە) خۆی لە بنەڕەتدا تێزێکی زانکۆییە و لەژێر ناونیشانی ((بوونی هۆنراو لەئەدەبی فارسیدا)) ئەنجامدراوە. ئەنجا بەمەبەستی ڕوونکردنەوەی ئامانجی لێکۆڵینەوەکەی گوتوویەتی؛ ئەمە هەوڵێکە لەپێناوی لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی هۆنراو لەئەدەبی فارسیدا ئەنجامدراوە. ئەمە ئەوە دەگەیەنێ کە بابەتی بنەڕەتی و لایەنی پراکتیکی لێکۆڵینەوەکە، بریتییە لە کۆمەڵێك پرۆسە و ڕێکاری زمانەوانی هۆنراوساز، لەمەڕ زمان و بنیات و پێکهاتەی هۆنراو لەسەر هەر سێ ئاستەکانی زمان، دەنگسازی، وشەسازی، ڕێزمانی یاخود ڕستەسازی، کە لەسەر نەزم و هۆنراوی فارسییەوە پراکتیك کراون. بۆیە هەر دەبێت وەکو لایەنێکی دانەبڕاوی لێکۆڵینەوەکان نموونە و کەرەستەی شیکردنەوەکان هەر بەو زمانە، واتە زمانی فارسی بن. بەڵام ئەگەر هات و پرسیارێکی لەو جۆرەش بکرێت کە ئاخۆ نەدەکرا نموونەکان بکرێن بەکوردی؟. یا ئەوەتا نموونەی کوردی بۆ بابەت و لێکۆڵینەوەکان بهێندرابایەتەوە؟.

لە وەڵامدا دەڵێین، ئەگەر هەر هەوڵێك لەپێناوی بەکوردی کردنی نموونەکان، واتە وەرگێڕانیان بۆ سەر زمانی کوردی بدرایە، ئەوا سەرتاپای لێکۆڵینەوەکانی کتێبەکەی لە ڕووی میتودناسییەوە دەخستە بەردەم دوو ئیشکالی گەورە؛ یەکیان ئەوەیە کەوا وەرگێڕانی نموونەکان، بەتایبەتیش نموونە شیعرییەکان، بۆ سەر هەر زمانێك، ئەوا لەپێشەوە دەبێتە مایەی گۆڕان و شێواندنی بنیات و پێکهاتە و خەسڵەت و تایبەتمەندییە زمانییەکانی خودی نموونەکان لەلایەك و،

ئەنجا دواجاریش لە ئەنجامی ئەم ئالوگۆڕانەدا ئەوا زەمینەی کار و لایەنی پراکتیکی لێکۆڵینەوەکان لەبار دەچێت.

ئیشکالی دووەم لەبەردەم بەشی دووەمی پرسیارەکە، واتا هێنانەوەی نموونەی کوردی بۆ بابەتەکانی لێکۆڵینەوەکان دەمانگێڕێتەوە بۆ سەرەتای مەسەلەکە، ئەویش ئەوەیە کە ئەم لێکۆڵینەوەیە سەبارەت بە مەسەلەی هۆنراو لە ئەدەبی فارسیدا ئەنجامدراوە و نەوەك هەر زمان و ئەدەبێکی تر. ئەنجا لەکاتی هێنانەوەی نموونەی کوردی بۆ بابەتەکانی لێکۆڵینەوە. ئەوا ئێمە ڕووبەڕووی کارێکی تازە دەبینەوە کە لە ئاست لێکۆڵینەوە بنەڕەتییەکەدا جیاوازە. ئەوسا بریتی دەبێت لە مەسەلەی زمانەوانی هۆنراوسازی لەئەدەبی کوردیدا، کە ئەمەی دوایی خۆی لەخۆیدا، لەپاڵ بایەخ و بەها زانستی و تیوری لێکۆڵینەوەکە بەشێوەیەکی گشتی، بەیەکێك لە ئامانجە دیار و خواستراوەکانی ئێمە دادەندرێت کە ئەم وەرگێڕانەی لەپێناودا ئەنجامدراوە.

واتە ئەگەر هات و بەیانی توێژەر و ڕەخنەگرێکی کورد بیەوێت لەڕێگەی میتودی ڕەخنەی زمانەوانییەوە لێکۆڵینەوەکی زانستی بۆ هەر جۆرێکی ئەدەبی کوردی یا تەنانەت لەبارەی یەك دەق و یەك تاکە بەرهەمی ئەدەبی کوردیش ئەنجام بدات، ئەوا بێ سڵەمینەوە دەتوانێت سوود لە هەموو ئەو پرۆسە و ڕێکار و میکانیزمانەی زمانەوانی وەربگیرێت کە لەم لێکۆڵینەوەیەدا پێڕەوی لێکراوە و ئەنجا نموونەی زیندووشی لەئەدەبی کوردی بۆ بهێنێتەوە. لەم بارەیەوە دووبارەی دەکەمەوە و دەڵێم، لەلایەك بەهۆی نزیکایەتی زۆری هەردوو زمان لەیەکتر و، لەلایێکی دیکەش بەهۆی ئاشنایەتی کەم و زۆری زۆرینەی خوێندەوارانی کورد لەگەڵ زمان و ئەدەبیاتی فارسیدا، وا دەزانم کێشەیەکی ئەوتۆ لە تێگەیشتن و سەرەدەری دەرکردن لەگەڵ نموونە فارسییەکان دروست نابێت.

لەمەسەلەی پیادەکردنی ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی زمانەوانی لەبواری ئەدەبیاتی کوردیدا، ئەوەی من لەنزیکەوە زانیبێتم و ئاگاداری بم، ئەوەیە کە تاوەکو ئێستا دوو نامەی زانکۆیی لەم بوارەدا ئامادەکراون و لە دوایە کراون بە کتێب و چاپ و بڵاویش کراونەتەوە[1].

٣- مەسەلەی شیعر و مەسەلەی هۆنراو: جیاکاری لەنێوان شیعر و هۆنراو وەکو دوو جۆری ئەدەبی، لەلێکۆڵینەوە کوردییەکانی سەردەمی ئێستاماندا، بایەخێکی ئەوتۆی پێنەدراوە، تا وای لێهاتووە هەردوو جۆرەکە لەژێر چەتری یەك ناو و ناونیشاندا و بەناوی (شیعر) کۆکراونەتەوە. هەر چەندە لەهەندێ لە وتار و نووسراوە کۆنەکاندا، (هۆنراو) بە ناونیشانی (نەزم) لە (شیعر) جیاکراوەتەوە، بەڵام سنوورێکی ورد و زانستی لەنێوانیاندا دەستنیشان نەکراوە[2]. ئەمە نەك هەر لەلای ئێمە بەڵکو لەلای گەلانی دیکەش هەر وابووە[3].

لێرەدا دەتوانین لەو بارەوە بۆچوونێکی گشتی بەدەستەوە بدەین و بڵێین: هەموو ئەو بەرهەمانەی کە لە ئەدەبی کوردیدا بە (شیعری داستانی) ناسراون، لەڕاستیدا هۆنراون نەوەك شیعر. دیارە مەبەست داستانە شیعرییە نووسراوەکانە لەوێنەی مەم و زینی خانی و شیرین و خوسرەو و شیرین و فەرهاد و لەیلا و مەجنون... تاد، نەوەك بەیت و داستانە فۆلکلۆرییەکان.

---

١ - شیکردنەوەی دەقی شیعری لەڕووی زمانەوانییەوە، عەبدولسەلام نەجمەدین عەبدوڵلا، دەزگای سپیرێز بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە، دهۆك، ٢٠٠٨.

- ڕۆڵی تەوەرێن هەڵبژارتن و ڕیزکرنێ دچێکرنا ڕیتما هۆزانا کلاسیکیا کوردیدا، مەسعود جەمیل ڕەشید، بڵاوکراوەکانی ئەکادیمیای کوردی، هەولێر، ٢٠١٤.

٢ - شیعری فێرکردن لەئەدەبی کوردیدا، ئەحمەد قەرەنی، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٧، ل ١١ — ١٨.

٣ - وزن شعر فارسی، دکتر پرویز ناتل خانلری، انتشارات توس، ١٣٨٦، ص ١٧.

- ئەو بەرهەمانەی لەئەدەبی کوردیدا بە (شیعری فێرکردن) دەناسرێن، لەوێنەی؛ ئەحمەدیی شیخ مارفی نودێ و نۆبەهاری بچووکانی خانی...، و کە یەکێك لەچوار جۆرە سەرەکییەکەی شیعر پێکدەهێنێت، دەچنە خانەی (هۆنراو)ی کوردییەوە.

- هەموو بەرهەمی (شیعری میللی کوردی) دەکرێ لەچوارچێوەی هۆنراودا پۆلبەندی بکرێت. دیارە ئەم بۆچوونە پێویستی بەلێکۆڵینەوەی ورد و زانستی و سەلماندنەوە هەیە سەبارەت بە (هونەری هۆنراو) لەئاست (هونەری شیعر) لەئەدەبی کوردیدا.

٤- برگەبەندی پایەکانی عەرووزی: هەندێ لەعەرووزناسانی فارس لە پۆلبەندی پایەکانی کێشی شیعر و هۆنراوی فارسیدا، لەسەر بنەمای خایاندنی ماوەی کاتدا، باوەڕیان بەهەبوونی سێ جۆری بڕگە هەیە لەزمانی فارسیدا؛ ١- بڕگەی کورت CV̆ (ب)، ٢- بڕگەی درێژ CV̄ (-)، ٣- بڕگەی کشاو CV̄CC - CV̄C (- ب)، بۆیە لەکاتی خستنەڕووی نەخشەی پایە عەرووزییەکاندا ئەم پێڕەوە جێبەجێ دەکەن. لەبەرامبەردا لێکۆڵەرێکی بەتوانای ئێرانی لەوێنەی (سیروس شەمیسا)، باوەڕی بەهەبوونی دوو جۆری بڕگە لەزمانی فارسیدا هەیە، کە ئەویش بڕگەی کورت CV̆ (ب) و بڕگەی درێژە CV̄C - CV̄ (—). ئەم بۆچوونەی شەمیسا وەك ئەوەیە کە لەلای عەرووزناسی عەرەب و کوردیش پێڕەوی لێدەکرێت. بەڵام لە بڕگەبەندی پایەکانی عەرووزی نموونە شیعرییەکانی ئەم کتێبەدا هەردوو جۆریان بەدی دەکرێت، بەڵام زیاتر بۆچوونەکە شەمیسا پێڕەوی لێکراوە تاکو ئەوانی تر.

٥- لەبارەی زمان و شێوازی وەرگێڕانەکە: وەکو لە پێشەوە گوتمان ئەم کارە بەپلەی یەکەم لێکۆڵینەوەیەکی زانستییە و لەبواری زمانەوانیی ئەدەبیاتدا نووسراوە. بۆیە لەم حاڵەتانەدا وەرگێڕ ناچار دەبێت تا ڕادەیەکی زۆر پابەندی شێوازی دەربڕین و چۆنییەتی زمان و داڕشتنی ڕستە و پاراگرافەکانی بێت و لێیان دوورنەکەوێتەوە، کە

ئەمـــەیان ڕەنگــە بەئەندازەیــەك كاریكاتــە ســەر ڕەوانــی داڕشــتن و دەربڕینــە كوردیەكــە. ســەرباری ئــەوەی بــەرگی یەكــەمی ئــەم كتێبــە لەبنەڕەتــدا نامــەیێكی زانكــۆیی و ئەكادیمییــە، كــە ئەمــەش خــۆی لەخۆیدا كۆمەڵێك شەرت و مەرج بەسـەر نووسـەرەكەیدا دەسـەپێنێت لە زۆر لایەنی تۆماركردنی نووسراوەكەیدا، لەوانـەش زمـان و شـێوازی دەربـڕین، پۆلبەنـدی بابەتـەكان و چـۆنییەتی خسـتنەڕوویان .. دیـارە ئەمانە هەموو لەوەرگێڕانەكەشدا ڕەنگ دەدەنەوە.

لایـەنێكی دیكـەی لێكۆڵینەوەكـە لەگـەڵ ئەویشـدا وەرگێڕانەكـە، لەوەدا خۆی دەنوێنێت، كـەوا بابـەتێكی ئـەكادیمی پسـپۆڕییە، واتـا بـۆ خــەڵكانێكی شــارەزاو پســپۆڕ لــە بوارەكــانی زمانــەوانی، ئــەدەبیات، ڕەخنەی ئەدەبیدا نووسراوە. بۆیە ڕەنگە خوێنەرێكی ئاسایی ئـەو تـام و چــێژ و بــەها زانیارییــەی دەســتنەكەوێت كــە لــە خوێندنــەوەی بابەتێكی ئەدەبی وەكو چیرۆك و ڕۆمان یـاخود بابـەتێكی مێـژوویی و كۆمەڵناسی یا ڕۆشنبیری گشتی دەستی دەكەوێت. بەڵام لە دواجاردا بۆ پسپۆڕ و مامۆستاكانی بەشی زمان و ئـەدەب لـەزانكۆكانی كوردسـتان و هــەروەها خوێنــدكارانی خوێنــدنی بــاڵا و توێــژەرانی بــواری زمــان و ئەدەب و ڕەخنەی ئەدەبی، دەكرێ وەكو سەرچاوەیەكی سوودبەخش و گـرینگ، تـا ڕادەیـەكیش نـوێ لـەبواری خۆیـدا سـوودی لێوەربگیرێـت. لەساڵی ٢٠١٠ دا لە سەفەرێكماندا بۆ كوردستانی ڕۆژهەڵات، لەلای بـرای ڕووناكبیرمـان (ڕەهبـەر مـەحمود زادە)، هـەردوو بـەرگی ئـەم كتێبـەی (كــورش ســەفەوی)مان بەدەســتهێنا. دوابــەدوای خوێندنــەوەی ئــەو خولیایەم لەلا دروست بوو كە ڕۆژێك بێت و بتوانم وەری بگێڕمە سەر زمانی كوردی. كۆمەڵێك كـارو ئـەركی زانكـۆیی و ئامـادەكردنی كتێبـی دیكــە پرۆژەكــەیان لێ وەدواخســتم. بــەهاری ٢٠١٦ بڕیــاری جێبــەجێ كردنـی كارەكـەم داو بەمەبەسـتی ڕاوێـژكردن چـوومە لای مامۆسـتای بــەڕێزم پ. د. یوســف شــەریف. بیرۆكەكــەم خســتەڕوو و تــەكلیفی

ئەوەشم لێکرد ئەگەر بێت و بتوانێت بە وەرگێڕانەکەمدا بچێتەوە ئەوا بۆ من دەبێتە مایەی خۆشحاڵی. پێداچوونەوەی ئەو زاتە بۆ کارەکەی من لە دوو لاوە سوودی هەبوو، یەکیان ئەوەیە کە ئەو بەڕێزە مامۆستا و شارەزای بواری زمانە لەکاتێکدا پسپۆڕی بەندە لەبواری ئەدەبدایە. دووەمیش ئەوەیە کە لەبواری زمانیشدا پسپۆڕییەکەی ئەو لە بەراوردی زمانی کوردی و فارسییە. کەواتە ڕەزامەندی و ڕاستەوایی و پەسەندیی ئەو بۆ کارەکە دەبێتە مایەی دڵنیایی بەخشینێکی زیاتر بە وەرگێڕانەکە. ماڵی ئاوابێ، بێ چەند و چون بەدەم داخوازییەکەمەوە هات و دیسان منەتباری کردم؛ جارێکیان ئەوەی کە لە خوێندنی باڵا مامۆستام بووە و زۆر شتی لێ فێربووم، جارێکیش بەوەی کە ڕازی بوو هەڵە و پەڵەم بۆ ڕاستبکاتەوە.

لەوڵاتی ئێمەدا کێشەی تایپ و هەڵەگیری نووسین و دیزایینی مەتن و دەرهێنانی هونەری کتێب گرفتێکی دیکەیە، بەڵام بەهاوکاری و دەستگیرۆیی براو هاوڕێیانی بەڕێزم، کاک (بەدرخان بەکر) و کاک (خەلیل هیدایەت مام شێخ)، ئەو گرفتانەشمان بۆ هەموار بوو. هەروەها هاوکاری و کۆمەکی برایانی بەڕێزم (د.نامیق عوسمان بەکر)، (د. هاوژین صلێوە)، (د. جلال ئەنوەر) و کاک (محەمەد حوسێنی موهەندیس)مان لەبەرچاوە، کە هەر یەکێکیان لەتەواوکردنی چمکێکی کارەکەدا یارمەتیدەرمان بوون.

دواجاریش چاپ و بڵاوکردنەوەی ئەم کتێبە بوو بە یەکێك لەبەرهەم و دەستکەوتەکانی ئەو پەیماننامەی هاوکاری و هەماهەنگییەی کە لەنێوان زانکۆی کۆیە و زانکۆی فیردەوسی/ مەشهەددا هەیە. لەو کۆبوونەوەیەی سەردانی شاندێکی سەرۆکایەتی زانکۆی ناوبراودا لەگەڵ سەرۆکایەتی زانکۆی کۆیە کە لە مانگی ئابی هاوینی ۲۰۱۷دا پێکهات، هەردوولا ڕەزامەندییان لەسەر ئەو پێشنیارەی

بەندە دەربڕی، کەوەکو پڕۆژەیەکی هاوبەش هەردوو زانکۆ خەرجی چاپ و بڵاوکردنەوەی کتێبەکە بگرنە ئەستۆ(*).

پ. د. عوسمان دەشتی
هەولێر/ ئۆکتۆبەری ٢٠١٧

(*) — بەڵێ، وەك ئەوەی لەسەرەوە باسکرا، پڕۆژەکە وا بەڕێوە نەچوو!. لەدوای ئۆکتۆبەرەوە زۆر شت گۆڕا، کە لە ئاکامدا پەیوەندی نێوان ئێمە و زانکۆی ناوبراویشی لاوازکرد. لەولاشەوە هەندێك ڕووداو و کێشە و گرفتی تایبەت بە خۆیشم تاڕادەیەك پڕۆژەکەی وەدواخست. لەئاکامدا بەرپرسانی زانکۆی ناوبراو کەوتنە پاشەکشێ و بیانوو هێنانەوە بۆ خۆ دزینەوە لە جێبەجێکردنی بەڵێنەکانیان. تا ئەوەی سەرۆکایەتی زانکۆی کۆیە و، لە بەراییشدا سەرۆکی زانکۆ خۆی، بێ سلەمینەوە هاتنە پێش و پشتگیری خۆیان بۆ بەئەنجام گەیاندنی پڕۆژەکە دەربڕی.

لەولاشەوە کتێبەکەمان دەمێك بوو بەدەست هەندێ کێشەی تایبەت بە دیزاین و دەرهێنانی هونەرییەوە گیری خواردبوو، تاوەکو برایان ئاسۆی مامزادە و کاك عیسام موحسین و کاك عوسمان پیرداود فریامان کەوتن و کێشە و گرفتەکانیان بۆ هەموارکردین، سوپاس بۆ هەموو لایەك.

عوسمان دەشتی
ئەندامی کارای ئەکادیمیای کوردی
٢٠١٨/٧/١

پێشگوتار

پێشکەوتنی خێرای زانستی زمان، بەتایبەت زمانەوانی بنیاتگەری لەسەدەی ئێستادا، (مەبەست سەدەی بیستەمە). دەرفەتی تازەی لەبەردەم لێکۆڵینەوەی زمان و ئەدەبیاتدا کردۆتەوە. دەسکەوتی ئەم پۆلە توێژینەوەیە لەبارەی زمانەوە، لەشێوەی کۆمەڵێ یاسا و ڕێسای بنیاتگەری لەبەردەستی ئێمەدایە، لەگەڵ ئەوەی بەهرەوەرگرتن لەتواناکانی بنیاتگەری و لێکۆڵینەوەی تایبەتمەندییەکانی لەبواری ئەدەبیاتدا هێشتا لەسەرەتای ڕێگادایە، بەڵام ئەنجامەکانی تا ڕۆژی ئەمڕۆمان دیار و لەبەرچاون.

پێشەنگەکانی سوودوەرگرتن لەتواناکانی زمانەوانی لەبواری ئەدەبیاتدا و پێڕەوکارانیان لەهەوڵی ئەوەدان کە لەبەستێنی ئەدەبیاتدا بەشێوەیەکی گشتی و بۆ هەر یەك لەجۆرە ئەدەبییەکان بەشێوەیەکی تایبەتی ئاراستەیەکی زمانەوانی دیاری بکەن و گوزارشتێکی زانستی بۆ هەر یەکێك لەهونەرەکانی ئەدەب بەدەستبهێنن، چونکە وابەدیار دەکەوێت کە پەنابردن بۆ هونەرە پرش و بڵاوەکانی وەکو عەرووز و قافیە، جوانکاری، واتاناسی و ڕوونبێژی لە زەمینەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییە دێرینەکاندا، لەچوارچێوەی بنەمایەکی تیوریدا سوودبەخش نەبێت. ئەم توێژینەوەیە کە لە ژێرناوی (بوونی هۆنراو لە ئەدەبی فارسیدا) یە، ناونیشانی نامەی دکتۆرای نووسەری ئەم دێڕانەیە کە بەسەرپەرشتی

مامۆستای پایەبەرز بەڕێز. د. عەلی محەمەد حەقشناس لەبەشی زمانناسی زانکۆی تاران ئامادە و پێشکەش کراوە. نامەکە بەشێوەیەکی گشتی هەوڵێکە بۆ باس و هەڵسەنگاندنی ئەوەی تاوەکو ئێستا لەم بوارەدا ئەنجامدراوە و لە دوا شیکردنەوەدا تەقەللایێکە بۆ دۆزینەوەی وەڵامی ئەم پرسیارەی کەوا چۆن دەتوانرێت هونەرەکانی ئەدەب لەیەك سیستەمدا پۆلبەندی بکرێت.

ڕەنگە بتوانین ئەوە بڵێین کە جۆرەکانی داهێنانی ئەدەبی لەزماندا لەپێناوی داهێنانی هەر یەك لەهۆنراو و شیعر و پەخشان بەگوێرەی بابەتەکانیان جیاوازن. باس و خواس و لێکۆڵینەوە لە سنعەتەکانی پەیوەست بەهەر یەکێك لەم سێ جۆرەی ئەدەب پێویستی بەکات و ساتێکی زیاتر هەیە لەوەی بۆ نووسین و ئامادەکردنی ئەم نامەیە دیاریکراوە؛ بەوهۆیەوە نامەکەی ئێمە تەنیا لەبواری داهێنانی هۆنراو، جیا لەبواری شیعر و پەخشان، تەرخانکراوە و مەسەلەکانی تایبەت بە لێکۆڵینەوە و پۆلبەندی جۆرەکانی داهێنانی شیعر و پەخشان بۆ هەلێکی دیکە هەڵگیراوە.

بەم شێوەیە دەتوانین بڵێین کەوا بەرگی یەکەمی ئەم نووسراوە تایبەتکراوە بە توێژینەوەی زمانەوانیی هۆنراو وەکو بەشێکی ئەدەبی فارسی و لەو پێناوەدا دوو ئامانجی بنەڕەتی ڕەچاو کراون:

ئامانجی یەکەممان ئەوەیە، کە بیسەلمێنین ئەوەی تاوەکو ئێستا لەبواری گوزارشتکردن و شیکردنەوەی سنعەتە ئەدەبییەکاندا بەناونیشانی ((هونەرەکانی ڕەوانبێژی)) خراوەتەڕوو، لەسەر بنچینەیەکی زانستی بنیات نەنراوە. لەم نامەیەدا ئەوە ئەوکاتە ئاشکرا دەبێت کە بتوانین بەشێوەیەکی بەڵگەمەند دەستمان بەئامانجی یەکەم ڕابگات. بەو هۆیەوە دوابەدوای خستنەڕووی سەرنج و تێبینییە تیورییەکان و بنەماکانی ئەم دیدگا تازەیە، سەرنجمان خستۆتە سەر پێشینەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییە دێرنەکان و ناتەواوی و

کەم و کورتیەکانمان خستوونەتەڕوو، تا لەو ڕێگایەوە بتوانین نیاز و خواستی لێکۆڵینەوەیەکی سەر لەنوێ ئاراستە بکەین.

ئامانجی دووەمی ئەم نامەیە لەوەدایە کەوا گوزارشت و پۆلبەندی سنعەتە ئەدەبییەکانی تایبەت بە هۆنراو بخەینەڕوو. هەنگاوی یەکەم بۆ گەیشتن بەم ئامانجە، بریتییە لەکۆکردنەوەی نموونەگەلێکی ئەدەبی وەکو نەخشە ڕێگایەکی توێژینەوەکە. پاشان دەبوو ئەوەش ڕوونبکرێتەوە کەوا کۆمەلە سنعەتەکانی تایبەت بە هۆنراو بەچ شێوەیەك لەبەرانبەر بە سنعەتەکانی تایبەت بەجۆرەکانی شیعر و پەخشان دەوەستن و هەر یەکێك لەم سنعەتانەش لەکام ئاستی شیکردنەوەدا شیاوی لێکۆڵینەوەیە.

لەکۆکردنەوەی نموونە ئەدەبییەکاندا بەتایبەت نموونەکانی ئەدەبی هاوچەرخ، بەهیچ جۆرێك ناوی شاعیرەکان و بایەخی ئەدەبیی بەرهەمەکانیان بەهەند وەرنەگیراوە، چونکە لانی کەم بە بۆچوونی نووسەری ئەم دێرانە لەبەرچاوگرتنی سەلیقەی شەخسی لەم مەسەلانەدا دەبێتە مایەی زیان گەیاندن بە بایەخی زانستی کارەکە. ئەم جۆرە سەلیقە بەگەڕخستنە هیچ وەخت مایەی سەرنج ڕاکێشان نابێت، چونکە خوێنەر هەمیشە خۆی گیرۆدەی ئەم پرسیارە دەکات کە ئایا پێوەری ئەم هەڵبژاردنە چی بووە و پەسەندیی نموونە هەڵبژێردراوەکان لەچیدایە.

بەو هۆیەوە هەموو نموونەکان بەشێوەیەکی هەڕەمەکی دەستنیشانکراون و هیچ چەشنە نیازێکی پێشینەی لەپشتەوە نەبووە، تا وانەزاندرێت کە بایەخێکی تایبەتی بەهەندێك لەو بەرهەمانە دراوە و لەهەندێ شوێن هەڵبژاردنەکە بنەماکەی بەپێی شاعیر یا تایبەتمەندێتی بەرهەمەکە بووە.

بەو پێیەی کە ڕێنووسی فارسی بەتایبەتی بۆ مەبەستی شیکردنەوەکانی دەنگی ناتەواوە، بەناچاری بۆ تۆمارکردنی نموونەکان

پەنامان بۆ ڕێنووسی فۆنیمی بردووە. ئەو هێمایانەی کە لەبەرابەر فۆنیمەکانی زمانی فارسی بەکاربراون، لەخشتەیەکدا و لەژێر ناونیشانی خشتەی هێما دەنگییەکان نیشاندراوە. سەرچاوەکانی هەر بەشێك بەپێی نازناوی نووسەر و بەگوێرەی پێرستێکی ئەلفوبێی و ژمارە لەکۆتایی بەشەکەدا ڕێکخراوە تاوەکو لەو ڕێگەیەوە دەقەکانی نێوان مەتنەکە بۆ سەرچاوەکانی کتێبنامەی کۆتایی بەشەکان بگەڕێندرێتەوە. بەو پێیە لەکاتێك لەنێوان دەقەکاندا پێویستی گەڕانەوە بۆ سەرچاوە هەبوو، لەنێوان کەوانەکاندا ژمارەی کتێبی سەرچاوەکە و لاپەڕەکەی تۆمارکراوە. ئەم ڕێبازە لەئاست ئەو شێوانەی کە پەیڕەودەکرێن لەهێنانەوەی ناوی نووسەر لەگەڵ مێژووی چاپی کتێبەکە بەمەبەستی گەڕانەوە بۆی، زیاتر پەسەندە؛ چونکە سەبارەت بەسەرچاوە دێرینەکانی فارسی و عەرەبی، بەتایبەت سەرچاوە کۆنەکانی سەدەکانی ڕابردوو، گێڕانەوە بۆ ناوی نووسەر و مێژووی چاپ کێشە و گرفتی زۆر لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت، لەوانە بوونی سەرچاوەگەلێك بەمێژووی چاپی زایینی، کۆچی هەتاوی، کۆچی مانگی، تا ئەو سەرچاوانەی کە مێژووی چاپیان بەسەرەوە نییە، دەستخەتەکان و چاپە جیاوازەکانی یەك سەرچاوە و دەستنووسە چاپ نەکراوەکان و سەرچاوەگەلێك کە نووسەرەکانیان نادیارن، ئەمانە هەموو پاساوگەلێکی میتۆدلۆژیکن بۆ هەڵبژاردنی ئەم شێوەیە لەگەڕانەوە بۆ سەرچاوەکان.

لەکاتی کۆکردنەوەی سەرچاوەکانی توێژینەوەکە، بەتایبەت ئەو سەرچاوانەی کە پەیوەندییان بەلێکۆڵینەوە ئەدەبییە دێرینەکانەوە هەیە، هەوڵمان داوە جگە لە سوودوەرگرتن لەجێمتمانەترین سەرچاوە، کەلك لەو سەرچاوە نوێیانەش وەربگیرێت کە بۆچوونێکی تازەیان تێدایە.

وەرگرتنـی ئـەو هـەموو کتێـب و نووسـراوانە و ڕەخنـەکاری و تاوتوێکردنیـان، لەگـەڵ ئـەوەی کـەوا ڕەنگـە بـەدوو لایـەنیی بایـەخی سەرچاوەکان کۆتایی بێت، بەڵام ئەمە پێداویستی هەر توێژینەوەیەکی نوێیە.

ئـەوەی لـەم ڕێگایـەوە بەدەسـتمانهێناوە، قسـەیەکی نـوێ نییـە. قسەکان لەپێشدا گوتراون و ئەگەر لـەو نیـوەدا گوتەیـەك ئـالوگۆڕی بەسـەردا هاتبێـت، تـەنیا بـەو هۆیەوەیـە کـە کێوێـك لەتوێژینـەوە و بیروڕاکـانی پێشـووی لەپشـتەوەیە. مامۆسـتایانی پایەبـەرز، بـەڕێز د. محەمەد ڕەزای شەفیعی کەدکنی و بەڕێز د. یەدوڵڵا ثەمەرە، کە وەکو ڕاوێـژکارانی ئـەم نامەیـەی نووسـەربوون، هەمیشـە فریادڕەسـی منـی خاکـەڕابوون. مامۆسـتای پایەبـەرز و بـەڕێز د. تـەقی پورنامـداریان بــەوردبینی تایبــەتی خۆیــان، نامەکــەیان خوێندۆتــەوە و کــەم و کورتییـەکانیان دەستنیشانکردووە، سـەرنج و تێبینـی ئـەم سـەروەرانە وایکـرد کـە سـەرلەنوێ بەنامەکـەدا بچـمەوە تـا بەشـێوەیەك بێـت ئامادەبێـت بـۆ چـاپ و بڵاوکردنـەوە. لێـرەدا لەجێگـەی خۆیـەتی کـە سوپاسـگوزاری ئـەم مامۆسـتا پایەبەرزانـەبین کـە هەمیشـە مایـەی سوپاسـگوزاری و ڕێـز لێگـرتنن، هەرچـەندی ئـەم سوپاسـگوزارییە گۆشــەیەك لەمــەودای خۆشەویســتی و لــەخۆبووردوویی ئەمانــە پڕناکاتەوە.

لەکاتی نووسینەوەی ئـەم نامەیـەدا، مامۆسـتای پایـەدار بـەڕێز د. ئەحمەدی تەمیمداری هاندەری هەمیشەیی ئێمە بوو. باس و خواس و ڕاگۆڕینـەوە لەگەڵیانـدا بۆتـە مایـەی بەرزبوونـەوەی ئاسـتی نامەکـە. دۆسـت و هـاوڕێی هەمیشـەییم بـەڕێز کـازمی فـەرهادی، بەهەڵـەگیری مــــەتنی کارەکــــە گــــەلێك لەکێشــــە هونەرییــــەکانی کتێبەکــــەی چارەســەرکردووە. لــەجێی خۆیــەتی قــەدرزانیی ئــەم پایەبەرزانــە

لەبەرچاو بگرم و لەبەرابەر کۆمەك و هاوکاری بێ درێغیان سەری نەوازشیان بۆ دابنەوێنم.

ماموستای رێبەری هەمیشەییم، بەرێز د. محەمەد عەلی حەقشناس، چەند کەرەت ئەم نووسینەی خوێندۆتەوە و کرچ و کاڵییەکانی شاگردی بچووکی خۆی بەگوێمداداوەتەوە، لەپێناوی سوپاسگوزاری ئەم مەزنە گەلێك رامام و بیرمکردەوە، دەستەواژەیەکی شایستەم بەبیردانەهات، هەقێك کە هەر ماموستایەك لەئەستۆی شاگردە نوێپایەکەیەوە هەیەتی، لەوە زیاترە کەناو نووسیندا جێی بکرێتەوە.

کورش صفوی

هێما دەنگییەکان

پێرستی ئەم هێما دەنگییانەی کە لەم نامەیەدا بەکارهێندراوە بە بەراورد لەگەڵ ڕێنووسی فارسی[١]:

نیشانەی دەنگی	ڕێنووسی فارسی	نیشانەی دەنگی	ڕێنووسی فارسی
p	پ	z	ز، ض، ذ، ظ
b	ب	r	ر
t	ت، ط	š	ش
d	د	ž	ژ
k	ك	y	ی
g	گ	x	خ
q	ق، غ	h	ح، ه
?	ع، ئـ	a	ـَـ
č	چ	e	ـِـ
j	ج	o	ـُـ
m	م	â	آ
n	ن	u	وُ
l	ل	i	یی
f	ف	ow	و، مانند روشن rowšan
s	س، ص، ث		

(١) لەم سەرچاوەیە وەرگیراوە: محمد رضا باطنی، توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی، تهران، امیر کبیر، ١٣٥٦.

بەشی ١

سەرنجە تیۆرییەکان

ئەم بەشە لە شەش بڕگە پێکهاتووە، کە لە کۆدا، چوارچێوەی تیوری توێژینەوەکانی دواتر پێك دەهێنێت. لەو سۆنگەیەوە کە بنەمای تیوری ئەم توێژینەوەیە قوتابخانەی بنیاتگەری و بەتایبەتیش بنیاتگەری نوێیە، بۆیە بڕگەی یەکەم دەپەرژێتە سەر بنەماکانی ئەم قوتابخانەیە. بڕگەی دووەم بەگشتی لەبارەی شیکردنەوەی نیشانە و ڕەوتی ئالوگۆڕی توێژینەوەکانی ئەو بوارەیە، بەو هۆیەی کەوا لە ڕوانگەی قوتابخانەی بنیاتگەری و بەتایبەتیش بۆچوونەکانی فورمالیستەکانی چیك ئاور لەئەرکی ئەدەبی زمان لەکایەی سیستەمی زمان دراوەتەوە، بڕگەی سێیەم بۆ ئەرکەکانی شەش لایەنەی زمان لە دیدگای یاکۆبسنەوە تەرخانکراوە. لەبڕگەی چوارەمدا بەشێوەیەکی وردتر لەئەرکی ئەدەبیی زمان کۆڵدراوەتەوە. بەڕەچاوکردنی ئەوەی کە لە ڕوانگەی بنیاتگەراکانەوە، داهێنانی هونەری لە بواری ئەدەبیاتدا لەڕێگەی پرۆسەی بەرجەستەسازییەوە لێکدەدرێتەوە، بڕگەی پێنجەم تایبەتکراوە بۆ ئەم پرۆسەیە بە هەردوو جۆرەکانییەوە، لادان لە زمانی پێوەر و زێدەکردنی ڕێسا. لەم بەشەدا پرۆسەی زێدەکردنی ڕێسا کەمتر خراوەتە بەر باس، بەو هۆیەی ئامانجی بنەڕەتی ئەم توێژینەوەیە بەشێوەیەکی گشتی، لێکۆڵینەوەیە لە هەمان پرۆسە و پۆلینبەندی جۆرەکانییەتی، بەو هۆیەوە توێژینەوەی وردتری مەسەلەکە بۆ بەشەکانی دوایی جێهێڵراوە. لە ئاکامدا بڕگەی شەشەم ئەو بۆچوونانە بەشێوەیەکی گشتی دەخاتە ڕوو کە لەو بنەما تیوریانەوە سەرچاوەیان گرتووە و بەشێوەیەکی سیستەماتیك (بە صورت نظام مند) جۆرەکانی ئەدەبی لە یەکتر جیادەکاتەوە. بەم جۆرە ئەمە دەبێتە دەستپێکی ڕێگایەك کە ئەم نامەیە لەسەری دەڕوات. ئەم ڕوانگەیەی لە بڕگەی شەشەمدا خراوەتە ڕوو، بۆ یەکەمین جار و بەشێوەیەکی ڕوون جیاوازی لەنێوان هەرسێ جۆرەکەی ئەدەب، واتا پەخشان و هۆنراو و شیعر نیشان دەدات و،

هۆکارەکانی بەدیهێنەری هەر یەکێك لەم سێ جۆرە دەخاتە ڕوو. هەر بۆیە دەشێ بگوترێ کەوا بڕگەی شەشەم لەم بەشەدا لەوێنەی دەروازەیەکە بۆ بڕگەکانی دیکەی نامەکە و دیارە وەکو دوایین بڕگەی تێبینییە تیۆرییەکانیش دەژمێردرێت.

١/ ١ بنیاتگەری

لەم بەشەدا بنەما گشتییەکانی ئەوەی کە ئەمڕۆ بە تایبەتیش لە ئەوروپا، بە ناونیشانی زمانەوانی بنیاتگەری[1] ناسراوە خراوەتە بەرباس. زاراوەی (بنیاتگەری) بە داخەوە لە ئەمریکادا بەواتایەکی تایبەت بەکار دەهێندرێت کە زیاتر ئاماژەیە بۆ بلومفیلد[2] و پەیڕەوکارەکانی، بەتایبەتی لەساڵەکانی دوای جەنگی دووەمی جیهان و لە ژێر ناونیشانی (قوتابخانەی بنیاتگەریی ئەمریکا) ناوبانگی دەرکردووە. بە بۆچوونی لایەنز[3] زۆر شت لە بنەماکانی بنیاتگەری بلۆمفیلد، لەگەڵ بنەماکانی بنیاتگەری سۆسۆری بێگانەیە، تا ئەوەی لە هەندێ جێگادا لەگەڵ ئەو پێچەوانەیە (← ك ١٩، ل ٢٣٠).

هەر بەو بەڵگەیە لەهەنگاوی یەکەمدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەو خاڵە بکەین کە لەم باسەدا وەکو چوارچێوەیەکی تیوری ڕەچاوکراوە، دیدگای بنیاتگەری ئەوروپاییە کە خودی لاینز بە (بنیاتگەری سۆسۆری) ناوی دەبات (← ك١٩، م ٢٣٠). لەگەڵ ئەوەی لە زۆر لە سەرچاوەکاندا ئەم دیدگایەی دوایی وەکو (زمانەوانی بنیاتگەری) باسی لێوە دەکرێت.

پێویستە ئاماژە بۆ ئەو خاڵە بکرێت کە لەگەڵ ئەوەی زمانەوانی

---

1 - structural linguistics.

2 - l. Bloomfield.

3 - J . Lyons.

بنیاتگەری لەگەڵ بڵاوبوونەوەی بابەتەکانی زمانەوانی گشتی فردینان دۆ سۆسۆر[1] بەرهەمدداربوو، بەڵام بنەماگەلێك کە لەلایەن ئەوەوە خراونەتە ڕوو، لە بیروڕاکانی هاردر[2]، هومبلت[3]، لایبنیتس[4] هەتا بەڕواقییەکانی یۆنانی کۆنیش ڕادەگات دەبینىدرێن (← ك ١٩، ل ٢٣١). ئەم بنەمایانە زیاتر لە فەلسەفەی ئایدیالیزمی ئاڵمان لەدوای (کانت)ەوە بەدیارکەوتوون. بەو جۆرە نابێت وابزاندرێت کە ئەوەی سۆسۆر بەناونیشانی چوارچێوەی تیۆری داویەتە دەست، بۆ یەکەمین جار لە کتێبەکەی ئەودا بەدیارکەوتووە. گرنگی سۆسۆر لەوەدایە کەوا ئەوەی پێشتر بەشێوەیەکی پرش و بڵاو هەبوون، ڕێکی خستن و بەشێوەیەکی یەکگرتوو خستوونەتییە بەردەست.

کاکڵی بنەڕەتی ئەوەی کە زمانەوانی بنیاتگەریی پێدەگوترێت ڕوانگەییێکە کە ئەم تیورییە لەبارەی زمانەوە دەیدات بەدەستەوە، بەباوەڕی روبینز[5]:

هەر زمانێك پێویستە وەکو سیستەم یاخود ڕێکخراوەیەك لەبەرچاو بگیرێت، کە لەچەند توخم و ڕەگەزێك پێکهاتووە و پەیوەندی دولایەنەیان لەتەك یەکتریدا هەیە؛ ئەم ڕەگەز و پەیوەندگەلە یا ئەوەتا مورفیمیە، یا مۆرفۆلۆجی و ڕێزمانییە، یاخود فۆنۆلۆجی.

لە ئاستی هاوکاتیدا هەر زمانێك دەبێ لە ڕوانگەی هەمان سیستەم و پێکهاتەوە باسبکرێت و بخرێتە ڕوو، نەوەکو لەشێوەی ڕووکار و ڕەگەزی جیاواز لەیەکتر و سەربەخۆ. یەکە و دانەکانی زمان

---

1 - H . desaussure.

2 - J . G . Herder.

3 - W . von Humboldt.

4 - G . W . von Leibniz.

5 - R . H . Robins.

پێویستە لە بەرامبەر بە یەکتڕییەوە پێناسە بکرێن نەوەك بەجۆرێکی ڕەهاو سەربەخۆ. (← ك ٤٣، ل ٤١٩).

لاینز بەمەبەستی ڕۆشنکردنەوەی زیاتری ئەم دیدگەیە پەنا دەباتە بەر فۆنۆلۆجی. لەم کورتە باسەدا ئێمەش هەر ئەو ڕێچکەیە دەگرین. وشەی (تار) لە فارسیدا لەسێ دەنگی /t / ، / ä / ، / r / پێکهاتووە، کە هەم لە ئاخاوتن و هەم لە نووسیندا بەدیار دەکەوێت. دەنگەکانی ئەم وشەیە بەڕیزبەندییەکی تایبەتی لە تەنیشت یەکتڕییەوە جێگیرکراون کە لەگەڵ نووسینەوەیان بەشێوەیەکی دیکەی گریمانەیی وەکو rät و ärt جیاوازە. لە ڕوانگەی دەنگسازی بەرهەمهێنانەوە، هەر کەڕەتێك وشەی /tär/ بدرکێندرێت، ئەوا شێوەی بەرهەمهێنانی (درکاندنی) تایبەت بەخۆی هەیە کە لە ئاست ئاخێوەرانی جیاوازدا جیاواز دەبێت و تا ئەوەی لەلای یەك ئاخێوەریشدا هەر جارەی درکاندنێکی جیاوازی دەبێت، بەڵام هەموو ئەم شێوە جیاوازنەی درکاندنەکە، ئەو کاتەی لە بەرابەر شێوەکانی وەکو /där/، /kär/، /mär/ وەربگیرێن، ئەوا هەموویان وەکو ڕواڵەتە جۆراوجۆرەکانی یەك وشە (ڕەگەز) سەیر دەکرێن. بەم پێیە دەتوانین بڵێین کەوا دانەی دەنگی /t/ پێویستە بە جۆرێك بدرکێندرێت کە لەگەڵ دانە دەنگییەکانی دیکەی لە نموونەی /d، k، m، s/ و هی تردا تێکەڵاو نەبێت و /tär/ لەبەرابەر /där/ و ئەوانی دیکە بوەستێت. دانەی دەنگی /ä / ش دەبێ بەشێوەیەك بدرکێندرێت کە لەگەڵ / u، a، i / هی دیکە بەرامبەر بوەستێت، تاوەکو وشەکە خۆی لەئاست وشەکانی وەکو / tur، / tar /، tir / لە بەرامبەر بێت. ئەم باسە سەبارەت بە دەنگی / r / یش هەر ڕاستە، شێوەی درکاندنی ئەم دانە دەنگییەش دەبێ لە توانای دابێت کەوا / tär / لە بەرامبەر شێوەکانی وەکو /täs/، / täq /، täb/ هی تر ڕابگرێت. بەم پێیەی کە هەر یەك لە وشەکانی ڕابردوو لەو سۆنگەیەوە کە لە زمانی فارسیدا لە بەرامبەر

یەکتر دەوەستن، بەناچار لەم زمانـەدا ڕۆڵێکـی تایبـەت دەگێـڕن کـە لـە لایــەنی زمانییــەوە بــە هەنــد وەردەگیرێــت، ئــەنجا بــەگوێرەی ئــەم هەلومەرجەیە کە دەڵێن / ä / و /a / لە زمانی فارسید بە دوو دانـەی دەنگی دەژمێردرێن، بەو هۆیەی ئامادەگیان لە شوێنی بەتاڵی زنجیرەی نێوان / t – r /، دوو وشەی جیاوازی / tär / و / tar / ساز دەکەن.

بـەم پێیـە دەتـوانین بڵـێین بـەهای هـەر وشـەیەك لـە زمانێکـدا پەیوەســتە بــە بــەهای وشــەگەلی دیکــەی هــەمان زمــان و لــە کــۆدا سیســتەمێك دێننــە بەرهــەم کــەوا ڕەگــەزە پێکهێنــەرەکانی نــاو ئــەو سیستەمە لە پەیوەندی بەرامبەری دان لەگەڵ یەکتریدا.

پەیوەندی بەرامبەری لەنێوان دانەکانی دەنگیی زمان دا، لە ئاست دانەی گەورەتر لە دەنـگ، لـە وێنـەی دانـەکانی ئاسـتی وشـەیی دیسان هەر وایە. هەر یەکەیەکی ڕێزمانی زمـان ڕۆڵـی تایبـەتی خـۆی دەبێت کاتێـك کـە لـە ئاسـتی خۆیـدا لەگـەڵ یەکـەکانی دیکـەدا لەپەیوەنـدی بەرامبەری دابێت. فۆرمەکانی وەکـو (از) و (بـە) لـە ڕووی زمانییـەوە، لەو سۆنگەیەوە بایەخدارن کە لەکاتی بەکاربردنی هەر یـەکێکیان لـەم بۆشاییەی ڕستەیەکی وەکو (من ... اوربا فرار کردم/ من ..... ئـەوروپا فـیرارم کـرد) بەرامبـەری واتـایی لێ دروست دەبێـت. هـەر لەسـەر ئـەم بنەمایــە و لــە دیــدی بنیاتگەرییــەوە (بــە) ، (از) ، (در) ، (بــا)، و نموونەکانیان، یەکە گەلێکن کەوا ئاستی بـەرناو (حـروف اضـافە) پێـك دەهێــنن، کــە بەرامبــەر بــە یــەکتر دەوەســتن و ڕۆڵێکــی تایبــەت لــە هاوپەیوەنـدی لـە تـەك یەکتریـدا دەگرنـە ئەسـتۆ. لەهـەر زمانێکـدا، پەیوەنـدی بەرانبـەری لـەنێوان یەکـەکانی ئـەو زمانـە لـە ئاسـتەکانی هــەردوو تــەوەری هاونشــینی و جێنشــینیدا شــیاوی ڕوونکردنــەوەن، بەجۆرێك کەوا هەر یەکەیەکی زمان لەسەر ئاستی پەیوەنـدی لەتـەك یەکەکانی هاونشینی و ڕۆڵی ئەو یەکانـەش کـە لـە جێنشـنیدا لەگـەڵی یەك دەگرنەوە، مایەی ڕوونکردنەوەن.

١/ ٢ زمان و نیشانە

لێکۆڵینـەوەکانی زمانـەوانی لـە سـەدەی نۆزدەیەمـدا، بەتایبـەت توێژینـەوە لـەبارەی ئـەو زمانانـەی کـە تـا ئـەو کاتـە لای زمانـەوانان ئەوەنـدە ناسـراو نـەبوون، بابەتگـەلێکی هێنایـە پێشـەوە کـە وایکـرد زمانــەوانی لــە لایەکــەوە بنچــینەکانی ئــەو چــەمك و تێگەیشــتنەی لــەبارەی زمــان و ڕێزمانــەوە لــەبیری خەڵکەکــەدا جــێگیر بووبــوون ئالوگۆڕیـان بەسـەردابێت. ڕەنگبـێ بتوانـدرێت لـەو نێوانـەدا نیکـۆلای کرۆژفسکی[1] بـەداناترین پێشـڕەوی زمانـەوانیی نـوێ لـە نێـو زانایـانی کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم دابنـدرێت. نـاوبراو لەسـاڵی ١٨٨٢دا ئەمـەی خوارەوەی بۆ بۆدون دوکورتینی[2] نووسیوە (⟵ ك٧١، ل ١٥)؛

بەمەبەستی وەسفێکی وردی زمان زانستێکی تـازە و گشـتگیری تـر پێویستە، تا بە ناونیشانی جۆرێك لـە دیاردەناسـی زمـان بـەکارببرێت؛ دەبێ بۆ بەدەستهێنانی شتێکی بایەخـداری لـەو جـۆرە و بنچـینەکانی ئەو زانستە لە ناوەخۆیدا بە دوایدا بگەڕێین.

یاکۆبسـن[3](⟵ ك ١٧، ل ١٥) لــەو باوەڕدایــە کــەوا کروژفســکی چەمکی (دیاردەناسی) لە کتێبی دیاردەناسی ناخودئاگای ئـەدوارد فـۆن هارتمانـەوە[4] هـەڵێنجاوە. لـەو کتێبـەدا، لـە باسـی کورتـە مێژوویـەکی بزووتنەوەی دیاردەناسیدا، کـەوا ئیشـبیگلی بـترگ[5] نووسـیەتی، وەکـو ڕێنمــایی بــۆ هــەر تاکێــك بەمەبەســتی دەستپێڕاگەیشــتن بــە بیروبۆچــوونەکان لــە هیگلــەوە تــاوەکو هۆســرل، باســی لێــوەکراوە (⟵ك١٧، ل ١٦).

---

1 - N. Kruszewski.

2 - G . Boudouin de Courtenay.

3 - R . Jakobson.

4 - E . von. Hartmann.

5 - H . Spiegelberg.

لەو ناوەدا تـەنیا کەسـێك کـە تـوانی بیروبۆچـوونە سـەرەتاییەکان بەشێوەیەکی گونجاو لـەبارەی ئـەو (زانسـتە تـازە و گشـتگیرترە) بخاتـە بەردەسـت، زمانــەوانی سویسـری فردینـان دو سۆسـۆر بـوو. ئـەو لـەو زمانەوانە پێشەنگانەیە کەوا جەختی لەسەر بایەخی زانستێك بەناوی نیشانەناسـی کردۆتـەوە. بیروڕاکـانی سۆسـۆر لـە سـاڵی ١٩١٦ و لـەدوای مردنـــی خۆیـــدا چـــاپ و بڵاوکراونەتـــەوە. لـــە دەیـــەکانی دوای بڵاوبوونەوەی کتێبی وانەکانی زمانەوانی گشتی فردینـان دو سۆسـۆر، جیهان بوو بە مەیدانی بڵاوبوونـەوە و پێداچـوونەوەیەکی بێوێنـە لـە بواری زانستی زمانەوانیدا (← ك ٢٦)(← ك ٢٧): هەر چەندە دەبێ دان بەوەدابنــدرێت کــە ئــەوەی لــە بنەڕەتــدا بــوو بەمایــەی ئــەو بەرفراوانییــە لــەبواری زمانەوانیــدا، پەیوەســتە بەچــوار مەســەلەی بنچـینەیی کـە بەشـێوەیەکی سیسـتەماتیك لـە باسـەکانی زمانـەوانی گشتیدا خراونەتە ڕوو.

بۆیـە لـەم بەشـەدا و بەرلـەوەی بچـینە سـەر ئامـانجی بنـەڕەتی باسەکەمان، بیروڕاکانی سۆسـۆر بـەکورتی و بەشـێوەیەکی سـادە نیشـان دەدەین.

١/٢/١ زمان و ئاخاوتن

یەکێك لـەو مەسـەلانەی کـە سۆسۆر لـە کتێبەکـەی خۆیـدا باسـی کردووە و دەشـێ بـە بوێریـەوە بگـوترێت کـە زمانـەوانی نـوێی لەسـەر بنیـاتنراوە، دەسـتپێکی ڕێبازێـك بـوو کـە بەهۆیـەوە بابـەتی بنـەڕەتی لێکۆڵینەوە زمانەوانەییەکان دەستنیشانکرا.

سۆسـۆر لـەنێوان بینینـی زمـان وەکـو سیسـتەمێك و دەرکەوتنـە مادییەکەیەوە واتـە ئاخـاوتن جیـاوازی بـەرپاکرد، بـەوەی کـەوا زمـانی بـەکۆی ئـەو پەیوەندیانـە دایـە قەڵـەم کـە بنیـاتی هـەموو ئاخاوتنـە جۆراوجۆرەکان دەستنیشان دەکات.

دوو لایەنەی ناوخۆیی لەنێوان زمان و ئاخاوتن لە دیدی سۆسۆرەوە، هاوتایە لەگەڵ جیاوازی نێوانی (jažyk و reč) لەلای بودوین دوکورتنی (← ك ١٦، ل ٢٠)، ئەنجا لێکچووە لەگەڵ جیاوازی لەنێوان (کۆد و پەیام)ی مارتینی[1] و (توانا و ڕەفتاری زمانی) چومسکی[2]، تا دەگاتە (وێنەی دەروونی و دەرەکی) لە ڕوانگەی هامبۆلتەوە. ناساندنی سۆسۆر بۆ زمان ئەوەبوو؛ کەوا دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە و بەرانبەر بە ئاخاوتن دەوەستێت، ئاخاوتنیش بەکاربردنێکی ڕووتی تاکەکانە بۆ زمان.

٢/٢/١ نیشانەی زمانی

بەڕای سۆسۆر ئەگەر ئاخێوەرانی زمانێك، کە لە ڕووی تەمەن و ڕەگەز و شوێن و پێگەی کۆمەڵایەتییەوە لەگەڵ یەکتریدا جیاوازن، ڕستەیەکی لە وێنەی (کتابی خریدم/ کتێبێکم کڕی) بڵێنەوە، دەنگە بەرمهێنەرەکانی ئەوان لەلایەنی فیزیکییەوە بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش لەگەڵ یەکتریدا جیاوازیان دەبێت تا دەگاتە ئەوەی مەبەست کتێبگەلێکی جیاواز بێت.

واتا و لێکدانەوەکانیشیان لە یەکترەوە ناچێت، لەم دۆخەدا ئەوەی ئەوان لەشێوەی ڕستەیەکدا دەیڵێنەوە، ئەوە بەدوای یەکداهاتنی نیشانەکانە. لێرەوە نیشانە لە دیدی سۆسۆرەوە، پەیوەندییەکی هۆشەکی ڕووتە لەنێوان فۆرمێکی دەنگی و چەمکی ئەو فۆرمەوە. سۆسۆر فۆرمە دەنگییەکە بە (دال) و چەمکە بەدەستهاتووەکەش بە (مەدلول) ناو دەبات و نیشانەی زمانیش بە واتای ئەو پەیوەندیەیە کە لە نێوان دال و مەدلولدا هەیە و ئەمە لە زماندا شتێکی ئارەزوومەندانەیە. بەو مەعنایەی کەوا هیچ دەلیلێکی سروشتی بۆ

1 - A. Martinet.
2 - N . Chomsky.

بەبالادا بڕینی واتا و چەمکێکی تایبەت بۆ فۆرمێکی دەنگی تایبەت لە ئارادا نییە، یاخود بە واتایەکی تر ئەو پەیوەندییەی کە لە نێوان دال و مەدلولێکدا هەیە ئەوە لەئەنجامی ڕێکەوتنەوە هاتۆتەکایەوە.

٣/٢/١ پەیوەندی

ئەوەی کە لە شیکردنەوەکانی سۆسۆر سەبارەت بە نیشانە دەستمان دەکەوێت، وەسفکردنی یەکەکانی زمانە لە ڕووی فۆرمەوە و لەتەك جیاوازی لەنێوانیاندا. ئەو لەو باوەڕەدایە کەوا لێکچوونی دوو یەکەی زمانی وەنەبێت بەهۆی کرۆك (جوهر) ەوە بێت، بەڵکو بەهۆی فۆرمەوە دێتەدی. لەم ڕووەوە ئەوەی لێرەدا باس دەکرێت بە یەکێك لەگرنگترین و بایەخدارترین بیروڕاکانی سۆسۆر دەژمێردرێت. بە بۆچوونی ئەو، یەکەکانی زمان بەهۆی نرخ و بەهای جیاوازیانەوە لە یەکتری جیادەکرێنەوە و دەشبێ بەهۆی کۆمەڵێ پەیوەندی تایبەتمەندەوە بەدیار بخرێن و باس بکرێن، لێرەدا یاکوبسنیش لەو باوەڕەدایە کەوا خستنەڕووی ئەم پەیوەندییانە لە بنچینەدا وەسفێکە بۆ کارکردی زاوزێی زمان (← ك ١٦). یەکێك لەم دوو جۆرە پەیوەندییە لەسەر بناغەی هەڵبژاردنە کە سۆسۆر ناوی ناوە بانگهێشتی (متداعی)[1] ، لە خۆوەیی (شَمی)[2] یاخود جێنشینی[3] (←ك ١٦، ل ٢١)، ئەوی دیکەیان لەسەر بنەمای ڕیزکردنە[4] (هاونشینی)، کە بە گوتاری[5] ناودەبرێت. لەمەوە هەردوو زاراوەی (هاونشینی) و (جێنشینی) بوونەتە باو، هەر چەندە لێکدانەوە و

---

1 - associative.
2 - intuitive.
3 - paradigmatic.
4 - syntagmatic.
5 - discursive.

پەیوەندی نێوانیان گۆرانکاری بنەڕەتی بەسەردا هاتووە (← ك ١٦، ل ٢١). سۆسۆر جەخت لەسەر ئەم مەسەلەیە دەکاتەوە کە ئەو یەکانەی لەسەر ئاستی یەك زنجیرەی جێنشینی دان ئەوە سیستەمێکی جێگیریان نییە، وەك چۆن پۆلینبەندی کردنیشیان بەشێوەیەکی تەواو ئارەزوومەندانە ئەنجام دەدرێت (← ك ٢٦، ل ١٧٤). لە ئێستادا ئەم بنیاتە بێ شەرت و مەرجە گۆڕاوە بۆ جۆرێك لە پۆلینبەندی تایبەتمەند کە دیارخەری زنجیرەیەك پەیوەندییە لەنێوان بوون و نەبوونی مەبەستدارییەوە، کە لە ڕوانگەی چومسکییەوە ڕەنگدانەوەی پەیوەندی نێوان بنیاتی قوول و بنیاتی سەرەوەیە..

٤/٢/١ هاوکاتی و مێژوویی (هم زمانی و در زمانی)

جیاوازی لەنێوان ئەم دوو ڕوانگەیەی زمانەوانی، واتا هاوکاتی و مێژوویی، بۆ یەکەمجار و بەشێوەیەکی ڕوون لەلایەن بودوین دوکورتنێیەوە خراوەتە ڕوو (←ك ٢٦، ل١٧٤). لەنێوان دەیەی هەشتەمی سەدەی نۆزدە، مارتی[1] (← ك٢٢) و ماساریك[2] (←ك ٢٣) لەژێر کاریگەری گوتاری برنتانۆ[3] (← ك٤)، کە دەروونزانی وەسفیی وەکو بەشێکی تازە و تەواوکەری لایەنە تەقلیدییەکانی دەروونزانی بۆماوەیی ناساند، لایان وابوو پێویستی وەسفکردنی هاوکاتی یەکێك لە گرنگترین ئەرکەکانی زمانەوانییە، وەکو چۆن هەنگاوێکی زیندووشە بەمەبەستی لێکۆڵینەوەی مێژووی گۆڕانکارییەکانی زمان. سۆسۆر پێی وایە دوولایەنی ناوخۆیی لێکۆڵینەوەکانی هاوکاتی و مێژوویی بۆ زمانەوانی ئالۆزی دروستدەکات، بۆیە جەخت لەسەر لێك هەڵاواردنیان دەکاتەوە. ئەو لەو باوەڕدایە کە ئەوەی لە زمانەوانیدا شایانی

1 - A . Marty.

2 - T . G . Masaryk.

3 - F . Brentano.

لێکۆڵینەوەیە ئەوەیە، یا توێژینەوەی ئەو پەیوەندییانەیە کە لە ناوەوەی سیستەمی زماندا هەن بەبێ ئاوڕدانەوە لە هۆکاری زەمان، یاخود ئەو گۆڕانکارییە یەك لەدوای یەکانەی زمانە بەبێ ڕەچاوکردنی مەسەلەی ئەو سیستەمەی کە هەیەتی.

لەنێوان ئەو چوار چەمکە بنەڕەتییەی کە لە وانەکانی زمانەوانی گشتییدا هاتوون، ئەوەی زەمینەی تیوری ئەم توێژینەوەی ئێمەیان پێکهێناوە، چەمکی دوو توێکڵی نیشانەیە، واتا دال و مەدلول.

سۆسۆر لە کۆتایی هەوڵە زانستییەکانیدا، جیاوازی لەنێوان دال و مەدلول کە یەکەمجار لای ڕواقییەکانەوە باسکرا بوو، دەسەلمێنێت (←ك ١٦، ل١٩).

پەیوەندی لەنێوان دال و مەدلول و جیاوازی لەنێوانیادا، وەکو جۆرێك لەجیاوازی میتۆدۆلۆجی (روش شناختی) سەیر دەکرێت، لە هەمووش زیاتر سەرنجی فەیلەسوفەکانی سەدەی نۆزدەی بەلای خۆیدا ڕاکێشاوە. یەکێك لە نموونە هەرە دیارەکانی ئەو هەڵاواردنەی لەنێوان دال و مەدلول دا هەیە ئەوەیە، کەوا گوتلب فرگە[1] هێناویەتەوە (←ك ١٢). ئەو لەو نموونەیەی خۆیدا ئاماژە بۆ دوو دال دەکات، لە (ستارە شب/ ئەستێرەی شەو) و (ستارە صبح/ ئەستێرەی بەیانی) دا، کە لە بنەمادا خاوەنی یەك مەدلولن ئەویش ئەستێرەی زوهرەیە (← ك ١٩، ل ١٩٧) لاینز لەکاتی لێکۆڵینەوەکانی لەبارەی (مەعنا) [2] و (میسداق) [3] دا کنە و پشکنین بۆ جیاوازی نێوان ئەم دوو زاراوەیە دەکات و ڕەخنەش لە بۆچوونەکەی فرگە دەگرێت (← ك ١٩، ل ١٩٩) ئەو لای وایە هەردوو دالی (ستار شب) و (ستارە صبح) دوو واتای جیاوازیان هەیە بەڵام خاوەنی یەك میسداقن. بۆ بەڵگە هێنانەوەش

---

1 - G . Frege.
2 - Sense.
3 - referent.

هەر سوود لەو دوو نموونەیەی (١) و (٢) وەردەگرێت (ك ١٩، ل ١٩٨):

(١) ستارهٔ صبح همان ستارهٔ شب است/ ئەستێرەی بەیان هەمانە ئەستێرەی شەوە.

(٢) ستارهٔ صبح همان ستارهٔ صبح است/ ئەستێرەی بەیان هەمان ئەستێرەی بەیانە.

لاینز پێمان دەڵێ کەوا ڕستەی (١) لە زماندا وەردەگیرێت بەڵام ڕستەی (٢) بەهۆی دەور و دووبارە بوونەوەی لە زماندا بەکار نایەت، بۆیە ئەو بەهۆی ئەو بەڵگەیەوە (مەعنا) بە بەشێکی ناوزمانی و (میسداق) بەشێکی دەرەوەی زمانی دەبینێت. کالر[1] لەکاتی شیکردنەوەی ئەوەی سۆسۆر لەژێر ناوی دال و مەدلولدا هێناویەتەوە، (دال)ی بەهاوتای فۆرم[2] و (مەدلول)ی بەهاوتای مەعنا[3] لێکداوەتەوە (← ك ١٠، ل ١٦). ئەنجا کالر وەکو لاینز، لەمیانی توێژینەوەکانیدا لەبارەی نیشانە و جۆرەکانی نیشانە، ئاماژەی بۆ ڕوانگەی پێرس[4] کردووە و لەنێوان ئەو دە جۆرە نیشانەیەی کە ئەو هێناویەتەوە ئاماژەی بۆ چوار لە گرنگترینیان کردووە؛ لەوێنەی سیمبۆل (نماد)[5] ، ئایکۆن (وێنە/ شمایل)[6]، ئیندێکس (نمایە)[7] ، نیشانە (نمون)[8] (←ك ١٩، ل ١٠ – ١٠٩؛ ١٠، ل ١٦ – ٢٠) بەگوێرەی بیروڕای پێرس لە سیمبۆلدا پەیوەندی لەنێوان دال و مەدلولدا ئارەزوومەندانەیە و بەپێی ڕێککەوتنە.

---

1 - J . Culler.
2 - form.
3 - meaning.
4 - C . S . Perice.
5 - symbol.
6 - icon.
7 - index.
8 - symptom.

ئەم جۆرە نیشانەیە ڕێك هەمان ئەو جۆرەیە کە سۆسۆر بە نیشانەی زمانی دادەنێت. لە ئایکۆندا پەیوەندی نێوان دال و مەدلول نائارەزوومەندانەیە، پێرس ئایکۆن بە جۆرێك لەنیشانەی ڕێککەوتن لەسەر کراوی — ڕۆشنبیری دەزانێت، لەو کاتەی کەوا خاچ، وەك نموونەیەکی نیشانەی ئایکۆنی بۆ ئایینی مەسیحی دێنێتەوە.

ئیندێکس لەلای پێرس نوێنەرەوەی پەیوەندییەکی هۆکاری (علت و معلول) یە لەنێوان دال و مەدلولدا. لەو بارەشەوە نموونەی دیوارێك دەهێنێتەوە کە بە گوللەیێك کون بوویێت، بەڵام گوللەکەی تێدا نەمابێت؛ بەو پێیە شوێنەوارەکە ئاماژەیە بۆ بەرکەوتنی گوللەکە، ئەم پاش-ماوەیە بەڕای پێرس جۆرێکە لە ئیندێکس. لاینز لەپاڵ ئەو سێ چەشنە نیشانەیەی ڕابردوو ئاماژە بۆ (نیشانە — نمون — symptom)یش دەکات و بە جۆرە نیشانەیەکی دادەنێت کە لەلایەن وەرگر و دوێنەرەوە (مخاطب) درکی پێدەکرێت. لەو بارەوە نیشانەکانی نەخۆشی جیاواز دەشێ وەکو نموونە بێنینەوە کە لەلایەن پزیشکەوە وەکو وەرگر درکی پێدەکرێت*.

---

* ئەو پۆلینبەندیەی کە پێرس بۆ جۆرەکانی نیشانە کردوویەتی و چۆنیەتی جیاوازی لەنێوانیان بەشێوەیەکی ورد، لە (فرهنگ توصیفی نیشانەشناسی) دا و لەژێر ناونیشانی (جیاوازی سێ لایەنەی نیشانەکان) دا هاتووە و لە خشتەیەکدا ڕوونکراوەتەوە، کە لێرەدا بە کەمێك دەستکارییەوە نیشانی دەدەین:

	ئایکۆن	ئیندێکس	سیبمۆل
ئاماژەیە بۆ:	وێکچوون	پەیوەندی هۆکاریی	ڕێککەوتن
بۆ نموونە:	وێنە پەیکەر	دوکەڵ/ ئاگر	وشە، ژمارە ، ئاڵا
پرۆسەیەکە:	دەتواندرێت ببیندرێت	دەشێ تێی بگەیەت	پێویستە فێری بیت

لێرەدا ئەوەی کالر باسی دەکات و نموونەی بۆ هێناوەتەوە، لە دوو توێی چەمك و خانەی (ئیندێکس)دا جێگای کراوەتەوە. فرهنگ توصیفی نشانەشناسی، فاطمه عظیمي فرد، نشر علمی، تهران، ١٣٩٢، ص ١٨٨. (وەرگێڕ).

بەم پێیە، لەنێوان هەموو جۆر ئەو نیشانانەی کە باس کران، ئەوەی کە بە تەواوی ئارەزوومەندانە و بە ڕێککەوتنە بەنیشانەی زمانی دەناسرێت و هەر ئەوەشە کە لەم کورتە باسەدا ڕەچاوکراوە.

٣/١ ئەرکەکانی زمان

کەم وایە کتێبێك لەبارەی زمانناسییەوە هەبێت کە بەشێکی بۆ باسکردنی ئەرکەکانی زمان تەرخان نەکرابێت. لەنێوان هەموو ئەو باسوخواسانەشدا پێویستە ئاوڕ لە بیر و بۆچوونەکانی هەر یەك لە، مارتینە (← ك ٢٠)، هالیدای[1] (← ك ١٤) و یاکۆبسن (←ك ١٦) بدرێتەوە.

ئەو ئەرکە جۆراوجۆرانەی کە ئەم زمانەوانانە خستوویانەتە ڕوو تەواوکەری یەکترین و، دەشێ هەر ئەو نەخشەیەی کە یاکۆبسن هێناویەتەوە وەکو نموونەیەکی گونجاو وەربگرین.

یاکۆبسن لەو نەخشەیەی ئەرکەکانی زماندا (← ك ٣٦، ل ٧٧) سەرەتا هێلکارییەکی گشتی بۆ پرۆسەی پەیوەندیکردن ڕوون دەکاتەوە. بە بۆچوونی ئەو، پەیامدەر (نێرەر / ئاخێوەر) پەیامێك ئاراستەی پەیامگر (دوێنەر/ مخاطب) دەکات، پەیام ئەو کاتە کاریگەر دەبێت کە واتادار بێت، ئەلبەتە پەیام لەلایەن ئاخێوەرەوە نیشانداری دەکرێت و لە لایەن وەرگرەوە نیشانەکان وەردەگێڕدرێنەوە یاخود شیدەکرێنەوە، هەر پەیامێکیش بەهۆی کەناڵێکی فیزیکی دەگوازرێتەوە.

بەو شێوەیە یاکۆبسن لەم هێلکارییەی ژمارە (١)دا پرۆسەی پەیوەندیکردن لە ئاخاوتن نیشاندەدات (ك ٣٦، ل ٧٧):

---

1 - M . A . Haliday.

هێڵکاری (١)

بابەت

پەیام

پەیامدەر (نێرەر) .... پەیامگر (وەرگر)

کەناڵی پەیوەندی

نیشانە (ڕەمز)

لەلای یاکۆبسن ئەم شەش پاژەی پێکهێنەری پرۆسەی پەیوەندیبەستنن واتا، نێرەر، دوێنەر، کەناڵی پەیوەندی، نیشانە، پەیام و بابەت کە بەرهەمی واتان، نیشاندەری ئەرکەکانی شەش لایەنەی زمانن. لە ڕاستیدا ئەو کارەکەی خۆی لەسەر بنچینەی ڕوانگەی بولر[1] دامەزراندووە و تەواوی کردووە. ئەرکە شەش لایەنەکەی زمانیش بریتین لە:

١/٣/١ ئەرکی سۆزداری[2]

بە بۆچوونی یاکۆبسن لەم ئەرکەی زماندا، ئاراستەی پەیام ڕوو لە نێرەر خۆیەتی، زمان لەم ئەرکەیدا هەڵگر و گەیێنەری هەستی تایبەتی پەیامدەر خۆیەتی، ئینجا یا ئەوەتا نێرەر بەڕاستی ئەم هەستە تایبەتییەی هەیە یا ئەوەتا وای نیشان دەدات کە هەیەتی (← ك ٣٦، ل ٧٨) یاکۆبسن لای وایە کە ئەرکی تەواو سۆزداری زمان لە ئامرازەکانی بانگکردن بەرجەستە دەبێت، لە نموونەی (ئای وای)، یا هەندێ دەنگی دیکە لەوێنەی (نچ نچ!) ئەم ئەرکە یەکەم جار لەلایەن مارتییەوە هێندرایە ناوەوە (← ك ١٩، ل ٥٢)، هەمان ئەو ئەرکەشە کەوا مارتینی بە کەمێك فراوانکردنەوە ناوی ناوە (قسەی دەروون) (← ك ٢٠، ل ١٠).

---

1 - K . Bühler.

2 - emotive.

١/٣/٢ ئەركی هاندەری[1]

لـەم ئەركـەدا، ئاراسـتەی پـەیام ڕووی لـە پـەیامگرە. پێكهاتـەكانی بانگكردن یا فرمان، بـە دیـارترین نموونـەكانی ئـەركی هانـدەری زمـان دادەنــدرێت. ڕاســتی و ناڕاســتی ئــەم جــۆرە پێكهاتانــە مایــەی هەڵسەنگاندن نین، وەك ئەوەی (این كتاب را بخوان)، (ای خدا) و هـی تر. ئەم ئەركەی زمان بەر لـە یاكۆبسـن بـە كـەمێك جیـاوازی لەلایـەن بۆلەرەوە باسی لێوە كراوە (← ك ١٩، ل ٥٢).

ئەوەی مارتینە بەنیشانی قسەی دەروون باسی دەكات، لەبنەڕەتدا تێكەلەییێكە لە ئەركی سۆزداری و هەندێك لـە پێكهاتـەكانی بـانگكردن كە لـە ئـەركی هاندەریـدا نیشـاندراون. لـە دیـدی مارتینـە فۆرمـەكانی وەكـو (ای وای) و (یاخـدا) هـەردوو لـە چوارچـێوەی ئـەركی (قسـەی دەروون)ی زمان خۆیان دەدۆزنەوە (← ك ٢٠، ل ٩ — ١٠).

١/٣/٣ ئەركی گەڕانەوەیی[2]

لەم ئەركەدا ئاراستەی پەیام ڕووی لە بابەتی پەیامەكەیە. ڕاستی و درۆ لەم قسانەی كە ئەركی گەڕانەوەییان هەیە، بەو هۆیەی حیسابی ڕستەی خەبەریان بۆ دەكرێت، لەلایـەن دەوروبـەرەوە كـارێكی شـیاوە. لەوێنەی (امروز باران می بارد/ ئـەمڕۆ بـاران دەبارێت)، (بـرادرم بـە دانشـكدە رفتـە اسـت/ براكـەم چـۆتە زانكـۆ) و هـی تـر. یاكۆبسـن پـێ لەسەر ئەو خاڵە دادەگرێت كە جیاوازی لەنێوان ئـەركی گەڕانـەوەیی و ئەركی هانـدەری زمـان بـەهۆی شـیاوی هەڵسـەنگاندنی ڕاسـتی و درۆی قسەوە دەستنیشان دەكرێت و ڕستەكانی هەواڵ لـە زمانـدا بـە تـەواوی خاوەن ئەركی گەڕانەوەییین. لاینز ئەم ئەركەی ناوناوە وەسفی[3] (← ك ١٩، ل ٥٠) و بولەر بەئەركی بەیانی[4] ناوی دەبات (←ك ١٩، ل ٥٢).

---

1 - conative.

2 - referential.

3 - descriptive.

4 - representative.

٤/٣/١ ئەركی ئەوپەڕ زمانی[1]

یاكۆبسن پێی وایە هەر كات نێرەر یان وەرگر، یاخود هەردوولا هەستیان كرد وا پێویستدەكات، لە نیشانەیەك كە بەهاوبەشی سوودی لێوەردەگرن دڵنیابنەوە، ئەو وەختە ئاراستەی پەیامەكە ڕووی لەخودی نیشانەكەیە. لە هەلومەرجێكی وادا زمان بۆ گفتوگۆ لەبارەی خودی زمانەوە بەكاردەبرێت و ئەو وشانەی كەلكیان لێوەردەگرێت، ڕاڤەدەكرێن. ئەركی ئەو پەڕ زمانی بەشێوەیەكی تایبەت لە فەرهەنگە وەسفییەكاندا سوودی لێوەردەگیرێت، بۆ نموونە لە ڕستەیەكی وەكو (عمو یعنی برادر پدر/ مام واتە برای باوك)، ئەمە ڕەنگدانەوەی بەكارهێنانی ئەركی ئەوپەڕ زمانییە، یا لە نموونەیەكی وەك (گفتم جواد، جیم واو الف دال/ گوتم جەواد، جیم ها واو ئەلف دال) (←ك ٩١، ل ١٠).

٥/٣/١ ئەركی هاودڵی[2]

لەم ئەركەدا پەیام ئاراستەكەی ڕوو لە كەناڵی پەیوەندییە. بەگوێرەی یاكۆبسن بێت، ئامانج لە بەشێك لە پەیامەكاندا ئەوەیە كە پەیوەندی دروستبكەن، یا ببنە مایەی بەردەوامی پەیوەندی، یا ئەوەتا پەیوەندییەكە بپچڕێنن؛ هەندێكی دیكەیان بەگشتی بۆ پەیداكردنی دڵنیاییە لە كاركردنی كەناڵی پەیوەندییەكە خۆی (← ك ٦٣، ل ٩٧)، لە نموونەی (الو؛ صدایم را می شنوی؟/ ئەلۆ؛ دەنگم دەبیستی؟)، (خانم و بچەها چطورند/ خانم و منداڵەكان چۆنن) و هی تر.

---

1 - metalinguistic.

2 - Phatic.

١/٣/٦/ ئەرکی ئەدەبی

لەم ئەرکەی زماندا ئاراستەی پەیام ڕوو لەخودی پەیامەکە خۆیەتی. لەم هەلومەرجەدا پەیام خۆی لە خۆیدا دەبێتە مایەی بایەخپێدان بەڕای یاکۆبسن توێژینەوە لەبارەی ئەو ئەرکەی زمان بەبێ لەبەرچاوگرتنی مەسەلەکانی گشتی زمان بەرهەمدار نابێت، بەدیوێکی دیکەشدا توێژینەوەکانی زمانیش پێویستی بە لێکۆڵینەوەی هەمەلایەنەی ئەرکە شیعرییەکەیەوە هەیە[1] (← ك ٣٦، ل ٨١)

بەڕای نووسەری ئەم دێرانە بەکاربردنی زاراوەی (ئەرکی شیعری) و پێداگیری لەسەر وشەی (شیعر) ڕەنگە ببێتە هۆکارێك تا ئەوەی سەرنج تەنها بۆ لای بەشێکی ئەم ئەرکەی زمانەوە ڕابکێشرێت. یاکۆبسن خۆیشی ئەم مەسەلەیە دەسەلمێنێت کە ئەرکی شیعریی زمان نابێت هەر لە سنووری شیعردا قەتیس بکرێت و بنیاتی شیعر بە تەنیا سنووری ئەرکی شیعری زمان پێك ناهێنێت.

بۆیە واچاکە لەمەودوا لەم کورتە باسەدا و لەکاتی قسەکردن لەبارەی ئەم لایەنەی ئەرکی زمان، سوود لە زاراوەی (ئەرکی ئەدەبی) وەربگرین. کە لە بنچینەدا هەمان ئەو ئەرکەیە کە مارتینە ناوی ناوە (ئەرکی داهێنانی جوانی – نقش زیبایی آفرینی). (←ك ٢٠، ل١٠).

بەم جۆرە بەپێی بنەما و ڕوانگەی یاکۆبسن، لە هێکاری ژمارە (٢)دا کە ئاوێتەیێکە لە ڕەگەزەکانی سازکردنی پەیوەندی و ئەرکەکانی شەش لایەنەی زمان، روون دەبێتەوە:

---

1 - Poetic.

هێڵكاری ژماره (٢)

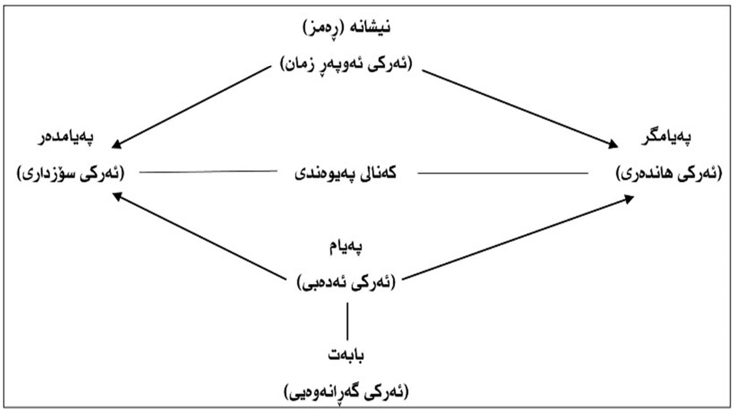

لەم بەشەی دادێ دێینەسەر توێژینەوەی وردتر لەبارەی ئەركی ئەدەبی زمان، چونكێ بیرۆكەی بنەڕەتی ئەم لێكۆڵینەوەیە لەسەر پایەی هەمان ئەركی زمان داڕێژراوە؛ واتا كاتێك كە ئاراستەی پەیام ڕووی لەخودی پەیامەكە خۆی دەبێت.

٤/١ زمانی ئەدەب

باوەڕهێنان بە ئەركی ئەدەبی زمان، ڕەگوڕیشەی بۆ بۆچوونەكانی ئەشكۆ لفسكی[1] ڕووسی و فۆرمالیستەكانی چیك، بەتایبەتی هەریەك لە موكارفسكی[2] و هاوڕانك[3]، دەگەڕێتەوە.

فۆرمالیستەكان دوو پرۆسەی زمانییان بەشێوەیەكی جیاواز دەبینی و دوو ناوی جیاوازیشیان لێنابوون؛ (ئاسایی / ئۆتۆماتیك)[*] و (بەرجەستەسازی / بەرجەستەكردن)[**] لە زماندا.

---

1 - V. shklovsky.
2 - J. Mukarovsky.
3 - B. Havranek.
(*) automatic.
(**) foregrounding.

بەگوێرەی بیروڕای هاوڕانك، پرۆسەی زمانی ئاسایی لە بنچینەدا بەکاربردنی دانەکانی زمانە، بەجۆرێك کە بەمەبەست لە بەکارهێنانەکە تەنیا بۆ باسکردنی بابەتێك بێت بێ ئەوەی شێوەی دەربڕینی باسەکە ببێتە مایەی سەرنجڕاکێشان و هەر لە بنەڕەتەوە بایەخی پێبدرێت؛ لەکاتێکدا بەرجەستەکردن بەکاربردنی دانەکانی زمانە بەجۆرێك کە شێوەی دەربڕینی باسەکە سەرنجڕاکێش و نائاشنا بێت و لە بەرانبەر پرۆسەی ئاسایی زمان، نائاسایی بێت (← ك ١٥).

وەك چۆن موکارفسکی لە باسە کلاسیکییەکەی خۆیدا نووسیویەتی کە زمانی شیعر تا ئەوپەڕی بەرجەستەکاری تێدایە. ئەو بەرجەستەسازی بەلادان لە پێوەری پێکهاتەی (component) زمان دادەنێت (← ك ٢٤). مۆکارفسکی بە پەرەپێدانی بۆچوونەکەی هاوڕانگ بەو ئەنجامە دەگات کە زمانی ئەدەب نەوەك بۆ گرێدانی پەیوەندی، بەلکو بەمەبەستی گەڕانەوە بۆ خۆی بەکاردەبرێت، ئەمەیش هەمان بۆچوونە کە یاکۆبسنیش داویەتە دەست و لای وایە زمان ئەوکاتە دەبێتە خاوەنی ئەرکێکی ئەدەبی کە ئاراستەی پەیامەکەی ڕووی لە خودی پەیامەکە بێت. (← ك ٣٦، ل ٨١) مەسەلەی بەرجەستەسازی نکۆلی لێناکرێت، بەلام کێشەکە لە دەستنیشانکردنی ئەو زمانە دایە کە تەنها تەرخان بێت بۆ لایەنی پەیوەندیبەستن. ئەوەی بە (پێوەر – ئاسایی – automatic) ناودەبرێت و کە دیاردەیەکی کۆمەلایەتی – دەروونییە، بۆیە لە کۆمەڵێکەوە بۆ کۆمەڵێکی دیکە دەگۆڕێت و جگە لەوەی دەکرێ لە هەر تاکێك بەشێوەیەکی جیاواز سەیر بکرێت. ئەم کێشەیە بۆتە مایەی باس و لێکۆڵینەوە لای زۆر لە زمانەوانان هەر بۆ وێنە کلۆسنار[1] بەرجەستەسازی بەرانبەر بە نموونەکانی دەروونزانی

1 - A . Cluysenaar.

هەستپێکردن[1] دادەنێت (←ك ٦)، هەروەها کریستال[2] و دیوی[3] زمانی پێوەر بە زمانی گفتوگۆی نافەرمی[4] دەدەنە قەڵەم (← ك ١٩) و باوەڕیان وایە ئەم جۆرە بەکارهێنانەی زمان بە بڕشت و بێ لایەنە دیسان بەلای ئەسۆ[5] وە زمانی پێوەر بە زمانی ئاخاوتنی نافەرمی لە قەڵەم دەدرێت کەوا زۆر لە بۆچوونەکانی کریستال و دیوییەوە دوور نییە (← ك ١١) لەلای کۆهن[6] زمانی پێوەر ئەوەیە کە لەکاتی خستنەڕووی بابەتێکی زانستی بەکاردەهێندرێت، هەر بۆیە لەوبارەوە لەکاتی ئاماژەکردن بۆ زمانی پێوەر زاراوەی (زمانی زانست) بەکاردێنێت. (← ك ٧).

تەواوی ئەم بیربۆچوونانە ئەگەرچی سەرنجراکێش و دەلالەتبەخشن، بەڵام بەڕاشکاوی سنووری نێوان ئەوەی کەوا پێوەرە و ئەوەش کەوا دەکەونە ژێر چەتری بەرجەستەسازی دەستنیشان ناکەن. لەو ناوەدا زمانەوانانێکیش هەبوون کە هەوڵیانداوە دەستورەکانی پێوەری زمان پێناسە بکەن و لەو ڕێگەیەوە نموونەیەکی زمانی نورمال بەدەستبێنن، لەگەڵ ئەوەی لەنێوانیاندا، بۆ نموونە یەکێکی وەکو شۆرت[7] ڕوونی کردۆتەوە کە لە چوارچێوەی پەیوەندییەکانی ڕێزمانی وشەیی سنووردارکردنی یاساکانی پێوەر بەشێوەیەکی کۆتایی کارێکی نەشیاوە (← ك ٢٨). شۆرت لە بەدواداچوونەکانی خۆیدا ئاماژە بەو خاڵە دەکات کەوا مەسەلەی نۆرماڵی یاسایەکە گرێدراوە بە وشەگەلی بەکارهاتوو لە ڕستەدا، وەك چۆن ڕادەی نۆرماڵ بوونی

1 - Perceptual psychology.
2 - D . Crystal.
3 - D . Davy.
4 - Casual conversation.
5 - H . Esau.
6 - J . Cohen.
7 - M . H. short.

ڕستەش لە ئاستی وشەکاندا دەگۆڕێت (←ك ٢٨، ل ١٥٥) ثورن[1] (←ك٣٠) و ئوهمان[2] (← ك٢٥) لە هەوڵی ئەوەدابوون تا لە پێوەرە ڕێزمانییەکان بکۆڵینەوە لەڕێگای تیۆری گوێزانەوە و زاوزێ. بە بۆچوونی ئەوان ڕێزمانی زمانی شیعر، لە ئاست ڕێزمانی زمانی نۆرماڵ، کەلە ڕۆنانی قووڵدا دادەڕژرێت، بە ئاشکرا جیاوازە؛ بەو واتایەی کەوا ڕستەیەکی زمانی نۆرماڵ کە خاوەنی ڕۆنانێکی قووڵە بە هاوکاری کۆمەڵێك گوێزانەوەی ئارەزوومەندانەوە دەگۆڕێت بۆ ڕستەیەکی خاوەن ڕۆنانی سەرەوە لە زماندا. ئەوان واتە ثورن و ئۆهمان ناوی (گوێزانەوەی شێوازی/ گشتار سبکی) یان بۆ ئەو دەستە لە گۆڕانکارییەکان هەڵبژاردووە. ئەو دیدەی ئەوانیش پاش ماوەیەك لەڕووی میتۆدۆلجییەوە گومانی کەوتە سەر، بۆیە کارکردنی ئەم گۆڕانکارییانە بەهیچ شێوەیەك سنووردار ناکرێت و جیا لەوەی کە ژمارەی گۆڕانکارییەکان خۆیان بێ سنوورن. لەگەڵ هەموو ئەو هەولانە پرسیارێك کە ویدۆسۆن[3] هێناویەتیە گۆڕێ تا ئێستا بێ وەلام ماوەتەوە. بە گوتەی ئەو، (چ جۆرە لادانێك دەتواندرێت بە لادان لەپێوەر دابندرێت؟) (←ك ٣١).

ئەوەی تا ئێرە بەڕاست دەزاندرێت ئەوەیە، کە لە توانادا هەیە وەسفی ئەو لادانانە بکرێت کە لە زمانی پێوەر دا ڕوو دەدەن. لیچ[4] چۆتە سەر وەسفی کۆمەڵێك لە لادان لەو پێوەرانەدا (← ك ١٨). ئەو لەسەر ئەو باوەڕەیە کە زمانی ئەدەبی لەئاست شێوەکانی دیکەی بەکارهێنانی زمان ئالۆزترە، ئەوە خودی گەڕانەوەیە کە خاوەنی نۆرمالییەکی کەمترە. زمانەوانەکان هەموو لەسەر ئەو مەسەلەیە

---

1 - J . P . Thorne.

2 - R.Ohmann

3 - H . G . Widdowson.

4 - G . N . Leech.

کۆکن کە زمان لە هەنگاوی یەکەمدا ئامرازی سازکردنی پەیوەندییە.
لە هەر پرۆسەیەکی پەیوەندیدا پەیامێك لەلایەن نێرەرەوە بۆ وەرگر دەنێردرێت، ئەو پەیامە بەهاوکاری کۆمەڵێك وشەکانی یەك زمان کە لەسەر تەوەرەی هاونشینی جێگیربوون، دەگوازرێتەوە. هاونشینی وشەکان لەسەر ڕووی ئەو تەوەرە پابەندی کۆمەڵێك یاسایە، دەستکەوتی ئەم هاونشینییە چەردەیەك زانیارییە کە بەهۆی پەیامەکەوە دەگوازرێتەوە و لەلایەن واتاگەلە عەمبار کراوەکانی هۆشی وەگرەوە لەسەنگی مەحەك دەدرێت. جا بەهەر ڕێگایەك بێت کاتێك پەیام بەشێوەیەك بگوازرێتەوە کەوا نرخ و بەهای لەچەردەی زانیارییەکەی زیاتر بێت، ئەوا سەرنج بۆ لای خودی پەیامەکە وەردەچەرخێت و لەم بارودۆخەدا بەرەو سنوور و قەڵەمڕەوی ئەرکی ئەدەبی زمان هەنگاومان هەڵهێناوە.
بە هەر حاڵ پێویستە جەخت لەسەر ئەو خاڵە بکرێتەوە کە سنوورێکی ڕوون و ئاشکرا لەنێوان ئەم ئەرکەی زمان ئەرکەکانی دیکەدا نییە. تا ئەوەی یاکۆبسن لە چوارچێوەی ئەرکی ئەدەبی زمانیش دان بەو ڕاستییەدا دەنێت. ئەو وای بۆ دەچێت لە شیعری داستانیدا کە لە دەوری کەسی سێیەمدا دەخولێتەوە، زمان کارکردێکی بەهێزی گەڕانەوەیی هەیە و/ شیعری لیریك کە لە دەوری یەکەم کەسدا دەخولێتەوە پەیوەندییەکی توند و تۆڵی لەگەڵ کارکردی سۆزداری زمانەوە هەیە. (← ك ٣٦، ل ٨٢).
بەو هۆیەوە وا پێویست دەکات لە هەنگاوی یەکەمدا ئەرکەکانی شەش لایەنەی زمان بەهۆی شەش نموونەی سەرەتاییەوە[1] ڕوونبکەینەوە، ئەوەش مانای وایە کەوا ڕەنگبێ بتوانین هەندێك ڕستەی زمانی وا بێنینەوە کە لە ڕووی تیۆرییەوە خاوەنی تاکە یەك

1 - Prototype.

ئـەرکی زمـانی بـن، بـەڵام بەشـی زۆری ڕسـتەکانی زمـان بەشـێوەیەکی ڕەها خاوەنی تاکە یەك ئەرك نین، هـەر بـۆ نموونـە ڕسـتەکانی (٣) تـا (٨) لەبەرچاو دەگرین:

(٣) عجب گرفتار شدم/ سەیر گرفتار بووم.
(٤) لطفاً برایم یك لیوان آب بیاور/ تکایە پەرداغێك ئاوم بۆ بێنە.
(٥) هوا سرد است/ هەوا ساردە
(٦) منظورم از (فول تایم) همان (تمام وقت) است/ مەبەستم لە (فول تایم) هەر (هەموو کاتە) کەیە.
(٧) متوجه هستی چه می گویم/ حالیبووی چ دەڵێم.
(٨) تنم به پیلهٔ تنهایی ام نمی گنجید/
لەشم لەناو تەونی تەنیاییمدا ئۆقرە ناگرێت.

ڕستەی (٣) مەیلێکی بـەلای ئـەرکی سـۆزداری زمانـەوە هەیـە. لـە نموونەی (٤)دا ئەرکی هاندەری زمـان زاڵـە. ئـەرکی بنـەڕەتی زمـان لـە نموونەی (٥)دا گەڕانەوەییيە. لە نموونـەی (٦)دا زیـاتر لـە ئەرکـەکانی دیکـە، ئـەرکی ئەوپـەڕ زمـانی بـە دیـدەکرێت. ڕسـتەی (٧) ئەگـەر بـۆ دڵنیابوون لە بەردەوامی پەیوەندی بەکارببرێت، بەلای ئـەرکی هـاودڵی زمانـەوە دەچـێت و ڕسـتەی (٨) نموونەیەکـە لـەو ڕسـتانەی کـە لـە هـەموویان زیـاتر ئـەرکی ئـەدەبی زمـان دەنوێنێـت. هـەر یـەکێك لـە نموونـەکانی (٣) بـۆ (٨) لـە گۆشـە نیگایـەکی سادەشـەوە نوێنـەرەوەی بـەرەو پـیرەوە چـوونێکی زاڵـە بـەلای یـەکێك لـە ئەرکـەکانی شـەش لایەنـەی زمانـدا. بـەڵام لـە نموونـەکانی (٩) و (١٠) سـنووری ئاشـکرای نێوان ئەرکەکانی زمان ڕەنگڕێژ دەبێت:

(٩) من موی خویش را نه از آن می کنم سیاه
تا باز نوجوان شوم و نو کنم گناه

چون جامەها بە وقت مصیبت سیە کنند
من موی در مصیبت پیری کنم سیاه (رودکی)

لە نموونەی (٩)دا ئەگەرچی ئەرکی ئەدەبی زمان زاڵە. بە دەلیلی ئەوەی ئاراستەی پەیام بەرەو ڕووی پەیامدەرە، ئەرکی سۆزداری زمانیش لە ئارادایە. لە لایێکی دیکەوە، پێداگیری لەسەر بابەتی پیری، ئاراستەی پەیامەکە بەرەو لای بابەتیش بە دیار دەخات، کەواتە ئەرکی گەڕانەوەیی زمانیش ڕەچاو دەکرێت.

(١٠) دور شو از برم ای واعظ بیهوده مگوی
من نە آنم کە دگر گوش بە تزویر کنم (حافظ)

لە نموونەی (١٠) لە پاڵ ئەرکی ئەدەبی زمان، ئەرکی هاندەری و سۆزداریش بەرچاون. چونکێ ئاراستەی پەیامگیری هەم بەرەو ڕووی پەیامگرە، هەم بە ئاراستەی پەیامدەر، وەکو دیارە زیاتریش لە هەمووان ئاراستەکە بەرەو ڕووی پەیامە، بەو پێیە دەبێ بسەلێنین کە سنوورێکی دابڕێنەر لەنێوان ئەرکەکانی زماندا نییە و لە بۆشایی نێوان ئەو ڕستانەی کە لە ڕووی تیورییەوە، بەشێوەیەکی ڕەها لەناو چوارچێوەی یەکێك لە ئەرکەکانی زماندا جێگیر دەبن، سێبەر و ڕۆشنایی ئەوتۆ بەدیدەکرێت کە لە هەندێك حاڵەتدا بەلاداخستنی ئاراستەکە بەرەو لای یەکێك لە ئەرکەکانی زمان ببێتە کێشە.

یاکۆبسن لە پێناوی دەستنیشانکردنی تایبەتمەندییە پەیوەست و خودییەکانی ئەدەب، سوود لە شێوازی بەکاربردنی وشەکان لەسەر ئاستی هەردوو تەوەری هاونشینی و جێنشینی وەردەگرێت. بە بۆچوونی ئەو، شێوەی هەڵبژاردنی وشەیەك لەنێوان وشەگەلێکی کەم و زۆر هاوتا لەگەڵ یەکتردا لەسەر ئاستی تەوەری جێنشینی و چۆنییەتی هاونشینکردنیان (ڕیزکردنیان) لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی لە توانایدا هەیە ڕستەکانی زمانێك لە ئەرکی

پەیوەندییەوە بەرەو ئاراستەی ئەرکی ئەدەبی زمان بەرێت. بەپێی قسەکانی ئەو:

((پێوەری کارەکی کارکردی ئەدەبی لە گۆشەنیگای زمانەوە دەبێ چی بێت؟ بەتایبەت، تایبەتمەندی پەیوەست و خودی ئەدەبیات بەشێوەیەکی گشتی چییە؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارە پێویستە هەردوو ڕووکاری بنچینەیی ڕیزبەندی وشەکان لە ڕەفتاری زمانیدا، بەواتا هەڵبژاردنی وشەکان و ڕیزکردنی وشەکان لەبەرچاو بگرین. ئەگەر بابەتی پەیامەکە (منداڵ)ێك بێت، پەیامدەر یەکێك لەو ناوانەی هەن هەڵدەبژێرێت، لە وێنەی منداڵ، ڕۆڵە، نەوجەوان، نۆبەرە، کەوا کەم و زۆر لێکدەچن و لەلایەنێکی تایبەتیشەوە هاوتای یەکترن، لەپاشان لەپێناوی ئاشکراکردنی مەبەستی سەبارەت بەو بابەتە دەتوانێت یەکێك لەو کارانەی کە لە ڕوانگەی واتاییەوە هاوڕیشەن هەڵبژێرێت، لەوێنەی، دەخەوێت، ڕادەکێشێت، دەبۆرژێت یا وەنەوز دەدات. ئەو ناو و کارەی کە پەیامدەر هەڵیان دەبژێرێت لە زنجیرەیەکی ئاخاوتندا ڕیزدەکرێن. هەڵبژاردنی وشەکان بەپێی بنەمای هاوتابوون، لێکچوون و لێکنەچوون، یاخود هاوواتایی و دژ واتاییان بەڕێوەدەچێت؛ بەڵام ڕیزبوون و لێکدانی وشەکان بە واتای دۆزینەوەی جۆرێك ڕیزبوونە، کە بەگوێرەی نزیکایەتی دەبێت. لە کارکردی ئەدەبی زماندا، بنەمای هاوتابوونی وشەکان لە تەوەری جێنشینییەوە بۆ تەوەری هاونیشینی دوور دەخرێتەوە (← ك ٦٣، ل ٢٨ – ٣٨).

لێرەدا با نموونەکانی (١١) تا (١٤) لەگەڵ یەکتر بەراوردبکەین:

(١١) وقتی این نامه بدستم رسید، از عطرش دستم خوشبو شد/ کاتێك ئەم نامەیەم بەدەست گەیشت، بەبۆنەکەی دەستیشم بۆندار بوو.

(١٢) چو این نامـه بدسـتم رسـید، بـه عطـرش دسـتم آغشـته شـد/ کـه
ئەم نامەیەم بەدەست گەیشت، دەستم پڕ بوو لەبۆنی.
(١٣) چو این نامه در دستم افتاد، بـه عطـرش دسـتم آغشـته شـد/ کـه
ئەم نامەیەم کەوتە دەست، دەستم پڕ بوو لەبۆنی.
(١٤) چو این نامه افتاد در دست من
به عطرش گراینده شد شست من (فردوسی)

ڕوانگـەی یاکۆبسـن لـەبارەی کـارکردی وشـەکان لەسـەر ئاسـتی هـەردوو تـەوەری هاونشـینی و جێنشـینی بـەهاوکاری نموونـە گـەلێکی وەکـو (١١) بـۆ (١٤) شـایانی لێکۆڵینەوەیـە. ئـەو بـاوەڕی وایـە شـێوەی هەڵبژاردن و ڕیزکردنی وشەکان لە تەنیشت یـەکتر، کاریگـەری لەسـەر بنـەمای واتـایی ڕسـتەکاندا نییـە، بـەڵکو ئـەم کاریگەرییـە ڕاسـتەوخۆ دەئاخنرێتـە بنیـاتی پەیامەکـە و ئاراسـتەکەی بـەرەو لای خـودی پەیامەکە ڕاپێچ دەکات. ئێستا چاوێك بـە نموونـەکانی (١٥) بـۆ (١٨)دا دەگێڕین:

(١٥) مدتی طولانی به عکسش خیره شدم/
ماوەیەکی زۆر سەرسامی وێنەکەی بووم.
(١٦) بسی در تصویر او خیره ماندم/
زۆر بەوێنەکەی حەپەسام .
(١٧) به تصویر او خیره ماندم بسی/
بەوێنەکەی ئەو گەلێك سەرسام بووم.
(١٨) نقش اوّرا لحظەها نوشیدم/
سیمای ئەوم بۆ چەند ساتێك نۆشکرد.

ڕسـتەی (١٥) لەنموونـەی ئـەو ڕسـتانەیە کـە لـە زمـانی پێـوەریش بـەکاردەبرێت. ئاراسـتەی پـەیام لـەم ڕسـتەیەدا بـەرەو لای بابـەتی پەیامەکەیە. لەڕسـتەی (١٦) بـەکاربردنی وشـەکانی (بسـی) لـە جێگـای

(مـدتی طـولانی) و (تصـویر) لـه جێگـای (عکـس) سـەرنج بـەرەو لای پەیامەکە وەردەگیرێت. لە نموونەکانی (١٧) و (١٨) دا دیسان ئاراستەی پەیام بۆ لای خودی پەیامەکەیە.

بەڵام لەنێوان ئـەم دوو نموونەیـەدا جیـاوازی ئاشـکرا هەیـە؛ بـەو واتایـەی کـەوا نموونـەی (١٧) ئـاوازەدارە و نموونـەی (١٨) ئەندێشـەیی، لەسـەر ئـەو بنەمایـە ئەگـەر چـی نموونـەکانی (١٦) تـا (١٨) لـە چوارچێوەی ئـەرکی ئـەدەبی زمانـدا دادەنـدرێن، بـەڵام بەسـێ جۆری جیـاواز لەگـەڵ یەکترییـەوە گرێـدراون، کـە پێویسـتە لێکۆڵینـەوەی وردتریان لەبارەوە ئەنجام بدرێت. لـە بەشـی ٦ / ١ دا دێینـە سـەر ئـەو بابەتە.

٥/١ بەرجەستەسازی ئەدەبی

لەبەشی ٣/١دا ئەرکەکانی زمان بەپێی بنـەمای دیدگـەی یاکۆبسـن خرایە ڕوو و لەبەشی ١/٤ دا ئەوەمان گوت کە فۆرمالیستەکان لـەنێوان هـەردوو پرۆسـەی خودکاری و بەرجەستەسازیدا، پرۆسـەی دووەم بـە فاکتـەری بەرهەمهێنـەری زمـانی ئـەدەبی دەزانـن. لـیچ دوابـەدوای هاتنەئارای پرۆسەی بەرجەستەسازی، سـەرنج بـۆ دوو ڕەهەنـدی ئـەم پرۆسـەیە ڕادەکێشـێت (←ك ١٨، ل ٥٦ — ٦٩). بـە بۆچـوونی ئـەو بەرجەستەسازی بە دوو شێوە جێبەجێ دەکرێت: یەکەم ئەوەیە کە لە ئاسـتی یاسـا پـەیڕەوکراوەکانی زمـانی ئاسـاییدا لادان بـەرپا بکرێـت، دووەمیش ئەوەیە کەوا ڕێساگەلێك لـە یاسا پـەیڕەوکراوەکانی زمانـدا زێدە بکرێت. بـەم پێیـە، بەرجەستەسـازی لـە ڕێگـەی هـەردوو جـۆری لادان و زێدەکردنی ڕێساوە ئەنجام دەدرێت.

شەفیعی کەدکنی کاتێك دێتە سەر باسی بەرجەستەسازی ئامـاژە بـۆ هـەمان مەسـەلە دەکـات و پێـی وایـە کـە دەتوانـدرێت جۆرەکـانی بەرجەستەسـازی لـە ڕێگـەی دوو گروپـی مۆسـیقایی و زمانیـدا

ڕوونبکرێنـەوە (← ك ٣٥، ل ٧)، ئـەو پێـی وایـە گروپـی مۆسـیقایی هۆکارگەلێکن کە زمانی ئەدەبی لە ڕێگەی ئاوازە و هاوسەنگییەوە لـە زمانی ئاسایی جیادەکەنەوە، بۆ ئەو هۆکارانەش نموونەی وەکو کێش، سەروا، ڕەدیف و هاوسـەنگی دەنگی دێنێتـەوە (←ك ٣٥، ل ٩). بـەڵام هەرچی گروپی زمانییە بەڕای وی، ئەو هۆکارانەن کە بەرچاوکردنی جیاوازی لە هەڵبژاردنی وشەکان لە ناو سیستەمی ڕستەدا دەتواندرێت ببێتـە مایـەی بەرجەستەسازی. بـۆ ئـەو هۆکارانـەش نموونـەی وەکـو خواسـتن، خـوازە، کـورتبڕی و هـی تـر دەهێنێتـەوە. کەواتـە دیدگـەی شەفیعی کەدکنی هـەمان دیدگەی لیچە بـەبوونی جیاوازییـەکی کـەم. ئەوەی کەدکنی لەچوارچێوەی گروپی مۆسیقایی باسی دەکات لـیچ بـە زاراوەیـەکی گشـتی و لـەژێر نـاوی هاوسـەنگی[1] (تـوازن) دەیخاتـەڕوو، گروپی زمانیش بەهۆی جۆرەکانی لادانەوە ئاشکرا دەبـن. لـیچ لـەکاتی لێکۆڵینـــەوەکانی لـــەبارەی لادان لـــە پێـــوەر و زێـــدەکردنی ڕێســـادا چوارچێوەیەك بۆ ئەو دوو پرۆسەیە دادەنێت، بـەتێڕوانینی وی لادان لەپێوەر دەتوانێت تا ئـەو ڕادەیـە بـەرەو پێشـەوە بچێت کـە پرۆسـەی پەیوەنـدیکردن تێکنـەدات و بەرجەستەسـازیش یـاری گوزارشـتکردن بێت. کەدکنیش دیسان پێ لەسەر ئەو مەسەلەیە دادەگرێت و ڕای وایە کە دەبێ لادان لە پێوەر بنەمای پەیوەنـدیکردن بپارێزێـت (← ك ٣٥، ل ١٣). هەروەها لەو بارەیەوە ئەم دوو ڕستەیە دێنێتەوە:

(١٩) یك لحظه چشم های تورا خواهم دید/
بۆ یەك سات چاوەکانی تۆم دەبینی.

(٢٠) یك شادی چشم های تورا خواهم نوشید/
بۆ یەك شادمانی چاوەکانی تۆم دەنۆشی.

---

1 - Parallelism.

ئەو پێی وایە کە لە ڕستەی (٢٠) دا بنەمای گەیاندن (پەیوەندی) ڕەچاونەکراوە، بەو هۆیەوەش لێڵی و تەمومژی لە گواستنەوەی هەستی شاعیر بۆ خوێنەر دروست دەبێت (→ ك ٣٥، ل ١٤).

لیچ لە مەسەلەی باسکردنی تایبەتمەندی هاوسەنگی شوێنپێی یاکۆبسن دەکەوێت، یاکۆبسن پێی وایە کە دوو بنیاتی هاوسەنگ، پێویستە لە بەشێکیاندا لەیەك چوو و لە بەشەکەی تریاندا جیاواز بن (→ ك ١٨، ل ٦٥).

لەو بارەوە دەکرێ نموونەکانی (٢١) و (٢٢) لەگەڵ یەکتر بەراورد بکرێن:

(٢١) یار مرا، غار مرا، عشق جگر خوار مرا
یار تویی، غار تویی، خواجه نگەدار مرا (مولوی)

(٢٢) لعنت بر شیطان، لعنت بر شیطان؛ ...

لە نموونەی (٢١) ئەگەرچی کردەی دووبارەبوونەوە ئاشکرایە، بەڵام ئەو هاوسەنگییەی کە هەیە لە ڕێگەی دووبارەبوونەوەی ناتەواوەوە هاتۆتە ئاراوە. لە کاتێکدا کە لە نموونەی (٢٢)دا دووبارەبوونەوەی تەواو بەدیدەکرێت، بەڵام بە بۆچوونی لیچ ناچێتە ناو چوارچێوەی هاوسەنگییەوە (→ك ١٨، ل ٦٦) ئاوستەرلیتس[1] ئەو مەسەلەیەی لە بواری مۆسیقادا لێکداوەتەوە و پێی وایە هاوتەریبی لە مۆسیقاش دیسان پابەندی ئەو بنەمایەیە کە یاکۆبسن داویەتە دەست (→ك ٢، ل ٤٣٩ – ٤٤٢). مەللاح لەبارەی مۆسیقای ئێرانییەوە ئاماژە بۆ هەمان مەسەلە دەکات (→ك ٣٨، ل ٢٣٨).

لەسەر بنەمای ئەوەی تاوەکو ئێستا گوتراوە، بەرجەستەسازی پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە یاسا کارپێکراوەکانی زمانی نۆرماڵەوە هەیە

1 - R . Austerlitz.

و هــەر بۆيــەش بــە هۆكــارێكى مــەنتيقى دەبيــنين. بەرلــەوەى لێكۆڵينــەوەى وردتــر لــەبارەى لادان لــە نــۆرم و زێــدەكردنى ڕێساوە بكــەين، ئــاور لــە پێكهاتــەى زمــان بدەينــەوە. لــيچ كاتێــك باســى ئــەو مەسەلەيە دەكات، تيورييەكــەى هاليــداى[1]، مكنتــاش[2]، ســترەفنس[3]، دەكاتــە سەرمەشــقى كارەكــەى خــۆى و نەخشــە ڕێگاكــەى ئــەوان لــە لێكۆڵينەوە ئەدەبييەكاندا بە بايەخەوە سەير دەكات.

هاليداى، مكينتاش و ئاسترەفينس لە كتێبەكەى خۆيانـدا (← ك ١٣، ل ١٨) نەخشـەيەك بـۆ كارايى زمـان دەكێشـن، بـەپێى تيورييەكـەى ئەوان، تەواوى زمانەكانى جيهان، شەپۆلەكانى دەنـگ لـەكاتى ئاخـاوتن و – كاتێكيش كە پێويست بـوو – نيشانەكانى هێـل لـەكاتى نووسـين، وەكو كەرەستەى خاو بەكاردەهێنن. هەر زمانێكيش بەشێوەى تايبەتى خـۆى لـەنێوان كەرەســتە خاوەكــان و جيهــانى دەرەوەدا پەيوەنــدى دروست دەكات (← ك ٣٢، ل ٢١).

بەشى ناوزمانى لە نەخشەكەى ئەواندا هەر سێ ئاستى بنچينەيى جێبــەجێكردن[4] (تحقــق صــورى)، شــێوە[5]، (فــۆرم)، واتاناســى[6] دەگرێتەوە (← ك ١٨، ل ٣٧):

هێــلكارى (٣)

جێبەجێكردن	شێوە	واتاناسى
سازگەى دەنگى سيستەمى نووسين (هێل)	ڕستەسازى ياسا و وشەكان	واتا (ئاشكرا يا ناسراو)

---

1 - M . A . K . Halliday.
2 - A . Mcintosh.
3 - P . Strevens.
4 - realization.
5 - form
6 - semantics.

هێڵکاری (٣) بە تەواوی نوێنەرەوەی بەشی ناوزمانی نەخشەکەی هالیدایە و هەموو ئەو وێنەیەش کە ئەو لەبارەی زمانەوانییەوە لە مێشکیدا هەبووە نیشان نادات[1]. لەم هێڵکارییەدا سازگەی دەنگی، وەکو شێوەی تەجریدی تایبەتمەندییە جیاکارەکانی مادەی دەنگی و سیستەمی خەتی وەکو شێوەی تەجریدی تایبەتمەندییە جیاکارەکانی نیشانەکانی نووسین، نیشان دەدرێت. یاسا بەو بەشە لەلایەنی فۆرمی زمان دەگوترێت کە تیایدا ئاستەکان بەداخراوی کاردەکەن، وشەکان بەو بەشە لەلایەنی فۆرمی زمان دەگوترێت، کە تیایدا ئاستەکانی بە کراوەیی کاردەکەن و واتاش بەهایەکە کە لە یەك ڕەگەزی پێکهاتەیی، لە تۆڕی پەیوەندییەکانی یاسای زماندا پەیدادەبێت (←ك ٣٢، ل٢٠ — ٣٢).

خستنەڕوویەکی فراوانتری تیۆرییەکەی هالیدای لە حەوسەڵەی ئەم کورتە باسەدا نییە، تەنها دەبێ ئاماژە بۆ ئەم مەسەلەیە بکرێت، بە بۆچوونی لیچ کاتێك کەسێك زمانێك فێردەبێت، لە بنەڕەتدا لە هەوڵی ئەوەدا دەبێت تا لەبەکارهێنانی هەر سێ ئاستەکەی پێشوو کارامەیی پەیدابکات. لە تیۆرییەکەی هالیدای بەشی فۆرم لە پەیوەندییەکی دوو لایەنەدایە لەگەڵ دوو بەشەکەی تر و، بە گوتەی لیچ ئەم نەخشە سێ لایەنییە لە توانایدا هەیە هەندێ بابەت ڕوونبکاتەوە کەوا لە نەخشەکانی دوو لایەنەی فۆرم و واتادا بە شاراوەیی دەمێننەوە (←ك ١٨، ل ٣٨) لە وێنەی:

أ- هاوبێژی[٢]: یەك درکاندن؛ فۆرمی جیاواز. نموونە:
(شانە/ شانوپیل) و (شانە/ ئامرازی ئارایشی موو)؛

---

١ - بۆ زانیاری زیاتر (←ك ٣٢، ل ٢١؛ ٣٤، ل ٤٦٣).

2 - homophony.

ب- فره دەنگی[1]: یەك فۆرمی؛ درکاندنی جیاواز. نموونە:
و (/Va/ ، / 0 /)؛

پ- هاوواتایی[2]: فۆرمی جیاواز؛ یەك واتا. نموونە: (دنیا) و (جهان)؛

ت- فرەواتایی[3]: یەك فۆرمی؛ واتای جیاواز. نموونە:
(روشن): ١/ نەکوژاوە؛ ٢/ ڕووناك؛ ٣/ ڕوون.

بەم پێیە، بەرجەستەسازی بەشێوەیەکی گشتی لەسەر پانتایی ئاستەکانی سێ لایەنەی پێشوو کار دەکات، ئەم کارکردنەش ئاساییە کەوا شێوەی جیاوازی لێ بکەوێتەوە.

١/٥/١ لادان لە زمانی پێوەر

وەکو پێشتر ئاماژەی بۆ کرا لادان بەشێوەیەکی گشتی بریتییە لە لادان لە یاسا کارپێکراوەکانی زمانی پێوەر؛ لەگەڵ ئەوەشدا هەموو جۆرە لادانێك لە زمانی پێوەر ناگەیێنێت. چونکێ کۆمەڵێك لەو لادانانە بەرەو لای بنیاتی نادەستووری زماندا دەچێت و بە بەرهەم هێنانی هونەری ناژمێردرێت. لیچ بەمەبەستی جیاوازیکردن لەنێوان هەر جۆرە لادانێکی نادروست لەزمانی پێوەر، لەگەڵ ئەو لادانانەی کە جۆرێك لە بەرجەستەسازی بەرهەم دێنن، سێ گریمانە لەبەرچاو دەگرێت (← ك ١٨، ل ٥٩):

أ- بەرجەستەسازی ئەوکاتە دێتەدی کە لادان لەپێوەر چەمکێك بدات بەدەستەوە، یا بە واتایەکی تر، ئەرکداربێت.

ب- بەرجەستەسازی ئەو کاتە دێتەدی، کە لادان لەپێوەر گوزارشت لە مەبەستی پەیامدەر بکاتەوە؛ یا بەواتایەکی دیکە، ئاراستەکراو بێت.

---

1 - differentiation.

2 - synonymy.

3 - polysemy.

پ- بەرجەستەسازی کاتێك دێتەدی کە لادان لەپێوەر لە سۆنگەی پەیام وەرگرەوە چەمکێك بگەیەنێت، یا بەواتایەکی دیکە مەبەستداربێت.

بە تێڕوانینی لیچ گریمانەی (أ) شتێکی زۆر گشتییە چونکێ هەر جۆرە لادانێك لەزمانی پێوەر دەشێ چەمکێك بگەیەنێت.

(٢٣) مادرم از درد فواصل رنج می برد/

دایکم بەدەست ئیشی فەواسیل ئازار دەکێشێت.

(٢٤) صدای چك چك بلبل به گوش می رسد/

زایەڵەی چەك چەکی بولبول دەبیسترا.

(٢٥) او به من ماجرا را پرسید/

ئەو لەگەڵ من لە ڕووداوەکەی پرسی.

ئەو لادانە زمانییانەی کە لە نموونەکانی (٢٣) تا (٢٥) دا هەن زیاتر لەو هەڵانە دەچن کە لە بەکارهێنانی زماندا ڕوو دەدەن تا ئەوەی نوێنەرەوەی بەرجەستەسازی بن. بەڵام بەهەر حاڵ چەمکێك دەگەیەنن و بەباوەڕی لیچ زانیارییەك دەخەنەڕوو (← ك ١٨، ل٥٩). ئەم زانیارییانە سەرنجی خوێنەری دەقێك زیاتر بەرەو لای هەڵەی چاپی ڕادەکێشن. یا ئەوەتا وای لێبکات بیسەلمێنێ کە نووسەرەکە ئاشنایی تەواوی لەگەڵ یاساکانی زماندا نییە؛ بەڵام بەهەر جۆرێك بێت ئەوە شتێکی زۆر دوورە کە خوێنەرێك لەم ڕستانەدا، هیچ چەشنە داهێنانێکی هونەری دەستگیر بێت.

گریمانەی (ب) دیسان لە ڕوانگەی لیچەوە، لەگەڵ ئەوەی لە گریمانەی (ا) گونجاوتر دەردەکەوێت، بەڵام هەر ئەوەیە ڕێیەك دەکاتەوە تا ئەوەی مەبەستی ئاخێوەر یا نووسەر ڕۆشنتر بێت. بەو پێیەی دەقە ئەدەبییەکان بەشێوەیەکی ئاسایی گوزارشتی جۆراوجۆر لەخۆ دەگرن کە لە زۆر مەسەلەدا مەبەستی نووسەر بەپۆشراوی دەمێنێتەوە.

بەڕای لیچ گریمانەی (پ) لەهەردوو گریمانەکەی دیکە کەمتر مایەی ڕەزامەندییە. چونکە دەستنیشانکردنی چەمکەکەی بێ ڕەچاوکردنی مەبەستی نووسەر، یەکسەر دەکەوێتە سەر ئەستۆی خوێنەر، بەو پێیە بێت بەرهەم هێنەری دەقەکە، لە داهێنانەکەیدا نابێتە خاوەن پشك. شەفیعی کەدکنی بێ ئەوەی بەڕاشکاوی لەبارەی لادان لە پێوەرەوە بدوێت، جیاوازی لەنێوان دوو جۆرە لادانی؛ سواوە و داهێنەرانەدا دەکات (← ك ٣٥، ل ١٤)، لای ئەو لادان لە پێوەری سواوە و جۆرە لادانێکە بەهۆی زۆر بەکارهێنانی بێ بەها بووە و بەرەبەرە وای لێهاتووە لەزمانی پێوەریش بەکار دەبرێت. کەدکنی لەم بارەوە (لوبیای چشم بلبلی/ لۆبیای وەك چاوی بولبول) بە نموونە دێنێتەوە و وای لێکدەداتەوە کە ئەم پێکهاتە — لێکچواندنە بەهۆی زۆر بەکارهێنانەوە بەرجەستەسازییەکەی خۆی لە دەستداوە، لەکاتێکدا لەسەرەتا وەکو چەشنێك لە داهێنانی هونەری حسابی بۆ کراوە. (← ك ٣٥، ل ١٥).

لەسەر بنەمای بۆچوونی شەفیعی کەدکنی ڕەنگە بتواندرێت لەپاڵ هەردوو پرۆسەکەی ئاسایی و بەرجەستەکاری، پرۆسەیەکی دیکەش قسەی لێوە بکرێت و زاراوەی (ئاسا گەرایی) بۆ ئەو مەسەلەیە بەکارببرێت، ئەم پرۆسەیە، دەتوانێت لێکدانەوە بۆ شێوەگەلێکی وەکو ئەو نموونەیەی شەفیعی کەدکنی هێناویەتەوە بکات و، چەند شێوەیەك بگرێتەوە کە لە ڕابردوودا لە چوارچێوەی بەرجەستەسازیدابوون و لەپاشان چوونەتە ناو زمانی ئاسایی. بەو پێیە دەتوانین بڵێین کە پرۆسەی بەرجەستەکردن بەتێپەڕین لە زمانەوە بۆ ئەدەبیات جێبەجێ دەبێت و پێچەوانەکەشی، واتە بەکارهێنانی چەند شێوەیەکی ئەدەبیات لە زمانی ئاساییدا لەژێر چەتری پرۆسەی ئاسا گەرایی دەخرێنە ڕوو[1].

---

١ - ئەو مەسەلەیە لە مامۆستای بەڕێزم د. محمد علی حەقشناسەوە فێربووم.

هێلکاری (٤)

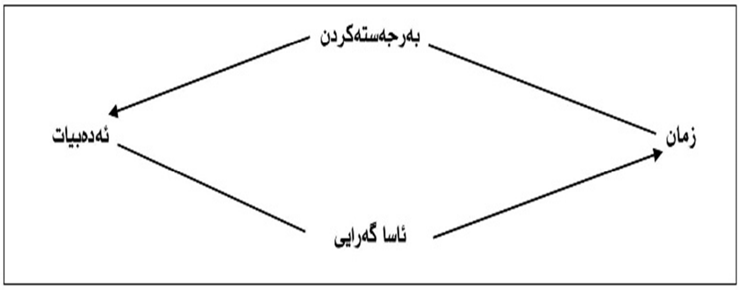

لەوەوە کە ئامانجی بنەڕەتی ئەم باسە، سەبارەت بە لادان لە پێوەر وەکو یەکێك لە دوو جۆرەکەی بەرجەستەسازی، پەیوەندییەکی ئەوتۆی بێرەوە نییە، لەبەرئەوە لێرەدا تەنها بەهێنانەوەی جۆرەکانی لادان لە پێوەر بەو شێوەیەی کە لیچ لەبەرچاوی گرتووە واز دەهێنین.

١/١/٥/١ لادانی وشەیی

ئەم جۆرە لادانە یەکێکە لەو شێوازانەی کە شاعر لە ڕێگەیەوە زمانەکەی خۆی بەرجەستە دەکات؛ بەو پێیەی لەپێوەری یاساکانی داڕشتنی وشە لە زمانی ئاسایی ڕادەکات و وشەی تازە و داهێندراو بەکاردێنێت.

(٢٦) با آنکه شب شهر را دیرگاهی ست
با ابرها و نفس دود هایش
تاریك و سرد و مه آلود کرده است ....   (اخوان ثالث)

بەکاربردنی وشەیەکی وەکو (نفس دود) کە لە زمانی ئاساییدا بەکارنابرێت، لادانی وشەیی پیشاندەدات.

١/٥/١/٢ لادانی ڕێزمانی

شاعیر دەتوانێت لەشعرەکەیدا بە جێگۆڕکێ پێکردنی ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی ڕستە، لە یاسا ڕێزمانییەکان لابدات و زمانەکەی خۆی لەزمانی پێوەر جیابکاتەوە.

(٢٧) بەچکاچکاك مهیب تیغ هامان، تیز
غرش زهرەداران کوس هامان، سهم
پرش خاراشکاف تیرهامان، تند...   (اخوان ثالث)

لە نموونەی (٢٧) دا بەکاربردنی ئاوەڵناو لەدوای جێناوی هەبوون جۆرێك لەلادانی ڕێزمانییە.[1]

١/٥/١/٣ لادانی دەنگی

لەم جۆرە لادانەدا، شاعیر لە یاساکانی دەنگی لا دەدات و فۆرمێك بەکاردەهێنێت، کە لە ڕووی دەنگسازییەوە لەزمانی پێوەر کارپێکراو نییە.

(٢٨) دو دهان داریم گویا همچو نی
یك دهان پنهانست در لب های وی   (مولوی)

١/٥/١/٤ لادان لە نووسین (خەتی)

جاری واهەیە شاعیر سوود لەجۆرە لادانێك لەنووسین وەردەگرێت کە هاوتایەکی دەنگسازی نییە، یا بە واتایەکی دیکە، شاعیر شێوەیەك لەنووسین پەیڕەو دەکات کە گۆڕانێك لە درکاندنی وشە بەرپا ناکات، بەڵکو چەمکێکی لاوەکی دەکاتە سەرباری چەمکە بنەڕەتییەکە.

---

١ - لەبارەی ئەوەی کە لیچ ناوی ناوە (لادانی ڕێزمانی)، لەبەشی ٤ دا لێکۆڵینەوەی لەبارەوە دەکەین.

(٢٩) رفتم

در انتهای جاده نگاهی کردم

او بود

از روی نرده

خم شده

روی

ر

و

د (حمید مصدق)

له نموونەی (٢٩)دا دەبینین چۆن شاعیر سوود له لادانی نووسین کەلك وەردەگرێت، وشەی (رود / ڕووبار) چەشنێك نووسراوه، که دۆخی چەمانەوەی ئەو له کەناری ڕووبارەکه نیشاندەدات.

٥/١/٥/١ لادانی واتایی

کێلگەی واتایی وەکو بەرچاوترین ئاستی زمان، له ئاستەکانی دیکەی زمان زیاتر له ڕووی بەرجەستەسازی ئەدەبییەوه سوودی لێدەبیندرێت. هاونشینی وشەکان لەسەر بنەمای یاساواتاییەکانی کارپێکراوی زمانی پێوەر، ملکەچی سنووربەندییه تایبەتییەکانی خۆیەتی. نموونەکانی (٣٠) تا (٣٢) وەکو وێنەی لادانی واتایی وەردەگیرێن.

(٣٠) ای درختان عقیم ریشه‌تان

در خاکهای هرزگی مستور

یك جوانهٔ ارجمند در هیچ جاتان

رست نتواند... (اخوان ثالث)

(۳۱) ز خود هرچند بگریزم همان دربند خود باشم
رم آهوی تصویرم، شتاب ساکنی دارد (واعظ قزوینی)

(۳۲) ما نه مرغان هوا نه خانگی
دانهٔ ما دانهٔ بی دانگی
هر کبوتر می پرد زی جانبی
وین کبوتر جانب بی جانبی (مولوی)

بەم جۆرە هونەرەکانی وەکو خواستن، خوازە، بەکەسکردن، پارادۆکس و هی تر، بەشێوەیەکی تەقلیدی لەچوارچێوەی جوانکاری واتایی و رەوانبێژیدا پێڕەو دەکرێن، زۆرتریش لە چوارچێوەی لادانی واتایی شیاوی لێکۆڵینەوەن. (←۳۵، ل ۳۷).

٦/١/٥/١ لادانی شێوەزاری

لە هەندێ شوێندا دەبینین شاعیر پێکهاتەگەلێکی شێوەزاری دوور لە زمانی پێوەر دێنێتە ناو دەقی شیعری، ئەم جۆرە لادانانە لەزمانی پێوەر بەلادانی شێوەزاری دەناسرێن.

(۳۳) وما بر بی کران سبز و مخمل گونهٔ دریا
می اندازیم زورق هایمان را چون گُل بادام ... (اخوان ثالث)

(گُل) لەشێوەزاری یەزدی بەواتای (پوست/ توێکڵ) دێت.

(۳٤) زیر شماله می گذرد ده
جدار را چیده شده است
با تن های از زنان... (نیما یوشج)

(شماله) لەشێوەزاری مازەندەرانی دارێکە بۆ داگیرساندن.

٧/١/٥/١ لادانی شێوازی

ئەو شیمانەیە بۆ شاعیر هەیە لەزەمینەی بنەڕەتی شیعر، کە شێوەی نووسین پێوەریەتی، لابدات و سوود لەوشە و پێکهاتەی ڕێزمانیی ئاخاوتن وەربگرێت.

(٣٥) عصر عظمت غول آسای عمارت ها
و دروغ
عصر رمه‌های عظیم گرسنگی
و وحشت بارترین سکوت ها
هنگامی که گلّه‌های عظیم انسانی
به دهان کوره‌ها می رفت
وحالا اگه دلت خواست
می تونی با یه فریاد
گلویم پاره کنی
دیوارا از بن مسلّحن (احمد شاملو)

٨/١/٥/١ لادانی زه‌مانی

شاعیر ده‌توانێت له شێوه‌ی سه‌رده‌می زمانی پێوه‌ر لابدات و شێوه‌گه‌لێك له‌کاربکات که‌وا له‌پێشدا له‌زماندا هه‌بوون و به‌کاربراون، به‌ڵام له‌مرۆدا به وشه و پێکهاته‌ی مردوو ده‌ژمێردرێن. ئه‌م جۆره لادانانه به‌کۆنگه‌رایی ناوده‌برێن.

(٣٦) غبار آلوده، از جهان
تصویری باژگونه در آبگینه بی قرار ... (احمد شاملو)

(٣٧) باکجی آوردهای آن بداندیشان
که نه جز خواب جهانگیری از آن می زاد
این به کیفر باد ... (نیما یوشج)

٢/٥/١ زیاده‌کردنی ڕێسا

زیاده‌کردنی ڕێسا به پێچه‌وانه‌ی لادان له‌پێوه‌ر، لادان له‌یاساکانی زمانی پێوه‌ر نییه، به‌ڵکو زیاده‌کردنی یاساگه‌لێکه ده‌خرێته پاڵ

یاساکانی زمانی پێوەر، هەر بۆیە لە کرۆکەوە لەگەڵ لادان لەپێوەر جیاوازە، بەمەبەستی تێگەیشتنی زیاتری بابەتەکە، پەنا بۆ چەند نموونەیەك دەبەین. بەڵام بەو هۆیەی کە ئەم جۆرە لە بەرجەستەسازی بابەتی بنەڕەتی ئەم توێژینەوەیە دەگرێتەوە، بۆیە لێکۆڵینەوەی ورد و پۆلینبەندی بابەتەکە بۆ دوایە هەڵدەگرین.

(۳۸) رشتهٔ تسبیح اگر بگسست معذورم بدار
دستم اندر ساعد ساقی سیمین ساق بود (حافظ)

نموونەی (۳۸) بەبێ شیکردنەوەی مەسەلەی لادان لەپێوەر، بەرجەستەکردنی تێدایە و دەکرێ لەڕێگەی زیدەکردنی ڕێساوە لێکۆڵینەوەی بۆ بکەین، ئەو هاوسەنگییەی کە لەو دێرەی سەرەوەدا هەیە لە دوو ڕێگاوە هاتوونەتەدی: کێش و هاودەنگی. شاعیر لەو نموونەیەدا لە دووبارەکردنەوەی دەنگ بەمەبەستی بەدیهێنانی جۆرێك لە هاوئاوازی دەنگی، واتا هاودەنگی سوودی وەرگرتووە. پەنا بردن بۆ ئەم چەشنە پرۆسەیە لادان لەزمانی نۆرم نییە، بەڵکو زیدەکردنی ڕێسایە بۆ سەر یاساکانی زمانی پێوەر.

(۳۹) زبانش توان ستایش نداشت
روانش گمان نیایش نداشت

لەم نموونەیە، هیچ یەکێك لە جۆرەکانی لادان لەپێوەر[1] بەرچاو ناکەوێت و ئەو بەرجەستەسازییەی کە هەیە بەتەواوی بەهۆی زیادەکردنی ڕێساوە بەدەستهاتووە. شاعیر جیا لە دووبارەکردنەوەی برگەیی بەمەبەستی بەدەست هێنانی کێش، لەڕێگەی بەکاربردنی

١ - ئەو گریمانەیە هەمیشە کراوەیە، کە بتوانین بەشێوەیەکی وردتر دەستمان بەشێوەی دیکەی لادان لەپێوەر ڕابگات. بەڵام بەو هۆیەی بەرجەستەسازی لەڕێگەی لادان لە پێوەر جێگەی لەسنووری باسەکەی ئێمەدا نییە، بۆیە بەم چەند نموونەیە وازمان هێناوە.

جووتـە وشـەکانی (زبـان/ روان)، (تـوان/ گمـان)، (سـتایش/ نیـایش) جۆرێـك لـە هاوسـەنگی دووەمـی داهێنـاوە، کـە بـەزاراوەی کـۆن (تەرصـیع)ی پێـدەڵێن. هاوسـەنگی سـێیەمیش بـەهۆی دووبـارە بوونـەوەی وشـەی (نداشـت) بەدەسـتهاتووە لەسـەر ئـەو بنەمایـە، سـێ جـۆرە زێـدەکردنی ڕێسـا، بـەواتا کـێش و تەرصـیع و پـاش سـەروا لـە نموونەکەدا لەبەرچاون. لێرەدا شـیکردنەوەی وردتـری مەسـەلەکە بـۆ بەشەکانی داهاتوو دێلینەوە تەنیا ئەو خاڵە نـەبێ کە ئـەم دوو جـۆرە بەرجەستەسازییە، واتا لادان لە پێوەر و زیادکردنی ڕێسا لە توانایدایە دوو جۆری ئەدەبی جیاواز لەیەکتر بێنێتە بەرهەم.

٦/١/ جۆرەکانی زمانی ئەدەبی

ڕەنگـە بتـوانین بـە دڵنیاییـەوە بڵـێین، یەکـەمین توێژینـەوەی زمانەوانی بەمەبەستی دەستنیشانکردنی جۆرەکانی زمـانی ئـەدەبی و نیشـاندانی جیـاوازی ڕوون لـەنێوان هـەر سـێ جـۆری ئـەدەبی، واتـا پەخشـان و هـۆنراو و شـیعر لـە ئـەدەبیاتی فارسـیدا، لەلایـەن حەقشناسەوە ئەنجامدراوە. (← ك ٣٣).

لەگـەڵ ئـەوەی چـەند سـەدەیەکە لـە ئـەدەبیات و لێکۆڵینـەوە ئەدەبییەکانـدا، جیـاوازی لـەنێوان ئـەم سـێ جـۆرە، لانـی کـەم لـەڕووی بـەکاربردنی زاراوەوە، ڕوون و ئاشـکرایە. بـەڵام کۆشـش لـەپێناوی خستنەڕووی ئاراسـتەیەکی زانستی بەمەبەسـتی سنووردارکردنی هـەر یـەکێك لەمانـە، بـۆ ساڵەکانی دوای پـەنجاکانی ئـەم سـەدەیەی زایینـی دەگەڕێتەوە و تا ئەوەی لە توێژینەوە ئەوروپاییە تازەکانیش، دیسان پێداگری لێکۆڵەران لـە سـەر جیـاوازی لـەنێوان پەخشـان و هـۆنراو و شیعر بەتایبەتیش دوو جۆرەکەی دوایی، ئـەوە دەسـەلمێنی کـە هێشـتا جـۆرە جیاوازییـەکی ورد دەستنیشـان نـەکراوە. (← ك ٨، ل ١١)، شەفیعی کەدکنی لـەلای خۆیـەوە جیـاوازی لـەنێوان شـیعر و هـۆنراودا

دەسـەلمێنێ، لەگـەڵ ئەوەشـدا بـۆ هـۆنراو دوو چـەمکی جیـاواز دەستنیشاندەکات، لـەپاڵ ئـەو هۆنراوەی (نظـم) کـە لـەئاکامی کـێش و سەروا و ئەمانە دێتەدی، باس لە جۆرە هۆنراوییێکی ئیستاتیکی دەکات کە پەیوەندی بە کێش و سەرواوە نییـە (→ ك ٣٥، ل ٢٧٣). ئـەو ئـەم جـۆرەی دووەمـی هـۆنراو بـە (نظـام) نـاودێر دەکـات و بـە بەشـێکی دانـەبڕاو لـە شـیعری دادەنێـت (→ ك ٣٥، ل ٢٣٩) ئـەو چـەمکەی بـۆ هـۆنراو لـە سـۆنگەی بـەکارهێنانی کـێش و سـەرواوە دەیخاتـە ڕوو، بەواتایەکی ڕەمەکی هۆنراوی دەزانـێ (→ك ٣٥، ل ٢٣٩) و بـە وردیـش هەر ئەوەیە کە حەقشناس لەلای خۆیەوە بـەجۆرێك لـەزمانی ئـەدەبی دادەنێت و لەو باوەڕەدایە کە لەسـەر بنـەمای ڕووکاری دەرەوەی زمـان دادەمـەزرێت (→ ك ٣٣) و هـەر ئـەو جۆرەیشـە کـە لـیچ پێـی وایـە بـەهۆی زێـدەکردنی ڕێسـاوە دێتـەدی (→ ك ١٨، ل ٧٤) و بـەلای کرومبیشـەوە[1]ئەوەیـە کـە لـە ئـەنجامی هاوسـەنگی دروسـت دەبێـت (→ك ٨، ل ٧٤). بـەباوەڕی حەقشـناس، شـیعر بەپێچـەوانەی هـۆنراو، لەسەر بنەمای ڕووکاری ناوەوەی زمان دادەمەزرێت.

حەقشـناس کرۆکـی شـیعر بـۆ بنیـاتی لادان لـەپێوەرەکانی زمـانی ئاسایی دەگێڕێتەوە و وەکو کارێکی وابەستە بە ناواخنی[2] زمـان لێکـی دەداتـەوە؛ لەکاتێکـدا بەبۆچـوونی وی، کرۆکـی هـۆنراو وابەسـتە بەدەربڕینە[3] لە زماندا. هەروەها بەلای شەفیعی کەدکنیشەوە، کرۆکی شـیعر لەسـەر بنـەمای تێکشـکاندنی پێـوەری لـوجێکی زمـان بنیاتدەندرێت (→ك ٣٥، ل ٢٤١)، ئەمەش هەمان ئـەو بۆچوونەیە کـە پێشتر لیچ جەختی لەسەر کردۆتەوە. (→ك ١٨، ل ٥٦).

---

1 - W . Crombie.

2 - content.

3 - expression.

شەفیعی کەدکنی و لیچ لە لێکۆڵینەوەکانیاندا ئاماژەیەکی ڕوون بۆ جیاوازی لەدەربڕین لەنێوان پەخشان و دوو جۆرەکەی دیکەی زمانی ئەدەبی، واتە شیعر و هۆنراو ناکەن. بەڵام حەقشناس لەلایەك و ئابروکرومبی[1] لەلایەکی دیکە، بە دوو شێوە بەڵگە هێنانەوەی جیاواز لەیەکتر، پێناسەیەکی ڕوونی پەخشانیان کردووە.

ئابروکرومبی کاتێك لەجیاوازی نێوانی هۆنراو و پەخشان دەکۆڵێتەوە سوود لە ئامرازەکانی دەنگسازی وەردەگرێت و لەو باوەڕەدایە، کە لە هۆنراودا جۆرێك لە ڕێسامەندی لە هاونشینی بڕگەکاندا هەیە، بەڵام لە پەخشاندا هاونشینی بڕگەکان ملکەچی ئەو ڕێسایانە نین (← ك ١، ل ١٨). بەڵام ئابروکرومبی ئاماژە بۆ ئەو مەسەلەیە ناکات، کە چۆن پەخشانی ئەدەبی لە پەخشانی نائەدەبی جیادەکرێتەوە؛ یا بە واتایەکی دیکە ئەوە چ فاکتەرێکە دەبێتە هۆکار تا ئەوەی پەخشان ئەرکی ئاسایی خۆی لەدەستبدات و بەرجەستە ببێت.

حەقشناس لە ڕێگەی بەڵگە هێنانەوەی تایبەتمەندیی و نیشاندانی نموونەگەلێك لە جۆرەکانی پەخشان، ئەو جۆرە پەخشانەی کە لە زمانی ئاساییدا بەکاردەبرێت لەپەخشانی ئەدەبی جیا دەکاتەوە و لەو باوەڕەدایە کە لە پەخشانی ئەدەبیدا، جۆرەکانی زمان ئاوێتەی یەکتر دەبن. بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم دیدگەیەش سەرەتا ئاماژە بۆ نموونەکانی (٤٠) و (٤١) دەکەین (←ك ٣٣):

(٤٠) (بە محض اینکە مسعود غزنوی توانست بەجای برادر خود حکومەت را قبضە کند، دستور آزادی میمندی و پسرش، خواجە عبدالرزاق، را صادر کرد. مسعود میمندی را با احترام بە بلخ فراخواند و همە در انتظار آن بودند کە وی را بە وزارت منصوب

---

1 - D . Abercrombie

کنند/ هەر لەو کاتەدا کەوا مەسعودی غەزنەوی توانی لەبری براکەی خۆی دەسەڵات بگرێتە دەست، فەرمانی ئازادکردنی مەیمەنـدی و عەبدوڕەزاقی کوڕی دەرکرد. مەسعود بەڕێزەوە مەیمەنـدی بانگهێشتی بەلخ کرد و هەمووان لەچاوەڕوانی ئەوەدابوون کەوا پۆستی وەزارەتی پێ بسپێرێت).

(غلامحسین یوسفی)

(٤١) (همین که قاسم از در گذشت و با قدم های سنگین به احتیاط از پله‌ها پایین آمد، هوای مانده‌ٔ نمناك دالان بر صورت عرق آلودش دست نوازش کشید، دالان تاریك و پست بود و شیر آب در انتهای آن به چشمه زندگی می مانست. قاسم باتن کرخ و سر منگ پای شیر نشست نفس بلندی کشید، دست هایش را تا بالای آرنج دوسه بار شست و مشت مشت آب به صورت خود ریخت/ کاتێك قاسم له دەرگاکە هاتە دەرەوە بەهەنگاوی قورس و بەوریاییەوە لە پلیکانەکان هاتە خوارەوە، هەوای پەنگخواردوو و شێداری دالانەکە دەستێکی بەخشندەی بەسەر و ڕوخسارە ئارەقاوییەکەی داهێنا، دالان تاریك و وێرانە بوو لەو سەریەوە شیرەیەکی ئاو لەوێنەی سەرچاوەی ژیان دەکەوتە بەرچاو. قاسم بە لەشی داهێزراو و سەری گێژەوە بە ئەسپایی لەتەك شێرە ئاوەکە دانیشت و هەناسەیەکی درێژی دا، دەستەکانی تاوەکو هەوراز ئانیشکی دوو سێ جار شوشت و بە چنگۆلە ئاوی بەسەرو ڕوخساری خۆیدا دەکرد.).

(م. ا. به آذرین)

پارچە پەخشانەکەی (٤٠) نموونەیەکە بۆ پەخشانی نا ئەدەبی. لەکاتێکدا پارچە پەخشانەکەی (٤١) خاوەنی بنیاتێکی ئەدەبییە، بەو هۆیەی کەوا لە نموونەی (٤٠) دا هەردوو شێوە زمانی فەرمی و گفتوگۆ لەگەڵ یەکتریدا ئاوێتەکراون.

حەڤشناسیش وەکو لیچ لەو باوەڕەدایە هۆنراو لەسەر بنچینەی ڕووکاری زمان هەڵدەستێت و هەر بۆیەشە دەتواندرێت زمانی ئاسایی، کە لە کاتی نووسیندا لەشێوەی پەخشانێکی نا ئەدەبی دەردەکەوێت، بکرێت بە هۆنراو؛ چونکێ ناوەرۆك، یابەواتایەکی دیکە بنیاتی واتایی دەق، دەستکاری ناکرێت و وەك خۆی دەمێنێتەوە. لەو بارەیەوە دەتوانین (الفیة ابن مالك)، (دانشنامه در علم پزشکی) حکیم میسری تا دەگاتە (کتاب شیمی دبیرستان)ی میرزا مەحمود خانی شیمی، (لە کوردیدا کتێبی ئەحمەدی کاك ئەحمەدی شێخ - وەرگێڕ) وەکو نموونە بهێنینەوە کە لە بنەڕەتدا پەخشانی نا ئەدەبین بەزمانی ئاسایی و لە پاشاندا کراون بە هۆنراو:

(٤٢) چون که بازی شد مرکب با اسید
پس از آن ها ملح می آید پدید

(٤٣) گر از اندوه بیماری تب آید
کسی را این علاجش مر بشاید
علاجش هم به گرمابه بود تیز
نباشد به ز گرمابه بد و چیز
بگو گرمابه ای نه گرم بگزین
بد آنجا در زمانی نیك بنشین
که بیرون آید او از خواب بهتر
پس از خواب بریزد آب برسر (حکیم میسری)

لە پێشا ئەوەمان گوت کە حەڤشناس باس لە ئاوێتەبوونی جۆرەکانی زمان دەکات لە بەدیهاتنی پەخشانی ئەدەبی و لەم ڕێگەوە جیاوازی لەنێوان پەخشان و شیعر و هۆنراو وەکو سێ جۆری ئەدەبی دادەنێت. بەم پێیە پەخشانی ئەدەبی لەئاوێتەبوونی جۆرەکانی زمان بەدی دێت، هۆنراو بەهۆی زێدەکردنی ڕێسا بۆ پەخشان بەدیدێت و

شیعر بە لادان لە یاسا ڕێزمانییەکانی زمانی ئاسایی دادەهێندرێت. پێویستە ئەو ڕاستییە وەبیربێنینەوە کە لەنێوان پەخشان و هۆنراودا ناتواندرێت سنوورێکی دابڕینەر ڕەچاو بکرێت، هەر بۆ نموونە مێژووی بەیهەقی و گوڵستان هەردووکیان لە قالبی پەخشاندان، بەڵام گولستان مەیلی زیاتری بەلای هۆنراودایە. شانامە و دیوانی خواجەی شیرازی هەردوو هۆنراون، بەڵام سروودەکانی حافظ لەقالبی شیعر دایە و هۆنراو لەوێدا بایەخێکی لاوەکی پلەدووی هەیە. لەکاتێکدا بۆ شانامە پێچەوانەی ئەمە ڕاستە.

حەقشناس بە ئاوڕدانەوە لەو مەسەلەیە شیمانەی ئاوێزانبوونی ئەم سێ جۆرە ئەدەبییە نیشاندەدات و باوەڕی وایە کە لە ئەگەری ئاوێزانبوونی ئەم سێ جۆرەدا وا هەیە جۆری ئاوێزانبووی دیکە بێتە ئارا، کە دەتواندرێت وەکو هەر بەرهەمێکی ئەدەبی لەئاست هۆنراو، یا پەخشان و شیعر لە سەنگی محەك بدرێت.ئەوەی حەقشناس لە توێژینەوەیەکی خۆیدا باسی دەکات، دەتواندرێت بەشێوەیەکی گشتی بەنیشاندەری سێ چەشنە نموونەی تیۆری، واتە شیعری ڕەها، هۆنراوی ڕەها و پەخشانی ڕەها بە ئەنجام بگات. بە ئاوێتەبوونی ئەم سێ چەشنە نموونەیەش سێ جۆری ئەدەبی ئاوێتە، واتە شیعری پەخشان، پەخشانی هۆنراو و شیعری هۆنراو بەدیدێت؛ بەپێی ئەم پۆلبەندییە جۆرە ئەدەبییەکان، کە بەگشتی وەکو دیارخەری ئەرکی ئەدەبی زمان دەژمێردرێن، لە هێلکاری (٥) دا ڕووندەبێتەوە (← ك ٣٣).

هێلکاری (٥)

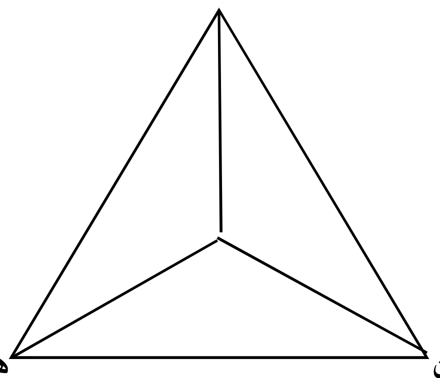

بــە هاوکــاری نموونــەکانی (٤٤) تــا (٥٠) دەتوانــدرێت ئــەوە نیشانبدرێت، کە لە ئـەدەبیاتی فارسیدا بۆ هەر یـەکێك لـەو جۆرانـە بەرهەم گەلێکی زۆر لەبەردەستدا هەن:

(٤٤) (نفهمیدم از چه صدای بیدار شدم. ولی لابد از صدای آن ها بود. وقتی چشمهایم را مالاندم و ساعتم را دیدم کـه چهار بعد از نیمەشب بود و نگاهی بـه آسمان روشن و پر ستارهٔ دم صبح انداختم و نگاهم را از آنجا به طرف آن ها دوختم، دیدم کـه هر سه تاشان بالای سرم ایستاده بودند.../ نـەمزانی بـە دەنگی چی بەخەبەر هاتم، بـەڵام هـەر دەبێ بـەدەنگی ئەوانـەوە بووبێت. کاتێك چاوەکانم هـەڵگڵۆفی و سـەیری کاتژمێرەکـەم کـرد بینـیم چواری دوای نیوەشەوە و چاوێکم بە ئاسمانی بەیانیی ڕووناك و پڕ لە ئەستێرەدا گێڕاو ئەنجا چاوێکم بەلای ئەواندا بڕی، بینیم کەوا هەر سێکیان بەسەر سەرمەوە وەستابوون...)

(جلال آل احمد)

(٤٥) بەنام خداوند جان و خرد
کزین برتر اندیشه برنگذرد (فردوسی)

(٤٦) نرم و آهسته بیایید مبادا که ترك بردارد
چینی نازك تنهای من ...... (سهراب سپهری)

(٤٧) معلم کُتابی دیدم در دیار مغرب، ترش روی تلخ گفتار،
بد خوی مردم آزار، گدا طبع نا پرهیزکار .. (سعدی)

(٤٨) سرو چمان من چرا میل چمن نمی کند
همدم گل نمی شود یاد سمن نمی کند (حافظ)

(٤٩) من سردم است و می دانم
که از تمامی اوهام سرخ یك شقایق وحشی
جز چند قطره خون
چیزی به جا نخواهد ماند (فروغ فرخزاد)

(٥٠) (یکی از علما پرسیدند که کسی با ماه رویی در خلوت نشسته و درها بسته و رفیقان خفته و نفس طالب و شهوت غالب ... هیچ باشد که به قوّت پرهیزگاری از وی به سلامت ماند؟ گفت اگر از مه رویان به سلامت ماند، از بدگویان نماند) (سعدی)

نموونەی (٤٤) زیاتر وەکو چەشنە نموونەیەکی پەخشان دەردەکەوێت کە لە ڕێگای ئاوێتەبوونی جۆرەکانی زمان پێکهاتووە. نموونەی (٤٥) دەتوانرێت وەکو نموونەیەك سەیر بکرێت کە بەلای هۆنراودا دەکەوێت، چونکێ لەڕێگای زێدەکردنی ڕێسا بۆ بێژە یا بۆ ڕووکاری زمان دروستبووە، نموونەی (٤٦) لەسنووری شیعردا دەگیرسێتەوە و دیارخەری بەرجەستەبوونە لەناوەڕۆك یاخود ناواخنی زماندا، نموونەی (٤٧) سوودی لە ئاوێتەبوونی پەخشان و

هۆنراو وەرگرتووە؛ بە واتایەکی دیکە دەتواندرێت بگوترێت ئەم نموونەیە دەشێ بە جۆرە پەخشانێکی بزانین کە لە ڕێگای زێدەکردنی ڕێسا بۆ ڕووکاری زمان تایبەتمەندی هۆنراوی وەرگرتووە، ئەم ئاوێتەبوونە هونەرییە بەزاراوەی کۆن (پەخشانی سەروادار)ی پێ دەگوترێت. لێرەدا بەشێوەیەکی مەبەستدار زاراوەی پەخشانی هۆنراو بۆ نموونەیەکی وەکو (٤٧) بەکارهێندراوە، چونکە بەکارهێنانی زاراوەیەکی وەکو پەخشانی سەروادار، ئاماژە بۆ ئەو خاڵە دەکات کە بۆ بە هۆنراو کردنی پەخشان دەکرێ تەنها سوود لەسەرواداری وەربگیرێت. لەکاتێکدا سەرواداری تەنیا یەکێکە لەو ئامرازانەی کە دەکرێت بۆ بە هۆنراوکردنی پەخشان پەنای بۆ ببرێت. ئەم لایەنە لەکاتی لێکۆڵینەوە لە شیمانەکانی هاوتەریبی لە پەخشاندا بەشێوەیەکی وردتر دەخرێتە بەرباس. بەکاربردنی ئامرازەکانی هۆنراو لەشیعردا نموونە گەلێکی وەکو ئەوەی (٤٨) مان بۆ دەست دێنێ، نموونەی (٤٩) بە وێنەیەکی شیعری پەخشان دەژمێردرێت. لە ئاوێتەکردنی هەرسێ جۆری پەخشان و هۆنراو و شیعر، نموونەی وەکو ئەوەی (٥٠)ی لێ دێتە بەرهەم. نموونەی (٥٠) پەخشانێکە لەهەردوو لایەنی دەرەکی و ناوەکی، واتا هەم لە بێژە و هەم لەناوەرۆکدا بەرجەستەکراوە.

پێویستە جارێکی تر ئاماژە بۆ ئەو مەسەلەیە بکرێت، کە سنوورێکی دابڕێنەر لەنێوان نموونە گریمانکراوەکانی هێلکاری (٥) لە ئارادا نییە و لەو پێناوەشدا جیاکاری لەنێوان شیعری پەخشان و پەخشانی شاعیرانە تەنیا لە ڕێگەی ئاوێتەبوونی دوو چەشنە نموونەی وەکو شیعر و پەخشان شیاوی لێکۆڵینەوەیە. شەفیعی کەدکنیش هەمیسان لەنێوان ئەم دوو جۆرە ئەدەبییە ئاوێتەبووەدا جیاوازی دادەنێت (← ك ٣٥، ل ٢٤٢). بە شێوەیەکی گشتی دەشێ

بگوترێت، که شیعری پەخشان لەسنووری پەیوەندی ئاوێتەی نێوان شیعر و پەخشان دەوەستێت، بەڵام لەوێنەی شیعر نزیکترە، لەکاتێکدا پەخشانی شاعیرانە لەگەڵ ئەوەشدا کەلەسەر هەمان سنووری پەیوەندی ئاوێتەیی دایە، کەچی پارسەنگی بەلای وێنەیەکی وەك پەخشان دایە. لە ڕاستیدا دەستنیشانکردنی پێگەی وردی هەر بەرهەمێکی ئەدەبی لەسەر ئاستی چۆنییەتی پەیوەندی ئاوێتەیی ئەم سێ جەمسەرە، تەنیا ئەوکاتە جێبەجێ دەبێت کە شیکردنەوەیەکی پراکتیکی بۆ بەرهەمە ئەدەبییەکان ئەنجام بدرێت، ئەم کارەش تەنیا ئەو کاتە دەکرێت کە بتواندرێت هۆکارەکانی پەیدابوونی هەر یەکێك لە نموونەگەلی هۆنراو و پەخشان و شیعر، بەشێوەیەکی زانستی ئاشکرا بکرێت و ڕوونبکرێتەوە. هەر لەم بارودۆخەدا دەکرێت لە ڕێگەی بەڵگە هێنانەوەی ئامارییەوە ئەوە ڕوونبکرێتەوە کەوا هەر بەرهەمێکی ئەدەبی تا چ ئەندازەیەك لە نەریتەکانی داهێنانی ئەدەبی سوودمەند بووە و شوێن و پێگەی لەنێوان ئەم پەیوەندییە ئاوێتەکارییەدا لە کوێیە.

کتێبنامە

1- Abercrombie, D. *Studies in Phonetics and Linguistics,* Oxford, 1971.
2- Austerlitz, R. ''Parrallelismus'', *Poetics,* Warsaw and Hague, 1961.
3- Baudoin de Courtenay, G. *The Language of Life: An Introduction to the Science of Genetics.* N. Y.,1966.
4- Brentano, F. *Psychologie vom empirischen Standpunkt, II.* Leipzig, 1925.
5- BÜhler, K. *Sprachtheorie.* Jena, 1934.
6- Cluysenaar, A. *Introduction to Literary Stylistics,* Batsford, London, 1976.
7- Cohen, J. *Structure du Language Poétique,* Flammarion, Paris, 1987.
8- Crombie, W. *Free Verse and Prose Style*. London, 1987.
9- Crystal, D. and Davy, D. *Investigating English Style,* London, Longman, 1969.
10- Culler, J. *Structuralist Poetics*, London, 1975.
11- Esau, H. ''Literary style and the Linguistic approach'', *Journal of Literary Semantics,* No.3, pp. 57-65 1974.
12- Frege, G. ''Über Sinn und Bedeutung''. *Zeitchrift fÜr philosophie und phylosophische Kritik,* No. 100, 1992.
13- Halliday, M.A.K. et al. *The linguistic Science and Language Teaching,* London, 1964.
14_______ *Explorations in the Functions of Language,* London, Arnold, 1973.

15- Harvanek, B. ''The functional differentiation of standard language'', in Garvin, P. (ed.) *Prague School Reader in Esthetics, Literary Structure and Style,* Georgetown, Georgetown Univ. Press, pp. 3-16, 1932.

16- Jacobson, R. ''Linguistics and Poetics'', in Scbeok, T. A. (ed.) *Style in Language,* Camb., MIT Press, 1960.

17- _________ *Main Trends in the Science of Language*, London, 1973.

18- Leech, G. H. *A Linguistic Guide to English Poetry,* Longman, London, 1969.

19- Lyons, J. *Semantics.* Cambridge, Camb. Univ. Press, 1977.

20- Martinet, A. *Ele'ments de Linguistique Ge'ne'rale,* Paris, Colin, 1960.

21- Marty, A. *Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphylosophie,* Halle, 1908.

22- ________ ''Über subjectlose Satze und das Verhätnis der Grammatik zur Logik und Psychologie'', *Gesammelte Schriften, II. Halle, 1918.*

23- Masaryk, T. G. *Versuch einer Konkreten Logik,* Wien, 1887.

24- Mukarovsky, J. ''Standard language and poetic language'', in Garvin, P. (ed.) *Prague School Reader in Esthetics, Literary Structure and Style.* Georgetown, Georgetown Univ., Press, pp. 19-35, 1932.

25- Ohmann, R. ''Generative grammars and the concept of literary style'', *Word,* No. 20, pp. 423-439, 1964.

26- Saussure, F. de. *Cours de Linguistique génèrale,* Bally: C. E. Sechehaye. A. (ed.). Paris, 1922.

27-__________ *Cours de Linguistique génèrale,* Engler, R. (critical ed.) Wiesbaden,1968.

28- Short, M.H. ''Prelude I'' to a literary linguistic-stylistics'', Style, No، 6, Vol. 2, pp. 149-157, 1973.

29- Spiegelberg, H. *The Phenomenological Movement, I.* The Hague, 1965.

30- Thorne, J. P. ''Generative grammar and stylistic analysis'' in Lyons, J. (ed.) *New Horizons in Linguistics,* Harmondsworth, Penguin, pp. 185-197, 1970.

31- Widdowson, H. G. ''On the Deviance of Literary Discourse'', *Style,* No. 6, Vol. 3, pp. 294-306, 1972.

۳۲- باطنی، محمد رضا. توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی، تهران، امیر کبیر، ۱۳۵٦.

۳۳- حق شناس، علی محمد. ((شعر، نظم، نثر، سه گونه ادبی)). دومین کنفرانس زبانشناسی نظری و کاربردی. تهران، ۱۳۷۱.

۳٤- روبینز، آر. اچ. تاریخ مختصر زبانشناسی. ترجمه علی محمد حق شناس، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۰.

۳۵- شفیعی کدکنی، محمد رضا. موسیقی شعر. تهران.آگاه، ۱۳٦۸.

۳٦- فالر، راجر و دیگران. زبانشناسی و نقد ادبی، ترجمه مریم خوزان، حسین پاینده، تهران، نشر نی، ۱۳٦۹.

۳۷- قویمی، مهوش.((زبانشناسی و کاربرد آن در ادبیات، پیدایش نقد ساختاری))، مجله زبانشناسی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، س۵،ش۱،صص۹۰-۷۷، ۱۳٦۷.

۳۸- ملاح، حسینعلی. پیوند موسیقی و شعر، تهران، نشر فضا، ۱۳٦۷.

۳۹- نجفی، ابوالحسن. مبانی زبانشناسی، تهران، دانشگاه آزاد ایران، ۱۳۵۸.

بەشی ٢

کورتە مێژوویەکی
لێکۆڵینەوە ئەدەبییە کۆنەکان

لەبەشــی یەکەمــدا و لەچوارچــێوەی ســەرنجە تیورییەکانــدا بەدیاردەکەوێت کە ئامانج لەم کورتە باسەدا توێژینەوە و پولینبەندی لایەنێکی مێژووی لێکۆڵینەوەکانی سالانی پێشووە، بۆ ئەو مەبەستەش تاوەکو هەوڵەکانمان بەئەنجام بگات، خستنەڕووی پوختەیەك لەبارەی ئــەو هــەوڵ و لێکۆڵینەوانــەی لــە ڕابــردوودا ئەنجامــدراون ئــەو ئەنجامانەش کە لەو ڕێگایەدا بەدەست هاتوون، بۆ ئێمە دەبێت بە دەروازەیەك و ڕێگامان لەبەردەم دەکاتەوە.

ئەم بەشە لەسێ بڕگە پێکهاتووە: لە بڕگەی یەکەمدا کورتەیەکی مێژوویی سەبارەت بەلێکۆڵینەوە ئەدەبییە نەریتییەکان لەئەوروپا دا دەخرێتە ڕوو. لەبڕگەی دووەمدا پێشینەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکان لەناو گەلانی موسوڵمان و بەتایبەتیش لەلای ئێرانییەکان باسدەکرێت. لەبڕگەی سێیەمدا بەراوردکارییەکی گشتی لەنێوان ئەم دوو ڕێبازەدا لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییە کۆنەکان ئەنجام دەدرێت.

هێنانەوەی ئەم بەشە و لەژێر ناونیشانی کورتە مێژوویەکی لێکۆڵینەوە ئەدەبییە کۆنەکان، بەو مەعنایە نایەت کەوا چ ئەوەی لە ئەوروپادا و چ ئەوەی لەئێراندا لەژێر ناوی لێکۆڵینەوە دێرینەکانی ڕەوانبێژی ئەنجامدراون، لە ڕۆژگاری ئەمڕۆدا بەجارێك خراونەتە ئەو لاوە و ڕێبازە تازەکانی لێکۆڵینەوەی زانستی لەلای هەمووان جێگای ئەوانی گرتۆتەوە. ئەم ڕەفتارە ئەگەر لەئەوروپاش تا ڕادەیەکی زۆر پەیڕەو کرابێت، ئەوا لەئێران تازە لە قۆناغی بیرۆکەدایە، ئەم پۆلە لە لێکۆڵینەوە تازەکان لەچاو شالاوی لێکۆڵینەوەی نەریتی کە ڕۆژانە بلاودەبنەوە بەپەنجەی دەست دەژمێردرێت. لێرەدا هەڵسەنگاندن و شیکردنەوەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییە دێرینەکان بۆ بڕگەی سێیەم هەڵدەگرین.

بۆیە ئەم بڕگەیە تایبەتدەکەین بە گێڕانەوە و خستنەڕووی ئەم دەستەیە لەلێکۆڵینەوەکان و بەلای دەستنیشانکردنی کەم و کورتییەکانیاندا ناچین.

١/٢ پێشینەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکان لەئەوروپادا

١/١/٢ یۆنان و ڕۆمانی کۆن

مێــژووی لێکۆڵینــەوەی ئــەدەبی لــە ئــەوروپا وەکــو زۆر لــە زانستەکانی دیکە، دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی یۆنـانی کۆن و سـەدەکانی پێنجەم و چوارەمی پێش زایین. ڕەنگە بتوانین بڵـێین کـەوا یەکـەمین بـیروڕای ڕوون و ئاشـك را سـەبارەت بـەو مەسـەلانە دەدرێتـە پـاڵ هەریەکە لە سوکرات و ئەفلاتون.

بیروڕاکانی سـوکرات لـەبارەی لێکۆڵینـەوەی ئـەدەب، وەکو هـەموو مەسـەلەکانی دیکـە، بەشـێوەیەکی وا لەگـەڵ بیروبۆچـوونەکانی شـاگردەکەی ئاوێتـە بـووە، کـە ناتوانـدرێت بەئاسـانی لەیـەکتری جیـا بکرێتـەوە. لەگـەڵ ئەوەشـدا لەهەنـدێ لەنامـەکانی ئەفلاتونـدا و نەخاسمە ئەو نامەیـەیان کـە پەیوەنـدی بـە داکۆکییەکـەی سـوکراتەوە هەیـە، دەکـرێ پـەی بـە دیدگـەی سـوکرات لـەو بارەیـەوە ببـەین و لـە کۆتاییدا ئەوەمان لا روونبێتەوە، کە سوکرات لە ڕوانگەیـەکی ڕەوشـتی سەیری شیعر و ئەدەبیاتسازی کردووە و هەر لەو ڕێگەیەوەش شـیعری هەڵسەنگاندووە و بڕیاری لەسەر داوە. بـەلای ئـەوەوە ئاکـام و ئامـانجی هونەرەکان و لەوانەش شیعر بەرپاکردنی چێژ و دڵخۆشییە، هەر بۆیە سـوکرات شـیعری بـە شـتێکی بێسـوود دادەنـا و تـا ئـەوەی نکـووڵی لـە جوانکارییەکەشی دەکرد. تەنیا ئەو شتەی کە سـوودبەخش بوایـە ئـەو بەجوانی دەزانی، جا بەو هۆیەی کەوا شـیعری بەشـتێکی سـوودبەخش نەدەبینی، بۆیە بە جوانیناسییەکەشی قایل نەبوو. (←ك ٩، ل ٢٨١).

لـەو بـاس و خواسـانەی ئـەفلاتون لـەبارەی شـیعرەوە هەیـەتی وا تێدەگـەین کـە ئـەو لـە مامۆسـتاکەی زیـاتر بایـەخی بـە لێکۆڵینـەوەی ئەدەب داوە. لەناو نامەکانیدا، لەهەر سێ نامـەی فـدرۆس و جمهور و ئەیۆن دا، شیعری بە جۆرێك لە وڕێنە داناوە و شاعیریشی بە کەسێکی

خەیاڵپلاو و پەرێشان داوەتە قەڵەم (←ك ٩، ل ٢٨٢). ئەفلاتون لە نووسراوی (جمهور) کۆماردا، شیعری لە ڕوانگەیەکی ڕەوشتێیەوە تاوتوێ کردووە و شاعیریشی وەکو کەسێکی شایستە نەزانیوە تا پێ بنێتە نێو شارە یۆتۆبییەکەی، لە کۆتایی نامەی ئەیۆندا، کە تەنیا نامەی ئەفلاتونە تەرخانکراوە بۆ مەسەلەی شیعر و شاعیری، بەو ئەنجامە دەگات کە شیعر زانست نییە، بۆیە نەدەتواندرێت لەڕێگەی فێربوونەوە وەربگیرێت و نە لەڕێگەی فێرکردنەوە قابیلی ئەوەیە خەڵکانی دیکەی پێ گۆش بکرێت. (← ك ٩، ل ٢٨٨).

سوکرات و ئەفلاتون شیعریان وەکو بەرەنجامی ئیلهام سەیردەکرد، لەوەوەش دەستپێشخەری شاعیرانیان لەداهێنانی بەرهەمی ئەدەبیدا بە کارێکی سەرنجڕاکێش و بایەخدار نەدەزانی، بۆیە هەرگیز لەهەوڵی ئەوەدا نەبوون یاسا و ڕێساکانی شیعر و ئەدەب بدۆزنەوە (←ك ٩، ل ٢٨٩) بەڵام ئەرستۆ هەوڵی ئەوەی داوە یاساگەلێك بۆ بەرهەم هێنانی ئەدەب هەڵبهێنجێت؛ بەو هۆیەوە لە ساغکردنەوەی مێژوویی لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا، ئەرستۆ وەکو یەکەمین کەسێکی توێژەر لەبواری مەسەلەکانی ئەدەبدا دەناسرێت. لەو شتانەشی کەوا ئەرستۆ لەبواری شیعر و ئەدەبدا نووسیویەتی جگە لە نامەیەکی ناتەواو، بە ناونیشانی هونەری شیعر و چەند بەشێکی نامەیەك بەناوی هونەری گوتار شتێکی دیکەی لەبەردەستدا نەماون.

لە نامیلکەی هونەری شیعردا، سەبارەت بە ناوەڕۆك و بنەماکانی شیعر باسی چەند پرسێکی کردووە. تیایدا لەهەوڵی ئەوەدایە، پێچەوانەی بیروڕاکانی ئەفلاتون بیسەلمێنێ، کە ئامانجی شیعر تەنیا لەسنووری سوودە ئاکارییەکەییدا لێکنادرێتەوە، بەڵکو ئامانجی کۆتایی شیعر چێژ بەخشییە. هەروەها بەهای ڕەوشتیی شیعر لە بەها جوانیناسییەکەی جیا دەکاتەوە، بوونی شیعریش لەگەڵ ڕەمەکی

لاساییکردنەوە و، ئارەزووی سروشتیی مرۆڤ بەلای کێش و ڕێتمەوە گرێدەداتەوە. هەر ئەویشە بۆ یەکەمجار سنوور و جیاوازی لەنێوان شیعر و هۆنراودا دادەنێ و پەیدۆزی بۆ بنەماکانی شیعر لەواتا و ناوەرۆکیدا دەکات و بۆ مەسەلەی کێشیش دەیبەستێتەوە بە هۆنراوەوە (←ك ٦، ل١٤). لە دوای ئەرستۆ کەسێکی دیکە لە یۆنانستان پەیدا نەبووە تا ئەوەی بتوانێت توانا و فیکر و پانتایی بازنەی لێکۆڵینەوەکانی ئەرستۆ پەرەپێبدات. (تیوفراستوس) [1]، (هرمیپوس) [2] و (ئەریستوکسنوس) [3] ، سێ لە شاگردە دیارەکانی ئەرستۆ بوون، کە پەیدۆزیان بۆ گەلالە و پرۆژەلێکۆڵینەوەکانی ئەرستۆ کردووە، بەلام هیچ شوێنەوارێکیان لەبەردەستدا نییە، (زەرینکوب) لەو باوەڕەدایە کە (تیوفراستۆس) کتێبێکی سەبارەت بەهونەری شیعر هەبووە، بەلام لەبەین چووە. (←ك ٩، ل ٢٩٩).

دوابەدوای ئاوابوونی خۆری دەوڵەتی مەکەدۆنیا، حیکمەت و ئەدەب لەیۆنانیش بەرە بەرە کزبوون و پلە و پایە و شکۆداری لە ئاتینەوە باری کرد و ئەسکەندەریە بوو بەمیراتگری. لێکۆڵینەوەی ئەدەبی لە ئەسکەندەریە زیاتر لایەنی زمان و ڕێزمان و ڕەوانبێژی بەخۆیەوە گرتووە (← ك ٩، ص ٢٩٩)، ئەوەی لەهەموو شتێ بایەخدارتر بووە، بریتی بووە لە ڕوونووسکردن و ساغکردنەوە و ئارایشتکردنی دەستخەتە کۆنەکان بەتایبەت بەرهەمەکانی (هۆمیرۆس). وادیارە لەم دەورەیەدا کەسێك بەناوی (دیمتریۆس) [4] کە خەڵکی فالێر بووە کتێبێکی لەژێر ناونیشانی لە بابەتی ڕوونبێژیدا، کە بابەتەکانی لەبارەی ڕەوانبێژی و بنەماکانی نووسەرێتی بوون، نووسیوە و بابەتەکانی زیاتر سەرەتایی بوون.

1 - Theophrastus.
2 - Hermipus.
3 - Aristoxenus.
4 - Demetrius.

دواترین بەرهەم کە لە سەردەمی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانی یۆنان مابێتەوە، کتێبێکە بەناونیشانی لەبابەت تەرزی باڵاوە لە نووسینی (دیونیسیۆس لۆنگینۆسە) [1]. ئەم نامەیە زیاتر بەناوی لۆنگینۆس ناوی دەرکردووە و توێژینەوەیەکە سەبارەت بە هونەرەکانی ڕەوانبێژی، کە زیاتر لەدەوری مەسەلەکانی ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی دەقی ئەدەبی و سنوور و ڕادەی کەلکوەرگرتن لەم هونەرانە دەکۆڵێتەوە.

بایەخی ئەو کتێبە لەوەدایە کە بە بۆچوونی هەندێ لە ڕەخنەگران ئاستی ئەم کتێبە لە ئاستی کتێبەکەی ئەرستۆ هونەری گوتار، بەرزترە. (←ك ٩، ل ٣٠٩)

دوابەدوای هێرش و داگیرکاری ڕۆمانەکان و لە بەینچوونی فرەمانڕەوایی یۆنان، ڕۆچوون و داکەوتنی ئەدەبی یۆنانیش دەستیپێکرد. لەم دەورەیەدا کە ماوەی شەش سەدە درێژەی کێشاوە، ناوەندی سەنگوقورسایی فەرهەنگ و شارستانییەت لە ئەوروپا جێگۆڕکێی کردووە، بەڵام بەو هۆیەی کە یۆنان بوو بوو بە مەڵبەندێکی ئیلهامبەخش بەلای ڕۆمانەکانەوە، لێکۆڵینەوەکانی ئەدەبییش لەپاڵ جۆرەکانی تری لێکۆڵینەوە ڕێچکەیەکی نەریتی بەخۆیەوە دەگرێت و بەو هۆیەوە ئەوەی لەم دەورەدا ماوەتەوە، لە لاساییکردنەوەیەکی کتومتی لێکۆڵینەوەکانی ئەدەبیی یۆنانەکان بترازێ شتێکی دیکە نییە. لە ڕەخنەگر و مامۆستایانی هونەری ڕەوانبێژی ئەم دەورەیە دەبێ لەپێشەوە ئاماژە بۆ هەریەکە لە (دیۆنیسیۆس) [2] و (لۆسیانوس)[3] بکرێت. (دیۆنیسیۆس) کە (ساڵی ٧٠ پ . ز مردووە) خەڵکی هالیکارناس بووە، لە هونەری ڕەوانبێژیدا زۆر بەناوبانگ بووە، ئەو لە نامەیەکیدا

---

1 - D. Longinus.

2 - Dionysius.

3 - Lucianus.

کــه بەناونیشــانی خســتنەپاڵیەکی وشــەکانە، بایــەخی شــێوەی بەیەکەوەگرێدانی وشەکان لە ئاخاوتندا نیشاندەدات و ڕای وایە کە هاونشینی وشەکان لەپاڵ یەکتری دەبێ پتەو و بەهێز، جوان و دروستکراو و ئەرکمەند بێت، هەروەها لە نامەکەیدا ئەوە دووپات دەکاتەوە کە چونییەتی ڕۆنانی وشەکان و پێکەوەگرێدانی بێژەکان لە هۆنراو و لەپەخشاندا جیاوازن (←ك٩، ل٣٠٥).

(دیۆنیسیۆس) ڕای لەگەڵ جیاوازکاری لەنێوان هۆنراو و شیعردا نییە، ئەو مەسەلەیە بەڕوونی لەو نموونانەدا بەدیار دەکەوێت کە هێناویەتەوە. (←ك ٩، ل ٣٠٥) لۆسیانوس کە (ساڵی ٢٠٠ی زایینی مردووە) خەڵکی سامۆزاتی سوریا بووە و وەکو (دیۆنیسیۆس) ناوبانگی زۆری لە هونەرەکانی ڕەوانبێژیدا پەیداکردووە، لە دوو نامە لە نامەکانیدا، بەناوەکانی (مێژوو دەبێ چۆن تۆمار بکرێت) و (ئیکارومنیپ) دا چەند ئاماژەیەکی بۆ هونەرەکانی ڕەوانبێژی کردووە، بەڵام ئەویش وەکو (دیۆنیسیۆس) هەر شوێنپێی کتێبەکەی ئەرستۆ، هونەری گوتار دەکەوێت و لەسنووری ئەو کتێبە لا نادات.

لەناو لێکۆڵەرەوانی ئەدەبیی ڕۆمانەکاندا، کەسانێك هەن شایەنی ئەوەن ناویان ببرێت بەو هۆیەی گرنگییان بە زمان و ئەدەبیاتی لاتین داوە، کە یەکێکیان (لوسیۆس ئیلیۆس ئەستیلۆیە) [1] و ئەوەکەی تریش (مارکۆس ترنتیۆس ڤارۆنە) [2]. ئەمانە نووسینی زۆریان لە بوارە جیاوازەکاندا هەیە. (ئەستیلۆ) زیاتر پەرژاوەتە سەر ئەدەبیاتی کۆنی لاتین، (ڤارۆنیش) کاری لەسەر زمانی لاتینی و لێکۆڵنەوە لەبارەی یاساکانی ئەو زمانەدا کردووە. توێژینەوەکانی ئەم دووانە هەر لە بناغەدا لەیەکتر جیاوازن، (ئەستیلۆ) بەلاساییکەرەوەیەکی تەواوی شوێنەواری یۆنانییەکان دادەندرێت، تا ئەوەی کاتێك دێتە سەر بابەتی

1 - L . I . Stilo.
2 - M . T . Varron.

ساغکردنەوەی بەرهەمەکانی (پلۆتی) شاعیری لاتین، لەخۆی ڕانابینێت لەو ڕیۆشوێنانەی یۆنانییەکان دایانڕشتبوو، بەتایبەتیش (ئەرستۆ)، لابدات و شیکاری و خوێندنەوەیەکی نوێ بۆ ئەو بەرهەمانە بدات بەدەستەوە، بۆیە توێژینەوەکانی چاولێکەرییەکی کوێرانەی بیروبۆچوونی یۆنانییەکانە لەکاتی لێکۆڵینەوەیان لەئەدەبیاتەکەی خۆیان.

لەبەرانبەردا (ڤارۆن) لە وێنەی لێکۆڵەرێکی ناوێزە لە تەواوی مێژووی لێکۆڵینەوەکانی سەردەمی ڕۆمانەکان بەدیار دەکەوێت. ڕەنگە ئەو بە تاقە توێژەرێك بناسرێت کە لە ماوەی ئەم شەشسەت ساڵەدا، ئازادی بیرکردنەوەی یۆنانییەکانی وەکو سەرمەشقێك بۆ خۆی وەرگرتووە. کارولێکۆڵینەوەکانی بەتایبەتیش ئەوانەی لەمەیدانی زمان و ڕێزمانی لاتینیدا ئەنجامی داون، کاری سەربەخۆن و دوورن لەو لێکۆڵینەوانەی کە پێشتر و بەچاولێکەری لە لێکۆڵینەوەکانی یۆنان ئەنجام دەدران، ڕەنگە هەر ئەوەش بووبێتە هۆکار تا ئەوەی توێژینەوەکانی کەمتر ئاوڕیان لێبدرێتەوە.

(سیسرون) [1] گوتاربێژی ناوداری ڕۆمی، باسوخواسێکی سەبارەت بەڕەوانبێژی و بنەماکانی گوتاربێژی کردووە. ڕۆمانەکان زیاتر بایەخیان بە گوتاربێژی و هونەرەکانی داوە تا ئەوەی بایەخ بە شیعر بدەن. لەلای ئەوان هونەری گوتاربێژی مۆرکێکی زانستی هەبووە، بەو هۆیەوە لەشیعر زیاتر لەگەڵ سروشت و چەشەی ڕۆمانەکان گونجاوە. (←ك ٩، ل ٣١٧).

(سیسرۆن) لەنامەی (پرۆتۆسدا) کورتە مێژوویەکی هونەری ڕەوانبێژی دێنێتەوە و لەنامەی (گوتاربێژدا) دێتە سەر پولینکاری هونەرەکانی ڕەوانبێژی. بیروڕاکانی لە دیدگەی هەریەك لە سوکرات و ئەفلاتوون بە دوورنین بۆیە ڕێبازێکی تازەی بەدەستەوە نەداوە.

---

1 - Cicero.

یەکێکی دیکە لە مەزنترین توێژەرانی هونەرەکانی ڕەوانبێژی ئەم دەوریە (کوینتیلیان)ە[1]، (لەساڵی ٩٥ی زایینی مردووە). لەسێ کتێبدا کە بەناوی ئەوەوە تۆمارکراون، هونەری ڕەوانبێژی و داڕمانی هونەری گوتاربێژییەکەی لەناو چوون و تەنیا کتێبی پەروەردەی وتەبێژییەکەی ماوەتەوە (←ك ٩، ل ٣٢٦). (کوینتیلیان) لەم کتێبەدا، خوێندنەوەی بەرهەمە دێرینەکانی یۆنان و ڕۆمان، بۆ وتەبێژە لاوەکان بەشتێکی پێویست دەزانێت، ئەمە هەمان بۆچوونە کە (هۆراس)[2] (لە ٦٥ ی زایینی مردووە) لە کتێبەکەی خۆیدا هونەری شیعر، ئاماژەی بۆ کردووە. سەدەی سێیەم بۆ ڕۆمانەکان دەورانی جەنجاڵیی سیاسی بووە. لەسالآنی دەستپێکی سەدەی چوارەمی زایینی، ئیتر باسێك لەلێکۆڵینەوەکانی ئەدەب لەلای ڕۆمانەکان لەناوا نییە. هێرش و پەلاماری نەتەوە جیاوازەکان بۆ سەر سنوورەکانی ئیمپراتۆریا و ململانێیی توندی نێوان سەرکردەکان، بەرە بەرە بوونەتە هۆکاری لەبەریەك هەڵوەشانەوەی ئیمپرتۆریای ڕۆمانی.

بەهەرحاڵ، بەشێوەیەکی گشتی دەتوانین بڵێین کە کارولێکۆڵینەوەکانی ئەدەب لەنێو ڕۆمەکاندا، لەچاولێکەرییەکی ڕووتی دەستکەوتەکانی ڕۆژگاری یۆنانییەکان بەولاوە شتێکی دیکە نەبووە. توێژینەوەکانیان لەبارەی شیعر هەر لەبواری بنەماکانی داستان و درامادا بووە و لەبواری پەخشانیش هەر لەسنووری ڕەوانبێژی و گوتاربێژییدا ماوەتەوە. لەدیدی ئەوانەوە ڕەوانبێژی تەنها تایبەتبووە بە بنەماکانی وتەبێژییەوە، پەسەندکردنیشی هەر لەو چوارچێوەیەدا ماوەتەوە. (←ك ٩، ل ٣٢٨).

---

1 - Quintilian.
2 - Horace.

٢/١/٢ سەدەکانی ناوەڕاست

بەدابەشبوونی ئیمپراتۆریای ڕۆمان لەسەدەی پێنجەمی زایینیدا، سەرەتاکانی دەورەیەکی تازەی هەزار ساڵە، کە ئەمڕۆ بەسەدەکانی ناوەڕاست ناودەبرێت. لێکۆڵینەوەکانی ئەدەب، شێوازێکی تازەی بەخۆوە گرت. ئەم دەورەیە تاوەکو چەرخی ڕێنیسانس لەسەدەی پانزەم درێژەی کێشاوە. بەهۆی تایبەتمەندییەکانی خۆیەوە ئەم دەورەیە کاریگەری بەسەر لێکۆڵینەوەکانی ئەدەبدا هەبووە و بەشێوەیەك لەشێوەکان پێڕەویان لە بیروڕای نووسەرەکانی دوایی یۆنان و ڕۆمانەکان کردۆتەوە.

دیاردەی دیار و هاوبەش لەسەرتاسەری ئەم سەردەمە و لە هەموو جیهانی ئەوروپادا، بریتیبووە لە باڵادەستی کلێسا، بیروئەندێشە و فەرهەنگ وەکو شوێنکەوتەیەکی کلێسا حیسابیان بۆ دەکرا و لێکۆڵینەوەکانی ئەدەبیش لەو دەورەیەدا هەر لە چوارچێوەی هونەرەکانی ڕەوانبێژی و شرۆڤە یاخود ڕاڤەی دەقە ئاینییەکاندا سنووردار کرابوون. ڕەنگە بتواندرێت بەشێوەیەکی سەرپێیی سەدەکانی ناوەڕاست بەسەر سێ خولدا دابەشبکرێت:

خولی پاپاکانی کلێسا، خولی فەیلەسوفەکانی فێرگەکان[1] و خولی دەرکەوتنی مەیل و خواستەکانی دنیایی (←ك ٩، ل ٣٣٩). لەسەرانسەری ئەم سێ خولەدا دابونەریتی کلێسا و زمانی لاتینی باڵادەستیان بەسەر هەموو بارودۆخ و پێشهاتەکانی ئەوروپادا هەبووە.

خولی یەکەم یا سەردەمی پاپاکانی کلێسا دەتواندرێت لەنێوان فەرمانڕەوایی (تیۆدۆسیۆسی) ئیمپراتۆری ڕۆم لەکۆتایی سەدەی چوارەمی زایینی تاوەکو ڕۆژگاری فەرمانڕەوایی (شارلمانی) ئیپمراتۆری فرانك لەسەرەتاکانی سەدەی نۆیەمی زایینی سنووردار بکرێت. لەم

---

1 - Scholastic.

خولەدا لەنێوان بیرمەندانی کریستیان، کەسانێکی وەکو (ئاگۆستین)[1] (لە ٤٣٠ی زایینی مردووە)، (جروم) [2] (لە ٤٢٠ی زایینی مردووە) و (بۆئیتیوس)[3] (لە ٥٢٥ی زایینی مردووە)، گرنگیان بە هونەرەکانی ڕەوانبێژی یۆنانی داوە. ڕەنگە بتوانین بڵێین لەنێو یاوەرانی کلێسا دا، قەشە (ئاگۆستین) لە هەمووان پتر بەڕاشکاوی قسە و باسی لە هونەرەکانی ڕەوانبێژی کردووە. ئەو بە چاولێکەری لە نووسەرانی بەرایی یۆنان هونەری ڕەوانبێژی لە ڕوانگەی هونەری گوتاربێژییەوە تاوتوێکردووە. لە بەرگی چوارەمی کتێبەکەیدا لەبابەت (فێرکردنی کریستیانی/ تعلیم مسیحی)، باس لە هونەری ڕەوانبێژی دەکات و ئەوەی ئەو خستویەتییە بەردەست، لەبنەڕەتدا ئەو ڕێوڕەسمانەن کە گوتاربێژە کریستیانەکان لەکاتی لێدوانەکانیاندا دەبوا ڕەچاوی بکەن.

لەپاڵ (ئاگۆستین)یش دەبێ ناوی (جرۆم) ببرێت، چونکێ ئەویش وەکو (ئاگۆستین) بە چڕی کەوتۆتە ژێر بیروبۆچوونی یۆنانەکان، (جرۆم) بەفەرمانی پاپا دەستی داوەتە وەرگێڕانی ئینجیل. دەقە لاتینییە وەرگێڕدراوەکەی، کە بە (فولگاتا) ناو دەبرێت. ڕادەی بەپیروەچوونی وردی ئەو بۆ هونەرەکانی ڕەوانبێژی یۆنانی نیشاندەدات.

ئەم وەرگێڕانە و ئەم شێوە زمانەی کە لە فولگاتادا بەکاری هێناوە، بەدرێژایی سەدەکانی ناوەڕاست بۆتە مایەی چاولێکەری و سوود لێوەرگرتن لەلایەن فەیلەسووفە فێرگەییەکانەوە.(← ك ٩، ل ٣٤١).

یەکەمین خولی سەدەکانی ناوەڕاست، واتە ڕۆژگاری پاپاکانی کلێسا بە (بوئتیۆس) و کتێبەکەی لەبارەی تەسەللای فەلسەفەوە دوایی دێت،

---

1 - Augustine.

2 - Jerom.

3 - Boethius.

کاریگەربوونی ناوبراو بەخوێندنەوەی بەرهەمەکانی یۆنان و ڕۆمان بەو ڕادەیە بووە کە نازناوی (دوایین ڕۆمانی)یان بەسەردا بڕیبوو، تا ئەوەی گومانیان لە کریستیانبوونیشی کردووە (← ك ۹، ل ۳٤۲). بۆیە شتێکی سەیر نییە ئەگەر ئەویش لەوێنەی (ئاگۆستین) و (جرۆم) شوێنپێی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانی سەردەمی یۆنان کەوتبێت.

خولی دووەمی سەدەکانی ناوەڕاست بە سەرهەڵدانی فەلسەفەی فێرگەکان دەستپێدەکات، لێرەدا باوەڕی بێ چەندوچوونی پاپاکانی کلێسا لەپاڵ دڵنیایی زانایانی فێرگەکان، سەبارەت بەوەی کەوا هەر شتێك لە ئینجیلدا هاتبێت ئەوا خودی هەقیقەتە و جێگای هیچ شك و گومانێك نییە، سەرەنجامی بەوەدا شکایەوە کە زانایانی فێرگەکان دەستبکەن بە ڕاڤە و لێکدانەوەی هەندێ بڕگە و بابەتی کتێبی پیرۆز، کە ڕواڵەتێکی ناماقوولیان هەبوو. ئەوان پێیان وابوو کە ئەو بڕگە و بابەتگەلانەی لەگەڵ عەقڵ و ژیریدا ڕێکناکەون، لە دوتوێیاندا واتای ناوەکیان هەیە و بەو هۆیەشەوە بەلای لێکدانەوە و ڕاڤەی دەقەکانەوە دەڕۆیشتن. لەنێو زانایانی فێرگەکاندا، قەشە (گریگۆریۆس)[1] (لە ٦٠٤ی زایینی مردووە) لە هەمووان زیاتر و دەستێکی باڵای لە ساغکردنەوەی واتای ناوەکی و ڕاڤەی دەقەکانی کتێبی پیرۆزدا هەبوو، ئەمە بەو ئاکامە گەیشت تا ئەوەی پۆلینبەندی ڕەوانبێژی واتایی، بەشێوەیەکی ناسك و وردتر بخرێتە ڕوو، هەروەها زێدەڕۆیی لەم باسوخواسانە بەو ڕادەیەگەیشت کە یەکێکی وەکو (دانتی) (لە ۱۳۲۱ی زایینی مردووە) داواکار بێت و بڵێت کە واتای هەر وشەیەك، سەرچاوە و بنیاتی هەموو واتاکانی ئەو وشەیەیە و، هەر وشەیەکیش خاوەنی سێ جۆرە واتای بێژەیی، خوازەیی و عیرفانییە. زانایانی فێرگەکان ئامانجی سەرەکی کارەکانی خۆیان لە شرۆڤەی کتێبی پیرۆز و

1 - Gregorius.

ساغکردنەوەی واتاکانیدا دەبینییەوە، ئەوان بەمەبەستی گەیشتن بەو ئامانجە، سوودیان لەو شێوازانە وەردەگرت، کە لە دەورانی یۆنان و ڕۆمانی کۆن، لە شرۆڤەی بەرهەمەکانی (هۆمێر) و (ڤێرجیل) یاخود (هۆراسدا) گیرابوونە بەر. ئەم شێوازەی شرۆڤەکاری کەوا ڕێبازی باوی ڕۆژگاری (کوینتیلیان)ی ڕۆمی و قەشە (ئۆگۆستین) بوو، لە لێکۆڵینەوەی هەموو زانستەکانی ئەو زەمانە، لە نموونەی ڕێزمان، هونەرەکانی ڕەوانبێژی، لۆجیك، ئەستێرە ناسی، ژمێرە، ئەندازە، مۆسیقا و مێژوو و جوگرافیا سوودی لێوەردەگیرا. هەموو ئەو هونەرانەی کە دەشیان لە شرۆڤە و گوزارشتی بڕگەکانی کتێبی پیرۆزدا بەکارببرێن، بە (هونەری ئازاد) ناودەبران و لە فێرگەکاندا بە دوو قۆناغ دەخوێندران؛ یەکەمیان بەناوی قۆناغی (سێیانە) بوو، کە بابەتەکانی ڕێزمان و هونەرەکانی ڕەوانبێژی و لۆجیکی دەگرتەوە، دووەمیشیان بەناوی قۆناغی (چواریانە) بوو، کە تیایدا بابەتەکانی، ژمێرە، ئەندازە، ئەستێرەناسی و مۆسیقای دەگرتەوە (← ك ٩، ل ٣٤٨).

هونەرەکانی سێیانە بە بناغە و بنچینەی وانەکانی فێرگەکان دەژمێردران، هەر بۆیەش باڵادەستی لەوانەکانی ڕێزمان و هونەرەکانی ڕەوانبێژی و لۆجیك ڕاستەوخۆ وەکو ڕێگا خۆشکەرێك بوو بۆ دەرەتانی تێگەیشتن و شرۆڤەکاری کتێبی پیرۆز.

لە کاتێکدا هونەرەکانی چواریانە زیاتر پەیوەندی بە کاروبارەکانی ڕووالەتیی کلێساکانەوە هەبوو. ئەو گرینگییەی لەلایەن زانایانی فێرگەکانەوە بەهونەرەکانی سیانە دەدرا، ڕێگای بۆ ئەوە خۆشکرد تا ناوەندگەلێکی ساغکردنەوە بۆ ڕێزمان و ڕەوانبێژی بێنە ئاراوە. بەڵام لە تەواوی ئەو سەردەمانەدا، ناوێك لە هونەری شیعر لەنێو هونەرەکاندا نەبووە و کلێساش بایەخێکی ئەوتۆی بەو هونەرە نەداوە.

ڕۆژگـاری دەرکـەوتنی مـەیل و خواسـتەکانی دنیـایی کـە خـووڵی سێیەمی سەدەکانی ناوەڕاست پێکدەهێنێت، هاوکاتە لەگەڵ داکـەوتنی خوێنـــدنگا و زانکۆکـــان لـــە ئـــەوروپا. لەگـــەڵ ئـــەوەی لـــە هـــەموو زانکۆکانیشدا هەر گیان و ڕێبازی فێرگەکان زاڵ و باڵادەست بوو بـەڵام پەرەســـەندنی زانســـت و زانیـــاری، بەتایبـــەتیش پێڕەوکردنـــی یاســـا و ڕێساکانی یۆنانی کۆن لەم ناوەندانەدا، بۆتە هۆکارێك بـۆ سـەرهەڵدانی خواستەکانی دنیایی لەسەدەکانی ناوەڕاسـتدا و، ئـەوروپا بەرەبـەرە بـۆ ڕێنیسانس ئامادە دەبوو. وەرگێڕان و شرۆڤە عەرەبییەکان بۆ کتێـب و بەرهەمـەکانی زانایـانی یۆنـان، کاروچاڵاکی زانکۆکـانی ئـەو ڕۆژە دوور لەچاوی کلێسا، بەتایبەت زانکۆکانی پۆلۆنیا لە ئیتاڵیا و ئۆکسـفۆرد لـە ئینگلتـــەرا، پـــەرەیان ســـەند. لـــەو لاشـــەوە کۆتاییهـــاتنی جەنگـــەکانی خاچپەرستی و شکستخواردنی کریستیانەکان لەبەرانبـەر موسـوڵمانانـدا، گـــۆڕوتینێکی زیـــاتری بـــەم چـــاڵاکییانە بەخشـــی تـــا لـــە ئەنجامـــدا بـــە داڕووخانی کلێسا و داتەپینی ڕێبازی فێرگەکان کۆتایی هات.

٣/١/٢ سەردەمی ڕێنیسانس و دواتر

گــــــرنگترین ڕووداوی ســــــەردەمی ڕێنیســــــانس ســــــەبارەت بــــــە لێکۆڵینـــەوەکانی ئـــەدەب، دۆزینـــەوەی دانەیـــەکی هونـــەری شـــیعرەکەی ئەرسـتۆ بـوو. یەکـەمین وەرگێڕانیشـی بـۆ زمـانی لاتینـی لەسـاڵی ١٤٩٨ زایینـــی بەکۆششـــی (جـــۆرج ڤـــالا)[1] و لەســـەر بنـــەمای وەرگێڕانـــە عەرەبییەکەی (ئیبن روشد) بڵاوکرایەوە، وەلی لـە ڕۆژگـاری ڕێنیسانسـدا کاریگەرییـەکی ئـەوتۆی بـەجێ نەهێشـت. لـە سـاڵی ١٥٤٨ی زایینـی ئـەم وەرگێڕانە لاتینییـە هـاوڕێ لەگـەڵ دەقـە ڕەسـەنەکەی هونـەری شـیعردا لەلایەن (فرانچیسکۆ ڕوبورتیلییـەوە)[2] بڵاوکرایـەوە. سـاڵێك دواتـر واتـا

1 - G. valla.

2 - F. robortelli.

لـە ١٥٤٩ی زایینـی (برنـاردۆ چـینی)[1] وەرگێڕانێکـی ئیتـاڵی کتێبەکـەی خسـتە بەردەسـت و لەناوەنـدە ئەدەبییـەکانی ئیتاڵیـادا پێشـوازییەکی فراوانی لێکرا. ئەم ڕووداوە هاوکات بوو لەگەڵ ڕۆژانێك کە خەریك بـوو فەلسەفەی ئەرستۆیی وردە وردە بە قازانجی دانایی فێرگەکان فـەرامۆش دەکرا. ئەنجا هەر لەوان ڕۆژانـیش یـەکێك لـە فەیلەسـووفەکانی فرەنسا، (پیتـەر ڕامـۆس)[2] (کـە لـە سـاڵی ١٥٧٢ی زایینیـدا مـردووە)، لـە هـەوڵی ئەوەدا بوو بیسەلمێنێت کـە تـەواوی بیروبۆچـوونەکانی ئەرسـتۆ هەڵـەن. بـۆ ئـەو مەبەسـتە ئـەو لێکۆڵینـەوە تیۆرییـەکانی بـەجارێك پشـتگوێ خستبوو و هەوڵی دەدا بگات بـە ڕێبازێـك، کـە لـە ئێسـتادا (شێوازناسـی) پێدەگوترێت، هەر لەو پێناوەشـدا (ڕامـۆس) هەوڵـەکانی خـۆی لـەدەوری سنعەتە ئەدەبییەکان و پۆلینبەندیکردنیان بەشێوەیەکی پراکتیکی چـڕ کردبـۆوە. هـەر لـەو ڕۆژانـەدا شـرۆڤە و لێکدانـەوەی دیدگـەی تیـۆریی ئەرستۆیی گیانێکی تـازەی بەبـەردا هـاتبوو. (کاسـتێڵ ڤـیترو)[3] (لـە ١٥٧١ دامـردووە) سـەرگەرمی شـیکردنەوە و تـەواوکردنی بیروبۆچـوونەکانی ئەرسـتۆ بـوو. لـەلای ئـەو کـێش، وەکـو ئامرازێـك بـوو بـۆ ڕازانـدنـەوەی ئـاوازی شـیعری، بـەڵام بـە بەشـێکی دانـەبڕاوی شـیعری نـەدەزانی. بـەو شێوەیە ئەو جیاکارییەی ئەرستۆ لەنێوان هۆنراو و پەخشان لەلایـەك و هـۆنراو و شـیعر لـەلایێکی دیکـە دابینـابوو، جـارێکی دیکـە کەوتـەوە بەرباس. کاستێڵ ڤـیترو لـەو بـاوەڕەدا بـوو کـە شـیعر لەڕێگـەی کێشـەوە دەستنیشـان ناکرێـت. بـەڵکو بـەهۆی کەرەسـتەی شـیعرەوەیە دەکرێـت بناسرێتەوە.

جیـاوازی دووبـارەی شـیعر لـە هـۆنراو لەسـەردەمی ڕێنیسانسـدا بەئاسـانی و بەیـەکجارەکی وەرنـەگیرا؛ هـەر بـۆ نموونـە لـە نامیلکـەی

---

1 - B. cini.

2 - P. Ramus.

3 - L. castelvetro.

هونـــــەری شـــــیعری (ســـــکالیجیرۆ)[1]دا، (لـــــە ١٥٥٨ دا مـــــردووە) بەرپەرچـــــدانەوەی لەبەرانبـــــەر بۆچـــــوونەکانی (ئەرســـــتۆ) و (کاستیلڤیترۆ)دا دەبیندرێت، ئەو لەو نامیلکەیەدا ئەوە دەخاتەوە بیر، کە ئەگەر هات و مێژووەکەی هیرۆدۆت بە هۆنراو بووایە ئەوا بە مێژوویەکی پەتی نەدەژمێردرا، بەڵکو لە وێنەی شیعردا بەدیاردەکەوت (← ك ٩، ل ٣٦٤).

(سکالیجیرۆ) جیاوازی لەنێوان شیعر و هۆنراودا نەدەکرد و ئەو شیعرەیش کە داماڵراو بووایە لە هۆنراو بە پەخشانی دەدایە قەڵەم.

جگـــە لـــە کەســـانێکی وەکـــو (ســـکالیجیرۆ)، ڕەوتـــی گشـــتی لێکۆڵینەوەکانی ئەدەب لە هەردوو سەدەی شازدەهەم و حەڤدەهەم لە چوارچـێوەی خسـتنەڕووی ئاوێتەیـەك لـەبیروڕاکانی (ئەرسـتۆ) و (سیسرۆندا) خولاوەتەوە. دواتر ئەم شێوە لێکۆڵینەوە ئەدەبییە پێ بە پێ ڕێگای بەرەو دەرەوەی سنوورەکانی ئیتالیادا بڕی و تا لەسەدەی هەژدەهەمدا بوو بە نموونەیەك بۆ هەموو ئەوروپا. (← ك ٣، ل ٧٠٤). لەسـەدەی نـۆزدەدا دژایـەتی لەگـەڵ شـێوەی لێکۆڵینـەوەی هونـەری ڕەوانبێـژی بەگشـتی و هونـەری گوتاربێـژی بەشـێوەیەکی تایبـەت دەسـتپێکرد؛ تـا ئـەوەی ئـەم جـۆرە لێکۆڵینەوانـە لەسـەرەتای سـەدەی بیسـتەمدا بەناونیشـانی ((لێکۆڵینـەوە نوێکـانی ئـەدەب)) ناوبـانگی دەرکرد. ڕابـەرەکانی ئـەم ڕێبازە نوێیـە، هـەر یـەك لـە (سـپینگارن)[2] و (کرۆچـە)[3] بـوون. ئـەم دووانـە لـە هـەوڵی ئـەوەدابوون تـا هـەموو زاراوەکانی هونەر و سنعەتە ئەدەبییەکان کە تا ئەو ڕۆژە لەکاردابوون، بەیەکجاری وەلاوە بنێن و شێوە لێکۆڵینەوەیەکی نوێ بەزاراوەگەلێکی تازەوە بهێننە ئاراوە (ك ٣، ل ٧٠٤).

---

1 - J . C . Scaligero.

2 - J . Spingarn.

3 - B . Croce.

(سـپینگارن) لــه وتەکانیــدا لەســالّی ١٩١٠ و لــەژێر ناونیشــانی ((ڕەخنــەی نــوێ))دا (← ك ٣، ل ٧٠٤) جـەخت لەسـەر ئاوڕدانـەوە لـە (فـۆرمی شـیعر) دەکاتـەوە، هـەر لـەو ڕۆژگارانـەدا (بنـدیتۆ کروچـە) لەنامەکانی خۆیدا پێ لەسەر مەسەلەی جیاکاری لەنێوان (دەربـڕین)[1] و (ناوەڕۆك)[2]دا دادەگرێت و لـەو بـاوەڕەدا بـوو کـە ئامرازەکـانی شـیکاری لەنێوان دەربڕین و ناوەڕۆکدا لەگەڵ یەکتری جیـاوازن (←ك ٣، ل ٧٠٤). (ریچاردز)[3]، کە یەکێکە لە ڕێبـەرەکانی ڕێبـازی ڕەخنـەی نـوێ، لەسـالّی ١٩٢٣ی زاینیـدا مەسـەلەی دەروونشـیکاری ئـەدەبیاتی هێنایـە نـاوەوە، سالآنێك دواتر ئەم دیدگا دەروونشیکارییەی خـۆی خسـتە لاوە و دەسـتی دایە شیکردنەوەی پەتیی هونەرەکاری ڕەوانبێژی (← ك٣، ل ٧٠٤).

لەنێوانی سەدەی بیستەمدا گرنگیدان بەبیروڕاکانی ئەرستۆ هاتـەوە مەیدان. لەو ناوەدا ڕەنگە بتواندرێت (نـۆرثـرۆپ فـرای)[4] وەکـو ڕابـەری گەڕانـەوە بـۆ نەریتـەکان دابنـدرێت. ئـەو لـە کتێبەکەیـدا (ڕەخنـەی توێکـاری)، دووبـارە گەڕایەوەتـە سـەر جیـاوازی لـەنێوان هونـەرەکانی واتایی و دەربڕین (وشـەیی)، ئـەنجا ئـەو زاراوانـەی کـە فـرای دایهێنـاون، ئەگەرچـی لـە ڕواڵەتـدا لەگـەڵ زاراوەگـەلی هونـەرەکانی ڕەوانبێـژی لەسەردەمی یۆنـان و ڕۆمـانی کـۆن و، سـەدەکانی ناوەڕاسـت و سـەردەمی ڕێنیسانسدا جیـاوازن، بـەلآم لـە بنچینەدا لەگـەڵ هـەمان پۆلینبەندییـە نەریتییەکان لەیەك دوور نین. (← ك٣، ل ٧٠٤) لـە دەسـتپێکی سـەدەی تازەدا، لەپاڵ ئەم کۆمەڵە لە نووسـەر و پسـپۆرانی بـواری ئـەدەبیات، کـە لــە ڕێگـەی دەقــە ئەدەبییەکانــەوە ســەرقاڵی توێژینــەوەی ئــەدەبین، کۆمـەڵێکی دیکـە هـەن، کـە بەرهـەمی ئـەدەبی وەکـو ڕووداوێـك سـەیر

1 - expression
2 - content.
3 - J . A . Richards.
4 - N . Frye.

دەکەن کە لە ناو زمانـدا ڕوودەدات. ئـەم کۆمەڵەی دوایـی بـە مەبەسـتی توێژینــەوە لــە چـۆنییەتی داهێنـانی بەرهەمـە ئەدەبییـەکان، سـوود لــە ئامراز و کەرەستەکانی زمانەوانی وەردەگرن و شـێواز و ڕێبـازی تازەیـان لــە توێژینــەوە و شــیکاری ئــەدەبیات داهێنــاوە، کــە ئــیتر ناتوانــدرێت لەبەرچاو نـەگیرێت و حاشـای لێبکرێـت. لێـرەدا ئاوڕدانـەوە لەپێشـینەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکان لـە ڕوانگـەی زمانەوانییـەوە بـۆ بەشـی چـوارەم بەجێ دەهێڵین.

٢/٢ پێشینەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکان لای موسوڵمان

لــەئێرانی پــێش ئیســلامدا شــوێنەوارێکی ئــەدەبی زۆر بــەجێ نەماوە، تا بتواندرێت لەو ڕێگایەوە شێوازی لێکۆڵینـەوە ئەدەبییـەکانی ئـەو ڕۆژگـارە دەستنیشـان بکرێـت. ئـەوەی ئـەمڕۆ لەبەردەسـتە ئـەو باسوخواسـانەن کـە لێکۆڵـەرەوەکانی دەورانـی ئیسـلامی سـەبارەت بـە ئەدگارەکانی ڕەوانبێژی پـێش ئیسـلام هێناویانەتـەوە. بـە زۆریـش لـە کتێبە مێژووییەکانی دەورانی ئیسلامی، بەتایبەت مێژووی تەبـەری و کۆنامــە و گوتارنامــەکانی ســەردەمی ساســانی لەشــێوەی ڕەوانبێژیــدا هەڵوەستەیان لەسـەر کـراوە (←ك ١٨، ٤٠١). لەنامیلکەیـەکی پەهلـەوی بـەناوی خوسـرەو و غولامەکەیـدا، واهـاتووە کـە یـەکێك لـەو شـتانەی لەدەورەی ساسانیدا فێربوونی بەپێویست دادەنـدرا، ئـەوە بـوو کـە بـە هونەری ڕەوانبێژی یاخود ڕوونبێژی ناوی براوە (← ك ١٨، ل ٤٠١).

هەندێك لەنووسەرە عەرەبەکان و لەناویاندا (جاحیز)، لە گوتەی شــعوبییەکانەوە دەگێڕێتــەوە، کــە ئێرانییــەکان لەســەردەمانی پــێش ئیسلامدا کتێب گەلێکیان لەبارەی زانستەکانی ڕەوانبێژیـدا هـەبووە و لەو ناوەدا نـاوی کتێبێـك دەبـات بەناونیشانی (کاروەنـد) (← ك ٩، ل ١٨٢)، کـە ئـەمڕۆ هـیچ شـوێنەوارێکی لەبـەر دەسـتدا نـەماوە. (ئـیبن قوتەیبە) (لە ٢٧٦ی کۆچیدا مـردووە)، بـەڕاگوێزان لـەکتێبێك بـەناوی

(تاجنامە) کە هی سەردەمی ساسانییە، کۆمەڵێك ئەرك بۆ نووسەران (ئەمین – سکرتێر) دیاریدەکات، کە لە نێوانیاندا چەند یاسایەکی تایبەت بەهونەری نووسەرێتی و ڕەوانبێژی هەن (←ك ١٨، ل ٤٠٢). لەسەر بنەمای ئەم بەڵگانە ڕەنگە بتواندرێت بگوترێت، کە هونەرەکانی نووسەرێتی و ڕوونبێژی، لانی کەم لەسەردەمی ساسانییەوە خاوەنی یاسا و ڕێساگەلێکی تایبەت بوون و دەبوایە نووسەران فێری ببن (← ك ١٨، ل ٤٠٣). (زەڕینکوب) لەو باوەڕەدایە کە ئێرانییەکان لانی کەم لە ڕۆژگاری ساسانییەکانەوە ئاشنایەتیان لەگەڵ هونەری شیعر و گوتاربێژی ئەرستۆدا هەبووە. (←ك ٩، ل ١٨٣).

لەسەردەمی دوای داکەوتنی ئیسلام، لێکۆڵینەوەکانی ئەدەبی لەنێو موسوڵماناندا دوو ڕێچکەی گرتۆتەبەر. (قودامەی کوڕی جەعفەر) (لە ٣٣٧ کۆچیدا مردووە) لە کتێبەکەی خۆیدا (نقد الشعر)، لەو بارەیەوە دەڵێ (←ك ٩، ل١٨٣): ((زانست لەبارەی شیعر چەند بەشێکی هەیە، بەشێکیان پەیوەندی بەکێش و عەرووزەوە هەیە: بەشێکیشیان بەسەرواو بڕگەکانییەوە هەیە. بەشێك تایبەتە بە وشە و دەبڕینی نامۆوە. بەشێکیش پەیوەندی بە واتاو مەبەستەکانەوە هەیە و بەشەکەی تریش پەیوەندیدارە بەجوانی و خەوشەکانییەوە)).

پێناسەی (قودامەی کوڕی جەعفەر) بۆ شیعر بەوەی کەوا ئاخاوتنێکی کێش و سەرواداره و دەلالەت بۆ واتایێك دەکات، بۆتە هۆی ئەوەی کە هونەرەکانی ئەدەب لەنێو موسوڵماناندا لە دوو ڕووی جیاوازەوە لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بکرێت. بەشێك لەم لێکۆڵینەوانە تایبەتبوون بەکێش و سەروا، بەواتا کۆمەڵێك تایبەتمەندی دەستنیشاندەکرێن، کە شیعر لە ناشیعر جیادەکاتەوە بەشەکەی دیکە لەشێوەی ئاراستەکردنی چەند چەمك و هونەرێکە بۆ ئەوەی نیشانی بدات چ جۆرە هونەر و وردەکارییەك لە بەرهەمهێنانی واتاگەلی

جیاوازدا بەکاربرێت، بەو شێوەیە پێویستە پێشینەی لێکۆڵینەوەکانی ئەدەب لەلای زانایانی موسڵمان لە دوو بەشی جیاوازدا شیکردنەوەی بۆ بکرێت:

لایەنی مێژوویی هونەرەکانی ڕەوانبێژی و، لایەنی مێژوویی هونەری کێش و سەروا.

١/٢/٢ کورتە مێژوویەکی هونەرەکانی ڕەوانبێژی.

١/١/٢/٢ سەرچاوە عەرەبییەکان

لەدوای بڵاوبوونەوەی ئیسلام ئەوەی بەناوی هونەرەکانی ڕەوانبێژی جێگیرکراوە، سەرەتا تەنیا لەدەوری هونەرە ئەدەبییەکانی قورئاندا سنووردار کراوە (←ك ١٤). ئەوەی لەسەرچاوەکانی بەردەستیش هەڵدەهێنجرێت ئەوەیە، کە سەرەتاکانی لێکۆڵینەوە ئەدەبیەکانی لەلای زانا موسوڵمانەکان دەگەڕێتەوە بۆ دەستپێکی ساڵەکانی سەدەی سێیەمی کۆچی. (← ك ١٤).

(ئەبو زەکەریا یەحیای کوڕی زیادی کوفی) ناسراو بە (فەڕاء) (لە ٢٠٧ی کۆچیدا مردووە) لەکتێبەکەی خۆیدا (معانی القرآن)، دێتە سەر باسی هونەرە ئەدەبییەکانی قورئان و لە هەندێ لە بابەتەکانیدا لەوێنەی چوواندن، درکە و خواستن دەکۆڵێتەوە. زۆر ڕوون نییە کە ئایا بەر لە (فەڕاء) کەسێك لەو بابەتانەی کۆڵیوەتەوە یاخود نا، بەڵام هیچ بەڵگەیەکی کۆنتر لەو کتێبە، تایبەت بێت بەو بابەتە، لەبەر دەستدا نییە.

ئەبو عوبەیدە موعەممەری کوڕی ئەلموثەننا (لە ٢٨٠ی کۆچیدا مردووە)، یەکەمین کەسە کە لە کتێبەکەی خۆیدا (مجاز القرآن)، زاراوەی ((مجاز/ خوازە))ی بەکارهێنابێت. ئەو لەو کتێبەیدا ٣٨ جۆرە خوازەی لە یەکتر جیاکردۆتەوە (← ك ١٤) و باس لە چواندن، خواستن، درکە، پێشخستن و پاشخستن و سڕینەوە (حذف) دەکات.

یەکەمین لێکۆڵەریش کە زاراوەی ((جناس/ ڕەگەزدۆزی)) هێناوەتە ئاراوە (عەبدولەلیکی کوڕی قەریبی بەسری ئەسمەعییە) (لە ٢١١ی کۆچیدا مردووە)، کە لە کتێبەکەی خۆیدا ((الاجناس))، باسی ڕەگەزدۆزی و جۆرەکانی ڕەگەزدۆزی هێناوەتە گۆڕێ (←ك ١٤). لە دوای ئەو (جاحیز) دێت (لە ٢٥٥ی کۆچیدا مردووە)، کتێبەکەی خۆی ((البیان والتبیین))ی لەچوار بەرگدا نووسیوە و باسی لە زۆرێك لەبابەتەکانی هونەری ڕەوانبێژی کردووە، بێ ئەوەی پێناسەیەکیان لە بارەوە بەدەستەوە بدات و بۆ هەر بابەتێکیش نموونەگەلێکی هێناوەتەوە (← ك١٤). ئەم کتێبە دەبێتە، نموونە و سەرمەشقێك بۆ (ئیبن موعتەز) تا ئەوەی کتێبێکی سەربەخۆ لەبارەی هونەرە ئەدەبییەکانەوە بنووسێت.

ڕەنگبێ بتواندرێت کتێبی ((البدیع))ی (عەبدوڵلای کوڕی موعتەز)، وەکو یەکەمین کتێب بدرێتە قەڵەم کە ئامانج لە نووسینی خستنەڕووی هونەرەکانی ڕەوانبێژی بووبێت.. لەوێدا ئەو زاراوەی ((البدیع/ جوانکاری)) بەسەر هەموو هونەرەکانی ڕەوانبێژیدا دابڕیوە. (ئیبن موعتەز) لە سەرەتادا باسی (استعارە/ خواستن)ی کردووە و لەپاڵ خواستنە جوانەکاندا هەندێ خواستنی ناحەزیشی هێناوەتەوە کە لەو ڕێیەوە مەسەلەی کەم و کوڕییەکانی هونەری ڕەوانبێژی دێنێتە گۆڕێ و، بەم کارەش دەرگای لەسەر مەسەلەکانی ڕەخنە و لێکۆڵینەوەی ئەم جۆرە لە هونەرە ئەدەبییەکان کردۆتەوە. (←ك ١٤).

هەر لەو سەدەیەدا، (ئیبن قوتەیبە) لە کتێبی (تأویل مشکل القرآن) دێتە سەر بابەتەکانی خوازە و خواستن، نواندن و پێشخستن و پاشخستن، لادان، دووبارەکردنەوە، شاردنەوە، خستنەڕوو، تەعریز، ئیفصاح، گوتاری تاك بەمەبەستی کۆ، گوتاری کۆ بەمەبەستی تاك ... هی دیکە و لە پاشان ڕایدەگەیێنێ، کەوا ئەم هونەرانە لەزمانی

عەرەبیدا هەن. (ئـیبن قوتەیبـە) لـەکتێبێکی دیکەیـدا بـەناوی (الشعر والشعراء)، دێتە سەر مەسەلەی بایەخی وشـە و واتـا و لـەو باوەڕەدایـە کە ئەم دووانە لە بایەخدا هاوسـەنگن (← ك ١٤). ئـەو وای بـۆ دەچـێ کە شتێك نییە بەناوی وشەی بـێ واتـا یـاخود واتـای بـێ وشـە، لێـرەدا (ئیبن قوتەیبە) لەدژی (جاحیز) دەوەستێتەوە کە ڕای وابـوو بایـەخی وشە بەرزترە لە واتا.

(ئەبولعەباسـی میـبرەد) (لـە ٢٨٥ کۆچـیدا مـردووە) لـە هاوچـەرخەکانی (ئـیبن قوتەیبـە) بـوو — لـە کتێبـی (الکامـل)دا لـە میانەی باسەکانی لـەبارەی زمـان و ئـەدەب و ڕێزمانـدا، ئـاوڕێکیش لـە هونـەرەکانی ڕەوانبێـژی دەداتـەوە، نموونەگـەلێك لـە هـۆنراو و لـە پەخشـان دێنێتـەوە و پەنجـە بـۆ هونـەرەکانی خواسـتن، ئاوڕدانـەوە، کورتبڕی، درێژبڕی، پێشخستن و پاشخستن رادەکێشێت. (← ك ١٤).

لێرەوە بەشـێوەیەکی گشـتی دەتـوانین بڵـێین کـەوا هـەر یەکـە لـە (جاحیز) و (ئیبن قوتەیبە) و (میبرەد) و (ئیبن موعتەز) هونەرەکانی ڕەوانبێـژییان لەگـەڵ پێوەرەکـانی زمـانی عـەرەبی گونجانـدووە و لـەم بـارەوە هـیچ ئاگادارییـەکیان سـەبارەت بـە بیروبۆچـوونەکانی گـەلانی ناعەرەب نـەبووە، وەك چۆن لـە نووسینەکانیشیاندا شـتێك دەربـارەی ڕێبازی لێکۆڵینەوەکانی ئەرستۆی نابیندرێت. (← ك ١٤، ل ١٢٩).

لەبەرابـەر ئەمانـەدا دەسـتەیەکی دیکـە لـە هـەوڵی ئـەوەدابوون لەڕێگـەی وەرگێڕانـەوە دەسـتیان بـە هونـەرەکانی ڕەوانبێـژی گـەلانی دیکە ڕابگات و لەسـەر ئـەو بـاوەڕە بـوون کـە دەشـێ بنچینەکانی ئـەم زانستە لە ئەرستۆوە وەربگیرێت. دەتوانین (قودامەی کوڕی جەعفـەر) (لە ٣٣٧ی کۆچیدا مردووە) بە پێشەنگی ئەم دەستەیە بزانین. قودامـە لە کتێبی ((نقد الشعر))ەکەی خۆیـدا ڕێبـازی یۆنانییـەکانی لەبەرچاو گرتووە و بەسوود وەرگرتن لە لۆجیکی ئەرستۆ هەوڵیداوە بابەتەکانی ڕەوانبێـژی لێکبداتـەوە. لەبەشـی یەکـەمی کتێبەکەیـدا بـاس لـە چـوار

ڕەگەزە بنەڕەتییەکەی شیعر دەکات، واتا وشە و واتا و کێش و سەروا، لەبەشی دووەمدا دێتە سەر جوانیناسی شیعر و لەبەشی سێیەمیدا لە خەوشەکانی دەدوێت.

(قودامەی کوڕی جەعفەر) بە سوود وەرگرتن لە زاراوەکانی ڕەگەز و بەش و سنوور لە هەوڵی پێناسەیەکدا بوو بۆ شیعر و دەڵێت؛ ئاخاوتنێکی خاوەن کێش و سەروای واتادارە (←١٤). لەم پێناسەیەدا ((ئاخاوتن)) ڕەگەز و ((کێشدار)) بەشێکە لەو و لە ناکێشداری جیادەکاتەوە؛ ((سەرواداری))یش بە بەشێك دەژمێردرێت کە لە ناسەرواداری دادەبڕێت. ئەم پێناسەیەی (قودامە) بۆ شیعر تاوەکو ئەمڕۆش لە کتێبەکانی هونەری ڕەوانبێژی بەرچاو دەکەوێت و بەو هۆیەوەش لێکۆڵینەوە لەبارەی ((کێشداری)) و ((سەرواداری) لەدوای یەکترەوە دێن و مەسەلەی کێش و سەروا لە هونەرەکانی دیکەی ڕەوانبێژی جیا دەبێتەوە.

ئەم بۆچوونە لەدوای (قودامەی کوڕی جەعفەر) وەکو نەریتێکی لێهاتو بوو بە هۆکاری ئەوەش، کە سەروا وەك بەشێك لە جوانکاری سەیر نەکرێت. (قودامە)ش هەروەکو (ئیبن موعتەز) ناونیشانی جوانکاری بەسەر هەموو هونەرەکانی ڕەوانبێژیدا دابڕیوە، ئەنجا هاتۆتە سەر پۆلینبەندی و ناولێنانی بەشەکانی. لەلایێکی دیکەوە (قودامە) بەرپەرچی کتێبەکەی (ئیبن موعتەز)، البدیع، دەداتەوە کەوا پشتی بە ڕەوانبێژی یۆنانی بەستووە، تا ئەوەی لە هەندێ شوێن ناوی هونەرەکانی جوانکاریش دەگۆڕێت؛ هەر بۆ نموونە هونەری (مطابقە) بە (تکافؤ) ناو دەبات تاوەکو ڕێژکەی خۆی لە (ئیبن موعتەز) جیا بکاتەوە (←ك ٨). بەڵام بەشێوەیەکی گشتی پێویستە دان بەوەدا بندرێت، کە بۆچوونەکانی بەشێوەیەکی بنەڕەتی لەگەڵ ئەوەی (ئیبن موعتەز) جیاواز نین و هەر ئەوەشە بۆتە مایەی ئەوەی

کـه لـه دوای ئـەوەوە ڕەوتێکـی تـازە لـە لێکدانـەوەی هونـەرەکانی ڕەوانبێژی نەیەتە ئاراوە.

لێـرەدا بـەکورتی دەتـوانین بڵـێین کـە بۆچـوونەکانی (قودامـەی کـوڕی جەعفـەر) کـارێکی وایکـرد لێکۆڵینـەوەی کـێش و سـەروا لـە هونەری جوانکاری جیا بێتەوە وەکو چۆن جوانکاری، چ لە دیـدی ئـەو و چ لـە دیـدی (ئـیبن موعتـەزەوە)، هـەموو هونـەرەکانی ڕەوانبێـژی بگرێتــەوە. هــەر بۆیــەش لێکۆڵینــەوە ئەدەبییــە جیاوازەکــان لــە کتێبەکانی بەرایی تایبەت بە ڕەوانبێـژی، لەوێنـەی ئەلبـەدیعی (ئـیبن موعتەز) و هی دوای ئـەویش وەکو کتێبـی ((العمـدة في محاسـن الشعر ونقـده)) هـی (ئـیبن ڕەشـیق) (لـە ٤٥٦ی کۆچـیدا مـردووە) لـە یـەکتر جیانەکرێنــەوە، تــا لــە دواییــدا و بــەرە بــەرە لــەلای هەریەکــە لــە عەبدولقاهیری جورجانی (لە ٤٧١ی کۆچیدا مـردووە)، (سـیراجەددینی سەککاکی) (لە ٦٢٦ی کۆچیدا مردووە)، کـراوە بـە سـێ بـەش و بەسـەر هەریەکە لە واتاناسی و ڕوونبێـژی و جوانکاریـدا دابەشکراوە (← ك ١٦، ل ١٢٤). بــەو شــێوەیە لــە ڕۆژگــاری (ئــیبن موعتــەزەوە)، واتــا ناوەڕاستی سەدەی سـێیەمی کۆچـی تـا نزیـك لـە کۆتاییـەکانی سـەدەی پێنجەمی کۆچی، تا ئەو کاتەی (عەبدولقاهری جورجانی) واتاناسـی و جوانکـاری لـە ڕوونبێـژی جیـاکردەوە، زانسـتی ڕەوانبێـژی ڕەوتێکـی تـەواوکاری بەخۆیـەوە بینیـوە، تـا لـە کۆتاییـدا هـەر سـێ هونەرەکـەی واتاناســی، ڕوونبێــژی و جوانکــاری گرتۆتــەوە. بــەو هۆیــەوە دەبــێ بەمەبەســتی تــاوتوێکردنی ڕەوتــی پەرەســەندنی لێکۆڵینــەوەکانی ڕەوانبێژی بگەڕێینەوە بۆ سەدەکانی چوارەم و پێنجـەمی کۆچـی و لـە بـەرایی هـەموو ئەوانەشـدا، ئـاوڕ لـە بەرهەمـەکانی (عـەلی بـن عیسـا ئـەلڕوممانی) و (لە ٣٨٦ی کۆچـیدا مـردووە)، (ئەبوبـەکر محەمـەد بـن ئەلتـەیب ئـەلباقلانی) و (لـە ٤٠٣ی کۆچـیدا مـردووە)، بەتایبـەتیش (عەبدولقاهیری جورجانی) بدرێتەوە.

(عەلی کوڕی عیسای ڕوممانی) یەکێك بووە لە زانا گەورەکانی موعتەزیلە. لە نێو بەرهەمەکانیدا، کتێبێکی تایبەت بە هونەرەکانی ڕەوانبێژی هەیە بە ناوی ((النکت في اعجاز القرآن))، تیایدا دەجۆری لە هونەرەکانی ڕەوانبێژی لە یەکتر جیا کردۆتەوە؛ کورتبڕی، چوواندن، خواستن، تەلاؤم، فەواصل، تەجانوس، تەسریف، تێهەڵکێش، زیادەڕەوی، جوانی دەربڕین. ئەم پۆلینبەندییەی (ڕوممانی) دەری دەخات کە لەو ڕۆژگارەی ئەودا هێشتا نەگەیشتوونەتە جیاوازیکردن لەنێوان واتاناسی و ڕوونبێژی و جوانکاریدا، هەر بۆیە بۆچوونەکانیشی هەمان ئەو بۆچوونانەن کە ئیبن موعتەز لە ئەلبدیع دا خستوویەتیە ڕوو.

دوابەدوای (ڕوممانی) دەگەین بە (باقلانی) و (عەسکەری) کە کاریگەری زۆریان بەسەر یەکترەوە هەبووە. (باقلانی) یەکێکە لە موتەکەلیمینی ئەشعەری کە لەکاتی نووسینی کتێبەکەی خۆیدا ((اعجاز القرآن)) سوودی لە (البدیع) ی (ئیبن موعتەز) و (نقد الشعر)ی (قودامەی کوڕی جەعفەر) و (النکت في اعجاز القرآن)ی وەرگرتووە، ئەو هونەرەکانی ڕەوانبێژی بە بیست و پێنج جۆر دەداتە قەڵەم: خواستن، چواندن، غلو، زێدەڕۆیی لەسیفەت، نواندن، دژیەك، ڕەگەزدۆزی، بەرانبەری، هاوتەریبی، وەك یەکی، ئاماژەی زیادەڕۆیی، ئیغال، توشیح، دوابەسەر، دروستی دابەشکردن، دروستی لێکدانەوە، تەواوکردن، تەرصیع، موزارەعە، تەعەتوف، کینایە، تەزییل، ئیستیتراد، تیکرار و ئیستیسنا. لە کۆتایی باسەکەشیدا دەڵێ هونەرەکانی جوانکاری زۆر زۆرن بۆیە بە مەبەستی کورتبڕی بە هێنانەوەی نموونە لە هەندێکیاندا وازیهێناوە (←ك ٨، ل ٢١٨). لەو لاوەش (باقلانی) لە کارەکەی خۆیدا هیچ چەشنە پۆلینبەندییەکی نەکردووە و جیاوازیشی لەنێوان ئەوەی پەیوەندی بە واتاناسی، یاخود ڕوونبێژی و جوانکارییەوە هەیە نەکردووە، هەر بۆیە لە

نووســـراوەکەی ئەویشــدا هێشــتا جوانکــاری گشــتێکه و واتاناســی و ڕوونبێژیش دەگرێتەوە.

(ئەبوهیلالی عەسکەری) لەکتێبی ((الصناعتین))ی خۆیدا ئاماژە بە سی و پێنج جۆری هونەری جوانکاری دەکات و لەو باوەڕەدایە کە لە نێوانیانـدا شەشیان دۆزراوەی ئـەون؛ (تەشـتیر، مجاوەرە، تـەتریز، موزاعـەف، ئیستیشـهاد و تەلـەتوف). (→ك ٨) لـەدوای (ئـەبوهیلالی عەسکەری) پێویسته سەرنج بخرێتە سەر (ئیبن ڕەشیق) و کتێبەکەی، ((العمـدة في صـناعة الشـعر ونقـده))، ئـەو یەکـەمین کەسـێکە لـە موتەکەلیمین بەڕاشکاوی جیاوازی لە نێوان قسەی هۆنراو و پەخشاندا دەکات، وتەی هۆنراو لە دیدی (ئـیبن ڕەشـیقەوە) وابەسـتە بـەکێش و سەرواوەیە، لەحالێکدا وتـەی پەخشـان وا نییـە (→ ك ٨). ئـەو وتـەی هۆنراو بە شیعر دادەنێت، کە لـە چوار ڕەگـەزی بێـژە، واتـا، کـێش و ســەروا پێکــدێت. (ئــیبن رەشــیق) لــەکاتی ڕوونکردنــەوەی ســنعات و جوانکارییــەکانی ئاخــاوتن ئامــاژە بــە شەســت و پێــنج جــۆری هونــەر دەکات، هەروەها بـۆ یەکەمجاریشـە هـەوڵ دەدات کـە ئـەو سـنعاتگەلەی بەهۆی ڕووکارێکەوە لەیەکتر نزیکن لەیـەك پۆلدا دەستەبەندییان بـۆ بکات. بۆ نموونە لە کتێبەکەی ئـەودا دەبیـنین کـەوا خـوازە، خواسـتن، نوانــدن و چــوواندن، لەیــەك دەســتەدا کــۆ کراونەتــەوە و (ئامــاژە، تــەفخیم، ئیمـاء، تـەعریز، تـەلویح، کینایـە و ڕەمـز) لـە دەسـتەیەکی دیکەداڕێکخراون (→ ك ٨). بەو شێوەیە دەکرێ (ئـیبن ڕەشـیق) بـە دەستپێشخەری پۆلینکارییەکی نوێ لە زانستی ڕەوانبێژیـدا دابنـدرێت و بـە دڵنیاییشـەوە (عەبـدولقاهیری جورجـانی) لـەکاتی خسـتنەڕووی گەلاڵـەی زانسـتی ڕووبێـژی و واتاناسـیدا چـاوێکی لـە (ئـیبن ڕەشـیق) بڕیوە.

عەبدولقاهیری جورجانی لەکاتێکدا کە هـەردوو کتێبەکـەی خـۆی ((دلائـل الاعجـاز و اسـرار البلاغـه))ی نووسـیوە ئـالوگۆڕێکی گـەورەی

لەزانستی ڕەوانبێژیدا بەرپاکردووە، بەجۆرێکی وا کە ئەو بەداهێنەری زانستی ڕووبێژی و واتاناسی بناسرێت (← ك ٨، ل ٢١٨) کتێبی دلائل الاعجاز، لەگەڵ ئەوەشدا بەئامانجی سەلماندنی ڕەوانبێژی قورئان نووسراوەتەوە، وەلێ لە واقیعدا بەرجەستەکردنی بنیاتەکانی واتاناسییە. جورجانی لەو کتێبەدا سەرنج دەخاتە سەر پێکهاتە و ڕێزکردنی وشەکان و چۆنییەتی گونجانیان لەتەك یەکتریدا، وەك چۆن لەکتێبی اسرار البلاغەشدا باس لەهونەرەکانی وەکو چوواندن، خواستن و نواندن دەکات و ئەمەشیان هەمان بنچینە پێکدێنی کە لەدوایە بە ((ڕوونبێژی)) ناسراوە. دوا بە دوای (عەبدولقاهیری جورجانی)، هەر یەکە لە (سیراجەددینی سەککاکی) لە کتێبی ((مفتاح العلوم)) و (سەعدەدین مەسعودی تەفتازانی) لە هەردوو کتێبی (المطول والمختصر)دا زیاتر گرنگیان بە واتاناسی و ڕوونبێژی داوە. بەشی کۆتایی المطول بۆ جوانکاری تەرخانکراوە و تا ئەوەی ئەم کتێبە بۆتە نموونەیەکی بنەڕەتی بۆ هەموو ئەو کتێبانەی کە لەم بوارەوە نووسراون.

٢/١/٢/٢ سەرچاوە فارسییەکان

کۆنترین کتێب بەزمانی فارسی کە لە بواری زانستی ڕەوانبێژییەوە نووسرابێت، لەسەدەی پێنجەمی کۆچیدا، بەناونیشانی (ترجمان البلاغە) و لەلایەن (محەمەدی کوڕی عومەری ڕادویانییەوە) بووە. لەدوای ئەویش کتێبی (حدائق السحر فی دقائق الشعر) دێت، کە لەلایەن (ڕەشیدەددینی وەتواتەوە) بووە (لە ٥٧٣ کۆچیدا مردووە) و تیایدا زۆربەی بابەتەکانی لە (ترجمان البلاغەوە) وەرگرتووە. ئەنجا گرنگترین کتێبێك کە لەو بارەیەوە نووسرابێت کتێبەکەی (شەمسەددین محەمەدی کوڕی قەیسی ڕازییە) بەناوی (المعجم فی

معـايير اشـعار العجـم)، كـەوا پێدەچـێت هـی سـەرەتاكانی سـەدەی حەوتـەمی كۆچـی بێـت، كـە مـرۆڤ ناتوانێـت بڵێـت بەتـەواوی لـە كتێبەكەی (ڕەشیدەددین وەتوات)، (حدائق السحرەوە) دوورە.

ئەنجا نۆرە دێتە سەر كتێبەكانی وەكو؛ (كنـز الفوائـد)ی (حسێن محەممەدشـای) سـەدەی حەوتـەمی كۆچی، (معيـار الجمـالی) (شەمسـی فەخری ئەسفەهانی) لەسەدەی هەشتـەمی كۆچی، (حقـائق الحدائقی) (شـەرەفەددین حەسـەن كـوڕی محەممـەدی ڕامـی تـەبریزی) سـەدەی هەشـتـەمی كۆچـی، (دقـائق الشـعری) (عـەلی كـوڕی محەممـەدی تـاج ئەلحـەلاوی) سـەدەی هەشـتـەمی كۆچـی، (بـدائع الافكـار فی صـنائع الاشعار)ی (مـەلا حوسـێنی واعیـزی كاشفی)، (مـدراج البلاغـە)ی (ڕەزا قولیخان هیدایەت) لەڕۆژگاری قاجارەكاندا و لەگـەڵ كۆمـەڵێك كتێبـی دیكە كە ناونیشانەكانیان خۆی لەچەند سەتێكیش دەدات.

هەنـدێك لـەو نامـە و كتێبانـە هـەر ئەوانـەن كـە لـە كتێبـەكانی پێشـــووترەوە ڕاگـــوێزراون. (← ك ١٧، ل ٤٤ – ٤٦) (شــــەفیعی كەدكنی) ناڕەزایی خۆی لـەو بـارەوە بـەم شـێوەیە دەردەبڕێـت (← ك ١٠، ل ٢٩٣):

((لـەنێوان ئـەو باسوخواسـانەی كـە لـە ڕۆژگـاری شارسـتانییەتی ئیسلامەتیدا نـاوی زانسـتی ڕەوانبێـژییان لـەخۆناوە و بـریتین لەهـەر سێ زانستەكەی (واتاناسـی و ڕوونبێـژی و جوانكـاری)، ئـەم زانسـتەی دواییان واتا جوانكاری، بـە بـەراورد لەگـەڵ دوو لقەكـەی دیكـە، زیـاتر بۆتـە بابـەتی وازیپێكـردن و زاراوە تاشـی و بێسـەرووبەرەیی دەورانـی داتەپینی فەرهەنگی. هەر لە دەستپێكی هاتنەناوەوەی ئەم هونەرە لـە نـاو موسـولمانانەوە بیگـرە، كـە كەسـانێكی وەكـو (قودامـەی كـوڕی جەعفەر) و (ئیبن موعتـەز) هـەم ناویـان لێنـاوە و هـەم پۆلینبەنـدیی هونـەرەكانیان كـردووە، تـاوەكو بـەدوا هەوڵـەكانی كەسـانێكی وەكـو (سەید عەلی خانی شیرازی) لە (انـوار الربیـع و ... شـەمس ئەلعولـەما)

قەریبی گورگانی لە ابداع البدیع ڕادەگات، ئەو ناوو ناتۆرانەی کە بۆ هونەرەکانی جوانکاری داندراون لە (١) وە دەستپێدەکات تا دەگاتە (٢١) و لە دواییدا خۆی لە (٢٢) هونەر دەدات ... کە نیشانەی ئەوپەڕی داهێزراوییە لە چێژ و بێدەرەتانییە لە داهێناندا ...)).

٢/٢/٢ کورتە مێژوویەکی هونەری عەرووز و سەروا

١/٢/٢/٢ لێکۆڵینەوە عەرووزییەکان(*)

لە هەموو سەرچاوەکانی بەردەست، ڕەنگە کتێبێك نەبێت لەکاتی هێنانەوەی پێناسەیەك بۆ شیعر ئاوڕێکی لە مەسەلەی کێش نەدابێتەوە. (خانلەری) هەر لە دەستپێکی کتێبەکەی خۆیدا، (وزن شعر فارسی)، پێ لەسەر ئەو خاڵە دادەگرێت و لە درێژەی ئاماژەکردنی بۆ پێناسەکانی شیعر لەلایەن ئەفلاتون و ئەرستۆ و لە پاشانیش تا (خواجە نەسرەدینی تووسی) و (عەللامە حیللی)، دەڵێ: شیعر ئەو کاتانە بەشیعر دادەنرێت کە کێشی هەبێت، واتە کێشداربێت. ئەنجا دێتە سەر بۆچوونەکەی ئەرستۆ و ئەو جیاوازییەی ئەو لەنێوان شیعر و هۆنراودا کردوویەتی. دواتر ئاماژە بۆ تێڕوانینی (ئەبو عەلی سینا) لەو بارەوە دەکات و دەنووسێ (←ك ٦، ل ١٤):

((هەرچی ئەرستۆیە جیاوازی لەنێوان شیعر و هۆنراودا کردووە. لای ئەو بنیاتی شیعر بۆ واتا و بۆ ناوەرۆکەکەی دەگەڕێتەوە، ڕووخساریش کە وابەستەیی بەکێش و یاساکانی دیکەی هۆنراوەوە هەیە، بەشێك لە گەوهەری شیعر پێکناهێنێت... ئەم تێگەیشتنە لەلای هەموو زانایانی ئیسلام بەدرێژی ڕاڤە و لێکدانەوەی بۆ کراوە.

(*) دیارە لە ڕووی زاراوەسازییەوە جیاوازی لەنێوان (کێش) و (عەرووز)دا هەیە، کێش زاراوەیەکی گشتییە و هەموو جۆرەکانی کێش دەگرێتەوە. هەرچی عەرووزە زانستێکە و تایبەتە بە کێشناسی شیعری عەرەبی (وەرگێڕ).

ئەبو عەلی سینا گوتوویەتی: هیچ لوجیکێك بۆ لای هەریەك لە کێش و یەکسانی و سەرواوە ناڕوانێت، تەنها ئەو کاتانە نەبێت کە ببندرێت ئاخاوتن چۆن چۆنی دڵڕفێن و هەستبزوێن دەبێت)).

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا و (خانلەری) هەرچەندە بۆچوونەکانی ئەرستۆ و ئەبوعەلی سیناشی هێناوەتە، پێ لەسەر ئەو دید و بۆچوونەی خۆی دادەگرێت و دەڵێ (← ك ٦، ل ١٧): لەم گفتوگۆیەدا بەو ئەنجامە دەگەین کە شیعر هەر لە سەرەتای پەیدابوونییەوە تاوەکو ئەمڕۆ و لەلای هەموو میللەتان بە کێشەوە گرێدراوە و لە هیچ زمانێکدا ئاخاوتنی بێکێش ناچێتە خانەی شیعرەوە.

بەمجۆرە لەمێژووی لێکۆڵینەوەکانی کێشناسیدا ڕوون دەبێتەوە کە مەسەلەی کێش هەمیشە بەشیعرەوە پەیوەستکراوە نەوەکو هۆنراو و بەو هۆیەشەوە پۆلبەندی کێش، بەشێکی گرینگی لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکان بەلای خۆیدا ڕاکێشاوە.

پۆلینبەندی کێشەکان لەچوارچێوەی زانستێکدا تایبەتکراوە بەناوی ((عەرووز))، کە هەر لە بنچینەدا دیار نییە چی دەگەیەنێت وەیا چۆن داندراوە (← ك٦، ل ٨٤).

سەبارەت بە بناوانی کێشی شیعری فارسیش بیروڕای جیاواز زۆرن، یەکێکی وەکو شەمیسا، بناوانی کێشی شیعری فارسی دەگەڕێنێتەوە لای عەرووزی عەرەبی (← ك ١١) و لەبەرامبەریشدا یەکێکی وەکو (وەحیدیانی کامیار) دەڵێ بناوانەکەی هەر ئێرانییە. (← ك ٢٢)

بە هەر جۆرێك بێت ئەوەی وەکو بەڵگەیەك لەبەردەستی ئێمەدایە ئەوە نیشاندەدات، کە ئەگەرێکی وا هەیە ئەوەی زانستی عەرووزی داناوە کەسێك بووە بەناوی (عەبدوڕڕەحمان خەلیل کوڕی ئەحمەد) و لە دەوروبەری ساڵی ١٠٠ی کۆچیدا لە بەسرا لە دایکبووە بەڵام دیار نییە لە چ مێژوویەکدا مردووە.

(← ك ٦، ل ٨٣). ئەو پێڕەوەی کە (خەلیلی کوڕی ئەحمەد) لە کتێبی (العروض) دا داینـاوە یـان پێدەچێت کـە ئـەو وایـدانابێت، بەدرێژایی سـاڵانێکی دوورودرێژ لـە ژمارەیـەکی زۆری کتێبـەکانی عـەرووزدا وەکو نموونەیـەکی بـێ چەندوچوون وەرگیراوە و پێڕەوی لێکراوە، لە نموونەی کتێبەکانی وەکو؛ (المعجم فی معاییر اشعار العجم) هی (شەمسەددین محەممەدی کوڕی قەیسی ڕازی)، (معیار الاشعار)ی خواجە (نەسرەددینی تووسی) لەسـەدەی حەفتەمدا؛ (نفائس الفنون فی عـرائس العیـون) هـی (شەمسـەددین محەممـەدی کـوڕی مـەحمودی ئـاملی) و (عـەرووزی هـەمایونی)، (عەبدولقـەهار کـوڕی ئیسـحاق) لەسەدەی هەشتەم و؛ (عـەرووزی سـەیفی بوخاری) لەسـەدەی نۆیـەم، (شجرة العـروض)ی (موزەفـەری کـوڕی ئەسیر)، (زبـدة العـروض) هـی (ئەحمـەد حوسـێن خانسـاب)، (بحـور الالحـانی) (فورسـەتوددەولەی شـیرازی) و (درە نجفی غـەففار)ی (نەجـەفقولی) لەسـەدەی چوارەمی کۆچـیدا (← ك ٢١، ل٥٩٢) تـاوەکو بەسەرچـاوە هاوچـەرخەکانیش ڕادەگات. (←ك ١٩).

نەجـەفی لـەکاتی سـاغکردنەوە و بـەراورد لـەنێوان جـۆرە جیاوازەکانی لێکۆڵینـەوەکانی عـەرووز لەکتێبەکەیدا (العـروض)، ئـەو ڕەوتەی کە ئەو پێڕەوی لێکـردووە بـەجۆرێکی نـەریتی دەداتـە قەڵەم (← ك ٢١، ل ٥٩٢) و دان بەوەدا دەنێت کـە ئـەو پۆلینبەندییانـەی لـە دوایـە بـۆ کێشی شیعری فارسی کـراون، هـەموویان لەسـەر بنچینەی ڕێبازەکـەی (خـەلیلی کـوڕی ئەحمـەد) ئەنجامـدراون. ئـەنجا ئـەو بەراوردەکـەی خـۆی بەخسـتنەڕووی تایبەتمەندییـەکانی عـەرووزی نەریتی و کورت هێنانەکانی دەستپێدەکات و لەو بـارەوە دەڵێ (← ك ٢١، ل ٥٩٣): ((هـەر لـە کۆنـەوە پـەیان بـەو مەسـەلەیە بـردووە کـە لـە نێـوان کێشـەکاندا لێکچوون هەیـە، بـۆ نموونـە کێشـێك کـە لـە سـەر بنچـینەی دووبارەبوونـەوەی مـەفاعیلون دەسـتدەکەوێت دەشـێ

بەجیاوازییەکی کەم ... بگۆڕێت بۆ کێشێك کە لەسەر بنچینەی دووبارەکردنەوەی فاعیلاتون یا موستەفعیلون یا مەفعولاتو دروستبووبێت؛ کەوابێت ئەم وێنە هاوڕەگەزانەیان لەیەك بازنەدا داناوە کە چێوەکەی لە دووبارەبوونەوەی چوار جار مەفاعیلون پێکهاتبێت. ئەنجا ئەگەر هات و لە مەفاعیلەوە دەستپێبکەین و بەدەوری چێوەکەدا بخولێینەوە ئەوا کێشی هەزەجمان دەستدەکەوێت و ئەگەر بە فاعیلون یا مەفاعیلون یا عیلون مەفاعیلون یالون مەفاعیلون بەرەو پێشەوە بڕۆین، ئەوا کێشی دیکە و بەناوی دیکەوە دەدۆزینەوە)).

بەم پێیە و لە ڕوانگەی خەلیلی کوڕی ئەحمەدەوە لە هەر یەکێك لە بەحرەکاندا دەتواندرێت چەندین کێش لە یەکتر هەلاوێردرێت کە بە کەمکردنەوە، یا زیادکردن یا جێگۆڕکێی بەشەکان لەیەکتری جیا دەبنەوە. بەم ئالۆگۆڕانە دەگوترێت ((زحاف)) و بۆ هەر یەکێکیان ناوێکی تایبەتی هەیە. بۆ نموونەی لەبەحری هەزەجدا کە لە دووبارەکردنەوەی چوار مەفاعیلون بەدەستدێت، ئەگەر دوا مەفاعیلون بگۆڕدرێت بۆ مەفاعیل ئەوا بە ((مقصور)) ناودەبرێت و ئەگەر بگۆڕدرێت بۆ فەعولون ئەوا بە ((محذوف)) دەژمێردرێت. بەم شێوەیە بناغەی لێکۆڵینەوەکانی عەرووزی نەریتی لەسەر چەند بازنە و ئەو ئالوگۆڕانەی بەسەر ئەم بازنانەدادێت داڕێژراوە.

خەلیلی کوڕی ئەحمەد هونەری عەرووزی لەسەر بنەمای پێنج بازنە دامەزراندووە کەوا پازدە بەحری لێدەکەوێتەوە. لەدوای ئەو (ئەبولحەسەنی سەعیدی بەڵخی) ناسراو بە (ئەخفەشی ناوەند) (لە ٢١٥ی کۆچیدا مردووە) بەحری موتەدارەکی بۆ زیادکردووە و پاش ئەویش شاعیرانی ئێرانی هەر سێ بەحری قەریب، جەدید و موشاکیلیان خستۆتە سەر و تا ئەوەی ژمارەی بەحرەکان گەیشتۆتە نۆزدە (← ك ٧). (دهخدا) ناوی کێشەکانی لەم پارچەیەی خوارەوەدا

گونجاندووه (← ك ١٧):

رجز خفيف و رمل، منسرح دگر مجتث

بسيط و وافر و كامل، هزج، طويل ومديد

مشاكل ومتقارب سريع ومقتضب است

مضارع ومتدارك، قريب نيز جديد

له دوایی هەر ئەو بە ڕاگوێزان لە (غياث اللغات)، (آنندراج) و (المعجم في معايير اشعار العجم) دا لەسەری دەڕوات و دەڵێ (← ك ٧):

((لە عەرووزدا هەر چەند كێشێكی لەگەڵ یەكتر گونجاویان لەدەستگایەكدا كۆكردۆتەوە و ناویان ناون بازنە و بۆ هەر بازنەیەكیش ناوێكی تایبەتیان داناوە و ڕێزبەندی وێنەكێشانی بازنەكان بەشێوەیەكە كە هەر بازنەیەك لەرێگەی وێنەكێشانی تیرەكانەوە بۆ چەند پارچەیەك دابەشكراوە و لەسەر هەر پارچەیەكی چێوەی بازنەكەدا یەكێك لە ڕوكنەكانی سەبەب و وەتەد و فاسیلە بەپیتەكانی ((ف ع ل)) نووسراون و لەدوای ئەوە جیابوونەوەی هەر كێشێكیان دەستنیشانكردووە. بەمجۆرە لەهەر یەكێك لە ڕوكنەكانەوە دەستپێبكرێت، یەكێك لەو كێشانەی كە وابەستە بەو بازنەیەوەیە دروست دەبێت. بازنە ناودارەكانی كێشەكانی عەرووز شەش دانەن كە لە هەر یەكێك لەو بازنانە چەند كێشێك لەو نۆزدە كێشانە دەردەهێندرێت)).

لە دوایە ناوی بازنەكان دەبات، (موتتەفیق، موختەلیف، موئتەلیف، موجتەلیب، موشتەبەهـ و مونتەزەع). ئەوەش ڕوون دەكاتەوە كە لە هەر بازنەیەكدا ئەو كێشانەی بەرهەمدێن كامانەن.

نووسین و تۆماركردنی ئەم هونەرە بەزمانی فارسی لەسەدەی چوارەمی كۆچییەوە دەستیپێكردووە. لە نووسەرانی كۆنی ئەم بابەتە لە فارسیدا دەكرێ ناوەكانی وەكو؛ (ئەبولحەسەن عەلی بەهرامی سەرخسی) (لەسەرەتای سەدەی پێنجەمی كۆچیدا مردووە) و كتێبەكەی (غایة

العروضین) و (بزرجمهور قاینی) و (مەنشووری سەمەرقەندی) بەرین کەوا هەم کێش و هەم بازنەی تازەیان دۆزیوەتەوە، تائەوەی بەرەبەرە عەرووزی فارسی شێوەیەکی وای بەخۆوەگرتووە تا لە عەرزووی عەرەبی جیابۆتەوە. (←ك٧). نەجەفی لەکاتی لێکۆڵینەوەی عەرووزی کۆن (نەریتی) چەند جۆرێك لە کورتهێنانی ئەم پێڕەوە دەستنیشاندەکات و دواتر ئەمەی بۆ زیاد دەکات (←ك ٢١، ل ٥٩٤):

((کورتەی گوتن ئەوەیە، کە عەرووزی کۆن هەرگیز ناتوانێت ئەوە ئاشکرا بکات کە بۆچی ئاخاوتنێك کێشدارە و یەکێك بێ کێش. جا لەبەر ئەوەی وەڵامێکی قەناعەتبەخش و لەسەر بنەمای ڕێساکانی زانستی پێ نییە، بەناچاری یەکەمین هۆکاری بێپاساو لەڕێکخستنی بازنە نەریتییەکان دێتەگۆڕێ. لە کاتێکدا سوودی هەرە گەورەی پۆلینبەندی کێشەکان بە دروستی لەوەدایە کە هۆکاری کێشدار بوونیان ڕوونبکاتەوە. (خانلەری) لە کتێبی وزن شعر فارسی (← ك٦) شێوازێکی نوێ لە لێکۆڵینەوە و پۆلینبەندی کێشەکانی شیعری فارسی دێنێتە ئاراوە. لەگەڵ ئەوەی ئەو لە بنەڕەتدا مەسەلەی بازنەکان و دابەشبوونی بۆ بەحر و کێشەکانی لەلا پەسەندە، بەڵام بۆ دەربازبوون لە گیرکارییەکانی عەرووزی نەریتی چاوپۆشی لەو بەحرانە دەکات کە لە فارسیدا نین. ژمارەی بازنە عەرووزییەکان لە حەفتەوە دەگەیەنێت بە پانزدە؛ زیحافەکان بەلاوە دەنێ و بەمەبەستی نیشاندانی سەرچاوەهەڵگرتنی قالبە کێشێك لە کێشێکی دیکە سوود لە کەمبوونەوەی بڕگەکانی کۆتایی کێشە بنەڕەتییەکە وەردەگرێت (← ك ٢١، ل ٥٩٧). هەروەها کێشە جیاوازەکان لە کێشە لێکچووەکان جیادەکاتەوە؛ کێشە جیاوازەکان بەهۆی بازنەکانەوە دەخاتەڕوو و جیاوازی لەنێوان کێشە لێکچووەکانیش لەباسێکی دیکەدا و بە ناونیشانی ((بژاردەکانی شاعیری)) چارەسەر دەکات. (←ك ٦، ل ٢٦٣).

(خانلـەری) لـەو ڕێگەیـەوە ١٤٢ نموونـەی قالبـەکێش، لـە هـەموو کێشـەکانی شـیعری فارسـی کـە ژمارەیـان دەگاتـە ٣٠٠ جـۆر، دەستنیشـان دەکـات و بـەو ڕەنگـە تـەنها نزیـك لـەنیوەی کێشـەکانی شـیعری فارسـی ڕووندەکاتەوە. (نەجەفی) دوابەدوای خستنەڕووی ڕوانگەی (خانلـەری) و دەستنیشانکردنی کورتهێنانەکانی، ئاماژە بۆ ڕێبازەکەی (فـەرزاد) دەکـات و لەو بارەیەوە دەڵێ (⟵ ك ٢١، ل ٦٠٠):

((فەرزاد لە پۆلینبەندی کێشەکانی شیعری فارسی سـەرنج بـۆ ئـەو خاڵە بنەڕەتییە ڕادەکێشێت کە هەر کێشێك لەچەند یەکەیـەکی بچووکتر پێکهـاتووە، ئـەنجا لـە یەکـەم هـەنگاودا بـەدوای دۆزینـەوەی ئـەم یەکـە بچـووکانە یـاخود پێیەکانـدا ... دەگـەڕێت و بیسـت و سـێ جـۆرە پـێ دەستنیشان دەکات (چوار پێی سێ بڕگەیی، هەشت پێی چوار بڕگەیی، دەپێـی پێـنج بڕگـەیی و یـەك پێـی شـەش بڕگـەیی)، ئـەنجا ئەمانـە لـە خشـتەیەکدا بـە ژمـارە (١) ڕێکـدەخات (⟵ك ٥١، ل ٦٨٥). لـەدوای ئـەوە پێکهاتــەکانی گونجـاوی لــە نێـوان ئــەم پێیانــەدا دەخاتــە بەرچـاو و پێڕسـتێکیان لەخشـتەی ژمـارە (٢) دا بـۆ دادەنێـت (⟵ ك ٥١، ل ٨٨٥ — ٨٩٥). لە کۆتاییدا ئەم پێکهاتانـە لەسـەر شـیعری فارسـی جێبەجێـدەکات و تا ئەوەی کێشەکان لەخشتەی ژمارە (٣)دا ڕیزبەند دەکـات (⟵ك٥١، ل ٢٩٥ — ٦١٦). بـەم شـێوەیە بـە خیشـکەیی خـۆی لـە پـەنابردن بـۆ بازنـەکانی عەرووز دەرباز دەکات ... ئەوجا کێشەکان لەسەر بنەمای گشت و بەش بـۆ سـەر خێـزان و دەسـتە و کێشـدا دابەشـدەکات و ... لـەو ڕێگەیـەوە (٧٥٢) نموونە کێشی جیاواز دەستنیشاندەکات ... کە ئەمە زۆرترین بڕەکێشە کـە تـاوەکو ئـەمڕۆ لەکتێبـەکانی کێشـی عـەرووزی فارسـی کۆکرابێتنـەوە و ڕێزبەندیکرابن)).

هەوڵ و تەقەللای (فەرزاد) لەو پێناوەدا بووە کە کێشـەکانی شـیعری فارسـی لەچوارچـێوەی کۆبەنـدێکی گونجـاو و لەسـەر بنـەمای ڕێسـاکانی ماتماتیکی ڕێکبخات، لەو ڕێیەشەوە توانیویـەتی سیستـەمێکی تـا ڕادەیـەك

ڕێکخراو بخاتە بەردەست. بەڵام نەجەفی ڕەخنەگەلێکی دەرحەق بەو پۆلینبەندییەی ئەو هێناوەتەوە کە یەکە بە یەکە باسیان دەکات. (← ک ٢١، ل ٦٠٠ — ٦٥٠).

(ئیلوێل-ساتون)[1] (← ک ٢) دوایـن توێـژەرە، کـە (نەجـەفی) لـە کتێبەکەی خۆیدا باس لە پۆلینبەندییەکەی دەکات بۆ کێشەکانی شیعری فارسی و لەلێکۆڵینەوەکانیدا بەهرەیەکی زۆری لە ڕوانگەی خانلەری وەرگرتووە. ساتۆب لەسەرەتادا کێشەکان بەسەر چوارده دەستەدا دابەشدەکات، کە لە نێوانیادا پێنج دەستە ((ڕێسادار)) و نۆ دەستەیان ((بێ ڕێسا))ن. ئەنجا لەسەر بنەمای ئەم دابەشکارییە (٢٠٨) کێشی جیاواز لەشیعری فارسی دەستنیشاندەکات (←ک ٢١، ل ٦١٣). هەر چەندە نەجەفی ئەم پۆلینبەندییەی (ئیلوێل ساتۆن) بەشێوەیەکی گشتی بە ڕۆشنترین و بایەخدارترین توێژینەوە لەبارەی کێشی شیعری فارسییەوە دادەنێت، بەڵام بەهۆی تەواو ڕوونەکردنەوەی مەسەلەکان و نەبوونی بەرجەستەی ڕێسا ڕێکخەرەکان لەپێکهێنانی دەستەکاندا، ئەم شێوە پۆلینبەندییە دەبێتە کارێکی ناکردەیی. (←ک ٢١، ل ٦٢٤).

لێرەدا مەسەلەکە لەوەدا نییە نیشانیبدەین کامە لەم لێکۆڵینەوە عەروزییانە گونجاو تر و زانستی ترە، ئەوەی لەم کورتە باسەی ئێمەدا سەبارەت بە لێکۆڵینەوە عەروزییەکان مایەی بایەخپێدان بێت، مەسەلەی جیاکردنەوەی لێکۆڵینەوەکانی تایبەت بەکێشی شیعرە لە لێکۆڵینەوەکانی ڕەوانبێژی. ئەم ڕێبازەی کە بۆ یەکەم جار لەکتێبی (العروض)ی (خەلیلی کوڕی ئەحمەد) خراوەتە ڕوو و تاوەکو ئێستاش وەکو نەریتێك پێڕەویی لێکراوە.

سەیریش لەوەدایە کە بەپێی هەمان نەریت، لێکۆڵینەوە لەبارەی سەرواش وەکو شتێکی جیاواز لە هونەرەکانی ڕەوانبێژی و هەمیشە

1 - L . P . Elwell – Sutton.

وابەستە بە لێکۆڵینەوە عەرووزییەکانەوە سەیرکراوە، بۆیە لەکاتی لێکۆڵینەوە لەبارەی کورتەمێژوویەکی لێکۆڵینەوەکانی عەرووز، وا پێویست دەکات باسێکیش بۆ مێژووی لێکۆڵینەوەکانی سەروا تەرخانبکرێت.

٢/٢/٢/٢ لێکۆڵینەوە لەبارەی سەرواوە

شەفیعی کەدکنی لە کتێبەکەی خۆیدا (مۆسیقای شیعر) و لە سەرەتای باسەکەیدا لەبارەی سەرواوە، ژمارەیەك پێناسەی بۆ سەروا هێناوەتەوە و لەو بارەوە دەڵێ: ((لەگەڵ ئەوەی سەروا لەڕوانگەی چەمکێکی دەرەکییەوە شتێکە و بەراشکاوی دیارە و هەموو کەسێك لە دیدی میسداقێکەوە بە ڕۆشنی درکی پێدەکات و دەیناسێتەوە، بەڵام لەپێناسەکردنیدا لە ڕوانگەی ئەهلی ئەدەبەوە جیاوازییەکی زۆر هەیە)). (← ك ١٠، ل ٥٥) لە ئینسکلۆپیدیای فارسیدا و لەژێر ناونیشانی ((زانستی سەروا))دا واهاتووە کە ((لە ئەدەبیاتدا، ئەو زانستەی کە باس لەبەشەکانی سەروا و پیتەکانی دەکات و ئەنجا دێتە سەر بابەتی خەوشەکانی سەروا و سنووری هەر یەکێکیان دەستنیشاندەکات، بەزانستی سەروا ناودێر دەکرێت. سەروا و عەرووز لەگەڵ ئەوەی لە ڕووالەتدا لەڕووی بابەتەوە پەیوەندییان بەیەکەوە نییە، بەڵام هەمیشە بەیەکەوە ناویان دێت و نووسەرانی عەرەب و ئێرانی لە کۆنەوە مەسەلەی سەروایان لەکتێبەکانی عەرووزدا، دیارە وەکو زانستێکی جیاواز، باسکردووە و نزیك لە هەموو کتێبەکانی تایبەت بەسەروا وەکو تەواوکار یاخود پاشکۆی کتێبەکانی تایبەت بە عەرووزی لێهاتووە، مەگەر لەهەندێك بابەتدا نەبێت)). (← ك ٢٠، ل ١٩٨٩).

بەو جۆرە و هەر لە سەرەتادا، بەگوێرەی گوتەکەی شەفیعی کەدکنی و بەهۆی ئەو پێناسە جیاوازانەی کە بۆ سەروا کراون، گومان

بـۆ ئـەوە دەچـێت کـە دیـدی جیـاوازیش لەمەسـەلەی لێکۆڵینـەوەی سـەروادا هـەبێت. بـەڵام ئـەم جـۆرە جیاوازییانـە بـەدی ناکرێـت، خـۆ ئەگەر لەمەسەلەی لێکۆڵینـەوەکانی عـەرووزدا بەلانیکـەم لـە ڕۆژگـاری خانلـەری بـەدواوە، چـەند جـۆری تـازەی پۆلینبەنـدی بـۆ کێشـەکان ئەنجامـدرابێت، ئـەوا لەمەسـەلەی سـەروا و لێکۆڵینـەوەکانی سـەروادا نزیـك بـە هـەموو ئـەو کتێبانـەی کـە لـە ژێـر ناونیشـانی ((عـەرووز و سەروا))دا نووسراون، بەبێ دەستکاری و وەکو خۆیان ماونەتەوە.

تاوەکو سەدەی چوارەمی کۆچی، واتە ئەوکاتـەی کـە لێکۆڵینـەوەی عەرووز بەفارسی دەستیپێکرد و کەسانێکی وەکـو (ئەبولحەسـەن عـەلی بـەهرامیی سەرخسـی) و (مەنشـووری سـەمەرقەندی) دەسـتیانکرد بـە لێکۆڵینەوەی عەرووزی فارسی، ڕەنگە هەر بـەپێی نـەریتی کتێبـەکانی عــەرووزی عــەرەبیش دابووبێــت، بەشــێکیان لەکتێبەکانیانــدا بــۆ لێکۆڵینەوە لەسەروادا تایبەت کردووە.

پێناسـەی سـەروا لـە بنـەمادا هـەر ئەوەیـە کـە (ئەبولحەسـەنی سەعیدی بـەڵخی) ناسـراو بـە (ئەخفەشی ناوەنـد) هێناویەتـەوە. ئـەو سەروا بە دوایین وشەی شیعر دادەنێت و ئەوە ئاشکرا دەکات کە بۆیـە بە ((سەروا/ قافیە)) ناویان بردووە کە لەواتادا ((شوێنپێ هەڵگرتوو)) دەگەیەنێت. (← ك ٧).

جیاوازییـــەکانی پێناســـە لـــەو ڕۆژەوە دەســـتپێدەکات کاتێـــك نووسەرانی ئێرانی دەستیانکردووە بە لێکۆڵینەوەی عـەرووزی فارسـی. ئەوان کاتێك بەگوێرەی نەریتی پێشوو بەشـێك لـە کتێبـەکانی خۆیـان بۆ لێکۆڵینەوەی سەروا تەرخانکرد، درکیان بەوەکرد کە لە زۆر شوێندا و ئەوەی لە کتێبە کۆنەکانی عەرووزی عەرەبی لە کۆتایی دێری شیعر یا نیوە دێردا وەکو سەروا دەستنیشانکراوە حـوکم نییـە هەمیشـە لـە کۆتاییدا بێت و دەکرێ وشەیەك یاخود چـەند وشـەیەك لـە دوایـەوە بێـت، بـەو جـۆرە پێناسـەی سـەروا بـەهۆی بـوونی ((ڕەدیـف/ پـاش

سەروا))وە، کە لەداهێنانی ئێرانییەکانەوە بوو (←ك ١٠، ل ١٢٨)، لە نەریتە کۆنەکە لایداو هەر کەسێك بۆی هەبوو، بە لەبەرچاوگرتنی هەبوونی پاش سەرواوە، پێناسەیەك بۆ سەروا بێنێتەوە. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کە جیاوازی لە پێناسەگەلی سەروادا سەری هەڵدا، کەچی شێوازی لێکۆڵینەوەی هەروەك خۆی مایەوە. لە نێو ئەو پێناسانەی کە بە لەبەرچاوگرتنی پاش سەرواوە بۆ سەروا کراوە، دەکرێ لێرە پێناسەکەی (شەمسەددین محەممەدی کوڕی قەیسی ڕازی) بێنینەوە کە لە المعجم في معایير اشعار العجم دا هاتووە (←ك ١٠٠، ل ٥٥):

((سەروا بەشێکە لەو وشەیەی کۆتایی دێری شیعر، بەمەرجێك ئەم وشەیە بەهەمان واتا لە کۆتایی دێرەکانی تر دووبارە نەبووبێتەوە، ئەگەر هات و دووبارە بوویەوە دەبێت بە پاشسەروا، ئەو کات سەرواکە دەکەوێتە پێشی ئەوەوە)). ئاماژە جیاوازەکانی نێوان پێناسەکانی سەروا لە عەرووزی عەرەبی کۆن و پێناسەکردنەوەی بەرەچاوکردنی پاش سەروا، تا دەگاتە سەدەی هەشتەمی کۆچی، کارێکی وایکردووە کە یەکێکی وەکو (عەبدولقەهاری کوڕی ئیسحاق) خاوەنی عەرووزی هومایون، هێشتاکە لە پەرش و بڵاوی بیروڕاکان ڕزگاری نەبووبێت. بۆیە لەو بارەوە دەڵێ (← ك ١٠، ل ٥٧):

((کەسانێکی وا هەن هەموو وشەکەی کۆتایی بەسەروا دادەنێن و هەندێك دوو وشەی کۆتایی دێرەکە و هەندێك نیوەدێری دووەم و هەندێك پیتی ڕەوی و ئەمانە هەموو وەکو خوازە بەسەروا دادەندرێن لەبەر ئەوەی سەروا دەکەوێتە ئەو شوێنانەوە)). لەو ماوەیەدا تا دەگاتە سەدەی چواردەی کۆچیش، یەکێکی وەکو (غەففاری نەجەفقولی) نووسەری (دوڕڕەی نەجەفی) دەبینین، کە

لەکاتی پێناسەی سەروادا هەمیسان پێڕەوی لە کتێبە کۆنەکانی عەرووزی عەرەبی دەکات و لەو بارەیەوە دەڵێ (← ك ١٠، ل ٥٦):

((بەدەر لە پێناسە جۆراوجۆرەکان، شێوازی لێکۆڵینەوەی سەروا، لەو کتێبانەدا کە بەشێوەیەکی نەریتی ناویان لێندراوە ((عەرووز و سەروا))، دەقاودەق هەر ئەوەیە کە لە (المعجم فی اشعار العجم) دا بەدیدەکرێت؛ بەجۆرێك کە لە سەرەتادا پێناسەیەکی سەروا دەخرێتە ڕوو، دوای ئەوە بەبێ ئەوەی بچوکترین ئاماژە بۆ ئەو مەسەلەیە بکرێت، کەوا بۆچی لێکۆڵینەوە لەبارەی سەرواوە لە تەك عەرووزدا ئەنجامدەدرێت، پێناسەیەکیش بۆ پاش سەروا دەهێندرێتەوە؛ دوای ئەوە ئاماژە بۆ وشە سەروا و پیتی ڕەوی دەکرێت. ئەنجا بزوێنەکانی پیتە سەرواکان واتە (ڕەس، ئیشباع، حەذو، تەوجیه، مەجری و نەفاذ) باس دەکرێت و لە کۆتاییشدا خەوشەکانی سەروا دەخرێنەڕوو، واتە (ئیقواء، ئیکفاء، سەناء و ئیتاء). بێئەوەی ڕوونیش بکرێتەوە کامە مەسەلە پەیوەندی بەهۆنراوی فارسییەوە هەیە و کامەشیان دەبێ بۆ هۆنراوی عەرەبی تایبەت بکرێت)).

٣/٢/ ئەگەری کارتێکردنی بیروڕای توێژەرانی ئەورووپایی لەسەر ڕەوانبێژی ئیسلامی

لەم برگەیەدا ئەو پرسە تاوتوێدەکرێت، کە ئاخۆ بیروڕای توێژەرانی ئەورووپایی بەتایبەتیش ئەرستۆ کاریگەری بەسەر لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانی موسوڵماناندا هەبووە یاخود نا.

بۆ وەڵامدانەوەی ئەو پرسە، سەرەتا دەبێ لەپێشنەیەکی مێژووییەوە بۆ ئەگەری هەبوونی ئەم کاریگەرییە دەستپێبکەین و دوایی شیکردنەوەیەك بۆ ئەم مەسەلەیە ئەنجامبدەین. ئەرستۆ بەر لەسەردەمی موسوڵمانێتی لەناو حەڕڕانییەکاندا کەسێکی ناسراو بووە

و بەشێك لەبەرهەمەكانی وەرگێڕدراونەتە سەر زمانی سریانی یاخود پوختەكراون و نووسراونەتەوە (← ك ٥، ل ٢١٠). بەڕای (زەڕینكوب)، وەكو بەدیاردەكەوێت ئەرستۆ لەئێرانی سەردەمی ساسانییەكانیشدا كەسێكی نەناسراو نەبووە و خاوەن ڕایان ئاشنایەتیان لەگەڵ بەشێك لە بیروڕاكانیدا هەبووە (←ك ٩، ل ١٨٣). واپێدەچێت كە ئەو لە نێو موسوڵماناندا زیاتر وەكو لوجیكناسێك ناوبانگی دەركردبێت كە لە هەموو بابەتەكانیدا شوێنپێی بیروڕاكانی (فیساغۆرس و سوقرات و ئەفلاتون) كەوتووە. (←ك٥، ل ٢١١).

بەگوێرەی سەرچاوەكانی بەردەست واپێدەچێت كە كتێبی گوتاربێژییەكەی ئەرستۆ لە سەردەستی (ئیسحاقی كوڕی حەنین) (لە ٢٩٨ی كۆچیدا مردووە) وەرگێڕدرابێت بۆ سەر زمانی عەرەبی (←ك ١٣، ل ٣٥) و بەپێی قسەی (ئیبن نەدیم)، (ئەبو بیشر مەتتی) كە (لە ٣٢٩ی كۆچیدا مردووە)، ئەویش هونەری شیعرەكەی لەسریانییەوە وەرگێڕاوە بۆ عەرەبی (← ك ٤، ل ٣٤٩). بەمجۆرە موسوڵمانەكان لەسەدەی سێیەمی كۆچییەوە لەگەڵ بیروڕاكانی ئەرستۆ لەبواری ڕەوانبێژی ئاشنابوون.

زەڕینكوب لەم بارەیەوە دەڵێت (←ك ٥، ل٢١٣): ((وەرگێڕانەكەی ئەبو بیشری مەتتی... ئێستا لەبەر دەستە، بەڵام چونكە تێگەیشتن لە زۆربەی بابەتگەلی كتێبەكە ... لە توانای عەرەبەكان بەدەربووە، بۆیە ئەم وەرگێڕانە تا بڵێی ناڕوون و تاریك و قورس و نەزانراوە)).

(زەڕینكوب) باوەڕی وایە كە (یەحیای كوڕی عودەیش) (لە ٣٤٦ی كۆچیدا مردووە) وەرگێڕانێكی هونەری شیعری هەیە، ڕەنگە ئەو سەرچاوەیە بێت كەوا (ئیبن سینا) لەبەشی ((هونەری شیعر))ی كتێبەكەیدا (شیفا)، لێی سوودمەند بووە. (←ك ٥، ل ٢١٥).

بەپێی بڕوای (عەلەوی موقەدەم)، (قودامەی كوڕی جەعفەر) لە كتێبی (نقدالشعر)ەكەی خۆیدا، تا ڕادەیەك سوودی لە ڕێبازەكەی

ئەرستۆ وەرگرتووە، ئەو جارێکی دیکەش ئەو مەسەلەیە دەسەلمێنێ کەوا هیچ کەسێك لەنێو ئەدیب و ڕەوانبێژیناسەکاندا لەوێنەی (قودامەی کوڕی جەعفەر) لەهونەری گوتاربێژی و هونەری شیعر سوودمەند نەبووە. (← ك ١٣، ل سیو پێنج).

زەرینکوب ئەو بەشەی پەیوەندی بە شیعرسازییەوە هەیە لەکتێبی (اساس الاقتباس)ی (خواجە نەسیرەددینی تووسی)، بەپوختەیەك لە ((هونەری شعر))ی کتێبی شیفا دادەنێت و لەدرێژەی ئەو باسەدا دەڵێ (← ك ٥، ل ٢١٦):

((ئەوە ڕاستە کە خواجە لە دووتوێی کتێبەکەیدا ئاماژەیەکی بۆ ئەم مەسەلەیە نەکردووە، بەڵام گومانی تێدانییە کە زۆربەی بابەتەکانی لە کتێبەکانی ئیبن سیناو، بەتایبەتیش کتێبی شیفا هەلێنجاوە. لەبەراوردێکی گشتیدا لەنێوان قسەکانی خواجە و شێخدا بەدیار دەکەوێت، کە بەشی شیعر لە اساس الاقتباسدا جۆرێکی کورتکراوەیە لەهونەری شیعری شیفا؛ کە بە پوختی، تەواوی هونەری شیعری شیفا لەم بەشەدا کورتکراوەتەوە و هەموو ئەو هەڵە و کەموکورتییانەی کە شێخ لە تێگەیشتنی مەبەستەکانی ئەرستۆ کردوویەتی، بەدەق لەویشدا هاتۆتەوە)) لەگەڵ هەموو ئەو بارودۆخانەدا، دەبێ ئەوە بسەلمێنین کە کاریگەری لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانی یۆنان لەتوێژینەوە ڕەوانبێژییەکانی زانا موسوڵمانەکان شتێکی بەرهەست نییە. زانایانی موسوڵمان ئاشنایەتییەکیان لەگەڵ هونەرەکانی شیعری یۆنانی لەوێنەی تراژیدیا، کۆمیدیا و داستاندا نەبووە و بەو هۆیەوە هیچ کام لەوەرگێڕە عەرەبەکان و هەتا سریانییەکانیش لەبیروڕاکانی ئەرستۆ لەمەڕ هونەری شیعر بەباشی تێنەگەیشتوون و بەهرەیان لێوەرنەگرتووە (←ك٥، ل ٢١٨). لەوە بترازێ، ڕەوانبێژی وەکو هەموو زانستەکانی تر لەوێنەی ڕێزمان، لەناو موسوڵمانەکاندا بەر لە هەر شتێ لە ژێر کارتێکردنی قورئاندا بووە.

لــەو بــارەوە زەڕینكــوب وای بــۆ دەچــێت (←ك ٥، ل ٢١٩) كــەوا: ((ڕەوانبێــژی و جوانكــاری و ڕەخنــەی عــەرەبی بەرلــەوەی لــەژێر كاریگەری لۆجیك و زانستەكانی یۆنانیدا بن ڕەنگوبۆی كارتێكردنی قورئانیان پێوەیە و ... ئەگەر چی كتێبەكەی قودامەی كوڕی جەعفەر لە كارتێكەری هونەری شیعری ئەرستۆ بێبەش نییە، دیسان ناشێ بگوترێت كە چەشەو ڕەوابێژی عەرەبی و ئیسلامی، كاریگەری هونەری شیعری ئەرستۆ و ڕەوابێژی یۆنانی وەرگرتووە ... چونكێ ئەو یاسا و دەستوورانەی كە لە هونەری شیعری ئەرستۆدا هاتوون، هەم لە مەودای تێگەیشتنی ئەو خەڵكە بەدەربووە و هەمیش لەگەڵ چەشە و سروشتی ئەواندا ڕێكۆ گونجاو نەبووە)).

بە بەراوردكردنێكی گشتی هونەرەكانی رەوابێژی لەنێوان زانایانی ئیسلام و ئەوروپاییەكاندا ڕەنگە بتواندرێت شیكردنەوەیەك لەو بارەیەوە بەدەست بهێندرێت. تایبەتمەندییەكانی هونەری ڕەوابێژی ئەوروپاییەكان بنچینەكەی لە هەر سێ كتێبی (هونەری گوتاربێژی) ئەرستۆ، (پەروەردەی زمانپاراوی) (كوینتیلیان) و (گوتاربێژی) (سیسرون) دا یەكلا دەبێتەوە. لەم سێ كتێبە كلاسیكییەدا دەبینین كە گوتارخوێنی و زمانپاراوی و ڕەوابێژی لەپێنج باسی سەرەكیدا خۆ دەنوێنن (← ك ١، ل ٧): داهێنانی واتا[١]، قسە هۆنینەوە[٢]، زمانڕەوانی[٣]، یادگاری[٤]، كرداری[٥]. ئەو مەسەلەیە بەو مەعنایە دێت كە هونەری ڕەوانبێژی بەمەبەستی داهێنانی بەرهەمێكی ئەدەبی لە ڕوانگەیەكی نەریتی ئەوروپاییەكانەوە پێویستیی بە ڕەچاوكردنی ئەم پێنج هەنگاوە یاخود بڕگە و باسانەی

---

1 - inverntio.
2 - disposition.
3 - elocution.
4 - memoria.
5 - action.

پێشەوە هەبووە. شاعیر و نووسەر و گوتاربێژ دەبوایە لە قۆناغی واتا داهێناندا بپرژایەتە سەر ئەفراندنی واتا و بابەتگەلێکەوە کە مەبەستی بووە دەریان ببڕێت، ئەم واتا و بابەتانە لە قۆناغی قسە هۆنینەوەدا ڕێکدەخران و ڕێزدەکران؛ لەقۆناغی زمانڕەوانیدا شێوەی ڕیزکردنی بێژە و دەربڕینەکان وردەکاری بۆ دەکرا؛ لەبەشی یادگاریدا کەرەستە و وشەگەلی وتارێک کە دەبوایە بەبیرەوەری سپێردرابێتن ئاوری لێ دەدرایەوە و لە کۆتاییدا و لەقۆناغی کرداریدا بەوردی دەخرایە ژێر سەرنج تا بەباشترین شێوازی درکاندن، یاخود هەلسوکەوت لەکاتی پیادەکردنی بابەتەکاندا سوودی لێوەربگیرێت. هەر بەو جۆرە ڕەخنەی ئەدەبیش بەم پێنج هەنگاوەدا تێدەپەڕی و هەلسوکەوتی شاعیر، یاخود نووسەر و گوتاربێژ سەبارەت بە چۆنییەتی مامەلەیان لەگەڵ ئەم هەنگاوانەدا دەخرایە ژێر ئەزموون و تاقیکردنەوەوە. لێکۆڵینەوە سەبارەت بەهەر یەکێك لەم پێنج قۆناغ و بابەتانەی پێشوو بە هاوکاری کۆمەڵێك زاراوەوە ئەنجامدەدرا. بەدرێژایی ڕۆژگار بابەتی زمانڕەوانی لەچوار بابەتەکەی دیکە زیاتر بایەخی پێدراوە، هەر بەم شێوەیە و لەسەربنەمای ئەو جیاوازییەی کە ئەرستۆ لەنێوان وتە و واتادا کردوویەتی، هونەرەکانی وتە[1] لە هونەرەکانی واتا[2] جیابوونەتەوە. هەر چەندە دەبێت دان بەوەدابنێین، کە جیاوازی وردی نێوانی ئەم پۆلە هونەرە و لێکهەلاواردنیان بەتەواوی دەگەڕێتەوە بۆ سەدەکانی ناوەڕاست و سەردەمی ڕێنیسانس. هەر لەم دەورەیەدا واتا لەسەردەمی ڕێنیسانس و بەگەڕانەوە دووبارە بۆ هونەری شیعری ئەرستۆ و ئەو جیاکارییەی لەنێوان شیعر و هۆنراودا کردوویەتی (←ك ٥، ل ٢٣)، جۆرێك لەجیاکاری هەرچەندە ناتەواویش بوو، لەنێوان هونەرە

1 - Schemes.
2 - tropes.

وتەییەکان، کە پەیوەست بوو بە هونەری هۆنراو و لەتەك هونـەرە واتاییەکان کە لە لێکۆڵینەوەکانی شیعردا بەکاردەبرا، هاتە کایەوە. هەر بـەو هۆیـەوەش لـە ڕۆژگـاری ڕێنیسانسـدا چـەمکگەلێکی وەکو کـێش، سـەروا، هـاودەنگی و ڕەگـەزدۆزی لەچوارچـێوەی هونـەرە وتەییەکانـدا لێکۆڵینـەوەیان لـەبارەوە دەکـراو، چـواندن و خـوازە و خواسـتن و بەکەسـکردن و زێـدەگۆیی و ئـەوانی تـر لەچوارچـێوەی هونەرە واتاییەکاندا شیدەکرایەوە. (←ك١، ل ٧٠).

لـە ڕێگـای بەراوردکارییـەوە لـەنێوان هونـەرەکانی ڕەوانبێـژی لەلای موسوڵمانان و ڕێبازی لێکۆڵینەوەکانی ئەوروپایی دەتوانرێت هــەر لــە هــەنگاوی یەکەمــەوە کۆمــەڵێك جیــاوازی گــەورە دەستنیشانبکرێت. یەکەمیان ئەوەیە کەوا ئەو قۆناغبەندییە پێنج لایەنەی لەپێشەوە باسکران، لە لێکۆڵینەوەکانی زانایانی موسوڵمان بەدی ناکرێت؛ ئەمەش لەبەر خاتر و لەسەر بنەمای ئەو هۆکارەیە کە پێشتر باسکرا، واتە ڕەوانبێژی لەلای موسـوڵمانان وەکـو هـەموو لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان، بەر لـە هـەر شـتێ لـەژێر کـارتێکردنی قورئاندا بووە، بـەو هۆیـەوە دەکـرێ بگوترێـت زانایـانی موسـوڵمان لەناو هەر پێنج ئەو بابەتگەلەی یۆنانیدا تەنها بایەخیان بەبابەتی زمانڕەوانی داوە.

دووەمیــان ئەوەیــە کــە ئــەو پۆلینبەندییــەی لەلایــەن زانــا موســـوڵمانەکانەوە بـــۆ هونـــەرەکانی ڕەوانبێـــژی کـــراوە و یەکلاکردنەوەی لە ڕێگەی سێ بابەتی وەکو واتاناسی، ڕوونبێـژی و جوانکاریدا، هیچ جۆرە لێکچوونێکی لەگـەڵ ئـەو قۆناغبەندییـەی ئەوروپاییەکاندا نییە.

ســێیەمیش ئەوەیــە کــەوا موســوڵمانەکان لــە لێکۆڵینــەوە ڕەوابێژییـەکانی خۆیانـدا، بابەتگەلـە جـۆراو جۆرەکانیـان، لەگـەڵ ئــەوەدا کــە بەشــێوەیەکی پــەرت و بڵاویــش بــووە، بــەڵام بــە

وردبینییەكی زۆرتـرەوە خستۆتە ڕوو، هەر بۆیەشە زۆربەی ئـەو زاراوانـە و پۆلیبەندییانـەی هونـەرەكانی ڕەوابێـژی ئیسلامی، لـە لێكۆڵینەوە ئەوروپاییەكاندا بەرچاو ناكەوێت.

لەسـەر ئـەو بنەمایـە دەتوانـدرێت بـەراوردكاری لـەنێوان هونـەرەكانی ڕەوابێـژی كـۆن لـەلای موسـوڵمانان و ئەوروپاییـەكان لەپێنج كۆمەڵەدا دەستەبەندی بكرێت (← ك ١٦):

أ- بابەتگەلێك كە لەنێو لێكۆڵینەوە ڕەوابێژییەكانی موسوڵماناندا لەوێنەی ئەفراندنی واتا، قسە هۆنینـەوە و بنـەماكانی هونـەری گوتاربێژی بەرچاوناكەون.

ب- بابەتگـەلێك كـە لـەنێو لێكۆڵینـەوە ڕەوابێژییـەكانی ئەوروپاییەكاندا لەوێنەی تەرصیع، تەجرید، تەوجیهو ئیكفا و ئەوانی تر بەرچاوناكەون.

ج- بابەتگـەلێك كـە لـەنێو ئەوروپاییەكانـدا بـە وردەكارییـەكی زۆرتـرەوە لەوێنـەی جیاكـاری لـەنێوان هونـەرە وتەییـەكان و واتاییەكاندا خراونەتەڕوو.

د- بابەتگـەلێك كـە لـەنێو موسـوڵمانەكاندا بەوردەكارییـەكی زۆرترەوە لەوێنەی ئیهام و كینایە خراونەتەڕوو.

هـ- بابەتگەلێك كە لەنێوان موسوڵمانان و ئەوروپاییەكاندا بەهەمان ڕادە لەوێنەی چوواندن و خواستن بایەخی پێدراوە.

بەشـێوەیەكی گشـتی دەتـوانین بڵـێین بابەتـەكان لەكتێبـە ڕەوانبێژییـە ئەوروپاییەكانـدا لەپۆلینبەندییـەكی ڕێكـوپێكتردا ڕێكخراون، لەبەرامبەردا ئـەوەی لـە نێـوان موسـوڵمانەكان و لـەژێر ناونیشـانی هونـەرەكانی ڕەوابێـژی ناسـراوبووە، بـە وردەكارییـەكی زۆرترەوە خراوەتەڕوو. لێكجیانەكردنەوەی بابەتەكان بەشێوەیەكی

زانستی لەڕێبازی هەردوو لادا شتێکی بەرچاوە؛ هەر چەندە ئەم کەموکورتییانە لە لێکۆڵینەوە کۆنەکانی موسوڵمانەکاندا زیاتر بەدیدەکرێت. بەتایبەتیش لە کتێبەکانی تایبەت بەڕەوانبێژی فارسی کە تاوەکو هاتنە ناوەوەی کتێبگەلێکی وەکو (معیار الاشعار) و (المعجم فی معاییر اشعار العجم)، لە ڕەوتێکی بەرەو پێشچوون دابووە، تا لە ڕێبازێکی وەستاو و جێگیردا مەییوە و بووە بەنموونەیەك بۆ چاولێکەری ئەم ڕێبازەی، کە بەزاراوەی ((لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانی نەریتی)) یاخود کۆن ناودەبرێت، کە لە بەشی سێیەمدا دێنەسەری و بەشەکە بۆ ڕەخنە و شیکردنەوەی ئەم ڕێبازە بەناو نەریتییە تەرخاندەکەین.

کتێبنامه

1- Crystal, D. *The Cambridge Encyclopedia of Language,* Camb. Univ. Press، 1989.
2- Elwell-Sutton, L.P. *The Persian Metres.* Camb. Univ. Press, 1976.
3- Priminger, A. (ed.), Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics, N. J. Princeton Univ. Press, 1976.

٤- ابن ندیم، الفهرست. تصحیح رضا تجدد، تهران، ۱۳۵۰.
٥- ارسطو. فن شعر، ترجمة عبدالحسین زرین کوب، بنگاه ترجمة و نشر کتاب، ۱۳۵۳.
٦- خانلری، پرویز ناتل. وزن شعر فارسی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳٤٥.
۷- دهخدا، علی اکبر. لغت نامه فارسی، انتشارات لغت نامه، دانشگاه تهران، ۱۳۳۰.
۸- زرین کوب، حمید.((تکامل بلاغت و بدیع در قرن چهارم و پنجم هجری))، مجله دانشگاه ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، ش۲، س۱۱.
۹- زرین کوب، عبدالحسین. نقد ادبی، امیر کبیر، ۱۳۵۲.
۱۰- شفیعی کدکنی، محمد رضا، موسیقی شعر، اگاه، ۱۳٦۸.
۱۱- شمیسا، سیروس.((منشأ عروض فارسی))، أینده، اردبهشت ۱۳٦۲.
۱۲-____نگاهی تازه به بدیع، فردوس، ۱۳٦۸.

۱۳- عسکری، ابوهیلال. الفروق فی اللغة، ترجمهٔ محمد علوی مقدم و ابراهیم الدسوقی شتا، موسسه ء چاپ و انتشارات آستان قدرس رضوی، ۱۳٦۳.

۱٤- علوی مقدم، محمد. ((علم بلاغت در قرن سوم هجری))در مجموعه سخنرانیهای دومین کنگره تحقیقات ایرانی، دانشگاه مشهد، ۱۳٥۱.

۱٥- فرزاد، مسعود. ((مجموعه اوزان شعر فارسی))، خرد و کوشش، دفتر چهارم، ۱۳۲۹.

۱٦- فرشیدورد، خسرو. درباره ادبیات و نقد ادبی، امیر کبیر، ۱۳٦۳.

۱۷- کاشفی سبزواری، میرزا حسین، بدایع الافکار فی صنایع الاشعار ویراسته میر جلال الدین کزازی، نشر مرکز، ۱۳٦۹.

۱۸- محمدی، محمد، فرهنگ ایرانی پیش از اسلام و اثار آن در متن اسلامی و ادبیات عربی، دانشگاه تهران، ۱۳٥٦.

۱۹- مسگرنژاد، جلیل. مختصری در شناختن علم عروض وقافیه، دانشگاه علامه طباطبائی، ۱۳۷۰

۲۰- مصاحب، غلام حسین و دیگران. دائره المعارف فارسی، فرانکلین، ۱۳٦٥.

۲۱- نجفی، ابوالحسن. ((درباره طبقه بندی و زبانهای شعر فارسی)) آشنایی با دانش، ش۷، ۱۳٥۹.

۲۲- وحیدیان کامکار، تقی. بررسی منشأ وزن شعر فارسی، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدرس رضوی، ۱۳۷۰.

بەشی ٣

ناتەواوی لێکۆڵینەوە ئەدەبییە کۆنەکان

لەم بەشەدا هەوڵدەدەین ئاماژە بۆ بەشێك لەگرینگترین ناتـەواوی لێکۆڵینەوە ئەدەبییە کۆنەکان بکەین. بۆ گەیشـتن بـەو ئامانجـە سـوود لـە بایەخـدارترین سەرچـاوە وەرگـیراوە کـە لـە بوارەکـانی سـنعەت و هونەرە ئەدەبییەکاندا لەبەردەستدان، ئەم ناتەواوییانـە زۆر یـان کـەم، لـە هـەموو ئـەو کتێبانـەدا بەدیـدەکرێن کـە بەشـێوەیەکی نـەریتی و بەچـاولێکەری لـەکتێب گـەلێکی لەنموونـەی، المعجـم في معـايير اشـعار العجـم دا نووسـراونەتەوە. ئـەنجا ئـەو مەسـەلانە هـەتا بـەو کتێبـە تازانەش ڕادەگـات کـە بـەو شێوەن و لـەم سـاڵانەی دواییـدا چاپکراون، بەرچاو دەکەون.

١/٣ ناتەواوی لەپێناسەدا

یەکێك لەگرینگترین ئەو گیرکارییانەی، کە نزیك لـە تـەواوی ئـەو کتێبانـــەی لـــەبواری لێکۆڵینـــەوەی هونـــەرەکانی ڕەوابێـــژی فارســـیدا نووســـراون، لەوەدایـــە، کـــە کۆمـــەڵێك پێناســـە خراونەتـــە ڕوو دوورن لـــەوەی کەپێناســـەی گشـــتگیر و ورد بـــن و لـــەزۆر لایەنـــەوە پێناســـەی گشـــتین، بەشـــێوەیەکی وا کـــە ڕیزپـــەڕی فراوانیـــان لەگـــەڵ خۆیانـــدا هێناوەتە ئاراوە. هەر بۆ نموونە لەپێناسەی سەروا (قافیە)دا هاتووە.

((قافیە لـەڕووی زمانـەوە، بـەواتای لـە دواییـداهاتن و بەشـوێنپێ ڕۆیشتنندا دێت. وەکو زاراوەش یەك یا چەند پیتێکە لەکۆتایی دێـر یـا نیوە دێری ئاخاوتنی هۆنراودا دووبارە دەبێتـەوە)). (← ك ٣، ل ٥٠١)

((قافیە یەك یاخود چەند پیتێکی لێکچووی دوا وشەی دێـری شـیعرە، ئەگەر بێت و وشەیەکیش لەکۆتایی دێرەکانـدا دووبـارە بێتـەوە، ئـەوە ناوی لێندراوە ڕەدیف)). (←ك ١١، ل ٤٩١).

بەبـــەراورد لـــەنێوان ئـــەم دوو پێناســـەیەدا، پـــەی بەچـــەند کەموکورتییەك دەبرێت. یەکیان ئەوەیـە کـەوا نووسـەری دووەم باسـی لەهەبوونی سەروا لەکۆتایی نیوە دێرەکاندا نەکردووە. بـەم پێیـە ئـەم

پێناسەیە بەلای جووت سەروا (مەسنەوی) و دێری دەستپێکی غەزەلدا نەچووە.

لەهەردوو پێناسەی یەکەم و دووەمدا باس لەدووبارەبوونەوەی یەك یا چەند پیتێك دەکرێت، بەڵام سنوورێك بۆ ئەم یەك یا چەند پیتە دەستنیشان نەکراوە. لەپێناسەی یەکەمدا شوێنەوارێك بۆ ناساندنی ڕەدیف لە ئارادا نییە. لەپێناسەی دووەمدا ئەگەرچی شوێنی ڕەدیف لەسەروا جیاکراوەتەوە. بەڵام هەر لەو پێناسەدا نازانرێت مەبەست لە (یەك یا چەند پیتێکی لێکچووی دوا وشەی کۆتایی دێر) چییە و پێویستە ئەم لێکچوونە لەنێوان کام لە ڕەگەزەکاندا هەبن.

لەپێناسەی سەروادارییی موتتەڕەف (سجع مطرف)دا هاتووە:

((سەروادارییی موتتەڕەف ئەوەیە کەوا وتەکان لە پیتی ڕەویدا وەك یەك و لەکێشدا جیاواز بن)). (← ك ١٤، ل ٤٢).

((لە سەروادارییی موتتەڕەفدا یەکێتی ڕەوی مەرجەو دەبێ لانی کەم یەکێك لەدوو سەرەکەی سەرواداردا لەبڕگەیەك زیاتری هەبێت)). (← ك ٧، ل ٢٦). لەڕێگەی پێناسەی یەکەمەوە دەتوانـدرێت فورمگەلێکی وەکو، (کار/ kar/) لەتەك (در/ dar) و (کر/ kar/)، لەگەڵ (زور/ zur) و (سگ/ sag/) لەگەڵ (بانگ/ bang) و نموونەگەلێکی لەو جۆرە، لەهەمان چوارچێوەدا دابندرێن. لەکاتێکدا کە ئەم جووتمانە وشانە لەپێوەندگەلێکی لەو جۆرەدا نین. پێناسەی دووەم لە هی یەکەم چاکتر نییە و تەنها جیاوازییەکەی لەوەدایە کە لە پێناسەکەی بەرایی مەسەلەی جیاوازی کێش ڕەچاوکراوە و لەوەی دووەم مەسەلەی جیاوازی لەژمارەی بڕگەدا. بۆیە لەسەر بنەمای پێناسەی دووەم دیسان جووتە وشەکانی وەکو (کار/ kar/) لەگەڵ (رامسەر/ ramsar/) و، (رود/ rud) لەگەڵ (گروباد/ gerdbad/) و هاوشێوەکانیان لەهەمان چوارچێوە دادەندرێن.

بـۆ نیشـاندانی دوو نموونـەی دیکـە، ئامـاژە بـۆ دوو پێناسـەی ڕەگەزدۆزیی نووسین (جناس خط) دەکەین:

- ڕەگـەزدۆزیی نووسـین ئەوەیـە کـە بنەڕەتـەکانی ڕەگـەزدۆزی لەنووسیندا وەك یەك و لە درکاندن و خاڵداریدا جیـاواز بـن. (← ك ١٤، ل ٥٦).

- ڕەگەزدۆزی نووسین یـا ڕەگـەزدۆزی نووسـراو بـەو شـێوەیەیە کـە دوو وتـە بهێندرێتـەوە لەنووسـیندا وەکـو یـەك بـن و بـەڵام لـە درکاندن و خاڵداریدا جیاواز بن. (←ك ٥، ل ٣٨).

لەم دوو پێناسەدا، کە لەبنەڕەتدا هەر یەکێکن، (نووسـین) یـاخود (نووسـراو) لـە خاڵـداری جیاکراوەتـەوە، کـە ئەمـەیان باسـێکی فـراوان هەڵـدەگرێت. لەگـەڵ ئەوەشـدا هـات و قبووڵمـان کـرد کـە مەسـەلەی نووسـین و نووسـراوی بـەواتای وێنەکێشـانی ڕێنووسـەکان بێـت بـەبێ لەبەرچاوگرتنی خاڵداری، دیسـان پێناسـەکە بابەتگـەلێك دەگرێتـەوە، کـە لـەکاتی بـەکارهێنانیان وەکـو سـفەتێکی ئـەدەبی نـاژمێردرێن، لەوێنەی (تبر/ tabar/) و (نیـز/ niz)، یـاخود (چـیز/ Čiz/) و (خـبر/ xabar/).

لەپێناسەی هونەری ئاوەژووکردندا واهاتووە:

- ئارەژووکردن لەهونـەری جوانکاریـدا، هێنانـەوەی وتەگەلێکە کـە پیتـەکانیان ئـاوەژووی یـەکتری بـن. ئەگـەر هـات و ئـەم کـارە لەهەندێك لەپیتەکاندا ڕووی دا، ئەوا ئاوەژووی بڕی پێـدەگوترێت.. و ئەگەر لەهەموو پیتەکانی دوو وشەکەدا ڕووی دا ئەوە ئاوەژووی گشت ی پێدەگوترێت. (←ك ١٤، ل ٩٥).

- ئـاوەژووی بـڕ بـەو جـۆرە دەبێـت کـە چـەند وشـەیەك بهێندرێتەوە کە پاش و پێش خستن لەهەندێ لە پیتەکانیاندا هـەبێت و ... ئاوەژووی گشت ئەوەیە کە پاش و پێشخستن لە هەموو پیتەکاندا هەبێت. (← ك ١٠، ل ٩٥).

لەهیچ یەك لەم دوو پێناسەدا، كە ماوەی نزیك بەپێنج سەدە جیاوازی لەسەردەمی نووسینیاندا هەیە، ئەوە دەستنیشان نەكراوە كە سنووری بڕگەیی ئەم (وتە)یە تاكو كوێیە. بۆیە فورمگەلێكی وەكو نموونەكانی خوارەوە، بەگوێرەی ئەم پێناسەیە، دەشێ لەچوارچێوەی ئەم هونەرەدا ئەژمار بكرێن: (لباویز/ labăviz/) لەگەڵ (زولبیا/ zulbiyă/)، (تبریك/ tabrik/) و (كبریت/ kebrit/) و (تركیب/ tarkib/)، (بدیع/ badiʕ/) و (عبید/ ʕobeyd/)، (تراش/ tarâš/) و (ارتش/ ʔarteš/).

٢/٣ تێكەلكردنی ئاخاوتن و نووسین

یەكێكی دیكە لە دیارترین ناتەواوی لێكۆڵینەوەكانی هونەر و سنعەتە ئەدەبییە نەریتییەكان، مەسەلەی تێكەڵكردنی وتە و نووسینە؛ بەو مەعنایەی كە زۆرێك لەو سنعەتە ئەدەبییانەی پێویست بوو لەڕێگەی تایبەتمەندییەكانی دەنگسازییەوە پێناسە بكرێن، بەیاریدەی ڕێنووس پێناسەكراون. هەر بۆ نموونە لەپێناسەی سەرواداریی هاوتەریب (سجع متوازی)دا هاتووە:

- سەرواداریی هاوتەریب ئەوەیە كە لە كۆتاییدا دوو یا چەند وشەیەكی هاوتا بهێندرێتەوە كە لە ڕووی كێش و ژمارەی پیت و پیتی كۆتایی وەكو یەك بن. (← ك٣، ل ٩٦)

- سەرواداری هاوتەریب ئەوەیە كە دوو وشە لەكێش و پیتی ڕەویدا وەكو یەك وابن. (←ك ١٤، ل ٤١١) لە هەردوو پێناسەدا سەرواداری هاوتەریب لەڕێگەی نووسینەوە ڕوونكراونەتەوە. لەوەوەش كەوا پەیوەندییەكی یەكبەیەك هەرگیز لەنێوان ڕێنووسەكانی نووسین و دەنگەكانی وتراودا نییە، بۆیە پێناسەكانی سەرەوە ورد و گشتگیر نابن. بۆ نموونە لەسەر بنەمای پێناسە یەكەم، فۆرمەكانی وەكو (بار/ bâr/) و (تور/ tur/) یا وەكو (در/ dar/) و (بُر/ bor/) لەم

چوارچێوەیەدا جێگیر دەبن؛ بەو پێیەی لەڕووی کێش و ژمارەی پیت و پیتی دوایی یەکسانن، لە کاتێکدا ئەم جووتە وشانەی سەرەوە سەروادارى هاوتەریب نین.

بۆ پێناسەی دووەم و بەمەبەستی هەڵبژاردنی ئەم جووتە وشانەی کە ئەم پێناسەیە دەیانگرێتەوە و لە هەمان کاتیشدا سەروادارى هاوتەریب نین، دەستمان کراوەتر دەبێت؛ چونکێ ژمارەیەك بۆ پیتەکانیش لەئارادا نییە. بۆیە بەگوێرەی ئەم پێناسەیە جووتە وشەکانی وەکو (کار/kâr/) و (ابر/abr؟/)یاخود (دست/dast/) و (توت /tut/) لەسنووری ئەم بۆچوونەدا جیگەیان دەبێتەوە.

لەلێکۆڵینەوە کۆنەکانی سەروادا ئەم وێنانە لە بەرچاو بووە کە سەروا، بەرلەوەی پەیوەستی وتە بێت بەنووسراوەوە پەیوەست کراوە. ئەم مەسەلەیە تا لەلێکۆڵینەوە نوێکانیش ڕەنگ و بۆی خۆی بەدیار دەخات. هەر بۆ نموونە، لەکاتی پێناسەی سەروادا دەگوترێت ((کەوا لەسازکردنی سەروادا، کۆنسونانتەکەی دەستپێك... قابیلی گۆڕانە و ئەو دوای پیتەکانی دیکە جێگیر و نەگۆڕ دەبن)) (←ك ٦، ل ٩٥). لێرەدا ئاماژە بە (کۆنسونانت) کە ڕەگەزێکی دەنگییە، لەپاڵ (پیت)دا کراوە کە ڕەگەزێکی سەر بەنووسینە، نیشانەیەکە بۆ ئەو تێکەڵاوییە. ئەمە و لەکاتێکدا بەپێی بنەمای یاسا دەنگییەکانی زمانی فارسی، دەشێت وشەکانی وەکو (مرز/marz/) و (عرض/arz؟/) هاوسەروا بن.

بەڵام ئەگەر بێت و مەسەلەی نووسین ڕەچاو بکرێت، بەگوێرەی پێناسەی ناوبراو دەبێت (سیر/ seyr/) لەگەڵ (دیر/ dir/) هاوسەروا بن، کەچی وانییە. لەجێگاییێکی دیکەدا دەخوێنینەوە کەوا ((جارناجارێك شاعیر لەبەر پێویستی، یاوەکو زاراوە بەهۆی بەرتەسکبوونەوەی مەیدانی سەروا، هاوتایی لەکۆنسونانتی پێش کۆتایی ...، وەکو لادانێکیش لەیاسا، لەبەرچاو ناگرێت)) (← ك٦، ل ٩٩):

(٥١) چە گفت آن خداوند تنزیل و وحی
خداوند امر و خداوند نهی (فردوسی)

لەم نموونەیەی کە نووسەر هێناویەتەوە و بەگوێرەی پێناسەکەی خۆیشی، هاوتایی کۆنسونانتی پێش کۆتایی لە (وحی/ vahy/) و (نهی/ nahy/) دا لەبەرچاوگیراوە.

لێرەدا تەنیا دەتوانین ئەوە بڵێین، کە شاعیران لەکاتی هەڵبژاردنی فورمگەلێکی هاوسەروادا، لەپاش ڕەچاوکردنی پێوەرەکانی دەنگسازی، ئاورێکیش لەیەکسانی نووسینیش دەدەنەوە. بەلام تەنیا بەو هۆیەوە ناتواندرێت پێناسەیەکی تێکەڵاو لەپێوەرەکانی نووسراوی و وتەیی، پێشکەش بکرێت.

٣/٣ هاتنە ناوەوەی هونەرەکانی ئەدەبی عەرەبی بۆ ناو ئەدەبی فارسی

لەبەشی دووەمدا ئاماژە بۆ ئەو مەسەلەیە کرا، کە نموونەی بنەڕەتی بۆ ئەو کتێبانەی لەبواری سنعەت و هونەرەکانی ئەدەبی فارسی نووسراون، ئەو سەرچاوانە بوون کە بۆ یەکەمجار و لەهەمان ڕوانگەوە بۆ هونەرەکانی ئەدەبی عەرەبی نووسراون. بەو هۆیەوە زۆر لەو بابەتانەی کە تایبەت بە ئەدەبیاتی عەرەب بوون پەڕیونەتەوە ناو ئەدەبیاتی فارسی. بۆ نموونە لەکاتی هاتنە پێشەوەی باسی خەوشەکانی زمانپاراوی ئاماژە بۆ مەسەلەی بەدوای یەکداهاتنی خستنەپاڵ کراوە، کە ڕەنگبێ لەهەندێ جێگادا لەئەدەبی عەرەبی، وەکو لایەنێك لەخەوشەکانی زمانپاراوی لێکبدرێتەوە[1]. بەلام ئەمە

[1] - جلال الدین محمد کوڕی عبدالرحمان قەزوینی لەکتێبی التلخیص في علوم البلاغة، کاتێك باس لەخەوشی بەدوای یەکداهاتنی خستنەپاڵ لەئەدەبی عەرەبی دەکات، ئەم دێرەی خوارەوە وەکو نموونە دەهێنێتەوە(← ك ٩، ل ٣٢):
حمامة جرعى حومة الجندل اسجعى فأنت بمرأى من سعاد ومسمع (ابن بابك)

لەئەدەبی فارسیدا ئەگەر وەکو هونەرێکیش نەبێت ناشێ وەکو خەوش سەیر بکرێت. هومایی کاتێك لەم بابەتە دەکۆڵێتەوە سوودی لەم نموونەیەی (٥٢) وەرگرتووە (← ك ١٤، ل ٢١):

(٥٢) اثر وصف غم عشق خطت
ندهد حظّ کسی جز به ضلال (لطف الله نیشابوری)
ئەنجا لەسەری دەڕواو دەڵێ:

((وا ڕێکدەکەوێت کە بەدوای یەکداهاتنی خستنەپاڵ... کاتێك لەو جێگایانەی ناپێویستن دەهێندرێتەوە، ئەمە لەکەدارکردنی زمانپاراوییە، بەڵام بە خەوشێکی بێ چەندوچون ناژمێردرێت، چونکە لەهەندێ شوێن نەوەك هەر پێویستە، بەڵکو شتێکی چاکیشە. (← ك ١٤، ل ٢١).

بەم پێیە لای نووسەر ساغ نەبۆتەوە کە بەدوای یەکداهاتنی خستنەپاڵ چۆن لەسەنگی مەحەك دەدرێت و ئایا ئەم تەرزە وەکو خەوش یاخود هونەر لێکدەدرێتەوە و سنووری نێوان خەوش و هونەرەکەی لەکوێ دایە.

سنعەتی مادە تاریخ یەکێکی دیکەیە لە هونەرەکانی جوانکاری عەرەبی، کە لە کتێبەکانی جوانکاری ئەدەبی فارسیش بایەخی پێدراوە:

هەر کات ڕووداو و پێشهاتێکی گرینگ لە مێژوودا ڕوودەدات، گۆیندەکان یاخود شاعیرانی گەورە، دەستەواژە یاخود دێر یا نیوە دێرێك ڕێکدەخەن، کە هات و بەژمێرەی ئەبجەد لێکبدرێتەوە، ئەوا ساڵی ڕووداوەکە ڕوون و ئاشکرا دەکات. (← ك ٣، ل ١٠١ – ٢٠١).

شتێکی بەڵگە نەویستە کە ژمێرەی ئەبجەدی لەسەر بنەمای ڕێنووسی عەرەبی ڕێکخراوە، هەر بۆیە لە بەرانبەر چوار دەنگی ڕێنووسی تایبەت بەفارسی (پ، ژ، چ، گ) هیچ ژمارەیەك دانەندراوە.

لەبەر ئەوە لەهیچ یەك لەو نموونانەی لەبارەی مادە تاریخەوە هەن، وشەیەك بەدیناكرێت كە یەكێك لەم چوار پیتانەی تێدابێت.

كۆكراوەی پیتەكان (جامع الحروف) یەكێكی دیكەیە لەو سنعەتانەی كە تایبەت بەئەدەبی عەرەبین. كە بەچاو لێكەری كتێبەكانی لەم بابەتە هاتۆتە ناو كتێبەكانی جوانكاری ئەدەبی فارسی. لەپێناسەكردنی ئەم سنعەتەدا هاتووە كە هەموو پیتەكانی ئەلفوبێ لەشیعردا بەكاردەبرێت (← ك ١٠، ل ١٣٣٩). لێرەدا مەسەلەكە ئەوە نییە كە ئایا دەكرێت هەر لەبنەڕەتەوە ئەم دیاردەیە لەڕووی جوانیناسییەوە لێی بكۆڵدرێتەوە یاخود نا؛ بەڵكو ئەوەی گرینگە ئەو تاكە نموونەیەیە كە ڕەنگە لە هەموو كتێبەكانی جوانكاری ئەدەبی فارسی دووبارە بووبێتەوە، جارێكیان لەكاتی هاتنە پێشەوەی باسەكانی تایبەت بەخەوشی بەدوای یەكداهاتنی خستنەپاڵ و جارێكیشیان لەكاتی خستنەڕووی سنعەتی كۆكراوەی پیتەكان:

(٥٣) اثر وصف غم عشق خطت
ندهد حظّ كسی جز به ضلال (لطف الله نیشابوری)

ئەوەی مایەی سەرنجە لەم جۆرە كتێبانەدا (←ك ١٠، ل ١٣٩؛ ك ٧، ل ٧٠)، پێداگری لەسەر ئەوە كراوە كە هەموو پیتەكانی ئەلفوبێ بەكاربراون، لە كاتێكدا كە چوار پیتەكەی ڕێنووسی تایبەت بەفارسی تیادا بەرچاو ناكەون.

٤/٣ باسكردنی هونەرەكان لەپاڵ سنعەتەكاندا

لەزۆربەی كتێبە كۆنەكانی تایبەت بەلێكۆڵینەوەی هونەرەكان و سنعەتە ئەدەبییەكان، ئەو كارسازییانەی كە هەندێك لەشاعیران لەبەرهەمەكانیاندا بەكاریان هێناون، وەكو سنعەت ناویان هێندراوە، ئەم چەشنە كارسازییە ئەوەندە دروستكراون (تصنعی) كە تەنیا لەم كۆمەڵە كتێبانەدا دەبیندرێن و نووسەر و شاعیرانێكی كەم سوودیان

لەم جۆرە گەمەیە وەرگرتووە (← ك ٧، ل ٧٠). بۆ نموونە:

((تەوشیح ئەوەیە کە لە ئەنجامی کۆی هەندێ لە پیتەکانی شیعر، ناوێکی تایبەت بدات بەدەستەوە یا هۆنراوەیەکی دیکە بێنێتە ئارا. یا ئەوەتا شیعرێك لەسەر شێوەی درەختێك یان باڵندەیەك بنووسرێتەوە)). (← ك ٧، ل ٩٦)

لێکترازانی لێوەکان؛ ئەوەیە پیتەکانی شیعرێك بەشێوەیەك بن لەکاتی خوێندنەوەیدا لێوەکان دانەخرێن. (← ك ٧، ل ٦٩)

داخستنی لێوەکان؛ ئەوەیە پیتەکانی شیعرێك بەشێوەیەك بن لەکاتی خوێندنەوەیاندا لێوەکان بەزۆری داخراو بن. (← ك٧، ل ٧٠).

ڕەقتا؛ ئەوەیە وشەکانی شیعرێك بەشێوەیەك بن، کە هەر یەکێکیان پیتێکی خاڵدار و پیتەکەی دوای ئەو بێخاڵ بێت (← ك ٧، ل ٧٠).

خەیفا؛ وشەیەکیان خاڵدار و وشەکەی تری بەتەواوی بێخاڵ بێت (← ك ٧، ل ٧٠).

سەرخاڵەکان (فوق النقاط)؛ هەموو خاڵەکانی ئاخاوتن بکەونە سەرەوە. (← ك ٧، ل ١٠).

ژێر خاڵەکان (تحت النقاط)؛ هەموو خاڵەکانی ئاخاوتن لەژێرەوە بن. (← ك ٧، ل ٧٠).

دوو زمان (ذو لغتین)؛ ئاخاوتن بەجۆرێك بێت کە هەم بەفارسی بخوێندرێتەوە و هەم بەعەرەبیش واتای هەبێت. (← ك ٧، ل ٧٠).

شەمیسا لەکاتی لێکۆڵینەوە لەم جۆرە هونەرکاریانەدا ئاماژە بۆ ئەوە دەکات ((هیچ کام لەم بەناو سنعەتکارییانە، بایەخێکی ئەوتۆی نییە چ لەڕووی جوانکاری یا جوانیناسی یاخود ئاوازەییەوە)). ئەو لەو باوەڕەدایە کە ئەم جۆرە گەمەکردنە بەگشتی دروستکراون و تەنیا لەکتێبەکانی جوانکاریدا دەبیندرێت. (← ك ٧، ل ٧٠).

٥/٣ جیاوازی لە ناوناندا

لەگەڵ ئەوەی کتێبەکانی جوانکاری بەچاولێکەرییەکی تەواو لەبەر کتێبەکانی بەرایی تایبەت بەو بوارە نووسراونەتەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا جیاوازییەکی زۆر لە ناولێنانی سنعەتەکاندا هەیە، بۆ نموونە جۆری پەیوەندی لەنێوان (ساق) و (مساق) لەلای (تەفتازانی)، بەپێڕەویش لەو، لەلای (ئاهەنی) (ڕەگەزدۆزی ناتەواو)ە. (←ك ١، ل ١٣٠) هەروەها پەیوەندی لەنێوان (موی) و (مویە) لەجۆری (ڕەگەزدۆزی موتتەڕەف)ە. لەکاتێکدا لەزۆرێك لە کتێبەکانی جوانکاری، ئەوەی یەکەم بە (ڕەگەزدۆزی موتتەڕەف) و ئەوەی دووەم بە (ڕەگەزدۆزی موزەییەل) دراوەتە قەڵەم (←ك ٧، ل ١٤٣). (هومایی) ئەوەی کەلای (ئاهەنی) (ڕەگەزدۆزی ناتەواو)ە بە (ڕەگەزدۆزی زیادکراو)ی دادەنێت (←ك ١٤، ل ٥١).

دوا بەسەر (رد العجز الی الصدر)، لەڕوانگەی (شمس الدین محمدی کوڕی قەیسی ڕازی)، دووبارەبوونەوەی وشەی کۆتایی دێرە شیعرێکە لەسەرەتای دێرەکەی دواتردا؛ لەکاتێکدا (سەککاکی) لە مفتاح العلوم و (تەبریزی) لە تلخیص المفتاح و (تەفتازانی) لە المطول والمختصردا، دوا بەسەر بە هاوتایی سەرەتا و کۆتایی دێرە شیعرێك دادەنێن و تازە بەتازەش پیتی (ع)یان وەکو نیشانە بۆ دوا بەسەر جێگیر کردووە (← ك ٧، ل ١٤٣).

بەو شێوەیە ڕەنگە بتوانین بڵێین کە نەبوونی پێناسەیەکی ورد بۆ زۆر لەبابەتەکان پشێوییەکی بێکۆتایی بەدوایخۆیدا هێناوە، بەڕادیەکی وا کەموایە کتێبێکت چنگ بکەوێت کە لە بواری بەکاربردنی زاراوەدا، لەگەڵ کتێبەکانی دیکەدا جیاواز نەبێت.

٦/٣ بایەخپێنەدانی هەندی لەسنعەتەکان

لەپاڵ کۆمەڵێکی فراوان لەهونـەر و سـنعەتە ئەدەبییـەکان کـە لـە کتێبـەکانی تایبـەت بـەم بـوارە کۆکراونەتـەوە، بایـەخ بەسـنعاتگەلێك نـەدراوە، لەکاتێکـدا وا ڕێکـەوتووە ئەمانـە لـە تـەرزە هـەرە باوەکـانی ئـەدەبی فارسـی بـژمێردرێن. بـۆ نموونـە (دووبارەبوونـەوەی فـۆنیمی) کەدەشێت لەهۆنراودا بە هەردوو شێوەی (دووبارەبوونەوەی نەبزوێن) و (دووبارەبوونــەوەی بــزوێن) بــەکاربرێت، لەزۆربــەی کتێبــەکانی جوانکاریدا فەرامۆشکراوە.

(٥٤) رشتهٔ تسبیح اگر بگسست معذورم بدار
دەستم اندار ساعد ساقی سیمین ساق بود (حافظ)

(٥٥) ستون کرد چپ را و خم کرد راست
خروش از خم چرخ چاچی بخاست (فردوسی)

(٥٦) مرده بدم زنده شدم گریه بدم خند شدم
دولت عشق آمد و من دولت پاینده شدم (مولوی)

(٥٧) فغان کاین لولیان شوخ شیرین کار شهر آشوب
چنان بردند صبر از دل که ترکان خوان یغمارا (حافظ)

(٥٨) خیال خال تو با خود به خاك خواهم برد
که تا زخال تو خاکم شود عبیر آمیز (حافظ)

دووبارەبوونـەوەی ڕێژەیـەکی زۆری /s/ لـە نموونـەی (٥٤)، /x/ و /ĉ/ لە نموونـەی (٥٥)، /d/ لـە نموونـەی (٥٦)، /š/ و /e / لەنموونـەی (٥٧)، /â/ /x/ لــە نموونــەی (٥٨) ڕەنگدانــەوەی بــەکاربردنی ئــەم سنعەتەیە.

لەمیانەی کتێبەکانی جوانکاریدا تەنیا (شەمیسا) دانی بەبوونی ئەم سنعەتە بەشێوەیەکی سەربەخۆ داناوە (←ك ٧، ل ٥٧ – ٥٨). ئەو بۆ (دووبارەبوونەوەی نەبزوێن) زاراوەی (هاوپیتی) بەکار بردووە و لە جێگەی (دووبارەبوونەوەی بزوێن)یش زاراوەی (هاودەنگی) داناوە.

بەکارهێنانی دووبارە یاخود چەندبارەی وشەیەك لەدێری شیعردا، لەو سنعەتانەیە کەمتر سەرنجی لێکۆڵەرە کۆنەکانی جوانکاری بەلای خۆیدا ڕاکێشاوە، شەمیسا بایەخی بەو سنعەتەش داوە و تا ئەوەی چەند جۆرێکیشی لێ دەستنیشانکردووە. (←ك ٧، ل ٦١).

(٥٩) ای هوس های دلم بیا بیا بیا بیا
ای مراد و حاصلم بیا بیا بیا بیا (مولوی)

(٦٠) در لحظەای کە باید، باید، باید
مردی بەزیر چرخ های زمانە لە شود
مردی کە از کنار درختان خیس می گذرد... (فروغ فرخزاد)

(٦١) ای فسانە فسانە فسانە
ای خدنگ تورا من نشانە (نیما یوشج)

(٦٢) زیر شمالە می گذردە، جدار راە
چیدە شدە است با
تن های از زنان،
تن های مردها،
تن های ژندەپوش ... (نیما یوشج)

زۆرێك لەو سنعەتە ئەدەبییانەی لەم جۆرەدا لە جوانکاری نەریتیدا نەخراونەتە ڕوو و، تا ئەوەی لەهەندێ لە کتێبەکاندا لەژێر ناوی خەوشەکانی دروستی باسیان لێوەکراوە. (←ك ١٤، ل ٢١)

٧/٣ لاوازی لەپۆلینبەندیدا

ڕەنگە بتوانین بڵێین کە گرنگترین ناتەواوی لەلێکۆڵینەوە ئەدەبییە کۆنەکاندا، بایەخپێنەدانی پۆلبەندی سنعەتەکانە. لەپێشەوە دەبێ دان بەوەدا بنێین، کە لەم جۆرە لێکۆڵینەوانەدا جیاکاری لەنێوان هۆنراو و شیعردا نەکراوە. لێرەدا دەبێ ئەوە بڵێین، کە یەکێك لەو کتێبە کۆنە دەگمەنانەی ئاماژەی بۆ مەسەلەی جیاکاری لەنێوان سێ جۆرە ئەدەبییەکەی هۆنراو و پەخشان و شیعردا کردووە، (جوانکاری و سەروای) (خەزائلی و ساداتی ناسرییە). لەو کتێبەدا واهاتووە (←ك٣، ل ١٤ — ١٦) كە: ((هۆنراو وابەستە بەکێش و سەرواوەیە... بۆ شیعر کێش و سەروا مەرج نییە، ئەوەندە هەیە کەوا کێش و سەروا جوانییەکەی زیاتر دەکات ... لە لایێکی دیکەوە دەشێ ئاخاوتن هۆندراوە بێت و بەشیعریش نەژمێردرێت... واتای شیعری جاری واهەیە لەقالبی هۆنراو و جاری واش هەیە لە قالبی پەخشاندا دادەڕێژرێت)). لەپاڵ تەواوی ئەم باسانە و لەگەڵ ئەم وردەکارییە ڕێژەییەشدا، کە لێکۆڵەرانی جوانکاری و سەروا سەبارەت بە پۆلبەندی جۆرەکانی ئەدەب خستوویانەتە ڕوو، دیسانەوە دەبینین کەوا پولینکارییەکەی خۆیان بەجارێك وەلاوە دەنێن و ڕێگە کۆنەکە دەگرنەوە بەر (← ك ٣، ل١٧):

((هەرچەندە باس و بابەتی لێکۆڵەران مەسەلەی (شیعری هۆنراو)ە، نەوەکو (شیعری پەخشان)، کەچی لەم ڕووەوە ناونیشانی دابەشبوونەکانی هۆنراو بەسەر جۆرەکانی شیعردا دەبرن، کە لە ڕاستیدا پێویستە جۆرەکانی شیعر لەڕووی فۆرمەوە، بەجۆرەکانی هۆنراو بژمێردرێت)).

بەمجۆرە لە ناکاو و بەچاولێکەری لەنەریت، هۆنراو و شیعر دەبن بەهاوواتای یەکتر و لەسەرەتاوە تا کۆتایی ئەو کتێبە لەیەکتری جیا

ناكرێنــەوە. هەنــدێكی دیكــە لەنووســەران لەگــەڵ ئــەوەی باوەڕیــان بەجیاكاری لەنێوان هۆنراو و شیعردا هەیە، بەڵام شوێنێكی زۆر نزمتر لە شیعر بۆ هۆنراو لەبەرچاو دەگرن:

(٦٣) شعر دانی چیست، مرواریدی از دریای عقل
شاعر آن افسونگری کاین طرفه مروارید سفت
صنعت و سجع و قوافی هست نظم و نیست شعر
ای بسا ناظم که نظمش نیست الا حرف مفت
شعر آن باشد که خیزد از دل و جوشد ز لب
باز در دل ها نشیند، هرکجا گوشی شنفت
ای بسا شاعر که او در عمر خود نظمی نساخت
وی بسا ناظم که او در عمر خود شعری نگفت (بهار)

(هومــایی) لەپێناســەی هــۆنراودا دەڵــێ، ئاخــاوتنێكی كــێش و ســەرواداره و بــە هاوواتــای شــیعری دادەنێــت (←ك١٤، ل ٥). هــەروەها (خانلەریش) مەسەلەی كێش و سەروا بەتایبەتمەنـدی شـیعر دەزانێـت و هـۆنراو و شـیعر بـە هاوواتـا دادەنێـت (←ك ٢). (مـوعین) لـەكاتی خســتنەڕووی پێناســەگەلێك بــۆ شــیعر و هــۆنراو، لــەكاتی پێناســەی شیعردا لـە هـۆنراوی جیادەكاتـەوە (←ك ١٢، ل ٢٠٤٨) بـەڵام كـە دێتـە سەر پێناسەی هۆنراو، بەهاوتای شیعردانانی دەداتە قەڵەم (←ك١٢، ل ٤٧٥٣). هەرچـی (دەهخودایـە) لـەكاتی پێناسـەی شـیعردا، لـەهۆنراوی هـەڵاوێر دەكـات، بـەڵام هـەر لـەو دەروازەیـەوە شـیعر بـە ئاخـاوتنێكی خاوەن كێش و سەروا دەژمێرێت (←ك ٤).

مەسەلەی فەرامۆشـكردنی جیاكـاری بنـەڕەتی لـەنێوان (شـیعر) و (هۆنراو)دا، كە لە نەریتە عەرەبییەكانەوە سەرچاوەی گرتووە، كارێكی وای كــردووە جیــاوازی لــەنێوان هونــەرەكانی ئەفرانــدنی شــیعر و هۆنراویشدا نەكرێت. لە یەكەم تێڕوانیندا وا دەبینـدرێت كـە هونـەرە

نەریتییــەکانی جوانکــاری بێــژەیی پەیوەســتە بــەهۆنراو و هونــەرە نەریتییــەکانی جوانکــاری واتــایی پەیوەســتە بەشــیعر. بــەڵام ئــەو وێناکردنە تێگەیشتنێکی نادروستە، لێرەوە بۆ نموونـە مەسـەلەی پـێچ و پـەخش کـە خـۆی ئامرازێکـە بـۆ هۆنراوسـازی، لەخانـەی جوانکـاری واتاییــدا دەخرێتــەڕوو (← ك ۷، ل ۱۱۵؛ ك ۱٤، ل ۲۷۹). بەهەڵــەبردن (ایهام)، هەم لەبواری جوانکاری واتایی باسـی لێوەدەکرێـت (←ك ۷، ل ۱۰۱) و هــەم لــە بــواری ڕوونبێژیــدا (← ك ۸، ل ۲۱۹). ســەروا و سەرواداری هاوتەریب و سەرواداری سەرپەڕگیر (سجع مطرف)، کـە لـە بنەڕەتــدا نــاوەرۆکێکی یەکســانیان هەیــە، لــە دوو کتێبــدا جیــاواز دەخرێنــە ڕوو. هاوتـەریبی و ڕازاندنـەوە (ترصیع)، کـە لـە بنچینەدا بــەجۆرێك لەبــەکاربردنی ســەرواداری هاوســەنگ و هاوتــەریب دەژمێـردرێن، وەکـو سـنعەتێکی سـەربەخۆ بـاس دەکرێـت (←ك ۱٤، ل ٤٤- ٤٥). سـەروا لـەپاڵ کێشـدا لێـی دەکۆڵدرێتـەوە و جێگەیـەکی لـەنێو سنعاتە ئەدەبییەکاندا نییە، چاولەیەك (مراعات النظیر) و موتابەقـە، بەشــێوەیەکی جیــاواز و ســەربەخۆ بــاس دەکــرێن تــا لەکۆتاییــدا نازاندرێت بـەکاربردنی جووتـە وشـەیەکی لەوێنـەی (مـرد/ زن)، چـاو لەیەکە یاخود موتابەقە.

بابەتگـەلێکی لـەم جـۆرە، کەبەتـەواوی دەچـنە خانـەی لاوازی لـە پۆلینبەندی سنعاتە ئەدەبییەکانەوە، لەو کتێبانەی کە لەبنەڕەتـدا بـۆ مەسەلەی پۆلینبەندی ئەم هونەرانە نووسراونەتەوە، زۆر لەبەرچاون. لێرەدا ڕەنگە بتـوانین بڵێین، کـە ئـەم جـۆرە ناتەواوییـە بنچینەییانە بوونەتە هۆکـار بـۆ سـەرهەڵدانی زۆر لـە ناتەواییـەکانی دیکـە. بـوونی بابەتگەلێکی دوور لەو مەسەلانە لەنموونـەی دزیـی ئـەدەبی (←ك ۱٤، ل ۳۵۵)، هـەروەها پۆلینبەندینـەکردنی ڕێـژەی سـنعەتەکان تـا دەگاتـە ئەوەی ئەمانە لـە زنجیرەیـەکی ئـەلفو بـاییش ڕێکبخـرێن (← ك ۷، ل

١٤٣)، نیشـانەیەکی ئاشـکرایە بـۆ فەرامۆشـکردنی پۆلینبەندییـەکی بەڵگەدار و زانستی. بۆیە (شەمیسا) لـەو باوەڕەدایـە (← ك ٧، ل ١٤٤) کەوا:

((هەر ئەو پێناسە ناتەواو و خەوشـدار و سـەرپێییانەیە، کـارێکی وای کردووە کە جوانکاری ببێتە بابـەتێکی وشـك و بـێ گۆڕانکـاری، تـا ئەوەی کەسێك لەنێوان ئەم هەموو دیوانی شیعرە، بۆ سـوود وەرگـرتن لە مەسەلەکانی وەکو، بەهەڵەبردن، تەناسوب، شـێوازی دانـایی (اسـلوب الحکیم)، لەیەك دوو نموونە کە لە فلانە کتێبی تایبـەت بەجوانکاریـدا هاتوون، ئەستەمە بتوانێت نموونـەیەکی تری دەستبکەوێت)).

کتێبنامه

١- آهنی، غلام حسین، معانی بیان، انتشارات مدرسه عالی ادبیات وزبانهای خارجی، ١٣٥٧.

٢- خانلری، پرویز ناتل، وزن شعر فارسی، بنیاد فرهنگ ایران، ١٣٤٥.

٣- خزائلی، محمد وحسن سادات ناصری، بی تا، بدیع وقافیه، انتشارات مدرسه عالی ترجمه.

٤- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه فارسی، انتشارات لغت نامه، دانشگاه تهران، ١٣٣٠.

٥- شریعت، رضوان، فرهنگ اصطلاحات ادبی، هیرمند، ١٣٧٠.

٦- شمیسا، سیروس، آشنایی باعروض وقافیه، فردوس، ١٣٦٧.

٧- ....، نگاهی تازه به بدیع، فردوس، ١٣٦٨.

٨- ....، بیان، فردوس، ١٣٧٠.

٩- قزوینی، جلال الدین محمد بن عبدالرحمن، ، التلخیص فی علوم البلاغه، بی نا، بی تا.

١٠- کاشفی سبزواری، میرزا حسین، بدایع الافکار فی صنایع الاشعار، ویراستهء: میر جلال الدین کزازی، نشر مرکز، ١٣٦٩.

١١- مسگرنژاد، جلیل، مختصری در شناخت علم عروض و قافیه، دانشگاه علامه طباطبائی، ١٣٧٠.

١٢- معین، محمد، فرهنگ فارسی، امیر کبیر، ١٣٥٦.

١٣- وحیدایان کامیار، تقی، وزن وقافیه شعر فارسی، مرکز نشر دانشگاهی، ١٣٦٧،.

١٤- همایی، جلال الدین، فنون بلاغت وصناعات ادبی، نشرهما، ١٣٦٨.

بەشی ٤

کورتە مێژوویەکی گشتی لەبارەی لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانی ئەدەبیات

ئـەم بەشـە لـە دوو بڕگـە پێکهـاتووە: لـە بڕگـەی یەکەمـدا کورتـە مێژوویـەکی گشـتی لێکۆڵینـەوە ئەدەبییـەکانی زمانـەوانی ئـەدەبیات، وەك ئـەوەی لـە ئـەوروپادا بـاوبووە، دەخرێتـە بـەرباس؛ و لەبڕگـەی دووەمـدا دێینـە سـەر باسـی لێکۆڵینـەوە زمانەوانییـەکانی ئـەدەبیات لـەئێران. ئـەوەی لـەبواری دەسـتکەوتەکانی زمانـەوانی دەژمێردرێت و پەیوەنـدی ڕاسـتەوخۆی لەگـەڵ ئـەم نامەیـەی ئێمـەدا هەیـە لەبەشـی یەکەمدا تاوتوێمان کرد. هەر بۆیـە ئـەم بەشـە بـۆ پێداچوونەوەیەکی گشـتی بـۆ ئـەو ڕێبازانـە تەرخانـدەکرێت کـە زمانـەوانی بەمەبەسـتی لێکۆڵینــەوەی ئــەدەبیات دەستنیشــانی کــردوون، بەشــێوەیەك کــە پەیوەندی لەگەڵ بنیاتی تیوری نامەکەمانەوە هەیە.

ئەم دوو بڕگەیە خاسیەتێکی تەواو ڕوونکردنەوە و لێکدانـەوەیان هەیـە، بۆیـە گریمانـەی گەیشـتن بـە دیـدێکی گونجـاو، لـە ئـەنجامی پێکەوەگرێـدانی ئـەوەی کـە زمانــەوانی تـاوەکو ئێسـتا لـەم بـوارەدا بەدەستیهێناوە، هەڵدەگیرێت بۆ بەشی پێنجەم.

٤/١ لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانی ئەدەبیات لە ڕۆژئاوادا

شەفیعی کەدکنی لە دەستپێکی کتێبەکەی خۆیدا (موسیقی شعر)، شیعر بەو جۆرە پێناسە دەکات، کە ڕووداوێکە لـەناو زمانـدا ڕوودەدات (← ك ٢١، ل٣). ڕەنگـە هـەر ئـەم پێناسـەیە بـۆ شـیعر و دواتـریش گشتاندنی بەسەر هـەموو ئـەدەبیات، بووبێتـە هۆکارێکی بنـەڕەتی بـۆ ئاوڕدانــەوەی زمانــەوانی بــەلای ئەدەبیاتــدا. چــونکە ئەگــەر هــات و قبووڵمـانکرد ڕووداوێکـی لـەو جـۆرە لـەناو زمانـدا ڕوودەدات، کەواتـە بێگومان لێکۆڵینەوە لە چۆنییەتی بـەرپابوونی ئـەم ڕووداوە، لەدیـدی زمانەوانییەوە بایەخ و گرینگی خـۆی دەبێت. واپێدەچێت یەکـەمین زمانــەوان کــە لــەم ڕێگەیــەوە ســەرنجی دابێتــە مەســەلەکانی تایبــەت

بەئەدەبیات، (فردینان دۆسۆسێر) بووبێت. (مۆنان)[1] باوەڕی وایە کە نیشانەناسی واتا[2] بەشێوەیەکی گشتی لە لێکۆڵینەوەکانی (سۆسۆر) لەبواری لادانەکانی[3] شیعرەوە سەرچاوەیگرتووە (← ك ٣٢، ل ٨٠). سۆسۆر بەو ئەنجامە گەیشتبوو، کە شاعیرانی لاتینی لە داستانەکانیاندا هەندێ ناوی تایبەتیان بەکارهێنابوو و لە زۆر شوێنیشدا، فۆرمی لەڕێگا لادراوی هەمان ئەو ناوانەیان بەکار دەهێنایەوە. بەداخەوە (سۆسۆر) لەگەڵ ئەوەشدا ئەم تەرزە ڕەفتارەی شاعیرانی لاتینی لەبەرچاو بووە، بەلام نەیتوانیوە ئاراستەیەکی زمانەوانییان بۆ دەستنیشانبکات و هەر بۆیەش بیروڕای خۆی لەوبارەیەوە بلاونەکردۆتەوە. (← ك ٦، ل ٢٤٩) ئەگەر چی (سۆسۆر) نەیتوانیوە ئاراستەیەکی زانستی بۆ ئەم پۆلە لەدووبارەکاری دەنگی بەدەستەوە بدات، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا وێنەیەکی گشتیی بۆ لێکۆڵینەوەکانی دواتر داوەتەدەست. ئەو ئەو مەسەلەیەی لەلا گەلالە بووبوو کەوا ئەم پۆلە لادانانە تەنیا لەزمانی شیعردا بەکاردەبرێت و دەشێ لەم ڕێگەیەشەوە جیاکاری لەنێوان زمانی شیعر و زمانی ئاسایی دەستنیشانبکرێت.

ئەوەی کە سۆسۆر باسی لێوەکردبوو، لەلای هەندێ لە زمانناسانی چیك و فۆرمالیستەکانی ڕووس، بوو بە نموونەیەکی باش و مایەی لێکۆڵینەوەیەکی ورد. لەنێوان هەموو ئەو زمانناسانەدا پێویستە ئاماژە بۆ هەر یەك لە (مۆکارفسکی)، (هاوڕانك) و (ئەشکۆلۆفسکی) بکرێت. باوەڕهێنان بەئەرکی ئەدەبی زمان ڕەگوڕیشەکەی بۆ بۆچوونەکانی ئەم سێ کەسە دەگەڕێتەوە. (هاوڕانك) لەبەرابەر پرۆسەی پێوەری زمان سەرنجی خستۆتەسەر پرۆسەی

---

[1] - G. mounin.

[2] - Semiology of meaning.

[3] - anagrams.

بەرجەستەسازی (← ك ١٨) و، (مۆكارۆفسكیش) بەرجەستەسازی وا پێناسە كردووە؛ كەوا لادانێكی هونەرییە لە پێكهاتەكانی ڕێزمانیی زمانی ئاسایی (← ك ١١) [١]. (یاكۆبسن) لەسەر بنەمای ئەم مەسەلەیە، بەشێوەیەكی وردتر سەرنجی خستەسەر ئەركی ئەدەبیی زمان و جەختی لەسەر ئەو مەسەلەیە كردەوە، كە لەكاتی پەیوەندیكردندا بەرجەستەسازی ئەو كاتە دێتەدی كە ئاراستەی پەیام ڕووی لەخودی پەیامەكە خۆی بێت (← ك ٢٥، ل ٨١).

(لیچ) وەكو ئەنجامگیرییەكی ئاسایی بۆ پرۆسەی بەرجەستەسازی دوو جۆری ئەم پرۆسەیە لەیەكتر جیادەكاتەوە؛ واتا لادان لەپێوەر و زیادەكردنی ڕێسا. ئەو بەگەڕانەوە بۆ هەلاواردنە كۆنەكەی ئەوروپاییەكان لەنێوان سنعەتەكانی جوانكاری وتەیی[٢] و جوانكاری واتایی[٣]، جۆرەكانی زیادەكردنی ڕێسای لەچوارچێوەی سنعەتەكانی جوانكاری وتەیی داناوە و جۆرەكانی لادان لە پێوەریش لەڕیزی ئەو سنعاتانە داناوە كەپەیوەستن بەجوانكاری واتایی (← ك ٩، ل ٧٤). لەو ڕێگەشەوە (لیچ) بەو ئەنجامە گەیشتووە كە پرۆسەی زیادەكردنی ڕێسا دەبێتە هۆكاری پەیدابوونی هۆنراو و، لادان لەپێوەریش دەبێتە هۆی هاتنەئارای شیعر. ئەنجا نموونەگەلێكیش بۆ زیادەكردنی ڕێسا و لادان لە پێوەر دێنێتەوە. ئەو باوەڕی وایە كە زیادەكردنی ڕێسا لەڕێگەی هاوتەریبییەوە[٤] دێتەدی و كە ئەمیش واتە هاوتەریبی، لەئاكامی كۆمەڵێك پاتەبوونەوەوەیە كە هۆنراوی ئەدەبی لێ دەكەوێتەوە. لەم بوارەدا هەشت جۆری لادان لەپێوەری دەستنیشانكردووە[٥] بەیارمەتی كۆمەڵێك نموونە، كە لە كاتی

---

[١] - بگەڕێوە بۆ برگەكانی ٤/١ و ٥/١.

[2] - Schemes.
[3] - Tropes.
[4] - Parallelism.

[٥] -بگەڕێوە بۆ برگەی ٥/١.

بەکاربردنی هەر یەکێکیان ئەوا شیعری لێ بەرهەمدێت (← ك ٩، ل ٤٢ — ٥٢). مەسەلەی پرۆسەی بەرجەستەسازی، سەرنجی زۆر لە زمانەوانانی بەلای خۆیدا ڕاکێشاوە. لێرەدا لە هەنگاوی یەکەم پێویستە ئەوە ڕوونبکرێتەوە، کەوا زمانێك کە تایبەت بۆ پەیوەندیکردنە کامەیە وەکو چۆن لەبڕگەی ٤/١ دا ئاماژەی بۆ کرا، (کریستال) و (دیوی) گفتوگۆی نارەسمییان وەك نموونەیەکی تەواو بۆ زمانی پێوەر داناوە (←ك ٥)، (کۆهن) ئەو زمانە بە پێوەر دادەنێ کەلەکاتی ئاخاوتن سەبارەت بەبابەتێکی زانستی بەکاردەبرێت (← ك ٤)، لەنێو لایەنگیرانی تیوری گوێزانەوە و — زاوزێدا، هەر یەك لە (پۆرن) (← ك ١٤)، (ئۆهمەن) (← ك ١٢)، (لوین) (← ك ١٠)، بەدوای ئەوەوە بوون بیسەلمێنن، کە ڕستەیەکی خاوەن بنیاتی قووڵ لەزمانی پێوەردا، بەیارمەتی کۆمەڵێك گۆڕانکاری شێوازییەوە، دەگوێزرێتەوە بۆ ئاستی ڕستەیەکی خاوەن بنیاتی ڕووکەش لەزمانی ئەدەبیدا.

لە لایەکی دیکە لوین ئەوەی خستۆتەڕوو، کە مەسەلەی گۆڕانکاری شێوازی شتێکی ئارەزوومەندانەیە و بۆ ئەمەش ئاماژەی بۆ ژمارەیەك لەم گۆڕانکارییانە کردووە. بەڵام ئەوەی بیروڕاکانی لەم بارەوە دووچاری ڕاڕایی کردووە دوو هۆکارن؛ یەکەمیان ئەوەیە کە سنوورێك بۆ ژمارەی ئەو گۆڕانکارییانە لە ئارادا نییە و دووەمیش ئەوەیە کە کارکردی ئەم گۆڕانکارییانە ناتوانێت سنوورێك لەنێوان ئەو ڕستانەی کەوا بەرجەستەکراون لەگەڵ پێکهاتە ڕێزمانییەکانی زماندا بکێشێت. بەو شێوەیە تاوەکو حەفتاکانی سەدەی بیستەم، مەسەلەی چۆنییەتی دەستنیشانکردنی زمانی ئەدەب و جیاکردنەوەی لە زمانی ئاسایی گەرمترین باس و بابەتی لێکۆڵینەوەی ناو کۆڕ و کۆمەڵی زمانەوانان بوو. بەتایبەتیش لای ئەو زمانەوانانە کە سەرقاڵی لێکۆڵینەوەی ئەدەبیات بوون. (← ك ٣، ل ٥٩٥)

شانبەشانی ئـەم گروپـەی یەکـەم کـە زیـاتر بایـەخیان بەمەسـەلە تیۆرییـەکانی چـۆنیەتی جیاکـاری لـەنێوان زمـانی ئـەدەبی و زمـانی پەیوەندیکردن دەدا، گروپێکی دیکەی زمانـەوانان خـەریکی ئـەوەبوون لەڕێگـەی شـیکردنەوەی گوتـارەوە[1] بتـوانن وەسـفێکی شـێوازی ئـەدەبی بەدەستەوە بدەن. ئەمانە لەو باوەڕەدابوون کە هەر جۆرە لادانێـك لـە گوتاردا گۆڕانی شێوازی لێدەکەوێتەوە، بۆیـە پێویسـتە گـۆڕان لەشـێواز لەڕێگەی پەیوەندی راستەوخۆی بە گوتارێکەوە لێکۆڵینەوەی لـەبارەوە بکرێت کەوا چوارچێوەی ئەو شێوازە پێکدەهێنێت. (← ك ٣، ل ٥٩٥) دەشـێ بگوترێـت کـە سـەرەتای بیروبۆچـوونێکی گونجـاو سـەبارەت بەشیکاریی گوتاری ئەدەبی بۆ (پرات)[2] دەگەڕێتەوە، ئەو بەپشبەسـتن بـە بۆچـوونەکانی (ئۆسـتن) [3] لەمـەڕ رەفتـاری گوتـاریی[4]، لـە ڕووی بیروبۆچـوونی فۆرمالیسـتەکانی ڕووس و چـیك وەسـتایەوە و گـوتی ناشـێت ئـەدەبیات بەشـێوەیەکی ڕەهـا وەکـو بـەرەنجامێکی ئـەرکی ئـەدەبیی زمـان بزانـدرێت و ئـەرکی ئـەدەبی لەبەرابەر ئەرەکەکانی دیکـەی زمـان دابنـدرێت. (پـرات) لـەو بـاوەڕەدا بـوو کـە پێویسـتە ئـەدەبیات وەکـو چـالاکییەکی زمـانی وابەسـتە بـە چـنینی بارودۆخەکـەی شـیبکرێتەوە (← ك١٣). ئـەنجا ئـەو بـە کـەلك وەرگـرتن لـەو نموونانـەی کـە (لابـۆڤ)[5] لـە شـیکردنەوەی ڕۆمانـە نائەدەبییەکاندا بەکاریهێنابوو، هەوڵیدا بیسـەلمێنێ کـە زمـانی ئـەدەب لـە بوارەکـانی دیکـەی زمـانی ڕۆژانەشـدا، وەکـو ڕیکـلام و تـەنز و مەتەڵۆك و یاری منـداڵانیش بـەکاردەبرێت. (← ك ٣، ل ٥٩٥) ئـەوەی (پرات) هێنایە ئاراوە لـە بنەڕەتـدا شـیکردنەوەی ئـەدەبیات بـوو وەك

[1] - discourse analysis.
[2] - M. L. Pratt.
[3] - J. Austin.
[4] - Speech acts.
[5] - W. Labov.

بەشێکی دانەبڕاو لە بەکاربردنی زمان وەکو ئامرازێکی پەیوەندیکردن. بۆیە (فیچ)[1] وەکو یەکێك لە پێڕەوانی بیروبۆچوونەکانی (پرات)، لەدواییدا بەو ئەنجامە گەیشت، کە بنیاتە ئەدەبییەکان دەبێ لەسۆنگەی ئەو زمانەوە پێناسەبکرێن کەوا خەڵك بەشێوەیەکی ڕۆژانە بەکاری دەهێنن. (← ك ٧).

ئەگەرچی (پرات) بەخستنەڕووی تیوری (شیکردنەوەی گوتار) دەستبەردار بوو، بەڵام بۆچوونەکانی لە لێکۆڵینەوەکانی هەر یەك لە (بورتۆن)[2] (← ك ١) و (بنفیلد) [3]بەشێوەیەکی پراکتیکی بەکارهێندران. (بنفیلد) لەنێوان جۆرەکانی ڕستەکانی زماندا ئاماژەی بۆ ڕستەگەلی گێڕانەوەیی[4] کرد و، باوەڕی وابوو کە ئەم دەستە ڕستەیە لە ئاست ڕستەکانی پەیوەندیکردندا مەبەستدار نین. ئەم دیدگەیەی (بنفیلد) ئەگەرچی لەژێر کارتێکەری بۆچوونەکانی (پراتەوە) بوو، بەڵام زۆر لە تێڕوانینەکانی (بارت)ەوە[5] دوور نەبوو کە شانزە ساڵ بەر لە (بنفیلد) جیاوازی لەنێوان گێڕانەوە و گوتار لە چیرۆکدا کردبوو. ئەو ڕای وابوو کە گێڕانەوە لە چیرۆك ئەو بەشەیە کە باس لە کەسایەتی و ڕووداوەکان دەکات و گوتاریش ئەو بەشەیانە کە گێڕەرەوە بەهۆیەوە پەیوەندی لەگەڵ خوێنەرەکەیەوە گرێ دەدات (← ك ٣٢، ل ٨٦). بۆیە بەو پێیە بێت دەبێ (بنفیلد) کاتێك مەسەلەی ڕستەگەلی گێڕانەوەیی هێناوەتە گۆڕێ ئاگاداری بۆچوونەکانی (بارت)یش بووبێت. بۆیە لە دواییدا (بنفیلد)یش وەکو (بارت) بەو ئەنجامە گەیشت کەدان بەو جۆرە جیاکارییانە دابنێت، بەواتا جیاکاری لەنێوان گێڕانەوە و گوتار، یا ئەوەی وەکو بنفیلد

---

[1] - S. Fich.
[2] - D. Burton.
[3] - A. Banfield.
[4] - narrative.
[5] - R. Barthes.

گوتویەتی، جیاکاری لەنێوان ڕستەگەلی گێڕانەوە و پەیوەندیکردن، زیاتر پەیوەستە بە خواستی بیروباوەڕ و زانیاری شیکاریانە تا ئەوەی جیاکارییەکی کۆتایی و جیهانی بێت. لەپاڵ کەسانێکی وەکو (برتۆن) و (بنفیلد) کە باوەڕیان بەشیکاریی گوتاری ئەدەبیات هەیە، پێویستە ئاوڕێکیش لە (فالەر) بدرێتەوە کە گرنگترین کەسی ئەم گروپەیە. (فالەر) لە وتارێکیدا بەناونیشانی (ئەدەبیات وەکو گوتار) ڕەخنە لەدیدگەی (یاکۆبسن) دەگرێت و (← ك ٢٥، ل ٨٧) لەسەر ئەو باوەڕەیە کە شیکردنەوەی دەقە ئەدەبییەکان وەکو بنیاتێکی ڕوخسار کارێکی هەڵەیە. ئەو بە پشتبەستن بەتیورییەکەی (هالیدای) لەمەڕ کارایی زمان، باس لە سێ جۆری ئەرکی زمان دەکات؛ (نیازمەندی[١]، نێوان کەسی[٢]، دەقی)[٣]. پێی وایە ئەرکی نیازمەندی (گریمانە سازی)، جیهانبینی ئاخێوەر دەگوازێتەوە، ئەرکی نێوان کەسی (تاکی!) پەیوەستە بەشێوەی پەیوەندی لەنێوان ئاخێوەر و دوێنراو یاخود دوێنراوەکانی و ئەرکی دەقیش بەشێوەیەکی تاکلایەنە، پەیوەندی لەگەڵ زەمینەی هەڵکەوتی خۆیدا دروستدەکات. بەبڕوای (فالەر) لەڕێگای ئەرکی دەقییەوە دەتواندرێت پەی بەوەببرێت کە ئەوەی خراوەتەڕوو، لە هەلومەرجی تایبەت بە گوتارەکە خۆیەوە، چ واتایەك دەبەخشێت.

بەداخەوە ئەو ڕێبازەی کە (فالەر) و هاوڕێکانی هەڵیانبژارد، لەوانەی کە باوەڕیان شیکردنەوەی گوتاریی ئەدەبیات هەیە، مەیدانی شیکردنەوە و لێکۆڵینەوەی دنیای ئەدەبیات بەرتەسك دەکاتەوە، لەبەرئەوەی هەر بنیاتێك تەنیا لەڕێگەی تەونی دەوروبەرەکەی خۆیەوە شیاوی شیکردنەوە دەبێت. (کاتەر)[٤] ئەگەرچی خۆی لە

[1] - ideational.
[2] - interpersonal.
[3] - textual.
[4] - R. Cater.

پێڕەوانی دیدگەکەی (فالەر) لە قەڵەم دەدرێت بەڵام ڕەخنە لەڕێبازی لێکۆڵینەوەی ئەم پۆلە زمانەوانە دەگرێت، سەبارەت بەشیکردنەوەی ئەدەبیات (← ك ٣، ل ٥٩٨ – ٦٠٠) و ڕای وایە کە ئەو ڕاڤە و لێکدانەوانەی تەنیا گرێدراوی چینینەکەن لەبری ئەوەی بتوانن سەراپاگیربن، زیاتر شتی کەسین و گرێدراون بەزانیاری و جیهانبینی شرۆڤەکارەکەوە.

لەم کورتە باسەدا تەنیا ئاماژە بۆ کورتە مێژوویەکی هەمەلایەنەی جۆرەکانی شێوازگەری زمانەوانی کراوە، ڕەنگە وردەکاری زیاتر سەبارەت بەڕێبازەکانی ڕەخنەی بنیاتگەری لەئامانجی ئەم نامەیە بەدەربێت!

٢/٤ لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانی ئەدەبیات لەئێران

ئەم جۆرە لێکۆڵینەوانە لەئێران یەکجار تازە داکەوتووە و ڕەنگە بە دڵنیاییەوە بتوانین بڵێین، کە لە چەند وتار و لێکۆڵینەوەیەك بترازێ تا ئێستا کتێبێك لەو بارەیەوە بڵاونەکراوەتەوە، کە ناوەرۆکەکەی بۆ لێکۆڵینەوە لە ئەدەبیات لە ڕوانگەی زمانەوانییەوە تەرخانکرابێت.

زۆرترینی ئەم لێکۆڵینەوانەش کە هەن دەچنە خانەی توێژینەوەی عەرووزی فارسی، کە بە توێژینەوەکانی خانلەری (←ك ٢٠) و فەرزاد (← ك ٢٦ – ٣١) دەستیپێکردووە و ئەنجا بەلێکۆڵینەوەکانی نەجەفی (← ك ٣٣، ٣٤)، شەمیسا (← ك ٢٢ – ٢٤)، وەحیدیانی کامیار (← ك ٣٥ – ٣٩) درێژەی پێدراوە.

ئەگەرچی هیچ کام لەم لێکۆڵەرە عەرووزییانە لە بەرهەمەکانی خۆیاندا بەڕاشکاوی ئاماژەیان بەو مەسەلەیە نەکردووە، کە لە ڕوانگەی زمانەوانییەوە لە کێشی شیعری فارسییان کۆڵیوەتەوە، بەڵام ئاوڕدانەوەیان بەشێوەیەکی ناوەکی لەهەندێ لە تایبەتمەندییەکانی

شـیکردنەوەی زمانـەوانی، ئاماژەیەکـە بـۆ ئاراسـتەیەکی لـەو جـۆرە. سڕینەوەی زاراوەگەلێکی لەوێنـەی، سـەبەب، وەتـەد و فاسـیلە (← ك ٢٠، ٢٩)، بەکارهێنانی ڕێبازی کەرتکردنی بڕگـەیی (← ك ٢٠؛ ٢٦؛ ٣٣؛ ٣٩)، بایەخـدان بـە نـاوەرۆکی دەنگسـازی کـێش و سـوود وەرگـرتن لەزاراوەکانی وەکو بزوێن و نەبزوێن (← ك ٢٠)، پـەنابردن بـۆ ئامـار بەمەبەسـتی دەستنیشـانکردنی ژمـارەی پاتەبوونـەوەی کێشـەکان (← ك ٢٣؛ ٢٩؛ ٣٩)، گرتنەبەری ڕێبازێکی زانستی لە پۆلینبەندی کێشەکان (← ك ٣٤) و لـەم جـۆرە نموونانـە، ئاماژەیەکـە بـۆ پـەنابردنی ئـەم دەستەیە لە توێژەرانی عەرزوو بەئاراستەی ئامرازەکانی زمانەوانی.

هـەروەها لەڕوانگـەی زمانەوانییـەوە بـۆ مەسـەلەکانی قافیـەش هەنگاو هەڵێندراوە. شەفیعی کەدکنی توێژینەوەیەکی فراوانی لەبارەی قافییەوە ئەنجامداوە، بایەخی ڕاستەقینەی کارەکەی ئەو لـەبارەی ڕۆڵی سەروا، بەتایبەتیش بایەخدانییەتی بەڕۆڵی ئاوازەیی سـەرواوەیە (← ك ٢١، ص٥٥ – ١٠٢). حەقشـناس بەلێکۆڵینـەوە لەسـەروا لـە ڕوانگـەی زمانەوانییەوە، یاسای ڕەدیف و سەرواسازی ڕووندەکاتەوە. (← ك١٨).

جگـە لـە توێژینـەوەکانی کـێش و ڕەدیـف و سـەروا لـە ڕوانگـەی زمانەوانییـــەوە، لێکۆڵینەوەیـــەکی (شـــەمـــەرە) بڵاوکراوەتـــەوە، کـــە ئاماژەیەکـە بـۆ کـەڵکوەرگرتن لـەئامرازەکانی زمانـەوانی لـەبواری شـێوازگەری ئەدەبیـدا (← ك١٧). (شـەمـەرە) لـەم لێکۆڵینەوەیـدا لـە ڕێگەی شیکردنەوەی دەنگسازی و فۆنۆتاکتیکی (فۆنیم ئاراییی) شێوازی حـافزەوە سـەلماندوویەتی کـە ئـەو غەزەلـەی دراوەتـە پـاڵ حـافز و دەستپێکەکەی بەمجۆرەیە: ((بحمد الله كه بازم دیدن رویت میسر شد/ ز خورشید جمالت دیدهء بختم منور شد)) ناکرێت هی خواجەی شیرازی بێت. جگە لەمانەش دوو لێکۆڵینەوە لەلایەن (باتنی) (← ك ١٦، ل ٣٩ – ٤٣) و حەقشـناس (← ك ١٨، ل ١٣ – ٢٤) ەوە ئەنجامـدراون کە لە مەسەلەکانی تیوری تایبەت بە توێژینەوەی ئـەدەبی لەڕوانگـەی

زمانەوانییەوە دەکۆڵنەوە. (باتینی) کاتێك باس لە ((شێوازگەری زمانەوانی)) دەکات، هەوڵدەدات ئەوە ڕوونبکاتەوە کە چۆن ئەو پێکهاتانەی لەلایەن شاعیرێکەوە بەکاربراون، بۆ دەستنیشانکردنی شێوازی شاعیر لەڕووی زمانەوانییەوە لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بکرێت. (حەقشناس) لە لێکۆڵینەوەکەی خۆیدا (جیهانگەلی وتار) لەهەریەك لەزمان و لە ئەدەبیاتدا لەیەکتر هەڵاوێر دەکات. مەبەستیشی لە ((جیهانی وتار)) ئەو گۆشە تایبەتەیە لە جیهانێك کە لەوێوە قسە لەبارەی بەرهەمێکدا دەکرێت. (← ك ١٨، ل ٢٠) بەتێڕوانینێکی گشتی لەو لێکۆڵینەوانەی ئەدەبیات کە لە ڕوانگەی زمانەوانییەوە لە ئێران ئەنجامدراون، دەتوانین بڵێین ئەم لێکۆڵینەوانە لەگەڵ بایەخی هەر یەکێکیانیش، ئەوانەی لێدەرچێت کە لەبارەی کێش و سەرواوە کراون، ئەوانی دیکە هەموو پرش و بڵاون و بنیاتێکی ڕێك و بەیەکەوە گرێدراویان نییە. ڕەنگە بگوترێت کە حەقشناس لەهەمووان زێتر بەشێوەیەکی گونجاو پەرژاوەتە سەر شیکردنەوەی ئەدەبیات لەڕوانگەی زمانەوانییەوە. وەك چۆن لەم بابەتانەیدا بەدیاردەکەوێت؛ دانان بەجیاکاری لەنێوان هەرسێ جۆرەکەی ئەدەب، هۆنراو و شیعر و پەخشان (← ك ١٩)، ڕوونکردنەوەی سەرواو پاش سەروا (← ك ١٨، ل ٢٥ – ٦٣)، پەیوەندی لەنێوان شیعر و گەشەسەندنی زمان (← ك ١٨، ل ١٣٩ – ١٥٢)، خستنەڕووی نموونەیەك بۆ ڕەخنەی شیعری (← ك ١٨، ل ١٥٣ – ١٦٨)، ئەو بۆچوونە دەسەلمێنێت.

کتێبنامە

1- Banfield, A. *Unspeakable Sentence: Narration and Representation in the Language of Fiction,* Routledge &Kegan Paul, London, 1982.

2- Burton, D. *Dialogue and Discourse: A Sociolinguistic Approach to Modern Drama, Dialogue and Naturally Occurring Conversation,* Routledge & Kegan Paul, London, 1980.

3- Carter, R. ''Language and Literature'', in Collinge N. E. (ed)*: An Encyclopadedia of Language.* Routledge, 1990.

4- Cohen, J. *Structure du Language Poétique,* Flammarion, Paris, 1968.

5- Crystal, D. and Davy, D. *Investigating English Style,* Longman, London, 1969.

6- Culler, J. *Structuralist Poetics,* Routledge, London, 1975.

7- Fish, S. ''What is Stylistics and why are They Saying Such Terrible Things About it?'', in *IS There a Text in This Class?*، Cambridge, Harvard Univ. Press, 1980.

8- Harvanek, B. ''The functional differentiation of standard language'', in Garvin, P. (ed.) *Prague School Reader in Esthetics, Literary Structure and Style,* Georgetown, Georgetown Univ. Press, pp.3-6, 1932.

9- Leech, G. H. *A Linguistic Guide to English Poetry,* Longman, London, 1969.

10- Levin, S. *Linguistic Structures in Poetry,* Mouton, The Hague, 1962.

11- Mukarovsky, J. ''Standard language and poetic language'', in Garvin, P. (ed.) *Prague School Reader in Esthetics, Literary Structure and Style.* Georgetown, Georgetown Univ. Press, pp. 19-35, 1932.

12- Ohmann, R. ''Generative grammars and the concept of literary style'', *Word*, No. 20, pp. 423-39, 1964.

13- Pratt, M. L. *Toward a Speech Act theory of Literary Discourse.* Indiana Univ. Press, Bloomington, 1977.

14- Thorne, J. P. ''Generative grammar and stylistic analysis'' in Lyons, J. (ed.) *New Horizons in Linguistics,* Harmondsworth, Penguin, pp. 185-197, 1970.

۱۵- احمدی، بابک. ساختار و تأویل متن، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۰.

۱٦- باطنی، محمد رضا، پیرامون زبان و زبانشناسی، تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۷۱.

۱۷- ثمره، یدالله.((تحلیل سبکی یك شعر منسوب به حافظ))، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، ص۲۲، ش۳-٤.

۱۸- حق شناس، علی محمد. مقالات ادبی، زبانشناختی، تهران، نیلوفر، ۱۳۷۰.

۱۹- _____.((شعر، نظم، نثر، سه گونه ادبی)). دومین کنفراس زبانشناسی نظری و کاربردی، دانشگاه علامة طباطبایی،۱۳۷۱.

۲۰– خانلری، پرویزناتل. وزن شعر فارسی، تهران، بیاد فرهنگ ایران، ۱۳٤۵.

۲۱- شفیعی کدکنی، محمد رضا. موسیقی شعر، تهران، آگاه، ۱۳٤۵.

۲۲- شمیسا، سیروس. فرهنگ عروضی، تهران، خانه ترجمه، ۱۳۵٤.

۲۳- _____آشنایی با عروض و قافیه، تهران، فردوس، ۱۳٦٦.

۲٤- _____عروض، دانشگاه پیام نور، ۱۳٦۸.

۲۵- فالر، راجر و دیگران، زبانشناسی و نقد ادبی، ترجمه مریم خوزان، حسین پاینده، تهران، نشر نی، ۱۳٦۹.

٢٦- _____.فرزاد، مسعود، مبنای ریاضی عروض، تهران، چاپخانه بانك ملی ایران، ۱۳٤۵.

٢٧- _____.((عروض مولوی)). مجله خرد و کوشش، اردیبهشت ۱۳٤۹.

٢٨- _____.((عروض رودکی)). مجله خرد و کوشش، أبان ۱۳٤۹.

٢٩- _____.((مجموعه اوزان شعر فارسی)). مجله خرد و کوشش، بهمن۱۳٤۹.

٣٠- _____.((عـروض حافظ)).مجلـه دانشـكده ادبيـات و علـوم انسـانی، دانشـگاه تهران، ش۱۰، فروردین ۱۳۵۰.

٣١- _____.((مسأله هشتصد ساله وزن رباعی)). مجله خرد و کوشش، پائیز ١٣٥٤.

٣٢- قویمی، مهوش.((زبانشناسی و کاربرد ان در ادبیات، بیـدایش نقـد سـاختاری))، مجلة زبانشناسی، مرکز نشر دانشگاهی، س۵، ش۱، ١٣٦٧.

٣٣- نجفی، ابوالحسن.((اختیارات شاعری))، جنگ اصفهان، دفتر دهم، ۱۳۵۲.

٣٤- _____.((درباره طبقه بندی وزنهای شعر فارسی))، اشنایی با دانـش، دانشـگاه ازاد ایران، ش۷، فروردین ۱۳۵۹.

٣٥- وحیدیان کامیار، تقی.((تکیه و وزن شعر فارسی)). راهنمای کتـاب، شـش ٤،٥،٦، ۱۳۵۲.

٣٦- _____. بررسی وزن شعر عامیانهو فارسی، تهران، أگاه، ۱۳۵۷.

٣٧- _____. ((بررسی اوزان نوحهها)). مجله دانشگاه انقلاب، ش۳۲، ١٣٦٤.

٣٨- _____.((عروض فارسی در یك مقاله)). مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد، ش۱، س١٦، ١٣٦٢.

٣٩- _____. وزن و قافیه شعر فارسی، مرکز نشر دانشگاهی، ١٣٦٧.

بەشی ٥

پێداچوونەوە بەتوێژینەوە زمانەوانیەکانی ئەدەبیات

ئـەم بەشـەی بەردەسـت دەروازەیەکـە تـا بـەرەو چوارچـێوەی بنەڕەتی ئەم نامەیە هەنگاو هـەڵێنین، لەبڕگـەی یەکەمیـدا ئامـاژە بـۆ جیـاوازی نێوان(وەسـف/ گوزارشـت) و (پێناسـە) دەکـەین و خەسـڵەتی سـێ لایەنـەی وەسـف دەستنیشـاندەکەین. لەبڕگـەی دووەمـدا لەسـەر بنـەمای ئـەنجامگیری پێوەرەکـانی بڕگـەی پێشـوو، شـیکارییەك بـۆ توێژینـەوەکانی زمانـەوانیی ئـەدەبیات دەخەینـەڕوو و هەوڵـدەدەین بگەینـە ئـەو سـەرنج و تێبینییانـەی کـە لـە ئاکـامی کۆمـەڵێك ناتەواوییـەوە بەدەسـتدێن. لەبڕگـەی سێیەمدا هەوڵدەدەین لـەڕێگای ئـەم ئەزموونانـەوە بگەینـە ئـەو شـێوە گوزارشـتە پێویسـتەی کـە لـەم نامەیەدا ڕەچاو دەکرێت.

۱/۵/ وەسف و پێناسە

حەقشناس لە لێکۆڵینەوەیەکیدا بە ناونیشانی ((چارەسـەرکردنی مەسـەلەی سەرواسـازی)) بەرلـەوەی بێتـە سـەر باسـی قافیـە بـەوردی ئاماژە بۆ جیاوازی لـەنێوان وەسـف[1] و پێناسـەدا[2] دەکات و ئامـاژە بـۆ دوو لایەنی بنەڕەتی لێکجیابوونەوەی ئەم دووانە دەکات (←ك ٥). لە بارەی وەسفەوە لەو باوەڕەدایە، کە دیدگە و ئامانج ڕۆڵی بڕیاردەریـان هەیە، لەکاتێکدا لە پێناسەدا، ئامانج و دیدگە ئەو ڕۆڵە بایەخدارەیان نییـە. جگەلـەوە لـە وەسـفدا بـەزۆری هـەموو وردەکـاری و لایەنـە لاوەکییـەکانی بابـەتی لێکۆڵینـەوە، بەهـەمان ئەنـدازەی بایەخپێـدانی لایەنە سەرەکییەکان، لە بەرچاو دەگیرێن، کەچی لەپێناسەدا وانییە.

لـە وەسـفدا کۆمـەڵێ لایـەنی وردو لاوەکـی بابـەتی لێکۆڵینەوەکـە ڕەچاو دەکرێن کە لە سۆنگەی بابەتی لێکۆڵینەوەکەوە بایەخیان هەیە و بە هەمان ڕادەی لایەنی گشتی و بنەڕەتیی بابەتەکە گرینگن. ئەمـە

---

1 - description.

2 - definition.

لـه کاتێکدایـه کـه لـه کـاتی پێناسـه کردنـدا ئـاوڕ لەلایەنـه ورد و لاوەکییـەکانی بابـەتی لێکۆڵینـەوە نادرێتـەوە و تـەنیا خاسـیەتە ناسراوەکان دەخرێنە ڕوو.

حەقشـناس ئامـاژە بـۆ ئـەوە دەکـات کـە مەسـەلەی گەیشـتن بـە پێناسەیەك کە ڕاست و وردو گرینگ بێت کارێکی زۆر دژوارە. ئـەوجا وتـەکانی وەکـو ورد و گـرینگ، هـەر خۆیـان لەوپـەڕی تەجریـد و داماڵراوی دان و هەر خۆشیان لەمەیدانی کـار و لـەبواری ئاشـناییکردن و سوودمەندی لە واقعیەتێکی بەردەستی بابـەتی لێکۆڵینـەوە، نـاتوانن ئەمەندە سوودبەخش و ڕێ ڕۆشنکەرەوە بن تەنیا ئـەو کاتانـە نـەبێت کە وەسفێکی وردیان بۆ دەکرێت (← ك ٥، ل ٢٨).

هـەر لـەم لایەنەشـەوە کـە وەسـف لـە پێناسـە ڕۆشـنترە، بۆیـە لـە واقعییەتی بەرچاوی بابەتی لێکۆڵینەوەکە زۆر نـزیکترە. بـەو هۆیـەوە دەبێ ئەوە بسەلمێنین کە وەسفکردن بۆ مەبەستی تێگەیشـتن لەبابـەت و واقعییتگەلێکی بەردەست، لەپێناسە زیاتر سوودبەخش و ڕێخۆشترە.

لە مەسەلەی وەسف، فاکتەری دیدگە و فاکتەری ئامـانج گـرینگن. لەڕێگەی ئەم دوو فاکتەرەوە دەتوانـدرێت شـێوە، ئاراسـتە، پانتـایی، تـا دەگاتـــە ئامانجـــەکانی هـــەر وەســـفکردنێکیش هـــەر لەســـەرەتاوە دەستنیشانبکرێن. هەر بۆ نموونە، لەسەر بنەمای ئەو کورتە مێژووەی لەبارەی لێکۆڵینـەوەکانی ئـەدەب لـە ڕوانگـەی زمانەوانییـەوە لەبەشـی چوارەمدا خراوەتەڕوو، دەتوانین بڵێین کە تاوتوێی ئـەدەبیات لەلایـەن زماننـاسـانەوە، بـەدوو ڕێگـای جیـاواز، بـەڵام بەیەکـەوە گرێـدراو گۆڕانکـاری بەسـەرداهاتووە. ڕوانگـەی یەکـەم بـەگوێرەی بنـەماکانی بنیاتگـەری[1]، بەتایبـەتیش فورمالیسـتی[2] لـەهۆکارەکانی داهێنـانی ئەدەبی کۆڵیوەتەوە و، ڕوانگەی دووەم بەپێی بنەماکانی دەوروبەرزانی

[1] - structuralism.

[2] - formalism.

و بەکاربردنـــەوە[1] کەوتۆتــە شــیکردنەوە و لێکۆڵینــەوەی ئــەوەی بــە ڕووداو و بەرهەمی ئەدەبی دەناسرێت. بەوجۆرە دەتوانین بڵێین، کە مەســەلەی لێکۆڵینــەوەی زمانــەوانیی ئــەدەبیات بــە هــۆی جیــاوازی لەفاکتــەری ڕوانگــە و فاکتــەری ئامــانج ، بۆتــە دوو لق و هەریەکــە لــە ((زمانــەوانی ئــەدەبیات)) و ((شــێوازگەری زمانــەوانی)) دەگرێتــەوە. زمانــەوانی ئــەدەبیات دەپەرژێتــە ســەر وەســفی ئامرازەکانی داهێنــانی ئەدەبی، شێوازگەری زمانەوانیش وەسفی چۆنییەتی بەکارهێنانی ئەم ئامرازانە دەکات لەبەرهەمێکی ئەدەبی دیاریکراودا.

ئەم دوو ڕێبازەی لێکۆڵینەوە، لە زۆر لایەندا جیاوازی بەرچاویان لەنێوانــدا هەیــە، بــەڵام هەردووڵاشــیان کــاری بــەجێن و مایــەی پەسەندین. لەبابەتی پێناسەدا، فاکتــەری ڕوانگــە و ئامــانج بایــەخێکی ئــەوتۆی نییــە، لێــرەدا کارەکــە بــە دۆزینــەوە و دەستنیشــانکردنی خاسیەت و تایبەتمەندییەکانی بابەتی لێکۆڵینەوە کۆتایی دێت (←ك ٥، ل٣٠)، هــەر بابــەتێك خــاوەنی کۆمــەڵێ خاســیەت و تایبەتمەنــدی جیاواز بەخۆیەتی، بۆیە لە هەر ڕوانگەیەك یا بەهەر ئامانجێکەوە لێی بکۆڵیتــەوە، ئەگــەر هەڵەیــەك لــەئارادا نــەبێت، ئــەوا دەبــێ بگــەین بەهەمان پێناسە.

وەســفە زانســتییەکان لــە پلــە و شــیاوی جیــاوازدان، وەســفی شــیاو تێڕوانینێکی وردە[2] کاتێك ئاماژە بــەوە بکــات چ بابەتگــەلێك لەئاســت بابەتگــەلی دیکــەدا خــاوەن بنیــاتێکی ســاز و دروســتە. وەســفی خــاوەنی شیاوی، ئەو وەسفەیە[3] کە بە بینینێکی ورد و شایستە گەیشــتبێت تــا ئــەوەی بتوانێــت وەســفی ئــەم بنیاتانــە بکــات. وەســفی خــاوەن شــیاوی، ڕوونکردنەوەیەکــە[4] لــەنێوان چــەند وەســفێکدا نیشــانی دەدات کــە

---

[1] - pragmatics.
[2] - observational adequacy.
[3] - descriptive adequacy.
[4] - explanatory adequacy.

کامەیان لەگشتگیرییەکانی زمانەوە نزیکترە و لە ڕووی دەروونزانیشەوە جێگای باوەڕە. بەم پێیە وەسفی زانستی نابێت تەنیا لەئاست ڕاڤەی ئەو شتە بوەستێت کە هەیە، بەڵکو دەبێ ئەوەش ڕوونبکاتەوە بۆچی ئەو شتەی کە هەیە بوونەکەی بەم جۆرەیە و بۆچی بەشێوەیەکی دیکە نییە. سەرباری ئەوەش، وەسفی زانستی پێویستە ئەوەندەی دەکرێت، زەمینەسازی بۆ نرخاندنی خۆیشی دابین بکات. (←ك ٥، ص ٣٥).

٢/٥ شیکردنەوەی دەستکەوتە زمانەوانییەکان لە بواری ئەدەبیاتدا

دەستکەوتەکانی زمانەوانیی ئەدەبیات و شێوازگەری زمانەوانی لەبواری لێکۆڵینەوەی ئەدەبدا، کە خۆی ڕووداوێکە و لەزماندا ڕوودەدات، هەردووکیان لەڕەگەزی وەسفین نەوەکو پێناسە، بەڵام لە وەسفەکانی هەر گروپێکیان کۆمەڵێ ناتەواوی بەرچاو دەکەون کە شایانی لێوردبوونەوەن. بەڕەچاوکردنی ئامانجی ئەم نامەیە، خستنەڕووی ئەم ناتەواوییانە لە شیکردنەوە شێوازگەریەکاندا لەسنووری نامەکە بە دەرە[1]. وەڵێ خستنەڕووی باسێکی گشتگیر سەبارەت بەو ناتەواوییانەی کە لە لێکۆڵینەوە زمانەوانیەکانی ئەدەبیاتدا هەن و پاشخانەکەیان بۆ وەسفی هۆکارەکانی داهێنانی ئەدەبی دەگەڕێتەوە، دەشێ ببێتە چوارچێوەیەك تا ئەوەی لێکۆڵینەوەکانی دواتری ئەم نامەیە بەشێوەیەکی گونجاو بێت. بەمەبەستی دەستبردن بۆ کارێکی لەو جۆرە، پێویستە گشتگیرترین نموونەی بەردەست لەم بوارەدا، واتە ئەو نەخشەیەی کە (لیچ)

---

[1] - بۆ شارەزایی زیاتر لەبارەی ناتەواوییە گرینگەکانی شیکردنەوەکانی شێوازگەری زمانەوانی و بەتایبەت شیکردنەوەکانی گوتار، بگەڕێوە: ك ١، ل ٥٩٨ —٦٠٠.

داویەتە دەست، بێنینەوە و بیخەینە ژێر سەنگی محەکی شیکردنەوە و ئاماژە بۆ چەند کەموکوڕییەك بکەین لە پولینکارییەکەی ئەودا.

١/٢/٥ پۆلینبەندی ڕەها

جۆرەکانی لادان لەپێوەر لەلای (لیچ)، لەڕیزی ئەو سنعەتانە دادەندرێن کە پەیوەستن بەجوانکاری واتاییەوە (←ك ٥، ص ٧٤) و لەم ڕێگەیەشەوە جۆرەکانی لادان، وەکو هۆکارێك بۆ داهێنانی شیعری دادەندرێت. بێگومان ئەو پۆلینکارییەی (لیچ) کردوویەتی بایەخێکی زۆری هەیە، بەڵام جیاکردنەوەیەکی ڕەهای لادانەکان لە زیادەکردنی ڕێسا، بەلانی کەم لە هەندێك حاڵەتدا، دەبێتە مایەی لێکەوتنەوەی ناتەواوی. لێرەدا با لە پێشەوە سەرنج لەوە بدەین کە ئەو لەژێر ناوی ((لادانی ڕێزمانی)) یەوە خستوویەتییەڕوو. بەڕای لیچ لادان لە ڕۆنانی (ڕیزبەندی) وشەیی بێ لایەنی زمان[1]، لەڕستەدا لادانی ڕێزمانییە و، لەوەوەش کە لادانەکان بەشێوەیەکی گشتی بەهۆکاری داهێنانی شیعری دەژمێردرێن، کەواتە هەر گۆڕانێك لە ڕۆنانی وشە بێ لایەنەکانی ڕستەدا دەبێ لەئاکامدا داهێنانی شیعری لێبکەوێتەوە. (← ك ٢، ل ٤٥) ئەم بڕیارە یەکلاییکەرەوەیە سەبارەت بەلادانی ڕێزمانی ڕەنگبێ جێگای گومان بێت، چونکێ لە زۆر باردا لادانی ڕێزمانی وەکو وەسیلەیەك بۆ ڕاگرتنی پارسەنگی کێش بەکاردەبرێت و ئەگەر ئەمەش وابێت، خستنەڕووی پۆلبەندییەکی ڕەها و جیاکارییەکی تەواو لەنێوان لادان لەپێوەر و زیادەکردنی ڕێسا ڕیزپەڕی تێدەکەوێت. ئەنجا بۆ ڕوونکردنەوەی زیاتری ئەم بابەتە، دەتوانین سوود لەنموونەی (٦٤) وەربگرین:

---

[1] - بەڕای لیچ ڕۆنانی وشەیی بێلایەن لە ڕستەی ئینگلیزیدا بەم شێوەیەیە: (بکەر، کار، بەرکار، تەواوکەر). (←ك ٢، ل ٤٥).

٦٤) بدو گفت طوس ای فریبنده ماه
تو را سوی بیشه که بنمود راه (فردوسی)

ئەگەر زانیمان ڕۆنانی وشەگەلی فارسی خاوەن بنیاتی بێ لایەن لەڕستەدا بریتین لە [بکەر، بەرکار، کار] (← ك ٤، ل ٣٧)، هەروەها بنیاتی بێ لایەنی ڕۆنانی دیارخەر و دیارخراو بەم شێوەیەیە [فرێزی ناوی – ئاوەڵناو] (← ك ٤، ل ٨٠)، کەوابێت دەکرێ نموونەی (٦٥) وەکو ڕۆنانی ڕستەیەکی بێ لایەنی نموونەی (٦٤) وەربگیرێت:

٦٥) طوس بدو گفت ای ماه فریبنده
که راه سوی بیشه را به تو بنمود

لە نموونەی (٦٥) دا هیچ جۆرە ڕێکخستنێکی ئاوازەیی بەرچاو ناکەوێت، لە کاتێکدا کە شێوەی هاونشینی وشەکان لەنموونەی (٦٤)دا نوێنەرەوەی ئەم جۆرە ڕێکخستنەیە. ئەو کێشەی کە هەیەتی لە بەحری موتەقاریب و هەبوونی سەروا لەنێوان ((ماه)) و ((راه)) سەلێنەری ئەم بۆچوونەیە. نموونەگەلێکی لەم بابەتە و بەتایبەتی لە شانامەدا زۆرن:

(٦٦)

أ- گیو بدو گفت ای سپهدار پیر، (تو) بسی گرز و کوپال و تیر دیده‌ای

ب- بدو گفت گیو ای سپهدار پیر
بسی دیده‌ای گرز و کوپال و تیر (فردوسی)

(٦٧)

أ: نام من بر آن چرم نبشته (شده) است، (که) سپهدار ترکان (آن را) بەدست بگیرد

ب: نبشته بر آن چرم نام من است
سپهدار ترکان بگیرد به دست (فردوسی)

(٦٨) أ:

او از رزمگاه به نزديك پيران شد؛ ز سپاه توران خروشی بر آمد

ب: به نزديك پيران شد از رزمگاه
خروشی بر آمد ز توران سپاه (فردوسی)

(٦٩)

أ: پهلوان از اين گفته پر ز درد شد (و) آب زرد از ديدگان فروريخت

ب: از اين گفته شد پهلوان پر ز درد
فروريخت از ديدگان آب زرد

بەپێی بنەمای نموونەکانی (٦٤) بۆ (٦٩) ڕەنگە بتوانین بڵێین کە لە زۆر شوێندا گۆڕانی ڕۆنانی وشەکان لەڕستەدا وەکو وەسیلەیەك بۆ وەدەستهێنانی هۆنراو بەکاردەهێندرێت. جگە لە گۆڕینی ڕێزمانیی ڕۆنانی وشەکان، دەکرێ نموونەگەلی دیکەش لەبابەتی لادانی ڕێزمانی بهێنینەوە، کە وەکو ئامرازێك بۆ بەدەستهێنانی هۆنراو و تەنانەت تەنیا بەمەبەستی پاراستنی کێش پەنای بۆ دەبرێت. هەر بۆ نموونە ناهاوتایی کار و بکەر لەڕووی ژمارەوە لە نموونەکانی (٧٠) بۆ (٧٤) مایەی سەرنجە:

(٧٠) کسی را که هستند ز ايران سران
کنم پای و گردن به بند گران (فردوسی)

(٧١) بدان تازيان گفت پيروز شاه

که کشتی برافکن هم اکنون به راه (فردوسی)

(٧٢) ز بازار گانان که برتر و خشك

درم دارد و در خوشاب و مشك (فردوسی)

(٧٣) به خواليگران گفت هرگون خورش

که او را بيايد بياور برش (فردوسی)

(٧٤) بر او آفرين کرد يکسر سران

سواران جنگی و کند آوران (فردوسی)

جگە لە لادانی ڕێزمانی، لە زۆر شوێندا لادانی دەنگیش بەمەبەستی پابەندبوون بە پاراستنی کێش پەنای بۆ دەبرێت. (ليچ) خۆيشی ئاماژەی بۆ ئەو مەسەلەيە کردووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەش، ئەم مەسەلەيە لە ڕيزی هۆکارەکانی بەديهێنانی شيعر دادەنێت (← ك ٢، ل ٤٦ – ٤٧).

گۆڕين لە درکاندنی وشە لە شانامەدا زۆر بەرچاو دەکەوێت بەتايبەت لەحاڵەتی سەرواسازيدا، ئەمە خۆی لە خۆيدا گەواهيدەری ئەو ڕاستييەيە کە لادانی دەنگی لە زۆر شوێندا بەمەبەستی پاراستنی کێش بەکاردەبرێت. لێرەدا بەراوردێك لەنێوان نموونەکانی (٧٥) و (٧٦) لەگەڵ (٧٧) و (٧٨) دا دەکەين:

(٧٥) بدو گفت گر بگذاری از اين سخن

بتابی ز پيمان و سوگند من (فردوسی)

(٧٦) چو بشنيد افراسياب اين سخن

سران را بخواند آن زمان ز انجمن (فردوسی)

لـه نموونـەكانی (٧٥) و (٧٦)دا وشـەی (سـخن) لەوێنـەی /Soxan/ دەدركێندرێت.

(٧٧) كه راز تو باكس نگويم ز بن
و زو بشنوم هر چه‌گويى سخن (فردوسى)

(٧٨) ز مهراب يل رفت يكسر سخن
چنين پشت بر شاه ايران مكن (فردوسى)

له نموونەكانی (٧٧) و (٧٨) بەمەبەستی پاراستنی سەروا پێویسته وشەی (سـخن) لـه وێنـەی / soxon/ بدركێنـدرێت. دكتـۆر مـوعين بـۆ وشـەی (سـخن) هـەردوو وێنـەی دەنگـی / soxon / و / soxan / ی جـێگیر كـردووه و پێوايـه / soxon / وێنەيـەكی دەنگـی دێرينـی وشـەكەيە (ك ٦، ل ١٨٤٣)؛ بەراوردكردنی وێنـەی ئـەم وشـەيە كـه لـه فارسـی ناوەڕاسـتدا بەشـێوەی / soxvan / جێگیركـراوه (← ك ٦، ل ١٨٤٣). دوور نییـه مـوعين بـەهۆی بـوونی ئـەم جـۆره لـه پابەنـدبوون بەسەروا وێنەی / soxon / ی جێگیركردبێت.

بـه لەبەرچـاوگرتنی نموونەگـەلێكی لـەو جـۆره و كـه ژمارەشـیان زۆرن، ئاسـتەم نییـه بتـوانین بڵـێین ئـەو پولينبەندييـه ڕەهايـەی كـه فۆرماليسـتەكان كردوويانـه و بەتايبـەتيش لـيچ، لـەپێناوی جياكردنـەوەی جۆرەكـانی لادان لـەپێوەر لەشـێوەكانی زێـدەكردنی ڕێسـادا، پێويسـتی بـه پياچـوونەوەی زيـاتر هەيـه بـۆ ئـەوەی بگەينـه وەسف و پۆلينكارييەكی وردتر.

٢/٢/٥ بایەخپێنەدان بە ژمارەی پاتەبوونەوە و ڕوودانی سنعەتەکان

(لیچ) لەکاتی خستنەڕووی شێوەکانی لادان لەپێوەر و زێدەکردنی ڕێسادا، ڕێژەی پاتەبوونەوە و هاتنی هەر سنعەتێك لەئاست سنعەتە ئەدەبییەکانی دیکە دەستنیشان ناکات. بۆ نموونە ئەو بەدوای وەسف و دۆزینەوەی مەسەلەیەکی وادا ناچێت کە بۆچی لادان لەپێوەر لەئاستێکی زماندا زۆرتر ڕوودەدات و لەئاستێکی دیکەدا کەم. وەك ئەوەی کە بڵێی بۆچی ژمارەی پاتەبوونەوە و ڕوودانی لادانی واتایی لەئاست لادانی وشەیی یاخود ڕێزمانی زیاترە. بەوردبوونەوە لە هەموو جۆری ئەو لادانانەی کە لیچ لێکۆڵینەوەی بۆ کردوون (← ك ٢، ل ٤٢ — ٥٢) [1] دەتوانین بەشێوەیەکی بڕاوە بڵێین کە بەکاربردنی لادانی نووسین لەبنیاتی هۆنراو و شیعری کۆنی فارسیدا ڕێژەی پاتەبوونەوە و هاتنی سفرە.

سوود وەرگرتن لەم جۆرەی لادان بەشێوەیەك کە لە هەندێ لە شیعرەکانی ئەم چەند دەیەی دوایی دەبینرێت، وەکو ئەزموونێکی تازە بەدیار دەکەوێت و ئەو چەمکەش کە شاعیر لەم ڕێگەیەوە دەیگەیەنێت هێشتا بەلای زۆرێك لە پسپۆڕانەوە بە نەدۆزراوەیی ماوەتەوە. بۆ نموونە:

(٧٩) از روی نرده
خم شده
روی
ر
و
د (حمید مصدق)

---

[1] - بگەڕێوە بۆ برگەی ١/٥/١.

(٨٠) دیدم

سیماب صبحگاهی

از قلهء بلندترین کوهها

فرو

می

ریخت (حمید مصدق)

موسـسـەدەق لەنموونـەکانی (٧٩) و (٨٠) ئـەو شـێوەیەی کـە بـۆ ڕوونووسکردنی وشەکانی (رود/ ڕووبار) و (فرومی ریخت/دادەڕژێ)ی هەڵبـژاردووە، سـوودی لـەجۆرێك لادان لەنووسـین وەرگرتـووە و لـەو ڕێگەیـەوە چـەمکی دارِژان دەگەیـەنێت. بـەکارهێنانی تـەرحێکی لـەو جۆرە لەئەدەبی فارسیدا بەڕادەیەك نوێباوە تـا ئـەوەی یـەکێکی وەکو وامیقی چەمکێکی بۆی نادۆزرێتەوە بۆیە دەنووسێ:

چاوەڕوانی ئەوە لە (موسسـەدەق) نـەدەکرا کـە لـەم حـال و وەڵای بازاڕی کاغەزەدا، جار جارە شیعرەکانی وابنووسێت کـەوا یـەك دێـری شـوێنی دە دێـر داگـیر بکـات، ئـەویش بـەم شـێوە خـوار و خێچـە. بەداخـەوە؛ بەنـدە... لـەم جۆرە کارانـەدا هـیچ لۆجیکێك بەدیناکـەم. (← ك ٧، ل ٢٠١) بۆچـوونەکەی وامیقـی نیشـانی دەدات کـە بەکارهێنانی ئەم تەرحە لە ئەدەبی فارسیدا تا چ ڕادەیەك نوێباوە، لە دوایە تەنیا کاتێك (دەتوانرێ) سوودی لێوەربگیرێت کە شاعیر خۆی لەشیعرەکەیدا خۆی پابەندی هێڵی نووسین نەکردبێت.

بەکارهێنانی لادانەکانی وشەیی و ڕێزمانیش لە ئاست لادانـە زۆر پاتەبووەوەکانی وەکو لادانی واتایی ڕێژەیەکی کەمتری هەیە. داهێنانی وشەی تازە و گۆڕین لە ڕۆنانی ڕێزمانی وشەکان بەهۆی پەیوەستبوون بەڕوخسـاری زمانـەوە، بەئاسـانی دەتوانێـت بنـەمای گەیانـدن خەوشداربکات، بۆیەشە بەکارهێنانێکی کەمتری هەیە.

لادانی شێوازی جۆرێکی دیکەیە لەجۆرەکانی لادان کە پێویستە لێکۆڵینەوەی وردتری بۆ بکرێت، (لیچ) لەکاتی خستنە بەرباسی ئەم جۆرە لادانە، سەرنجی بۆ ئەو مەسەلەیە نەچووە کە لادانی شێوازی بەواتای تێکەڵاوکردنی جۆرەکانی شێوەزمان لەگەڵ یەکتر، تا چ ئەندازەیەك لەداهێنانی پەخشانی ئەدەبیدا بایەخی هەیە. لە بڕگەی ٦/١ دا ئاماژە بۆ دیدگەی (حەقشناس) کراوە لەوبارەوە و بەیارمەتی نموونەکانی (٤٠)، (٤١)، (٤٤) ئەوە ڕوونکراوەتەوە کە پەخشانی ئەدەبی تا چ ڕادە سوود لە لادانی شێوازی وەردەگرێت. بەو شێوەیە دەشێ بگوترێت کە لادانی شێوازی لە پەخشانە شیعردا پاتەبوونەوە و هاتنی زیاتری دەبێت، بەو هۆیەی وەسیلەیەکە بۆ یەکانگیری دوو بەشە نموونەی شیعر و پەخشان و تیایدا سوود لە تایبەتمەندییەکانی هەردوو لا وەردەگیرێت.

ئەوەی لەم بەشەدا خرایەڕوو بۆ ئەو مەبەستە نییە کە بە نیشاندانی چەند کەمایەسی، هەموو ئەو وردەکاری و زرنگییەی لیچ لەکارەکەی خۆیدا ئانجامیداوە، نادیدە بگیرێت. ئامانج لەم جۆرە شیکردنەوەیە تەنیا بۆ ڕاستکردنەوەی ئەو مەسەلەیە بوو کە ئەگەر هات و لێکۆڵینەوەیەك بەسەرمەشق وەرگرتن لەگەڵالەی کارەکەی لیچ بیەوێ بیسەلمێنێ کە ناتەواوی کەمتری پێوەدیارە، پێویستە پێڕەوی لەکام جۆری ڕامان و باری سەرنجدا بکات. ئەو ئەنجامانەش کە ئێمە لەم لێکۆڵینەوەی پێشوودا پێی گەیشتووین دەتوانێت لەپێناوی گەیشتن بەئامانجێکی لەو جۆرەدا کاریگەر بێت.

٣/٥ ڕێبازی ئەم لێکۆڵینەوەیە

لەسەر بنەمای ئەوەی تاوەکو ئێستا قسەی لەبارەوەکراوە، ئەم لێکۆڵینەوەیە لەڕوانگەی بنیاتگەری و بەئامانجی وەسف و پۆلبەندی هۆکارەکانی هاتنەکایەی هۆنراو لە ئەدەبی فارسیدا نووسراوە. لەپێناوی گەیشتن بەو ئامانجە و بەگوێرەی بنەمای دیدگەی حەقشناس سێ پۆلی ئەدەبی، واتە هۆنراو و پەخشان و شیعر، وەکو سێ نموونە بەش (پێش نمونە) وەردەگرین تاوەکو ئەوەی سێ جۆری تیوری ڕەها واتە، هۆنراوی ڕەها، شیعری ڕەها و پەخشانی ڕەهامان دەستدەکەوێت. هەر بەرهەمێکی ئەدەبی لە ئەنجامی یەکانگیری لەنێوان ئەم سێ نموونەبەشە بێت شایانی لێکۆڵینەوەیە. بەمەبەستی وەسفکردنی هەر خەسلەتێك پێویستە ئەوە ڕوونبکرێتەوە کە ئەم سنعەتە لەسەر کام ئاست لەئاستەکانی شیکردنەوە شیاوی لێکۆڵینەوەیە. لەم ڕووەوە سوود لەهەر سێ ئاستەکانی شیکردنەوەی دەنگی، وشەیی و ڕێزمانی وەردەگیرێت. لەم نامەیەدا لەهەوڵی ئەوەدا دەبین بەپێی توانا سنعەتەکان بەشێوەیەکی زانستی پۆلبەندی بکرێن و پەیوەندی هەر سنعەتێکیش لەگەڵ ئەوانی دیکە لە چوارچێوەی یەك سیستەمدا دەستنیشانبکرێت.

کتێبنامە :

1- Carter, R. "Languge and Literature", in colling, N. E. (ed) An Encyclopaedia of Language, London, Routledge, 1990.
2- Leech, G. N. A linguistic Guide to English poetry, London, Longman, 1969.

٣- اسمیت، نیل دیر دری ویلسون، زبان شناسی نوین، نتایج انقلاب چامسکی، ترجمه علی اشرف صادقی و دیگران، تهران، آگاه، ١٣٦٧.
٤- ثمره، یدالله، ((تحلیلی بر ردهشناسی زبان: ویژگی های ردهشناختی زبان فارسی))، مجله زبان شناسی، س ٧، ش١، ١٣٦٩.
٥- حق شناس، علی محمد، مقالات ادبی، زبان شناختی، تهران، نیلوفر، ١٣٧٠.
٦- معین، محمد، فرهنگ فارسی، تهران، امیر کبیر، ١٣٥٦.
٧- وامقی، ایرج، ((تا رهایی))، کلك، ش ٣٢ – ٣٣، ١٣٧١.

بەشی ٦

دووبارە بوونەوەی ئاخاوتن

لە بڕگەی ٢/٥/١ دا بەکورتی ئاماژە بۆ زێدەکردنی ڕێسا وەکو یەکێك لە دوو شێوەکەی بەرجەستەسازی کرا، لەم بەشەدا هەوڵدەدەین ئەوە ڕوونبکەینەوە کە زێدەکردنی ڕێسا بە چ ڕێگایەك ئەنجامدەدرێت و لە چ سنوورێکدا کارادەبێت. لە بڕگەی ١/٦ دا باس لە هاوسەنگی (پارالێلیزم) دەکرێت وەکو ئاکامێك کە لە ئەنجامی زێدەکردنی ڕێساوە بەدیدێت؛ مەسەلەی چۆنیەتی بەدیهاتنی هاوسەنگی و سنوورەکەی و جۆرەکانی هاوسەنگی لە ئاخاوتندا دەخرێتەبەر باس؛ لەپاشان ئەوە ڕووندەکرێتەوە کە دووبارەکردنەوە وەکو هۆکارێك، چ ڕۆڵێك لە هاوسەنگیدا دەگێڕێت. لە بڕگەی ٢/٦ دا ئاوڕ لە مەسەلەی ئازادی و بەند لە دووبارەبوونەوەی ئاخاوتندا دەدرێتەوە، تا ئەو شیمانەیە لەبەرچاو بگیرێت کە داهێنانی هاوسەنگی گرێدراوی یاساگەلێکە و دەکرێ لەسەر هەر سێ ئاستی شیکردنەوەی دەنگی، وشەیی و ڕێزمانی لێکۆڵینەوەی بۆ بکرێت. ئەگەر وەسف و لێکۆڵینەوە بۆ ئەم کارە بکەین ڕەنگە ئەو کاتە دەرفەت بێتە پێش و بتوانین جۆرەکانی هاوسەنگ بە هۆکارگەلی پەیدsابوونی هۆنراو دابنێین. خستنەڕووی ئەو مەسەلەیە بۆ بڕگەی ٣/٦ دێلینەوە.

١/٦ هاوسەنگی[1]

لە بڕگەکانی ١/٥/١ و ٢/٥/١ دا باسمان لە دوو جۆری بەرجەستەسازی ئەدەبی کردووە واتا لادان لەپێوەر و زێدەکردنی ڕێسا، ئەوەش ڕوونکراوەتەوە کە زێدەکردنی ڕێسا پێچەوانەی لادانە و

١ - وەکو دەبیندرێت بەڕێز سەفەوی زاراوەی (هاوسەنگی/توازن)ی لەگەل (parallelism) هاوتا کردۆتەوە. لە کاتێکدا ئێمە لامان وایە کە (parallelism) بە واتای (توازی) دێت و زیاتر لەگەل (هاوتەریبی/هاوڕێکی)دا هاوتایە. بەلام بە مەبەستی تێکنەچوونی شیرازەی باسەکان وەکو خۆیمان هێشتۆتەوە. (وەرگێڕ).

ئـەمیان لادان لـە یاسـاکانی زمـانی پێـوەر نییـە، بـەڵکو جێگیرکردنـی ڕێسـاگەلێکی زیادەیـە و وەکـو سـەربار بـۆ یاسـاکانی زمـانی ئاسـایی دەژمێردرێت و لە ناوەرۆکدا خاڵی بەرانبـەرە لەگەڵ لادان لـەپێوەردا. لێـرەدا دەشـێ بگوترێـت کـە مەسـەلەی زێـدەکردنی ڕێسـا و ئـەو ئەنجامـەش کـە لـەم پرۆسـەیەدا بەدیـدێت، واتـا هاوسـەنگی[1]، بـۆ یەکەمین جار لەلایەن یاکۆبسنەوە (← ك ٢) خراوەتـەڕوو. یاکۆبسـن ڕای وایـە کـە پرۆسـەی زێدەکردنی ڕێسا، شـتێك نییـە لـە هاوسـەنگی بەولاوە بە چەمکە فراوانەکەی و ئەم هاوسەنگییە خۆیشی لەئەنجامی دووبارەبوونەوەی ئاخاوتنەوە[2] دێتـەدی. بـۆ تێگەیشـتنی باشـتری ئـەم مەسەلەیە دەکرێ سوود لەم نموونانە وەربگرین:

(٨١) گە بە نوای علمش بر کشند
گە بە نگار قلمش در کشند (نظامی)

شێوەی نووسینی فۆنەتیکی نموونەی (٨١):

gah be navâye ?alamaš barkešand
gah be negâre qalamaš darkešand

بنیاتی بڕگەیی نموونەی (٨١):

cv̆c - cv̆ - cv̆ -cv̄ - cv̆ - cv̆ - cv̆ - cv̆c - cv̆c - cv̆ - cv̆cc
cv̆c - cv̆ - cv̆ -cv̄ - cv̆ - cv̆ - cv̆ - cv̆c - cv̆c - cv̆ - cv̆cc

بنیاتی عەرووزی نموونەی (٨١) [٣]:

- - - ب ب - - - / - - - ب ب - - - / - - - ب - - -
- - - ب ب - - - / - - - ب ب - - - / - - - ب - - -

---

[1] - parallelism.

[2] - verbal repetition.

[٣] - لێـرەدا بەمەبەسـت نموونەیـەك هێندراوەتـەوە کـە هـەر بڕەگەیـەك لـەنیوە دێـری یەکەمدا بەرامبەر بەبڕگەیەکی هاوشێوەی لەنیوە دێری دووەمدا بوەستێت.

بەو هۆیەی پەیوەندی یەك بەیەك لەنێوان دەنگەکانی زمان و پیتەکانی ڕێنووسدا نییە، بەناچاری وێنەی ڕێنووسی فۆنەتیکی نموونەکەمان هێناوەتەوە. بۆ ڕوونکردنەوەی بنیاتی بڕگەیی دێرە شیعرەکە سوود لەهێما کارپێکراوەکان وەرگیراوە، c ئاماژەیە بۆ نەبزوێن، v̆ ئاماژەیە بۆ بزوێنە کورتەکان / o، e، a/، v̄ ئاماژەیە بۆ بزوێنە درێژەکان / i، u ، â /. بەڕەچاوکردنی بنیاتی بڕگەیی زمانی فارسی کە لە شێوەی cv (c) (c) دایە (ك ٤، ل ١٢٨)، سێ بنیاتی بڕگەیی cv، cvc، cvcc لە یەکتر جیا دەکرێنەوە کە بەگوێرەی چەندێتی بزوێنە کورت و درێژەکان بەسەر ئەم شەش جۆرەدا دابەشدەکرێن cv̆ ، cv̄ ، cv̆c ، cv̄c ، cv̆cc ، cv̄cc (← ك ٨، ل ٤٦). بنیاتی بڕگەیی دوو نیوە دێرەکەی نموونەی (٨١): جۆرێك لە دووبارەبوونەوەیان پێوەدیارە. لەسەر بنەمای بنیاتی بڕگەیی بۆ هەر نیوە دێرێك و بەڕەچاوکردنی درێژی و کورتی بزوێنەکان، بۆ cv̆ نیشانەی (ب) [1] بۆ cv̄ و cv̆c نیشانەی (–) و بۆ cv̄c ، cv̆cc و cv̄cc نیشانەی (-ب) [2] بەمەبەستی لێکۆڵینەوە لە نەخشە عەرووزییەکە بەکارهێندراوە (← ك ٧، ل ١٩ – ٢٣). ئەمەشیان ڕەنگدانەوەی یاسا گەلێکە لە عەرووزی فارسی و هەڵبەتە شتی ڕیزپەڕیشی تێدەکەوێت. (←ك ٧، ل ٤١ – ٥٢). جگە لە هاوسەنگی فۆنەتیکی و بڕگەیی لە نموونەکەدا، لێکچوونی دەنگی لەنێوان ((علم)) / ʕalam / و ((قلم)) / qalam / لەلایەك و لەنێوان ((برکشنده)) / barkešand / و ((درکشند)) / darkešand / لەلاییێکی دیکە، دیارخەری هاوسەنگی نێوانی ئەم جووتە وشانەیە.

---

[1] - بڕگەی پێنجەم لەنموونەی (٨١) واتە /ye/ کە حیسابی cv̄ بۆ دەکرێت، لەسەر بنەمای بژاردەکانی شاعیری لە عەرووزدا بە (-) دەژمێردرێت (←ك ٧، ل ٤٩). ئەمە بۆ بڕگەی پێنجەمی نیوەدێری دووەمیش کە /re/یە هەروایە.

[2] - شەمیسا بڕوای بەبوونی بڕگەکشاوەکانی لەوێنەی (- ب) نییە، لە بڕگەی ٧ / ٢ دا ئەم بۆچوونەی ئەو شیدەکەینەوە.

بەم پێیە هەریەکە لەکێش، سەروا، سەرواداری، ڕازنندنەوە (ترصیع)، لەڕیزی ئەو هونەر و سنعەتانەدا دەژمێردرێن، کە لەم دێرە شیعرەدا بەکار هێندراون و جۆرێك لە هاوسەنگی بەنموونەکە بەخشیوە. ئەم جۆرە هاوسەنگییانەی کە لێرەدا هەن وەکو هۆکارێك بۆ هێنانەئارای هۆنراو ئەژمار دەکرێن و وا پێویست دەکات لەسەر ئاستی جیاواز شیکاری و لێکۆڵینەوەیان بۆ بکرێت.

(٨٢) به روز نبرد آن یل ارجمند
به شمشیر و خنجر به گرز و کمند
برید و درید و شکست و ببست
یلان را سرو سینه و پا و دست (فردوسی)

لەم نموونەیەی (٨٢)دا کۆمەڵێکی دیکەی هاوسەنگی بەرچاو دەکەوێت.

((ارجمند)) / arĵomand؟/ و ((کمند)) /kamand/ وێکڕا هاوسەروان، ئەم مەسەلەیە لەنێوان جووتە وشەکانی ((برید)) /borid/ و ((درید)) /darid/، ((شکست)) /šekast/ و ((ببست)) /bebast/دا هەمیسان ڕاستە. لەپال ئەم هاوسەنگییانەدا جۆرێکی دیکەش دەبیندرێن، کە لەسەر ئاستی شیکردنەوەی ڕێزمانیدا شیاوی لێکۆڵینەوەیە. فرێزی ناوی ((آن یل ارجمند)) بۆ هەر چوار ڕستەکەی نموونەی (٨٢) ڕۆڵی بکەریی هەیە؛ لەنیوە دێری دووەمدا چوار تەواوکاری ئەم چوار ڕستانە هەیە؛ بەچوار کارەکەی نیوەدێری سێیەم چوار بەرکارەکە لە نیوەدێری چوارەمدا، پێکهاتەی ڕێزمانی تەواوی چوار ڕستەی سەرەوەمان دەستدەکەوێت. بەم ڕەنگە شاعیر لەنموونەی (٨٢)دا بەهرەی لە جۆرە هاوتەریبییەکی ڕێزمانی وەرگرتووە کە وەکو زاراوە بە ((پێچان و کردنەوە)) ناودەبرێت.

بکــەری ٤/٣/٢/١	تەواوکەری ١ — تەواوکەری ٢ — تەواوکەری ٣ — تەواوکەری ٤
کاری ١ — کار٢ — کار٣ — کار٤	بەرکــاری ١ — بەرکــاری ٢ — بەرکــاری ٣ — بەرکــاری ٤

بــەو جــۆرە لــە نموونــەی (٨٢)دا جۆرێــك لــە دووبارەکــاری لــە جێگیرکردنی پێکهاتەیەکی ڕێزمانی تایبەت دەبینـدرێت کە بڕێك لـە وێکچـوون و بڕێـك لـەجیاوازی تێدایـە. ئـەو مەسـەلەیە بـۆ جووتـە وشەکانی وەکو (برید) و (درید) یاخود (شکست) و (ببست)یشدا ڕاست و تەواوە. بڕگەی /rid/ لە (برید) و (درید) لەیەك دەچن و بڕگەکانی /bo/ و /da/ لەگەڵ یەکتری جیاوازن.

١/١/٦ نموونەکانی لێکچوون و جیاوازی لەهاوسەنگیدا

لەمــەوپێش گـوترا کـە پرۆسـەی زیـادەکردنی ڕێسا لەگـەڵ لادان لەپێوەر کارکردێکی پێچەوانەی هەیە و، هاوسەنگی وەکو بەرەنجامێکی زیادەکردنی ڕێسا بەشێوەیەکی گشتی بە هۆکاری بەرمهێنـەری هـۆنراو دەژمێردرێت. ئەگەر هاتوو ئەوەشمان سەلماند کە هاوسەنگی لە ئاکامی دووبارەکارییەوە دێتەدی، کەواتە دەبێ جیاوازی لەنێوان ئەم جۆرە لـە دووبارەکاری و دووبارەکاری میکانیکیدا بکەین. بەپێی قسەی یاکۆبسن بێـت پێویسـتە لەهـەر نموونەیـەکی هاوسـەنگ بەشـێکی لێکچـوون و بەشـێکی جیـاوازی هـەبێت. بەشـێوەیەکی سـادەتر بـەواتا بەشـێك لـە نموونە هاوسەنگەکە دەبێ وەك یـەك و بەشـەکەی تـری جیـاواز بێـت، خۆ ئەگەر هات و لەنێوان دوو پێکهاتەی هاوسەنگدا بەشێکیان لەگـەڵ یــەکتر جیــاواز نــەبن، ئــەوە دووبارەکارییــە بەدیهاتووەکــە تــەنیا خەسلەتێکی میکانیکی دەبێت و لەباری ئەدەبییـەوە نـرخ و بـەهاییێکی نابێت. (← ك ٢)

بۆ زیاتر ڕوونکردنەوەی بابەتەکە دووبارە دەگەڕێینەوە بۆ نموونەی (٨١). بەسەرنجدان لەپێکهاتەی عەرووزی نموونەکە، جۆرێك لەدووبارەکاری لەنێوان ڕەگەزە پێکهێنەرەکانی کێشەکەدا بەدیدەکرێت؛ هەرچەندە دەبێت ئەم دووبارەبوونەوەیە لە چوارچێوەیەکی تایبەتدابێت. ئەگەر وانەبوو ئەوە مۆرکێکی میکانیکی وەردەگرێت. بۆ وێنە پێکهاتەی (- - -) یاخود (ب ب ب ب) لەنێوان پایەکانی عەرووزی فارسیدا بەدی ناکرێت، چونکێ ئەگەر وابڕیار بێت هەر جۆرێك لەدووبارەکاری هاسەنگی لێبەرهەمبێت، ئەوا دەبوایە پایەگەلێکی لەم جۆرە و هاوشێوەکانی وەکو (- ب ب -)، (ب ب - -) هی تر لە بەرهەمهێنانی کێشەکاندا ڕۆڵیان ببوایە[١].

لەبڕگەی ١/٥/ دا و لەکاتی لێکۆڵینەوە لەمەڕ مەسەلەی بەرجەستەسازی ئاماژە بۆ دوو نموونەی وەکو (٢١) و (٢٢) کرا و ئەو مەسەلەیەش ڕوونکرایەوە کە دووبارەبوونەوەی تەواو یاخود میکانیکی وەك ئەوەی لەنموونەی (٢٢) دا خراوەتە ڕوو، ناشێت لەچوارچێوەی هاوسەنگیدا بژمێردرێت، لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر هات و لەنموونەگەلێکی لەوجۆرە هاوسەنگییەك بەدیکرا، ئەوە لە بەرپاکردنی گونجانی مۆسیقایی ڕۆڵێکی یەکجار کزیان دەبێت، ئەوجار بە ڕەچاوکردنی گوتەکەی (ئۆستراليتس) کە پێی وایە کرۆکی پێکهاتەی هەر پارچەیە مۆسیقاش هاوسەنگییە (←ك ١، ل٤٣٩ – ٤٤٤)، لەوە تێدەگەین کە هاوسەنگی فاکتەرێکی جیهانییە و بەشێوەی جۆراوجۆر لەسیستەمی مۆسیقاییدا بەکاردەهێندرێت.

---

١ -لەبەشی ٢/٧ دا لەکاتی باسکردنی هاوسەنگی بڕگەیی سەرنج دەخرێتە سەر ئەو مەسەلەیە کە لە چ جۆرە پایەیەك و لە چ هەلومەرجێکدا دەشێ.

٢/١/٦ جۆرەکانی هاوسەنگی

ئەو هونەر و سنعەتانەی لەڕێگەی هاوسەنگییەوە بەدەستدێن، ناوەرۆکێکی یەکسانیان نییە؛ هەر بۆیەشە دەبێ جۆرەکانی هاوسەنگی لەسەر ئاستی جیاوازدا لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بکرێت. بەمەبەستی وەسف و شیکردنەوەی هاوسەنگی پێویستیمان بەهەر سێ ئاستی شیکردنەوەی دەنگی، وشەیی و ڕێزمانی هەیە. بۆ وێنە ئەو هاوسەنگییەی کە کێش بەرپا دەکات لەئاستی دەنگسازیدا شیاوی لێکۆڵینەوەیە، بەلاّم پێچان و کردنەوە پێویستی بەئاستی شیکردنەوەی ڕێزمانی هەیە. سنعەتی ڕازاندنەوە (ترصیع)، ئەگەری شیکردنەوەی لەسەر ئاستی وشەیی زیاترە و، هەر یەکێکیش لەمانە لەشوێنی خۆیدا ئاماژەی پێدەکرێت.

ئەو مەسەلەیە بەو مەعنایە نایەت کە ئەم ئاستانەی شیکردنەوە بەتەواوی لەیەکتر جیاواز و لێکدابڕاون، چونکە زۆر لەو سنعەتانە پێویستیان بەوەیە، بەهۆی ئامرازەکانی زیاتر لەئاستێك شیبکرێنەوە. هەر بۆ نموونە لەشوێنی خۆیدا دەبینین، لەمەسەلەی سەروادا پێویستە لەسەر ئاستی وشەیی و هەورەها بەهۆی ئامرازەکانی ئاستی شیکردنەوەی دەنگسازیش لێکبدرێتەوە. بەو شێوەیە و بەگوێرەی نەخشەی تیوری ئەم نامەیەی بەردەست، واپێویست دەکات هەر سێ ئاستی لێکۆڵینەوەی دەنگی و وشەیی و ڕێزمانی وەکو سێ نموونە بەش لەبەرچاو بگیرێت و هەر یەکێکیش لە جۆرەکانی هاوسەنگی وەکو گریمانەیەك وادابندرێت کە بەلاّی ئەوەدا دەکەوێت لەسەر یەك ئاست لەئاستەکانی سەرەوە بخرێتەڕوو و شیبکرێتەوە.

لەسەر بنەمای وەها گریمانەیەك دەکرێ جۆرەکانی هاوسەنگی بۆ سێ کۆمەڵەی دەنگی و وشەیی و ڕێزمانی پۆلبەندیبکرێن، ئەگەر هات و ئەم جۆرە پۆلبەندییە تایبەتییە شیاوبێت، کەوابێ دەبێت

بتواندرێت لەم ڕێگەیەوە هونەرە پرش و بڵاوەکانی وەکو عەرووز، قافیە، ڕەدیف و هەندێك لەو سنعەتە جوانکارییانەی کە بەهۆکاری پەیدابوونی هۆنراو دەژمێردرێن، لەپەراوێزی زانستێکی فراواندا کۆ بکرێنەوە.

٢/٦ ئازادی و بەند لە دووبارەبوونەوەی ئاخاوتندا

لەباسوخواسی جیاوازیکردن لەنێوان ئەو جۆرە لە دووبارەکاری ئاخاوتن کە هاوسەنگی لێدەکەوێتەوە و ئەوەیان کە دووبارەکارییەکی میکانیکییە و نابێتە هاوسەنگی و لەبەرپاکردنی گونجانی مۆسیقاییشدا ڕۆڵێکی نییە، پێویستە ئاوڕ لە مەسەلەیەکی گرینگ بدرێتەوە کە ئەویش سنووری ئەرکی دووبارەکاری ئاخاوتنە. لە دووبارەکاری میکانیکیدا هەر ڕەگەزێکی دووبارەکراوە گرێدراوی ڕەگەزەکانی بەر و پاشی خۆیەتی، بۆ نموونە:

(٨٣) بیا؛ بیا؛ بیا؛ ...

لە نموونە (٨٣)دا ڕەگەزی ((بیا)) دووبارە بۆتەوە کە دەکرێ (n کەڕەتیش) دووبارە ببێتەوە.

هەر کام لەم ڕەگەزانەی دووبارە لەلایەنی زەمەنی درکاندنەوە، بە زەمەنی درکاندنی ڕەگەزی بەر و پاشی خۆیەوە گرێدراوە؛ بەو مەعنایەی کە دەبێ زەمەنی درکاندنی هەر ڕەگەزێك لەگەڵ زەمەنی درکاندنی هەر کام لە ڕەگەزەکانی پێش و پاشی خۆیەی بەرانبەر بێت و جگەلەوەش میانەی بەدواییەکداهاتنی دوو ڕەگەزی دووبارە بوو جێگیر دەبێت. ئەم بارودۆخەی نموونەی (٨٣) وەکو وێنەیەك لە دووبارەبوونەوەی میکانیکی دەژمێردرێت. بەڵام لەو جۆرە دووبارەکارییەی ئاخاوتندا کە هاوسەنگی لێدەکەوێتەوە، هەر فاکتەرێکی هاوسەنگییەکە دەتوانێت هاوسەنگییەکانی دیکە بەند بکات، هەر بۆ نموونە:

(٨٤) بيا تا گل برأفشانيم و مى در ساغر اندازيم
فلك را سقف بشكافيم و طرحى نو در اندازيم (حافظ)

هەڵبژاردنی کێش بە دووبارەکردنەوەی چوار هەنگاوی (ب - - -) لە هەر نیوە دێرێکدا، شاعر بەمەبەستی پاراستنی کێش ناچاردەبێت لەنێوان شیمانەکانی ڕیزکردندا، وشەگەلێك هەڵبژێرێت کە لەسەر هەمان کێش بن، هەڵبژاردنی سەروا و پاش سەرواش لەنیوەدێری یەکەمدا، شاعیر ناچار دەکات لەتەواوی غەزەلەکەیدا دووبارەی بکاتەوە. بەم جۆرە ڕووندەبێتەوە کە ئازادی لەڕیزکردنی وشەکان لەئاستی هەر نیوە دێرێکدا پابەندی پاراستنی کێشەکەیە و لەسنووری کارکردی سەروا و پاش سەرواشدا پابەندی دووبارەبوونەوەی دەنگییە.

(٨٥) يك پنجره براى ديدن
يك پنجره براى شنيدن
يك پنجره كه مثل حلقهٔ چاهى
در انتهاى خود به قلب زمين مى ريزد ... (فروغ فرخزاد)

بۆ خستنەڕووی وێنەیەکی دیکە لە مەسەلەی ئازادی و بەند لەهاوسەنگیدا، دەکرێ سوود لە نموونەیەکی وەکو (٨٥) وەربگیرێت، شاعیر لەم کۆپلە شیعرەدا لەخەمی بەندی پاراستنی کێشی عەرووزیی نەریتیدا نییە، بەڵام بەمەبەستی بەدەستهێنانی هاوسەنگی سوودی لە جۆرە تەرحێکی دیکە وەرگرتووە. بەکارهێنانی هەردوو فۆمی (دیدن) و (شنیدن) دیارخەری کەلکوەرگرتنە لە سنعەتی سەروا؛ لەوەش بترازێ دووبارەکردنەوەی فۆرمی (يك پنجره) لەشوێنی دەستپێکی دێرەکاندا هاوسەنگییەکی دیکەی لێکەوتۆتەوە. بەو شێوەیە بە چاوخشانێك بە نموونەی (٨٥) دا دەتواندرێت مەسەلەی ئازادی و بەند لەهاوسەنگیدا پەی پێبرێت. شاعیر ئەو ئازادییەی بۆ خۆی پاراستووە کە لە شیعرەکەدا و لە هەر دێرێکیدا کە بیەوێت سوود لە فۆرمی (يك

پنجره) وەربگرێت، بەڵام ئەو بەندەشی لەبەرچاو بووە کە فورمی ناوبراو تەنیا لەسەرەتای دێرەکاندا بێنێتەوە تاوەکو هاوسەنگی بەرهەمبێنێت. ئەوە بێنە بەرچاو کە نموونەی (٨٥) بەم شێوەیەی نموونەی (٨٦) گوترابا:

(٨٦) یك پنجره برای دیدن
پنجره‌ای دیگر برای شنیدن
در انتهای خود، پنجره‌ای مثل حلقهٔ چاه به قلب زمین می ریزد

لەگەڵ ئەوەشدا لەنموونەی (٨٦)دا وشەی ((پنجره)) لە هەموو ئەو دێرانەی نموونەی (٨٥)دا دیسان بەکاربراوە، بەڵام لێرەدا نوێنەرەوەی هاوسەنگی نییە.

ئازادی و بەند لە هاوسەنگیدا لە مۆسیقاشدا شیاوی لێکۆڵینەوەیە، لێرەدا دەتوانین ئاوازی مورتەزا نەی داوود وەکو نموونەی (٨٧) وەربگرین (←ك ٥، ل ٤٢):

(٨٧) مرغ سحر ناله سرکن
داغ مرا تازه‌تر کن
ز آه شرربار، این قفس را
بر شکن و زیر و زبر کن (بهار)

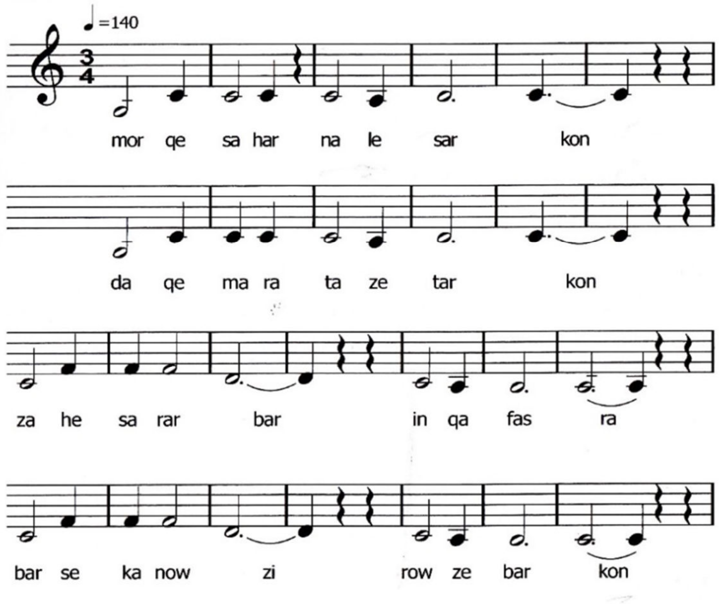

بەسەرنجدان لەپەیژەی مۆسیقاکە بەدیار دەکەوێت کە هەردوو دێری A و B دووبارەبوونەوەی یەکترین. دووبەشی یەکەمی دێڕەکانی C و D، بەر لە هێمای وەستانی یەکەم، دیسان دووبارەبوونەوەی یەکترن. بەڵام بەشی دووەمی دێڕەکانی C و D لەگەڵ یەك جیاوازن؛ بەو واتایەی کە بەشی دووەمی دێری D، واتە ئەو بەشەی ئاوازەکە کە لەگەڵ /row ze bar kon/ دا جووتە، خۆی دووبارەبوونەوەی بەشی دووەمی دێری A واتە /nâ le sar kon/ە کە لەگەڵ بەشی دووەمی دێری B، واتە /tâ ze tar kon/دا جووت دەبێت، بەم شێوەیە تەنیا بەشێك لە ئاوازەکە کە لەم چوار دێرەدا دووبارە نەبۆتەوە، بەشی دووەمی دێری C یە، کە تەنیا لەو بەشەیدا کە گونجاوە لەگەڵ /râ/، لەگەڵ بەشێکی دێری C دا جیاوازە کە لەگەڵ /kon/دا دەگونجێت.

ئەگەر هات و دێری A جگە لە B و لەگەڵ C یشدا دووبارەبێتەوە، ئەگەری ئەوە دەهاتە پێش کە زیاتر بەلای

دووبارەکاری میکانیکیدا بچێت، بۆیە دێری C لەگەڵ هەریەك لە A و B دا جیاواز هەڵکەوتووە.

لەلایێکی دیکە ئەگەر D دووبارەبوونەوەی تەواوی C بوایە، پارچەکە کۆتایی نەدەهات، لەمەوە وا دەردەکەوێت کە ئەو دواهێنانەی شاعیر لەڕێی سەرواوە بەدەستیهێناوە، ئاهەنگسازەکەش بەیارمەتی پاتەبوونەوە، قفلە مۆسیقاییەکانی دادەهێنێت.

مەسەلەی دووبارەبوونەوەی ئازادی و بەند لە هاوسەنگیدا، لەشاکارە مۆسیقاییە جیهانییەکانیشدا پابەندی هەمان ڕێسان، (لیچ) بە ڕاگواستن لە (ئۆستەرلیست)ەوە، ئەو مەسەلەیە لە سیمفۆنی پێنجەمی بتهۆڤندا بەڕاستەزانی (← ك ٣، ل ٦٦). (ئۆستەرلیتس) ئەوە دەسەلمێنێت، کە هەتا لەو سیمفۆنیایەشدا ئاهەنگسازەکە بۆ بەدەستهێنانی هاوسەنگی، سوود لەپرۆسەی پاتەبوونەوە وەردەگرێت (←ك ١). بەڵام هەڵبژاردنی جۆری هاوسەنگییەکە لەگەڵ ئەوەشدا کە ئازادە، سنووربەندیی تایبەت بەخۆیشی لەگەڵ خۆیدا دەهێنێت، لە نموونەی ئەو بەندەی لە دووبارەبوونەوەی سێ نۆتی وەك یەك و لەپاشان هەڵبژاردنی نۆتێك لە ڕیزی (بم/ بەدەرکەوتووتر/ جهیر) بە میانەییێکی جێگیر دوابەدوای هەر وەستانێك:

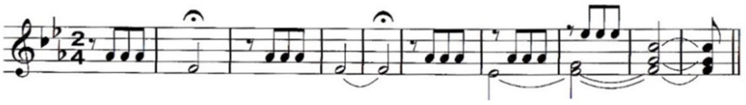

بەو گوێرەیەی کە گوترا، وا دەردەکەوێت هەر چەشنە سیستەمێکی مۆسیقایی، چ لەبواری ئەدەبدا بێت و چ لەبواری مۆسیقادا، جۆرێك لەهاوسەنگی وەکو دارشتنی پایە لەبەرچاو دەگیرێت و پاشماوەی هاوسەنگییەکانی دیکەش پابەندی پێکهاتەی پایەکە و لەسەر ئەو بنەمایە دادەهێندرێن.

بەو جۆرە، ڕەنگە بتواندرێت گریمانەیەکی پەیوەست بەسێ سنعەتەکەی پاش سەروا، سەروا و کێش بەدەست بهێندرێت. ئەگەر سەروا وەکو پایەدارییەك بۆ پاش سەروا دابنێین، کێشیش وەکو پایەداری بۆ سەروا، ئەوا دەشێ بتواندرێت زنجیرەیەکی پلەبەندی وەکو لای خوارەوە وێنا بکرێت:

پاش سەروا < سەروا < کێش

ئەم ڕیزە پلەبەندییەی سەرەوە بەو مانایە دێت کە ئەگەر لە هۆنراوێکدا پاش سەروا هەبوو، ئەوە سەروا پێویستە هەبێت، بەڵام پێچەوانەی ئەمە ڕاست نییە و ئەگەر سەروا هەبوو، ئەوە کێشیش دەبێت، بەڵام پێچەوانەکەی ئیلزامی نییە. دەبێ تێبینی ئەوە بکرێت کە لێرەدا کێش تەنیا بەکێشی عەرووزی نەریتییەوە تایبەت ناکرێت، بەڵکو بەفراوانترین چەمکی خۆی بەکارهێندراوە (←ك٦، ل ٢٣٩). تابتوانێت هەموو ئەوەی بەناوی گونجانی مۆسقایی ناودەبرێت بگرێتەوە.

بەم پێیە هەموو هاوسەنگییەك لە پێکهاتەی خۆیدا ئازادە بەڵام لەپاراستنی هاوسەنگی ڕیزبەندیی پلەکانی باڵاتر لەخۆی وەکو بەند دەژمێردرێت. ئەگەر هات و ئەم وێناکردنە دروست بێت، بەو مانایە دێت کە هەڵبژاردنی پاش سەروا پابەندە بە پاراستنی پێکهاتەی پلە بەندییەکی باڵاتر واتا سەروا و، پێکهاتەی سەرواش پابەندی پاراستنی پلەبەندییەکی باڵاترە بەواتا کێشە. لەبەشی حەوتەمدا و لەسەروبەندی لێکۆڵینەوە لەکێش لە قالبە نەریتییەکەی خۆیدا، دێینە سەر ئەو مەسەلەیەی کەوا بەدەرکەوتنی کێش لە قالبی عەرووزیدا، دیسان ئازادی و بەندی تایبەت بەخۆی هەیە.

٣/٦ وەسفی هۆنراو

لەسەر ئەو بنەمایەی تاوەکو ئێستا گوتراوە، دەتواندرێت کۆمەڵێ لەو گریمانانەی خراونەتەڕوو، لەپاڵ یەکتریان دابنێین و لەو ڕێگەیەوە هەوڵبدەین تا ئەوەی وەسفێك بۆ بەشە نموونەی ((هۆنراو))، وەك یەکێك لە سێ جۆرەکەی ئەدەب، بدەین بەدەستەوە.

أ- کرۆکی هۆنراو پەیوەستە بە ڕوخساری زمانەوە و بەهۆی زیادەکردنی ڕێساوە لەئاستی سەرەوەی زماندا بەرهەمدێت؛

ب- زیادکردنی ڕێسا پێچەوانەی لادان، بەزاندن و لادان لەیاساکانی زمانی نۆرمال نییە، بەڵکو کۆمەڵە تەرحێکە لەڕێگەی پرۆسەی دووبارەکاری ئاخاوتنەوە دێتەدی؛

پ- لە هەر نموونەیەکی هاوسەنگ، دەبێ لەپاڵ هەر بەشێکی لێکچوو، بەشێکی جیاوازیش هەبێت؛ نەبوونی بەشە جیاوازەکە کارێك دەکا مەسەلەی دووبارەبوونەوە مۆرکێکی میکانیکی وەربگرێت و هیچ نرخ و بەهایەکی ئەدەبی بۆ نەبێت؛

ت- ئەو سنعەتگەلەی لە ئەنجامی هاوسەنگییەوە بەدەستدێن، کرۆکێکی یەکسانیان نییە؛

بەو هۆیەوە جۆرەکانی هاوسەنگی، پێویستە لەسەر ئاستەکانی شیکاری دەنگی، وشەیی و ڕێزمانی لێیان بکۆڵدرێتەوە و پۆلیبەندی بکرێن، ئەگەر هات و ئەم چوار ئەنجامەی سەرەوە وەکو شتێکی لوجێکی بن، کەواتە دەبێ بتوانین لەڕێگەی وەسفەوە بنچینەیەك بۆ بەشە نموونەی هۆنراو بخەینە بەردەست کەوا؛ هۆنراو جۆرێکی ئەدەبییە، لەئەنجامی ئەو هاوسەنگییەی دووبارەبوونەوەی ئاخاوتنەوە دێتە دی کە لە ئەنجامی زیادەکردنی ڕێسا لە ڕوخساری زمانی پێوەردا ڕوودەدات.

٤/٦/ جوانکاری هۆنراو و جوانکاری شیعر

له هێلکاری (٣)دا له بڕگەی ٥/١ و لەکاتی باسکردنی نەخشەیەك بۆ کارایی زمان بەو شێوەیەی کە هالیدای خستوویەتییە ڕوو، ئاماژە بۆ ئەو مەسەلەیەش کرا کە بەشی ناوزمانی لە نەخشەکەی هالیدای لەسێ ئاستی جێبەجێکردن، فۆرم، واتاناسی، پێکهاتووە. لەو نێوەدا جێبەجێکردن ئەو ئاستەیە کە هەردوو سازگەی دەنگی و نووسین دەگرێتەوە، لەگەڵ بەشی ڕێزمانی بنیاتی سەرەوەی ئاستی ڕووخسار، هەردوولایان بەبنیاتی فۆرمی زمانەوە گرێدراون و، ئاستی واتاناسی و بنیاتی قوولی ئاستی ڕووخسار پەیوەندی بە دارشتنی واتای زمانەوە هەیە. ئەگەر ئەم بۆچوونە پەسەند بکرێت، ئەوە دەشێ بگوترێت کە لادان لەڕێساکانی پێوەری زمان پەیوەندی بە بنیاتی واتایی زمان، واتە نیوەی لای ڕاستی هێلکاری (٣) وە هەیە (← ك ٣، ل ٧٣) و زیادکردنی ڕێساش لەسەر زمانی پێوەر دەکرێ لەلای چەپی هێلکاری (٣)دا بەرجەستە ببێت. بەپێی ئەو بنەمایە دەتوانین بڵێین کە دووبارەبوونەوەی ئاخاوتن بەشێوەیەکی گشتی گرێدراوی ڕوخساری زمان و لادانەکانیش گرێدراوی ناوەرۆکی زمانن.

ئەگەر هات و ئەم گریمانەیە وەکو شتێکی لۆجیکی کەوتە بەرچاو، کەواتە دەبێ بتوانین ئەو هونەر و سنعەتانەی کە هاوسەنگییان لێ بەرهەمدێت، لانی کەم لە ڕووی تیورییەوە، لەگەڵ ئەو هونەر و سنعەتانەی کە دەبنە مایەی لادانەکان و لەدواییدا پەیوەندیان بە ناوەرۆکی زمانەوە هەیە، لەیەکتری جیابکەینەوە. ئەنجا بەسەرنجدان لە هونەرە نەریتییەکانی وەکو عەرووز و قافیە، جوانکاری، واتاناسی و ڕووبێژی، دەتوانین بەشێوەیەکی گشتی دەستمان بە دوو زانستی سەربەخۆ ڕابگات.

لەحالەتێکی لەو جۆرەدا دەکرێ، ئەو سنعەتانەی کە پەیوەندیان بە ڕوخساری زمانەوە هەیە و وەکو ئامرازی بەرهەمهێنانی هۆنراو

دەژمێــردرێن، لــە زانســتێکدا لــەژێر نــاوی ((جوانکــاری هــۆنراو)) پۆلینبەنـدی و دەستنیشـانبکرێن، ئـەو سـنعەتانەش کـە پەیوەنـدیان بەناوەرۆکی زمانەوە هەیە و وەکو ئامرازی بەرهەمهێنانی شیعر سەیر دەکرێن، لە زانستێکی دیکەدا، بۆ نموونـە لـەژێر نـاوی ((جوانکاری شیعر))دا دەستنیشانبکرێن و لێکۆڵینـەوەیان بـۆ بکرێـت. ئـەنجا هـەر سنعەتێك، لەکایەی هەریەك لەم دوو زانستە گریمانە کـراوەدا، دەکرێ وەکـو یەکەیـەك لـە سیستـەمێکدا لێکۆڵینـەوەی لـەبارەوە بکرێـت و؛ لایـــەنی ئـــازادی و بەنـــدی هەریەکەیـــەکیش لـــەو سیســـتەمەدا ڕوونبکرێتەوە و بایەخی هەر یەکەیەکێش لەئاست یەکەکانی دیکەدا دەستنیشانبکرێت.

پەســەندکردنی ئــەو جیاکارییــە لــەنێوان ئــەم دوو زانســتەدا، جوانکاری هۆنراو و جوانکاری شیعر، بەو واتایە نییـە کـە ئـەو جـۆر و هونەرانـــەی لەبەرهـــەمێکی ئەدەبیـــدا بەکارهێنـــدراون، تـــەنیا لەچوارچێوەی یـەکێك لـەم دوو زانستەدا شیاوی لێکۆڵینـەوەن. دەبـێ بـەردەوام ئـەو خاڵـەمان لەبەرچاوبێت کـە شیمانەی سـوود وەرگـرتن لەهونەر و جۆرەکانی هـۆنراو و شیعری لـەپاڵ یەکتریـدا، هـەردەم بـە دیدەکرێت.

ئامانجی ئەم نامەیە لەبنەڕەتدا وەسف و لێکۆڵینەوەی ئەو جۆر و هونەرانەیـە کـە بـە ئامـانجی بەرهـەمهێنانی هـۆنراو بـەکاردەبرێت و دەکــرێ لەچوارچــێوەی زانســتێکی گریمانــەیی لــە ژێــر ناونیشــانی جوانکاری هۆنراودا پۆلینبکرێن. هـەر کـام لـەم جۆرانـە بـەجۆرێك لـە هاوتـەریبی ئـەژماردەکرێت و لەڕێگـەی دووبارەبوونـەوەی ئاخاوتنـەوە بەرهەمدێت. لێرەوەش کە هەر هاوتەرییبیەك ڕەنگبێ لەسـەر یـەکێك لەئاســتەکانی شــیکردنەوەی دەنگــی، یــا وشــەیی، یــاخود ڕێزمــانی دەستەبەندی بکرێت. بەو پێیە، مەبەست لە هاوتـەریبیی دەنگـی ئـەو پۆلـە دووبارەبوونەوانـە دەبێـت کـە دەشـێت لەسـەر ئاسـتی شـیکاری

دەنگیدا لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بکرێت. هاوتەریبی وشەیشش ئەو کۆمەڵە دووبارەبوونەوانە دەگرێتەوە کە لەسەر ئاستی وشەسازی شیکارییان بۆ دەکرێت و هاوتەریبی ڕێزمانیش دیارە ئەو دەستە دووبارەبوونەوانەیە کە لەسەر ئاستی شیکاری ڕێزمانی لێیان دەکوڵدرێتەوە.

پێشتر ئاماژە بۆ ئەوە کرا کە بەپێی هێلکاری (٣) لە بڕگەی ٥/١ دا، بەرجەستەسازی ئەدەبی لەڕێگای زیادکردنی ڕێساوە لەنیوەی لای چەپی هێلکارییەکەدا نیشاندراوە، وەکو دیارە بەشی ڕێزمانیش کە دەشێ لەسەر ئاستی بنیاتی سەرەوە یاخود بنیاتی قوول بێت، کەوتۆتە سنووری نێوان هەردوولاوە، واتە نێوان ڕوخسار و ناوەڕۆك دەگرێتەوە.

لەسەر بنەمای ڕوودان و هاتنەوەی دووبارەبوونەوەی ئاخاوتنەوە، ئەوە بەدیدەکرێت کە هەر چەند لە کەناری لای چەپی هێلکارییەکەوە بەرەو لای بەشی ڕێزمانی ئاستی سەرەوە نزیکتر بکەوێتەوە، ئەگەری جۆراوجۆری و چەندایەتی دووبارەبوونەوەکان کەمتر دەبێتەوە. بە گوتەیەکی سادەتر، ژمارەی هاتنەوەی هاوتەریبی دەنگی، کەپەیوەندی بە کەناری لای چەپی هێلکارییەکەوە هەیە، زۆر لە هاوتەریبی وشەیی زیاترە و ئەمەی دوایش ژمارەیەکی هاتنەوەی زیاتری لەچاو هاوتەریبی ڕێزمانیدا هەیە.

ئەم مەسەلەیە بۆ جۆرەکانی لادانیش ڕاستە؛ بەو واتایە کە هەرچەند لەکەناری لای ڕاستی هێڵکارییکەوە بەرەو ناوەڕاست بڕۆین، ژمارەی هاتنەوەی لادانەکان کەمتر دەبێتەوە. هەر بۆیەشە لادان بەو واتایە دێت کەخاوەنی زۆرترین ژمارەی هاتنەوە بێت. (← ك ٣، ل٤٨).

هێلکاری (٦)

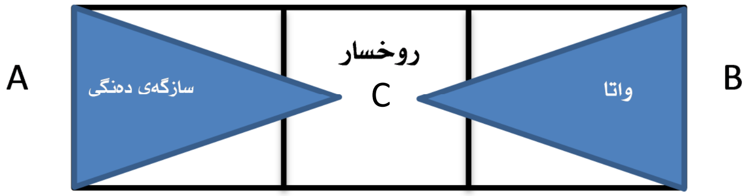

ئەگەر هێلکاری (٦) وەکو وێنەیەکی ڕوونکەرەوە بۆ هێلکاری (٣) دابنێین، بەشە سێبەراوییەکە وەکو نیشاندەری ژمارەی هاتنەوەی تەرحەکانە. هەر چەند لەخاڵی A یەوە بۆ B نزیکتر بچین، ژمارەی هاتنەوەی جۆرەکانی لادان کەمتر دەبێتەوە. ڕەنگە هەر بەو هۆیەشەوە بێت کە زۆر لە لادانە ڕێزمانییەکان زیاتر بە زیادەکردنی ڕێسا دەچن و بە دەگمەن لە خزمەتی هۆنراودان.

لەمەوە بەهەر شێوەیەك بێت و لەپێناوی پاراستنی پرۆسەی پەیوەندیکردندا، دەستکاری زیاتری ڕوخساری زمان کارێکی شیاو نییە.

کتێبنامە

1- Austerlitz, R. "parallelismus", poetics, Warsaw and the Hague, 1967.

2- Jakobson, R. "Grammatical Parallelism and its Russian Facet", Language, 42, 2, 1960.

3- Leech, G. N. A. Linguistic Guide to English Poetry, N. Y. Longman, 1969.

٤- ثمره، یدالله، آوا شناسی زبان فارسی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ١٣٦٤.

٥- ذو الفنون، جلال، آموزش سەتار، تهران، آهنگ، ١٣٦٩.

٦- شفیعی کدکنی، محمد رضا، موسیقی شعر، تهران، آگاه، ١٣٦٨.

٧- شمیسا، سیروس، آشنایی باعروض و قافیه، فردوس، ١٣٦٧.

٨- نجفی، ابو الحسن، مبانی زبان شناسی، تهران، دانشگاه آزاد ایران، ١٣٥٧.

بەشی ٧

هاوسەنگی دەنگی

لەبەشی پێشوودا ئاماژە بۆ ئەو مەسەلەیە کرا کە پەیدابوونی هەر هاوتەسەنگییەك وابەستەیە بەجۆرێك لە دووبارەبوونەوەی ئاخاوتنەوە. لەم بەشەدا کۆشش دەکەین تاوەکو گوزارشت لە کۆمەڵێ لەو هاوسەنگییانە بکەین کە دەشێ لەسەر ئاستی شیکاری دەنگی لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بکرێت. پەیوەستی ئەوەی پەیوەندی بەم جۆرە هاوسەنگییانەوە هەیە بریتییە لە دووبارەبوونەوەی دەنگیی، کە لەسەر بنەمای زنجیرەی پلەبەندی شیکاری پێکهاتەی دەنگی هەر زمانێك، شیاوی پۆلبەندییە لە چەند پلەیەکدا. دووبارەبوونەوەی دەنگی دەشێ یەك فۆنیم، یا چەند فۆنیمێك لەناو بڕگەیەکدا بێت، بڕگەیەك بەتەواوی و یاخود بەدوای یەکداهاتنی چەند بڕگەش بگرێتەوە. بەو هۆیەوە هەر بڕگەیەك لەم بەشەدا بۆ شیکاری یەکێك لەم پلانە تەرخانکراوە و، لەسەر بنچینەی فراوانی کارایی دووبارەبوونەوە دەنگییەکان پۆلینکراون. بەرلەوەی بچینە سەر مەبەستی سەرەکی ئەم بەشە، پێویستە ئاماژە بۆ ئەو خاڵە بکەین کە دووبارەبوونەوەی ئاخاوتن لەسەر هەر ئاستێکی شیکاری کە دەبێتە مایەی لێکۆڵینەوە، جۆرێك لە دووبارەبوونەوەی دەنگی تێدا هەیە. بەڵام ئەوە بەو واتایە نایەت کە جۆرەکانی دووبارەبوونەوەی ئاخاوتن تەنیا لەسەر ئاستی شیکاری دەنگی دەکرێ ڕوونبکرێتەوە، چونکە کاتێك ڕوونکردنەوەی دووبارەبوونەوەیەکی دەنگی تایبەت لەچوارچێوەی پێکهاتەی دەنگیدا نەگونجا، پێویستە ئاستێکی شیکاری دیکە بگیرێتەبەر کە بتوانێت سنووری کارایی دووبارەبوونەوەکە بگرێتەوە. بەو هۆیەوە حوکمە هەندێك لە دووبارەبوونەوەکانی ئاخاوتن لەسەر ئاستی شیکاری وشەیی و ڕێزمانی (ڕستەیی) لێیان بکۆڵدرێتەوە. لەبەشی هەشتەم و نۆیەمدا باس لە دووبارەبوونەوەی ئاخاوتن لەسەر ئەم ئاستانەی شیکردنەوە دەکرێت.

١/٧ هاوسەنگی فۆنیمی

لەم بڕگەیەدا باس لەو دەستەیە لە دووبارەبوونەوەی دەنگی دەکرێت کە لە ناوەوەی یەك بڕگەدا جێبەجێدەبێت. بڕگە لە شیکاریی پێکهاتەی دەنگی هەر زمانێك، پلەی دووەم لە زنجیرەی پلەکانی زمانی داگیر دەکات؛ بەو واتایەی کە لەم جۆرە شیکردنەوەیەدا سەرەتا دەبێ شیکردنەوە بۆ فۆنیمەکان، ئینجا بڕگەکان و لە دوایەش وشەکان ئەنجامبدرێت (← ك٣، ل ١٢٧). بۆیە لەم بڕگەیەدا تەنیا دەپرژێینە سەر دووبارەبوونەوەی دەنگی لەسنووری یەك بڕگەدا نەوەك زیاتر.

لە بەشی شەشەمدا ئاماژە بۆ ئەو خاڵە کراوە کە لە زمانی فارسیدا سێ جۆرە بڕگەی CV، CVC، CVCC هەن. بەم پێیە دەتوانرێت ڕێسایەکی گشتی لەوێنەی CV (C) (C) بۆ ئەم پێکهاتە دەنگییەی فارسی لەبەرچاو بگیرێت. نیشانەی ( ) نیشاندەری چەمکی بژاردەکانە لە هەڵبژاردندا؛ واتە لە هەر شوێنێك دەکرێ نەبزوێنەکەی ناو ئەم نیشانەیە وەربگیرێت یا وەرنەگیرێت. لێرەدا کۆشش دەکەین تا ئەوە ڕوو بێتەوە کە ئایا توانا گریمانەییەکانی (شیمانەکانی) دووبارەبوونەوەی فۆنیمی ناوەخۆی دوو بڕگەی زمانی فارسی چین. بەو پێیە لەم دابەشکاریەی خوارەوەدا هەر ڕەگەزێکی دووبارەبوو بە ڕێنووسێکی تۆخ نیشاندراوە بۆ نموونە، CV (C) (C) نوێنەرەوەی دوو بڕگەیە کە نەبزوێنەکەی سەرەتایان وەکو یەکە؛ بۆ وێنە ((باد)) /bâd/ و ((بوق)) /buq/.

أ) CV (C) (C)   ببر /**b**abr/ ؛ باد /**b**âd/
پند /**P**and/ ؛ پا /**P**a/

ب) CV (C) (C)   بار /bâr/ ؛ تاب /tâb/
بیست /bist/ ؛ ریز /riz/

پ) (C) (C) CV) مرد /mard/ ؛ برد /bord/

سال /sâl/ ؛ پول /Pul/

ت) (C) (C) CV ماست /mâst/ ؛ مار /mâr/

کاشت /kâšt/ ؛ کام /kâm/

ث) (C) (C) CV کار /kâr/ ؛ کور /kur/

راست /râst/ ؛ رست /rast/

ج) (C) (C) CV میز /miz/ ؛ تیز /tiz/

میل /meyl/ ؛ سیل /seyl/

چ) (C) (C) CV دندان /dan – dân/ ؛ ناودان /nâv – dân/

امکان /?em –kân/ ؛ امروز /?em –ruz/

وادیارە، لانی کەم لە ڕوانگەی هەستی زمانیی ئێمەوە، هەموو شیمانەکانی دووبارەبوونەوەی فۆنیمی ناوەوەی بڕگەی فارسی، یا هەڵگری بایەخێکی ئاوازەیی نین یا لە دەوەرەوی شیمانەکانی حەوتلایەنەی سەرەوەدا بایەخێکی ئەوتۆیان نییە. ئەم شیمانە لاوەکیانە ئەمانەن:

ح) (C) (C) CV ماست /mâst/ ؛ مشت /mošt/

خ) (C) (C) CV مست /mast/ ؛ مسخ /masx/

د) (C) (C) CV ماست /mâst/ ؛ کاشت /kâšt/

ذ) (C) (C) CV ماست /mâst/ ؛ کاشت /kâšt/

ر) (C) (C) CV فرد /fard/ ؛ گرز /gorz/

ز) (C) (C) CV مشت /mošt/ ؛ راست /râst/

ژ) (C) (C) CV خواست /xâst/ ؛ ماسك /mâsk/

وادیارە تەنیا شیمانەکانی حەوتلایەنەی[أ]تا [چ]، لە توانایدایە هاوسەنگییەکی فۆنیمی تایبەت بێنێتە ئارا کە بەهایەکی ئاوازەیی هەبێت. شیمانەکانی [ح] تاوەکو [ژ]، ئەگەرچی نوێنەرەوەی

دووبارەبوونەوەی فۆنیمین لە ئاستی بڕگەدا، بەڵام سنعەتێك نانوێنن تا بەهایەکی ئاوازەییان تیادا بدۆزرێتەوە.

بە هەر شێوەیەك بێت، وادیارە ئەو سنعەتانەی لە دووبارەبوونەوەی فۆنیمی ناوەوەی بڕگەکان بەدەستدەهێندرێن، دەکرێ لە سنووری شیمانەکانی حەوتلایەنەی [أ] تا [چ] دابن. سەبارەت بە شیمانەی [أ] دەکرێ سوود لەنموونەکانی (٨٨) و (٨٩) وەربگرین:

(٨٨) در کشاکش از زبان آتشین بودم چو شمع

تا نپیوستم به خاموشی نیاسودم چو شمع (صائب)

dar – ka – ša – keš - ?az – za – bâ – ne - ?â – ta – šin – bu – dam – Čo – šam?

tâ – na – pey – vas – tam – be – xâ – mu – ši – na – ya – su – dam – Čo – šam?

(٨٩) دندانهء هر قصری پندی دهدت نو نو

پند سر دندانه بشنو زین دندان (خاقانی)

dan – **d**â – ne – ye – har –qas – ri – pan – **d**i – **d**a – ha – **d**at – now – now

pan – **d**e – se – re – **d**an – **d**â – ne – **d**eš – now – ze – bo – ne – **d**an – **d**ân

پێویستە سەرنجی ئەم خاڵە بدرێت کە هەر نموونەیەك دەتوانێت کۆمەڵێك شیمانەی جیاوازی دووبارەبوونەوەی فۆنیمی لەخۆی بگرێت. لەم دوو نموونەیەی (٨٨) و (٨٩)دا تەنیا مەبەست ئەوەبوو کە سەرنج بۆ دووبارەبوونەوەی فۆنیمی جۆری [أ] ڕابکێشین. نموونەکانی (٥٤) تا (٥٨) نیشاندەری هەمان جۆری هاوسەنگین. لەوە پێشەوە و لەبەشی پێنجەمدا گوتراوە کە شەمیسا ئاوڕی لەم سنعەتە داوەتەوە و (←ك ٧، ل٥٧) ناوی ناوە ((هاوپیتی)). شەفیعی کەدکنی

ئەم سنعەتەی لەڕیزی خێزانی ڕەگەزدۆزی داناوە (← ك ٥، ل ٣٠١). (یارشاتر) هەمیسان ئاوڕی لەم تەرزە داوەتەوە و نموونەگەلێکی لەم بارە لەشیعری هاوچەرخی ئێران هێناوەتەوە (←ك ١٥). (هومایی) لەژێر ناونیشانی ((ئیعنات)) باس لەهەمان سنعەت دەکات، بەلام بەکارهێنانەکەی لەسنووری سەروادا سنووردار کردووە. (←ك ١٤، ل٧٤).

شەمیسا لەکاتی خستنەڕووی هونەری هاوپیتی، دوو جۆری ڕێك و شاراوە، لە یەکتر جیا دەکاتەوە و لەو باوەڕەدایە کە هاوپیتی ڕێك لەسەرەتای وشەکاندا شێوەگیر دەبن و هاوپیتی شاراوە بەشێوەیەکی پرش و بلاو لەنێوان وشەکاندا بەدیار دەکەوێت. ئەو وەك وێنەیەك بۆ هاوپیتی ڕێك ئەم نموونەیەی (٩٠)ی هێناوەتەوە:

(٩٠) ستون کرد چپ را و خم کرد راست
خروش از خم چرخ چاچی بخاست (فردوسی)

so – tun – kard – čap – râ – vo – xam – kard – râst
xo – ru – šaz – xa – me – čar – xe – čâ – či – be – xâst

بۆ هاوپیتی شاراوەش سوود لە نموونەی (٩١) وەردەگرێت:

(٩١) نه من ز بی عملی در جهان ملولم و بس
ملالت علما هم ز علم بی عمل است (حافظ)

na – man – ze – bi -?a – ma – li – dar – ĵa – hân – ma – lu – la – mo – bas
ma – lâ – la – te - ?o – la – mâ – ham – ze - ?el – me – bi - ?a – ma – last

بەسەرنجدان لەم خاڵە کەوا هەم لە نموونەی (٩٠) و هەم لە نموونەی (٩١)دا، نە مەسەلەی دووبارەبوونەوەی نەبزوێنی سەرەتا و نە وشە جێگای باس نییە. بۆیە جیاکاری لەنێوان هەردوو جۆری ڕێك و شاراوە لەم هونەرەدا ڕوون نییە. لەبەشی پێنجەمدا بۆ ئەم هونەرە

پێشـنیاری زاراوەی ((دووبارەبوونـەوەی نـەبزوێن))مان کـردووە، کـە ڕەنگــە بــۆ وردەکــاری و گونجــانی زیــاتر چــاکترە نــاو بنــدرێت ((دووبارەبوونـەوەی نـەبزوێنی سـەرەتا)). (لـیچ) بـۆ ئـەم مەسـەلەیە زاراوەی نەریتی alliteration بەکار هێنـاوە (←ك ٢، ل ٨٩) و بۆیەشـە بە زاراوەی ((هاوپیتی)) هاوتاکراوە.

بــۆ مەســەلەی شــیمانەی [ب] واتــە بزوێنــی بڕگــە، دەشــێ نموونەکانی (٩٢) تا (٩٤) بێنینەوە:

(٩٢) نماز شام غریبان چو گریه آغازم

به مویه‌های غریبانه قصّه پردازم (حافظ)

na – m**â** – ze – š**â** – me – qa – ri – b**â**n – Čo – ger – ye - ?**â** – q**â**zam

be – mu – ye – h**â** – ye – qa – ri – b**â** – ne – qes – se – par – d**â** – zam

(٩٣) برید و درید و شکست و ببست

یلان را سر و سینه و پا و دست (فردوسی)

b**o** – ri – d**o** – da – ri – d**o** – še – kas – t**o** – be – bast

ya – lân – râ – sa – r**o** – si – ne – v**o** – pâ – v**o** – dast

(٩٤) کینه توز و دیده دوز و خصم سوز و رزم ساز

شیرجوش و درع پوش و سخت کوش و کاردان

(عبدالواسع جبلی)

ki – ne – tu – z**o** – di – de – du – z**o** – xasm – su – z**o** – razm – sâz

šir – ǰu – š**o** – der? – pu – š**o** – saxt – ku – š**o** – kâr – dân

لـە نموونـەی (٩٤) دا جگـە لـە دووبارەبوونـەوەی بزوێنـی /o/، دووبارەبوونـەوەی /u/ ش بـەدیار دەکـەوێت. شەمیسـا لـەژێر نـاوی ((هاودەنگی))یدا ئاوڕی لەم سنعەتە داوەتەوە (← ك ٧، ل٥٧). لەوەوە بـەکاربردنی زاراوەیـەکی لـەم جـۆرە ڕەنگبـێ لێکدانەوەیـەکی خـراپ

بگەیەنێت کە ئەوە هەر بزوێنەکانن خاوەن ((دەنگ))ن و نەبزوێنەکان نابن بە خاوەنی دەنگ، بۆیە واباشترە زاراوەیەکی وەکو ((دووباربوونەوەی بزوێن)) لە بەرامبەر ئەم سنعەتەدا بەکاربرێت.

لە مەسەلەی شیمانەی [پ]دا، واتە دووبارەبوونەوەی نەبزوێن یاخود نەبزوێنەکانی کۆتایی بڕگە، دەکرێ نموونەگەلێکی (٩٥) تا (٩٧) بێنینەوە:

٩٥) راهی کو راست است بگزین ای دوست
دور شو از راه بی کرانه و ترفنج (رودکی)

ra – hi – ka – ras – ta**st** – bog – zi – ney – du**st**
dur – šo - ?az – râ – he – bi – ka – râ – ne – vo – tar – fanǰ

(٩٦) آب حیات من است خاك سر كوی دوست
گر دو جهان خرمی است ما و غم روی دوست (سعدی)

?â – be – ha – yâ – te – ma – na**st** – xâ – ke – sa – re – ku – ye – du**st**
gar – do – ǰa – hân – xor – ra – mi**st** – mâ – vo – qa – me – ru – ye – du**st**

ئەم شێوەیە لە دووبارەبوونەوەی دەنگی کە لە بنەڕەتدا ((دووبارەبوونەوەی نەبزوێنی کۆتایی)) بڕگەیە[1]، لە هەندێ جێگادا وەکو سنووری سەروا بەکارهێنراوە.

(٩٧) ای جهان از سر زلف تو معطر گشته
همه آفاق ز روی تو معنبر گشته
کوی تو قبله شد و از قبل دیدن تو
برسر کوی تو عشاق مجاور گشته (رشیدالدین وطواط)

---

[1] - جا بەشێوەی cvc بێت یا بەشێوەی cvcc.

لــەم نموونەیــەدا، ((معنــبر)) mo?anbar// لەگــەڵ ((مجــاور)) /mojâver/ جێگای بەر لەپێشسەروایان داگیرکردووە و هەردوو بڕگەی /bar/ و /ver/ بوونەتە سەروا.

بەم جۆرە شیمانەی سوود وەرگرتن لەم جـۆرە دووبارەبوونەوەیـە لەبری سەرواش لەئارادایە. لە لێکۆڵینەوە کۆنەکاندا، بـەکاربردنی ئـەم جۆرە دووبارەبوونەوەیە لەشوێنی سەروادا، بە یەکێك لە خەوشـەکانی سـەروا دانــدراوە و ((ئیقوا))یـان نـاو لێنـاوە (←ك ٩، ل ٢٦٣)؛ هـەر چـەند شەمیسا سـەرنجی داوەتـە ئـەم مەسـەلەیە کـەوا ((ئـەم جـۆرە سەروایە کەم و زۆر لەشـیعری شـاعیرانی مەزنیشـدا هـاتووە)) [1](←ك ٦، ل ١٠٧). بەم شێوەیە بوونی تـەرزێکی لـەم بابەتـە ناکرێـت بەگشـتی نادیــدە بگیرێــت، چــونکە جۆرێــك لــە هاوســەنگی دەنوێنێــت و لــە بەرهەمهێنانی هۆنراودا کاریگەرە.

لە مەسەلەی شـیمانەی [ت] واتـە دووبارەبوونـەوەی نـەبزوێنی سەرەتای بڕگە و بزوێنەکەی دوای ئەو، دەکرێ ئامـاژە بـۆ نموونـەکانی (٩٨) تا (١٠٠) بکرێت:

(٩٨) شب است و شاهد و شمع و شراب و شیرینی

غنیمت است چنین شب که دوستان بینی (سعدی)

Ša – bas – to – **šâ** – he – do – **šam** - ?o – **ša** – râ – bo – ši – ri – ni
qa – ni – ma – tast – Čo – nin – **šab** – ke – dust – tân – bi – ni

---

[1] - مەسـەلەی ((اقـواء)) لـە بنەڕەتـدا دەکـرێ لەچوارچێوەی گـۆڕانی بزوێنـە کورتـەکان لەشوێنی یەکتر لێی بکۆڵدرێتەوە. بە ڕای حەقشـناس بزوێنـە درێـژەکان /i , u , â/ جگە لە چەند شوێنێکی ناسراو و دیاریکراو بەگشتی قابیلی ئـاڵوگۆڕ بەیـەکترنین. لـە حاڵێکدا بزوێنە کورتەکان /a, e, o/ قابیلی ئاڵوگۆڕن بە یـەکتری لەنموونـەی (٩٧) دا شوێنی سەرواگرتن لەلایەن /bar/ و /ver/ وە، دەکرێ لەسنووری هـەمان بۆچـووندا لێی بکۆڵدرێتەوە. لەبەشی ١/٣/١١ دا دیدگـەی حەقشـناس لـەبارەی سـەرواوە دەخرێتـە ڕوو.

وەكو لەم نموونەیەی (٩٨)دا دیارە شاعیر جگە لە شیمانەكانی [ت] سوودی لە شیمانەكانی [أ] ش وەرگرتووە؛ دووبارەبوونەوەی نەبزوێنی /š/ بۆ دووبارەی بزوێنەكەی دوای ئەم، ئەم قسەیە پێشتراستدەكاتەوە.

(٩٩) ساقی به نور باده برافروز جام ما
مطرب بزن كه كار جهان شد به كام ما (حافظ)

sâ – qi – be – nu – re – bâ – de – ba – raf – ruz – ǰâ – me – mâ
mot – reb – be – zan – ke – **kâ** – re – ǰa – hân – šod – be – **kâ** – me – mâ

(١٠٠) به لشكر چنين گفت كه امروز كار
بەكام دل ما بد از روزگار (فردوسی)

be – laš – kar – Čo – nin – goft – ke - ?em – ruz – **kâr**
be – **kâ** – me – de – le – mâ – bo – daz – ru – ze – gar

هەر بەو شێوەیە هەندێ لە جۆرەكانی ((سەروادارییی هاوسەنگ)) لەوێنەی ((كام)) /kâm/ و ((كار)) /kâr/ یا ((یار)) /yar/ و ((یاد)) /yâd/ دەكەونە ناو ئەم چوارچێوەیە؛ وەلی سەرواداریی هاوسەنگ جۆری دیكەشی هەیە كە لە ناو ئەم چوارچێوەیەی پرۆسەی دووبارەبوونەوەیە ناگونجێت (←ك ٧، ل ٢٦)، وەك لە نموونەی ((ستاننده)) و ((گشاینده)) [1]. لەلایێكی تر بەشێك لە جووتە فۆرمەكانی وەكو ((سور)) /sur/ و ((سوز)) /suz/ كە لە جوانكاری نەریتیدا لەژێر ناوی ((ڕەگەزدۆزی موسەحەف)) پۆلیندەكرێن، پابەندی هەمان پرۆسەی دووبارەبوونەوەیە. ڕەنگە بتوانین بۆ ئەم

[1] - دووبارەبوونەوەی دەنگی لە جووتە وشەكانی ((ستاننده)) و ((گشاینده)) سنووری یەك برگەی تێپەڕاندووە و پێی ناوەتە سنووری وشە، كە لە بەشی هەشتەمدا دێینەسەری.

شـــــيمانەیەی دووبارەبوونـــــەوە ســــوود لەزاراوەیـــــەکی وەکــــو ((دووبارەبوونەوەی بزوێن و نەبزوێنی سەرەتا)) وەربگرین.

لـــــەبارەی شـــــیمانەی (ث) واتـــــە دووبارەبوونـــــەوەی تـــــەواوی نەبزوێنەکانی بڕگە، نموونەکانی (١٠١) و (١٠٢) دێنێتەوە:

(١٠١) مخالفان تو موران بدند و مار شدند

بر آر از سر ماران مورگشته دمار (مسعود رازی)

mo – xâ – le – fâ – ne – to – mu – rân – bo – dan – do – **mâr** – šo – dand

ba – râ – raz – sa – re – mâ – ra – ne – **mur** – gaš – te – da – **mâr**

(١٠٢) توکمان کشیده و در کمین که زنی به تیرم و من غمین

همه غمم بود از همین که خدا نکرده خطا کنی[1]

(هاتف اصفهانی)

to – ka – **mân** – ke – ši – de –vo – dar – ka – **min** – ke

za – ni – be – ti – ra – mo – **man** – qa – **min**

ha – me – qa – mam – bo – va – daz – he – **min** – ke – xo

da – na – kar – de – xa – tâ – ko – ni

لـە جوانکـاری دێرینـدا بـۆ ئـەم دەسـتەیە لـە دووبارەبوونـەوە، زاراوەی ((ڕەگـەزدۆزی ناتـەواو)) بـەکاردێنن (← ك ٧، ل ٤٢)؛ لەگـەڵ ئەوەشـدا دەبـێ دان بـەوەدابنێین کـە وشـەگەلێکی چـەند بڕگـەیی لەوێنـەی ((بـبری)) /be – bo – ri/ و ((بـبری)) /be – ba – ri/ یـاخود ((مقـام)) /mo – qâm/ و ((مقـام)) /ma – qâm/ کـە لـە چوارچێوەی ڕەگـەزدۆزی ناتـەواو خراونەتـەڕوو (←ك ٧، ل ٤٢)، تـەنیا لەیـەك

---

[1] - سەبارەت بە جووتە وشەکانی ((کمان)) / ((کمین)) و ((کمین)) / ((غمین)) مەسەلەی دووبارەبوونەوەی دەنگی لەسنووری دوو بڕگەشدا بە دیدەکرێت، کە لە جێگای خۆیدا باسی لێوە دەکەین.

بڕگەدا دەکەونە ناو سنووری پرۆسەی جۆری [ث]. بەسەرنجدان بە دوو جۆری دووبارەبوونەوەی نەبزوێنی ناتەواو، واتە دووبارەبوونەوەی نەبزوێنی سەرەتا cv (c) (c) و دووبارەی نەبزوێنی کۆتایی cv (c) (c)، لەوانەیە بتوانین سەبارەت بە [ث] سوود لە زاراوەیەکی وەکو ((دووبارەبوونەوەی نەبزوێنی تەواو)) وەربگرین.

لەبارەی شیمانەی [ج]، واتە دووبارەبوونەوەی بزوێن و نەبزوێن یا بزوێنەکانی دوای ئەو، دەکرێ نموونەکانی (١٠٣) و (١٠٤)ی بۆ بێنینەوە:

(١٠٣) خرد باید اندر سر مرد و مغز
نباید مرا چون تو دستار نغز (سعدی)

لە نموونەی (١٠٣)دا، دووبارەبوونەوەی فۆنیمی جۆری [ج] لەنێوان هەردوو فۆرمی ((مغز)) /maqz/ و ((نغز)) /naqz/ بە ڕوونی دیارە. ئەو مەسەلەیە لەبارەی هەردوو فۆرمی ((قید)) /qeyd/ و ((صید)) /seyd/یش لە نموونەی (١٠٤)دا دروستە.

(١٠٤) چو مرغ از قفس رفت و بگسست قید
دگر رە نگردد بە سعی تو صید (سعدی)

دووبارەبوونەوەی فۆنیمی جۆری [ج] بەشێك لە جۆرەکانی سەرواو سەرواداریی هاوتەریبیش دەگرێتەوە بەڵام بۆ هەموو چەشنەکانی سەرواو سەرواداریی هاوتەریب وا نییە، چونکە هەم سەروا و هەم سەرواداریی هاوتەریب لە سنووری یەکەی زمانیی وشەدا دەگیرسێنەوە، کە لە ڕیزبەندی پلەکانی شیکاری دەنگی لەپلەی سێیەمین و لەدوای شیکاری بڕگەییەوە دێت. ڕەنگە بتواندرێت سەبارەت بە شیمانەی دووبارەبوونەوەی [ج] سوود لە زاراوەیەکی وەکو ((دووبارەبوونەوەی بزوێن و نەبزوێنی کۆتایی)) وەربگیرێت[1].

---

[1] - جا چ بەشێوەی cvc یا بەشێوەی cvcc.

سەبارەت بە شیمانەی [چ] کە لە بنەڕەتدا دووبارەبوونەوەی تەواوی بنیاتی دەنگی بڕگەیە، ڕەنگە نموونەکانی (١٠٥) و (١٠٦) سوود بەخش بن:

(١٠٥) مرده بدم زنده شدم گریه بدم خنده شدم

دولت عشق آمد و من دولت پاینده شدم (مولوی)

mor – de – bo – **dam** – zen – de – šo – **dam** – ger – ye – bo – **dam** – xan – de – šo – **dam**

dow – la – te - ?eš – qâ – ma – do – man – dow – la – te – pâ – yan – de – šo – **dam**

(١٠٦) ای به دیدار فتنه چون طاووس

وی به گفتار غره چون کفتار (سنایی)

?ey – be – di – dâr – fet – ne – Čon – tâ – vus

Vey – be – gof – **târ** – qar – re – Čon – kaf – **târ**

بەو پێیە سەبارەت بە شیمانەی [چ] ، ڕەنگە بتواندرێت سوود لەزاراوەیەکی وەکو ((دووبارەبوونەوەی بڕگەیی تەواو)) وەربگیرێت، ئەنجا دەبێ ئەو خاڵەشمان لەبەرچاو بێت کە وشە هاودەنگە یەك بڕگەییەکان، لە وێنەی ((خاست))/ ((خواست)) یاخود ((خار)) / ((خوار)) و ئەوانی تر، لەگەڵ ئەوەی دووبارەبوونەوەی بڕگەیی تەواو دەیانگرێتەوە، بەڵام نموونەی ئەمانە لە چوارچێوەی هاوسەنگی وشەیی شیدەکرێنەوە. لێرەدا بە لەبەرچاوگرتنی شیمانەکانی حەوتلایەنەی پێشەوە، دەشێ حەوت سنعەتی دووبارەبوونەوەی فۆنیمی سنووری بڕگە دەستنیشانبکرێت:

أ) دووبارەبوونەوەی نەبزوێنی سەرەتا.

ب) دووبارەبوونەوەی بزوێن.

پ) دووبارەبوونەوەی نەبزوێنی کۆتایی.

ت) دووبارەبوونەوەی بزوێن و نەبزوێنی سەرەتا.

ث) دووبارەبوونەوەی نەبزوێنی تەواو.
ج) دووبارەبوونەوەی بزوێن و نەبزوێنی کۆتایی.
چ) دووبارەبوونەوەی بڕگەیی تەواو.

هەر یەکێك لەم دووبارەبوونەوەی فۆنیمانەی سەرەوە، چەند بەشە سنعەت و هونەری جوانکاری نەریتی لێبەرهەمدێت. دەبێ ئاماژە بۆ ئەو خاڵەش بکەین کە ئەم هاوسەنگییە فۆنیمییانەی ناومان بردن لەلایەنی مۆسیقاییەوە کاراییەکی یەکسانیان نییە. بەڵام وا دەردەکەوێت کە ئەگەر دووبارەبوونەوەکە تایبەت بێت بە بزوێنی بڕگەوە، کارایی مۆسیقایی هاوسەنگییەکە لە دووبارەبوونەوەی نەبزوێن بەهێزتر دەبێت و ڕەنگە ژمارەی نەبزوێنەکان لەکاتی دووبارەبوونەوەدا هەمیسان ڕۆڵی لە مۆسیقایی کردنتری بڕگەدا هەبێت. ئەگەر هات و ئەم وێناکردنە شتێکی لوجیکی بێت، ئەوا ئەو ئەگەرە ڕێی تێدەچێت کە جووتەیەکی وەکو ((دار)) /dar/ و ((دم)) /dam/ کە دەکەونە سنووری پرۆسەی دووبارەبوونەوەی نەبزوێنی سەرەتاو کەمتر لە جووتەیەکی وەکو ((دست)) /dast/ و ((بیست)) /bist/ لە بەرهەمهێنانی هۆنراودا پشکی هەیە، ئەنجا لەهەمان هەلومەرجدا سەبارەت بە جووتەیەکی وەکو ((دست)) /dast/ و ((مست)) /mast/ زیاتر مۆسیقایی دەردەکەوێت. شەمیسا لەکاتی باسکردن لە سەروادارێی هاوسەنگ، جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ((هەرچەند فۆنیمە هاوبەشەکان زۆرتربن، سەروادارێی هاوسەنگ زیاتر مۆسیقایی دەبێت)) (ك ٧، ل ٢٧). ئەگەر بتوانین ئەم گوتەیە لەئاست جۆرەکانی دووبارەبوونەوەی فۆنیمی گشتگیر بکەین، ئەوا دەبێ بتوانین لە ڕواڵەتدا بەهای هەر دووبارەبوونەیەك لە ڕیزبەندیی پلەکانی بەرپاکردنی سیستەمی مۆسیقاییدا ڕوونبکەینەوە. لەبەشی دەیەمدا باس لەم گریمانەیە دەکرێت.

٢/٧ هاوسەنگی بڕگەیی

لەم بڕگەیەدا دێینە سەر باسی ئەو دەستەیە لە دووبارەبوونەوەی دەنگی، کە لە هاونشینی چەند بڕگەیەك بەتەك یەکەوە پەیدا دەبێت و لە کۆدا دەبنە مایەی پەیدابوونی هۆنراو. لە بڕگەی ١/٧ دا و لەکاتی لێکۆڵینەوەی هاونشینی فۆنیمەکانی سنووری یەك بڕگەدا، ئاماژە بۆ پێکهاتەی بڕگەیی cv (c) (c) زمانی فارسی کراو ئەوەش ڕوونکرایەوە کە فۆنیمەکان لەناو بڕگەدا تاوەکو کوێ شیمانەی دووبارەبوونەوەیان هەیە. بەڵام بەکاربردنی فۆنیمگەلێکی وەك یەك لەسنووری یەك بڕگەدا، بەتەواوی لە دووباردا دەبێت:

أ) دووبارەبوونەوەی نەبزوێنی سەرەتا و یەکەمین نەبزوێن لەدوای بزوێن. وەك نموونەی ((ببر)) /babr/ یا ((سست)) /sost/؛

ب) دووبارەبوونەوەی نەبزوێنی سەرەتای بڕگە و دووەمین نەبزوێن لەدوای بزوێن. وەك نموونەی ((کشك)) /kašk/ یا ((تخت)) /taxt/.

لێرەدا شیمانەی سێیەم لەئارادا نییە، چونکە بزوێن لەباری بەرهەمهێنانەوە لە کرۆکدا لەگەڵ نەبزوێن جیاوازە و هێشووی دوو نەبزوێنی دوای بزوێنی بڕگە ناکرێت لە دوو ئەندامی وەکو یەك پێکبێت (←ك ٣، ل ١٧٠). بەو هۆیەوە شیمانەی پێکهاتنی دووبارەبوونەوەی میکانیکی لەسنووری ناوخۆی یەك بڕگەدا لەئارادا نییە، هەر چەند ئەم شیمانەیە لەسنووری دوو بڕگەدا دەکرێ هەبێت، بۆ نموونە: ((کم کم))، ((نم نم))، ((به به)) و لەو جۆرە. وادەردەکەوێت کە پاتبوونەوەی یەك بڕگە زیاتر لە دوو کەڕەت دەبێتە پێکهاتەیەکی میکانیکی و ڕەنگە هەر بەو هۆیەشەوە بێت کە پرۆسەی دووبارەبوونەوەی سێجارە و زیاتر لە وشەسازی فارسیدا بەکارنەبراوە. بۆیە دووبارەبوونەوەی چەندیی بڕگەیی نابێتە هۆکارێك بۆ پەیدابوونی هۆنراو؛ بۆ نموونە:

(١٠٧) دنگ دنگ دنگ

نموونەی (١٠٧) شتێکی وەك ئەوەیە کە گریمان یەك نۆتی مۆسیقا هەمیشە دووبارەبکەینەوە. وای دابنێ لەسیمفۆنی پێنجەمی بتهۆڤندا لەبری پاتە کردنەوەی سێبارەی نۆتی ((صۆل)) و لەپاشان نۆتی ((می))، درێژە بە پاتەکردنەوەی هەمان نۆتی ((صۆل)) بدرێت تا تەواو دەبێت:

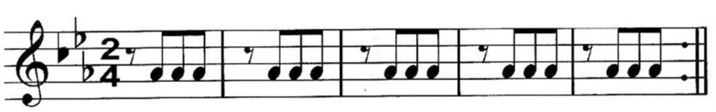

لە حاڵەتێکی وادا سیمفۆنی پێنجەمی بتهۆڤن تەنیا دەبێتە شتێکی یەك دەنگی وەکو تەك تەکی کاتژمێرێك؛ نەوەك زیاتر و، ئەگەر بەرابەرکردنی دەنگەکانی زمانمان لەبەرامبەر مۆسیقادا پێ پەسەند بێت، ئەوا هەر نۆتێك لە بەرانبەر برگەیەك دەوستێت، دوای ئەوەش ئەو رێسا گەلەی لە هاونشینی نۆتەکان لە تەك یەکتریدا لە مۆسیقادا هەن، دەبێ لە بەرپاکردنی نەزمی مۆسیقایی لە هاونشینی برگەکاندا بەشێوەیەك لەشێوەکاندا هەبێت. باوەرێکی لەو جۆرە لەبیروراکانی (ئۆستەرلیتس) دا (← ك ١) بەروونی دەبیندرێت و بەشێوەیەکی پەنامەکی لەبیروراکانی اخوان الصفا و (←ك ٥، ل ٣٣٤ — ٣٣٧) و ابن سیناشدا (←ك ٥، ل ٣٤٤ — ٣٤٥) هەیە.

تا ئێرە ئەو ئەگەرە خرایە روو کە دەشێ هەر برگەیەك لەگەڵ نۆتێکی مۆسیقادا هاوجووت بن، سەرەرای ئەوەش مەسەلەی دووبارەبوونەوەی میکانیکی برگەکان وەکو دووبارەبوونەوەی میکانیکی نۆتەکان ناتوانێت نەزمێکی مۆسیقایی بەرپا بکات. ئەگەر ئەو راستیەشمان لەیاد بێت کە مۆسیقا خۆی لەخۆیدا لەرێگەی گونجان لەکاتدا پەیدادەبێت (←ك ١)، کەواتە پێویستە کێشیش لەرێگەی گونجان لەکاتدا پەیدابێت. ئەم گونجانە لەکات دەکرێت

لەڕێگەی ماوە خایاندنی کاتی بڕگەکان[١]، خایاندنی کاتی تڕپەکان[٢]، خایاندنی کاتی زیروبەمەکان[٣]، خایاندنی کاتی نێوان بڕگەکان[٤] پەیدا ببێت، جگە لەم چوار یەکە فیزیکییە، ڕێی تێناچێت یەکەیەکی زمانی دیکەی سوودبەخش هەبێت تا ئەوە گونجانێکی لەکات لێ پەیدابێت.

کێشی هۆنراوی فارسی لەسەر بنەمای خایاندنی (درێژەکێشانی) کاتی بڕگەکان لێکدراوەتەوە (←ك ٤، ك٦، ل ١٤؛ ك ١٣، ل ٦). ئەم ماوە خایاندنە لەکات تەنیا ئەو کاتە جێبەجێدەبێت کە بتواندرێت بەهەر شێوەیە بێت، کاتێك بۆ درێژەکێشانی بڕگەکانی فارسی بخەملێندرێت؛ بەو هۆیەوە لەکاتی لێکۆڵینەوە و پۆلینکاری کێشەکانی هۆنراوی فارسی، هەر سێ جۆرەکەی بڕگەی فارسی cv، cvc، cvcc لەسەر بنەمای کشانی بزوێنەکان، بۆ شەش جۆری بڕگە cv، cv̄، cv̆c، cv̄c، cv̆cc، cv̄cc پەرەی پێدراوە. (←ك ١٢، ل ٢٦).

عەرووزناسەکان بۆ هەر یەکێك لەم بڕگەگەلە شەش لایەنییەی پێشەوە، جۆرێك لەخایاندنی کاتیان دەستنیشانکردووە (←ك ١١، ك ١٣، ل ١٠).

لەو نێوەندەدا هەر یەك لە نەجەفی و وەحیدیان کامیار بۆ cv̆ وەکو نیشانەی خایاندنی کات (ب) و، cv̄ و cv̆c وەکو نیشانەی

١- ئەم جۆرە کێشە بەکێشی چەندی ناونراوە (←ك ٦، ل ١٢) وەکو کێشەکانی هۆنراوی فارسی و عەرەبی.

٢ - ئەم جۆرە کێشە بە کێشی لەنگەر (تکیە ای) (← ك ٦، ل ١٢) یاخود ڕەزمی (←ك ١٣، ل ٦) ناونراوە، وەکو کێشی شیعری ئینگلیزی و ئەلمانی.

٣ - ئەم جۆرە کێشە بەکێشی تۆنی دەنگ (← ك٦، ل ١٣) یاخود ئاهەنگی (←ك ١٣، ل ٨) ناودەبرێت؛ وەکو کێشی شیعری چینی یاخود ڤێتنامی.

٤ - ئەم جۆرە بەکێشی ژمارەیی (←ك ٦، ل ١٣) ناودێرکراوە کە لەسەر بنەمای هاوژمارەیی بڕگەکانی هەر نیوە دێڕێك d بەخایاندنێکی دیاریکراو لەنێوان دوو یان چەند لەنگەرێك لەنێوە دێرەکاندا؛ لەنموونەی کێشی شیعری فەرەنسی و ئیتالیایی.

خایاندنی کات (–) و بۆ cv̄c و cv̄cc نیشانەی خایاندنی کات (– ب) یـان لەبەرچـاوگرتووە[1]. سـەبارەت بـە cv̄vc یـش، نەبزوێنەکـەی کۆتاییان بەشتێکی زیادە داناوە و فەرامۆشیان کردووە، هەر بۆیە بۆ cv̄cc خایاندنێکی کاتی وەکو cv̄c واتە (– ب) یان ڕەچاو کردووە.

شەمیسا ئـەو جـۆرە بڕگەیـەی کـە لـە خایانـدن و درێژەکێشـانی کاتەکەی بـە (– ب) مەزەنـدەکراوە، بەپەسـەند نازانێت. ئـەو بـاوەڕی وایـە ئـەم جـۆرە بڕگەگەلـەی کـە خایانـدنی کاتەکـەی بـەم ڕادەیەیـە، پێویسـتە وەکـو دوو بڕگـەی درێـژ و کورتێـك بـژمێردرێت، بۆیـە لـە کۆتایی ئەم گروپە بڕگەیە نەبزوێنکی کورت زیاد دەکات و لەئەنجامدا بە دوو بڕگە دەیانشکێنێتەوە[٢]. (←ك ٦، ل ١٨). ئەگەر لەبیرمان بێت کـە نیشـانەکانی (–) یـاخود (ب) لەبنـەمادا دیارخـەری بڕگەیـەکن لـە خایانـدنی کـاتێکی دیـاریکراودا، ئـەوا شـیکردنەوەکەی شەمیسـا وەکـو شـتێکی زیـاتر لـوجێکی بـەدیار دەکـەوێت. لەبـەر ئـەوەی سـەرەتا بڕگەیـەکی ئـەوتۆی لاپەسـەند نییـە کـە نـاوەڕۆکێکی دوو بڕگـەیی هەبێت و دواتریش بنیاتی مۆسیقایی کێشەکەی پاراستووە، چونکە لـە مۆسیقاش بۆ بەدیارخستنی کێش سوود لە نۆتی تۆخ ⊠ (لەبەرابەر–) و نۆتی چەنگ ⊠ (لەبەرابەر ب) وەردەگیرێت بۆنموونە:

(١٠٨) ای ساربان آهسته ران که آرام جانم می رود
آن دل که با خود داشتم با دل ستانم می رود (سعدی)

- - ب - / - - ب - / - - ب - / - - ب -
- - ب - / - - ب - / - - ب - / - - ب -

---

[١] -عەرووزناسانی ئێرانـی نیشانەکانی خایانـدنی کاتیـان (امتـداد زمـانی) لەسـەر بنـەمای نووسینی فارسی لەڕاستەوە بۆ چەپ تۆمار کردووە.

١ - نکووڵی لـەوەناکرێت کـە بۆچـوونەکەی نەجـەفی و وەحیـدیان کامیـار بـۆ فێربـوونی عەرووز ساناترە و دێرە شیعرەکان وەك شێوەیەکی دەستکرد ناخوێندرێتەوە.

لەســەر بنــەمای بۆچــوونەکەی شەمیســا، فــۆرمی ((داشــتم)) لــەنیوەدێری دووەمــدا پێویســتە بەشــێوەی /dâ – šo – tam/ بخوێندرێتەوە. لەکاتێکدا بەگوێرەی بۆچوونی نەجەفی و وەحیدیانی کامیار ئەم پێویستییە لە ئارادا نییە و دەکرێ وشەکە بەشێوەی / dâš – tam/ بخوێندرێتەوە. لێرەوەش نیشانەی خایاندنی (- ب) بۆ بڕگەی /dâš/ دادەنــدرێت. بــەم پێیــە نیــوەی یەکــەمی نیــوەدێری دوو لــە نموونەی (١٠٨) لەڕوانگەی شەمیساوە پابەنـدی نـەزمی مۆسـیقایی لای خوارەوە دەبێت:

تم	شُ	دا	خود	با	کە	دل	آن
⊠	⊠	⊠	⊠	⊠	⊠	⊠	⊠

لەکاتێکدا کە بە ڕەچاوکردنی ڕوانگەی نەجەفی و وەحیدیانی کامیار، لەگەڵ ئەوەی بەسانایی و بێ ئەوەی پێویست بەزیادکردنی نــەبزوێنێکی کــورتیش هــەبێت دەتوانــدرێت کێشــی شــیعرەکە دەستنیشانبکرێت، پێویستە شیعرەکە پابەنـدی نـەزمێکی مۆسـیقایی وەکو ئەمەی لای خوارەوە بێت:

تم	داش	خود	با	کە	دل	آن
⊠	؟	⊠	⊠	⊠	⊠	⊠

ئەگەر هات و زانیمان کە ⊠ هاوتای یەك ترپە و ⊠ هاوتای نیوە ترپە بێت (← ك١٠، ل٩)، کەواتە دەبێت لەشوێنی نیشانەی پرسیارەکە هێمای (⊠⊠) دابنێین، ئەوەش هەمان بۆچوونەکەی شەمیسایە. ئەم بۆشاییە لە عەرووزی عەرەبیدا نییە، بەهۆی تایبەتمەنـدیی گـەردانکردن لـەزمانی عەرەبیـدا، بۆیـە ئەگـەری بەکاربردنی بڕگەلێکی لە نموونەی cv̄cc لەهۆنراوەی عەرەبیدا نابیندرێت.

ئـــەنجا پاســـاوو بیـــانوو هێنانـــەوە لـــەژێرناوی، خســـتنەڕووی بژاردەکانی شاعیری (←ك ٦)، زەرووڕەت[1]، ڕیزپـەڕیی (←ك ٦، ل ٤٨ — ٥١) و ئـەو شـتانە هـەموو لـەپێناوی ئەوەدایـە کـە هـۆنراو لەگـەڵ مۆسـیقادا بـەهاوجووتی بمێنێتـەوە و ڕێگـای پۆلبەنـدی کێشـەکانیش هــەموار بێــت. لــەو نێــوەدا بنەمایــەکی مۆســیقاییش هەیــە کــە عەرووزناسە نوێکان ڕەچاوی ئەوە دەکەن؛ ئەگەر بێت و کێشی هۆنراو لەگەڵ مۆسیقادا هاوجووت بێت، کەواتە دەبێت هاوسەنگییەك لەنێوان پایەکانی عەرووزی هەرنیوە دێڕێکدا هەبێت.

لـەوەو پـێش گـوتراوە، کـە هـەتا پارچـە مۆسـیقایە بـەرزەکانیش بەناچاری پەنا دەبەنە بـەر پرۆسـەی دووبارەبوونـەوەی و ئەگـەر ئـەم چەشــنە دووبارەبوونەوەیــە نــەبێت ئــەوا بێگومــان هاوســەنگیش پەیـدانابێت. لـە لایێکـی تـریش بـەگوێرەی بۆچـوونی یاکۆبسـن، کـە لەپێشدا ئاماژەی بۆ کرا، پەیوەسـتەی هـەر هاوسـەنگییەك لێکچوون و جیاوازییە. ئەنجا ئەگەر هەر وەسـتانێکی مۆسیقایی بـەباڵای سـنووری نێـوان دوو پایـەی عەرووزیـدا بـبڕین (←ك ١٠)، ئـەوە وەکـو شـتێکی ئاسایی بەدیار دەکەوێت، کە پایە بەکاربراوەکان لـە هـەر نیوەدێڕێکدا ناشێت لەگەڵ یەکتریدا لەپەیوەندیدا نەبن و لەم بوارەدا دەکرێ سوود لەچەند نموونەیەك وەربگیرێت:

(١٠٩) ما آزمودەایم در این شهر بخت خویش
بیرون کشید باید از این ورطه رخت خویش (حافظ)

لــە عــەرووزی نەریتیــدا ئــەم نموونەیــەی (١٠٩) لەســەر کێشــی موزاریعی هەشتی ئەخرەبی مەکفووفی مەحزووف هۆندراوەتـەوە، کە

---

[1] - بەگوتەی شەمیسا ((زەرووڕەت ئەو گۆڕانکاریانەن کـە بـەگوێرەی پێویسـتی کـێش لـە چەندێتی برگەکاندا بەرپا دەکرێن)).

پایەبەندییە کۆنەکەی (مەفعوولو فاعیلاتو مەفاعییلو فاعیلون[1])ە؛ بەواتا: (مفعول، فاعلات، مفاعیل، فاعلن)؛

- - ب / - ب — ب / ب - - ب / - ب —

بەم جۆرە، ئەگەرچی پەیوەندی لەنێوان هەردووپایەی دووەم و چوارەم دەبینرێت، بەڵام ئەم جۆرە پەیوەندییە لەنێوان پایەکانی یەکەم و سێیەمدا نییە. جا ئەگەر هات و پایەبەندییەکە خۆیمان بەم شێوەیەی لای خوارەوە گۆڕی:

- - ب / - ب — ب ب / - - ب / - ب —

ئەو کاتە دووبارەبوونەوە لەنێوان پایەکان ڕۆشنتر بەدیاردەکەوێت چونکە لە دۆخێکی وادا پایەکانی یەکەم و سێیەم دووبارەبوونەوەی تەواو و پایەکانی دووەم و چوارەم دووبارەبوونەوەی ناتەواوی یەکترین؛ لەکاتێکدا لەپایەبەندی نەریتیدا پایەکانی یەکەم بەدووبارەبوونەوەی ناتەواوی یەکتر ئەژمار دەکرێن.

(١١٠) ما ورد سحر در ره میخانه نهادیم

محصول دعا در ره جانانه نهادیم (حافظ)

بۆ نموونەی (١١٠) کێشی نەریتی هەزەجی هەشتی ئەخرەجی مەکفووفی مەحزووف لەبەرچاوگیراوە کە پایەبەندییە ئاساییەکەی مەفعوولو مەفاعییلو مەفاعییلو فەعوولون دەبێت:

- - ب - / ب - - ب / ب - - ب / ب - -

بەو جۆرە لەپایەبەندی نەریتیدا دووپایەکەی دووەم و سێیەم دووبارەبوونەوەی تەواوی یەکترین، پایەکانی یەکەم و چوارەم بەدووبارەبوونەوەیەکی ناتەواوی پایەبنەڕەتییەکەی مەفاعییلون دەژمێردرێن. لێرەش ئەگەر پایەبەندییەکە بەشێوەی خوارەوە بگۆڕین:

- - ب ب / - - ب ب / - - ب ب / - -

---

[1] - بەرانبەری لەنێوان فاعیلاتو فاعیلون لەپایەی کۆتایی نیوەدێرەکاندا نامێنێت.

هاوتـەریبی برگـەیی بەشـێوەیەکی ڕێکخراوتـر بـەدیار دەکـەوێت. لەم بارودۆخەدا، پایەبەندیی یا بە واتایەکی تـر، هاوتـەریبی برگـەیی بـۆ ڕاگرتنـی کـێش پابەنـدی دوو ڕێسـای XXXX و YXYX دەبێـت (←ك ٦، ل٢٦). شەمیسـا جـۆری XXXX لـە نموونـەی مـەفاعییلون مەفاعییلون مەفاعییلون مەفاعییلون بـە ((پایـە هاوڕێکـەکان / متفـق الارکان)) ناودەبـات و جـۆری YXYX لەنموونـەی فیعلاتـو فـاعییلاتون فیعلاتو فاعییلاتون بـە ((پایـە نۆبـەتگۆڕەکان/ متنـاوب الارکـان)) نـاو دەنێت. ئەو لەو باوەڕەدایە کـە کێشـگەلێکیش بـەناو پایـە جیاوازەکـان لەوێنەی مەفعولو فـاعیلاتو مـەفاعییلو فـاعیلون، دەکـرێ بەشـێوەیەك پۆلبەندی بکرێن لەنێوان پایەکاندا یەکێتی یاخود نوبەتگۆڕی بهێننـە ئـاراوە (← ك٦، ل٢٦). بـەڵام ئایـا ئـەو جـۆرە پایەبەندییـە تازەیـە کامەیـــــە؟ (←ك٦، ل٢٦). شەمیســـا لـــــەو بـــــارەوە دەڵـــــێ (←ك ٨، ل ٢٨): ((زانا کۆنەکان سەرنجیان لە چۆنییەتی بـەرپابوونی کێش نەداوە کە تەنیا بـەو دوو شـێوەیەی سـەرەوەیە ... بۆیـە هەنـدێ جار شیعریان بەجۆرێك پایەبەندیکردووە کە هیچ جۆرە ڕێکخستنێك لەنێوان پایەکاندا نییە، بۆ وێنە بۆ بەدیارخستنی کێشی ئەم نیوەدێرە (هـان ای پسـر بکـوش کـە روزی پـدر شـوی) دەیـانگوت (مـەفعوولو فاعیلاتو مەفاعییلو فاعیلون)).

- - ب / - ب — ب / ب - - ب / - ب -

بـەم جـۆرە کێشـانەیان دەگـوت پایـە جیاوازەکـان، بـەڵام ئێمـە باوەڕمان وایە کە ئەم جۆرە کێشانەش دەبێ بـە شـێوەیەك لەشـێوەکان پایەبندیبکرێن، جا یا بەشێوەی هاوڕێیەکی پایەکانی بێت یا بەشێوەی نۆبــەتگۆڕی. بنــەمای کارەکــەی ئێمــە ئەوەیــە کــە ئەگــەر برگــە شیعرییەکان یەکێك لەم دوو شێوەی ڕێکخستنە وەرنەگرێت، ئەوا ئـەو شـیعرە کێشـدار نییـە، بۆیـە لـەبری پایەبەنـدیی نـەریتی سـەرەوەدا دەڵێیین (موستەفعیلون مەفاعیلو مەستەفعیلون فەعەل).

- - ب - / ب — ب ب / - - ب - / ب —

بـەڵام دەبـێ ئـەو ڕاسـتییەمان لەبەرچـاو بێـت کـە ئـەم جـۆرە پایەبەندییەی ((مـەفعوولو فـاعیلاتو مـەفاعییلو فـاعیلون)) شـیمانەی پێشبینیکردنی پایەکانی دواتری ناهێڵێتەوە و ئەمەش خـۆی لەخۆیـدا کارێکـە لەگـەڵ بنـەمای دووبارەبوونـەوەی ڕێکناکـەوێت. بۆیـە بـەپێی ئەوەی کە پێشتر گوتومانە کەوا گونجانی مۆسیقایی لەڕێگەی پرۆسەی دووبارەبوونەوە دێتەدی، کەواتە پایەبەندی پێویستە بەشێوەیەك بێت کەوا توانای دووبارەبوونەوەی هەبێت.

لـەم پایەبەندییـە تازەیـەدا ئەگـەری پێشـبینی بـەردەوامی کـێش هەیە، شەمیسا لەباسی نموونەیەکی لێکۆڵینەوەکەی خۆیدا پەنجەی بۆ ئـەم خاڵـەش ڕاکێشـاوە و دەڵـێ (← ك ٨، ل ٢٩ پـەراوێز): ((شـاعیر ئاخـاوتنی خـۆی لـە (ب —) بڕاندۆتـەوە و ئەگـەر بیخوازیایـە درێـژەی پێبـدات، پێویسـت بـوو بـە گـوێرەی نەخشـەی پایـەی دووەم کـاری بکردایـە)). ڕەنگـە بتوانـدرێت چوارچـێوەی تیـوری بۆچـوونەکەی شەمیسـا پەسـەندبکرێت؛ چـۆن ئـەو شـیمانەی پێشـبینی پایەبەندییەکانی دواتریشی خستۆتە ڕوو[1].

---

[1] بەمەبەستی هەڵسەنگاندنی پارسەنگی ڕاستی ئەم گریمانەیەی کە گونجانی مۆسیقایی لەڕێگـەی دووبارەبوونـەوە دێتـە دی، داوا لـە دوو خوێنـدکاری بـە سـەلیقەی بەشـی ئـەدەبی فارسـی کـرا کـەوا نیـوەدێڕی یەکـەمی ئـەم دێـرە شـیعرەی خـوارەوە، بـێ ڕەچاوکردنی واتاکەی، درێژە پێبدەن:

ما در درون سینه هوایی نهفته‌ایم

برباد اگر رود دل ما زان هوا رود (حافظ)

یەکێکیان ئەم نیوەدێڕەی سازکردبوو:

ما در درون سینه هوایی نهفته‌ایم وز می ناله سر دهیم

خوێندکاری دووەم ئەم نیوە دێڕەی سازکردبوو:

ما در درون سینه‌هوایی نهفته‌ایم و بەجانان دل زدیم

کێشی نیوەدێڕە بنەڕەتییەکە بەپێی پایەبەندی نەریتی ((مەفعوولو فاعیلاتو مـەفاعییلو

١/٢/٧ دووبارەبوونەوەی پۆلە بڕگە

لەگـەڵ ئـەوەی ئـەم دوو یاسـایەی دووبارەبوونـەوەی بڕگـەیی XXXX و YXYX لە بنەڕەتدا بەشێوەیەکی لۆجیکی بەدیار دەکەوێت، بەڵام ڕەنگە واباشتر بێت بەشـێوەی (X) (X) (X) X و (Y) (X) (Y) X بخرێتـە ڕوو. لێـرەدا یەکـەمین وێنـا کـە بـە لەبەرچـاوگرتنی ڕێسـا دوولایەنییەکـەی شەمیسـا بـەبیردا ڕادەبرێـت ئەوەیـە کـە هـەر نیوەدێرێـك دەبـێ هەمیشـە چـوار پایـەی هـەبێت، لەکاتێکـدا ئـەم پابەندبوونـە لـەئارادا نییـە و نیـوەدێر بـۆی هەیـە خـاوەنی سـێ پایـە (نموونەی ١١١) یان دوو پایە ((نموونەی ١١٢) و هەتا یەك پایەش بێت[٢] ((نموونەی ١١٣)).

(١١١) ای به انکار سوی ما نگران
من نیم با تو دو دل چون دیگران (مولوی)
ب ب - - / ب ب - - / ب ب —

(١١٢) دریای هستی دم به دم
درچرخ و تاب و پیچ و خم (گلچین گیلانی)
- - ب - / - - ب —

فـاعیلون))ە، بـێ ئـەوەی بتوانـدرێ پێشـبینی پایـەکانی دواتـری بکرێـت. بـەڵام هـەردوو نموونـە بەدەستهاتووەکە دەکرێ بەشێوەی: - - ب / ب — ب ب / - - ب - / ب — ب ب / - - ب - / ب — پابەبەندی بکرێن. ئـەم دوو نموونەیـە لای نووسـەری ئـەم باسـە بـەلانی کـەم کێشدارن. تا ئەگەر هاتنیشیان بەو جۆرە لە پابەبەندی نەریتیدا پێشبینی نەکراوبێت.

[٢] وادیارە نیوەدێری یەك پایەیی تایبەتمەندییـەکی نیماییـە. جگـە لـەو خاڵـە پێویسـتە ئەوەش بگوترێت کە هیچ جۆرە بەربەستێك نییە تا ئـەوەی شـاعیر نـەتوانێت لەهـەر یەکێك نیوەدێرەکانی شیعری خۆیدا، زیاتر لـە چـوار پایـەی عـەرووزی بـەکاربهێنێت. هەر چەندە ئـەم شـیمانەیە لەشـیعری نـەریتی فارسـیدا بەرچـاو ناکـەوێت، یـا ئـەوەتا باشترە بڵێین لەنەخشەی زمـانی ڕەچـاوکراوی ئـەم لێکۆڵینـەوەیـەدا نابینـدرێت. بـەڵام لەشیعری هۆنراوی نوێـدا شـیمانەی بـەکارهێنانی بـۆ پەیـدابووە. بـۆ نموونـە دەکـرێ ئاماژە بۆ نموونەگەلێکی وەکو وێنەی (١٨٥) بکەین.

(١١٣) کسی نیست
بیا زندگی را بدزدیم
میان دو دیدار قسمت کنیم (سهراب سپهری)
ب - -
ب - - / ب - - / ب - -
ب - - / ب - - / ب - - / ب —

نیـوەدێری یەکـەم — هـی دووەمـیش — لەنموونـەی (١١١) لەسـێ پایـەی فیعلاتـون فیعلاتـون فیعیلـون [XXX] پێکهـاتووە. لەنموونـەی (١١٢) هـەر نیوەدێرێـك لـە دوو پایـەی موسـتەفعیلون موسـتەفعیلون [XX] پێکدێت و نیوەدێری یەکەمی نموونەی (١١٣) تەنیا خاوەنی یەك پایەی فەعوولون [X] ە.

پایەی کۆتایی لە هۆنراوگـەلێکی پابەنـدی ڕێسای X (X) (X) (X) (X) دەشێ دووبارەبوونەوەیەکی ناتەواوی X بێت، بۆ نموونە:

(١١٤) خاطرم نگذشت یك ساعت که بدمهری کنم
گرچە دانستم که پاك از خاطرم بگذاشتی (سعدی)
- ب - - / - ب - - / - ب - - / - ب -

لـە نموونـەی (١١٤)دا پایـەی چـوارەم دووبـارەکردنێکی ناتـەواوی پایـەکانی دیکەیـە. دوا پایـــە لـە هۆنـــراوگەلێکی پابەنـــدی ڕێـــسای X (Y) (X) (Y) بەو پێیەی کە دەبێ دوا پایە x بێت یاخود Y، دەکرێ دووبارەکردنێکی ناتەواو لەپایەیەکی هاوسـەنگی خـۆی بنوێنێـت؛ بـەو مەعنایە کە هات و دوا پایە Y بـوو، ئـەوا دەشـێ دووبارەبوونەوەیـەکی ناتـــەواو لـــە Y نیشـــانبدات و ئەگـــەر هـــات X بـــوو، دەشـــێ دووبارەبوونەوەیەکی ناتەواو لە پایەیەکی تەواوی X بێت. بۆ نموونە:

(١١٥) نماز شام غريبان چو گريه آغازم

به مويه‌هاى غريبانه قصّه پردازم (حافظ)

ب — ب - / ب ب - - / ب — ب - / ب ب —

به بۆچوونى شه‌ميسا، دووباره‌بوونى ناته‌واوى پايه‌يێك به دوا پايه‌ى نيوه‌دێرێكه‌وه سنووردار ناكرێت؛ ئه‌م ئه‌گه‌ره بۆ پايه‌ى سه‌ره‌تاى نيوه‌دێره‌كه‌ش له‌به‌رچاو ده‌گرێن. بۆ وێنه:

(١١٦) افلاك كه جز غم نفزايند دگر

ننهند به جا تا نربايند دگر (خيام)

له ڕوانگه‌ى عه‌رووزى نه‌ريتييه‌وه نموونه‌ى (١١٦) له‌سه‌ر كێشى مه‌فعوولو مه‌فاعييلو مه‌فاعييلو فه‌عه‌ل هۆنراوه‌ته‌وه كه نه‌پايه‌به‌ندى ڕێساى X (X) (X) (X) يه و نه پابه‌ندى ڕێساى X (Y) (X) (Y) :

- - ب / ب - - ب / ب - - ب / ب —

شه‌ميسا بۆ پايه‌به‌ندكردنى ئه‌م چوارينه‌يه په‌ناى بردۆته به‌ركێشى ((له‌ن موفته‌عيلون موفته‌عيلون موفته‌عيلون)):

أ) - / - ب ب - / - ب ب - / - ب ب —

هه‌رچه‌نده شيمانه‌يه‌كى تريش ده‌خاته‌ڕوو:

ب) - - ب ب / - - ب ب - / - - ب ب / -

پايه‌به‌ندييه‌كه‌ى (ب) له‌چاو ئه‌وه‌ى (أ) ته‌نيا له‌وه‌دا جياوازه كه مرۆڤ بتوانێت بڵێت، دووباره‌بوونى ناته‌واو ته‌نيا دواپايه‌ى نيوه‌دێر ده‌گرێته‌وه. هه‌ر به‌و عينوانه نموونه‌يه‌كى ديكه:

(١١٧) دوش آگهى زيار سفر كرده داد باد

من نيز دل به باد دهم هرچه باد، باد (حافظ)

له ڕوانگه‌ى عه‌رووزى نه‌ريتييه‌وه ئه‌م نموونه‌يه (١١٧) له‌سه‌ر كێشى مه‌فعوولو فاعيلاتو مه‌فاعييلو فاعيلون ڕێكخراوه:

- - ب / - ب — ب / ب - - ب / - ب —

بەمەبەستی پایەبەندییەکی هاوسەنگ بۆ نموونەی (١١٧) دەتوانین سوود لەم دوو شێوەیەی خوارەوە وەربگرین:

أ- - - / ب - ب - / ب - - ب / ب - ب -

ب- - - ب - / ب - ب ب / - - ب - / ب -

لە پایەبەندیی (أ) دا، پایەی یەکەم دووبارەبوونەوەیەکی ناتەواوی پایەی سێیەم دەنوێنێت و لە پایەبەندیی (ب)دا پایەی چوارەم بە دووبارەبوونەوەیەکی ناتەواوی پایەی دووەم دەژمێردرێت.

بە لەبەرچاوگرتنی پایەبەندیی (أ) وا پێویست دەکات کە دووباربوونەوەی ناتەواو هەم بۆ پایەی سەرەتا و هەم بۆ پایەی کۆتایی وەکو شیمانەیەك سەیر بکەین؛ لەکاتێکدا کە بە لەبەرچاوگرتنی پایەبەندیی (ب) دووبارەبوونەوەی ناتەواو وەکو شیمانە تەنیا بۆ پایەی کۆتایی دەبێت و هەم بڕگە بەندییەکە سادەتر و هەم پۆلبەندییەکەش گونجاوتر. دەستنیشانکردنی ڕاستی و ناڕاستی ئەم تێڕوانینە بەچاو پیاخشاندنەوەیەکی ورد و زانستی عەرووزی فارسی دێتە دی، کە لە ئامانجی ئەم نامەیە دوورمان دەخاتەوە.

٢/٢/٧ وەستان لەنێوان پۆلە بڕگەکاندا

لێرەدا مەبەست لەوەستان ئەو وەستانەیە، کە دەتواندرێت لەنێوان پۆلەبڕگەکاندا بگونجێندرێت، وەستان لەلێکۆڵینەوەی شیعریدا ڕۆڵێکی تایبەت دەگێڕێت، چونکە بە جێگۆڕکێ پێکردنی دەتواندرێت پەی بە بەرانبەرییەکی واتایی ببردرێت.

(١١٨) مژده ای ارباب دل کارام جان ها می رسد

دل که از ما رفته بود اکنون به مأوا می رسد   (سلیمان ساوچی)

لەم نموونەی (١١٨) لەڕێگەی گونجاندنی وەستان لەنێوان فۆرمی ((مأوا))دا دەتواندرێت پەی بە بەرامبەری واتایی ببرێت، ئەم جۆرە

سنعەتە بەگشتی بەیەکێك لەشێوەکانی بەهەڵەبردن (ایهام) ناودەبرێت؛ بەڵام لێرەدا مەبەست لەهێنانەوەی وەستان، ئەو گونجاندنەی لە چوارچێوەیەکی وادا نییە، بەڵکو لێکۆڵینەوەی ئەو ڕۆڵەیە کە وەستان لەبەرپاکردنی نەزمی مۆسیقاییدا دەتوانێت بیگرێتە ئەستۆ.

بەگشتی وەستان بەشێوەیەکی ئاسایی بۆ تخووبی جیاکەرەوەی نێوان نیوەدێرەکانی هۆنراوی فارسی نەریتی بەکاردەبرێت، لەوەوەش کە هەر نیوەدێرێك لەهەر هۆنراوێکی فارسی نەریتی لە سۆنگەی یەکێتی کێش لەگەڵ نیوەدێرەکانی تر، لەمەسەلەی ماوەی درێژەکێشانی کاتدا لەگەڵ نیوەدێرەکانی بەرو دوای خۆیدا وەکو یەکن و لەهەر ماوە کاتێکی دیاریکراودا وەستانێك دەگونجێنرێت، کە خۆی دەبێتە یارمەتیدەری بەرزکردنەوەی ڕادەی نەزمی مۆسیقایی. ئەگەر هێمای + بۆ هەر وەستانێك و هێڵێکی درێژیش بۆ نیوەدێرەکان دابنێین، بارودۆخی گونجاندنی (وەستانەکان) لەنێوان دێرەکاندا بەم شێوەیە ڕووندەبێتەوە:

+ ________________+________________
+ ________________+________________
+ ________________+________________
+ ________________+________________

لێرەدا جۆرێك لە دووبارەبوونەوەی ماوەکاتێکی دیاریکراوی وەستانەکان بەدیدەکرێت. جا ئەگەر هات و تواندرا دەمکاتەکانی نێوانی وەستانەکان کەمتر بکرێتەوە بێ ئەوەی کێشەکە خەوشدار بێت و دووبارەبوونەوەی ڕێکی ماوەی وەستانەکانیش خاوبێتەوە، ئەوا نەزمی مۆسیقا کە زیاتر دەبێت. وەك ئەم نموونەیە:

+ _________+_________ + _________+_________
+ _________+_________ + _________+_________
+ _________+_________ + _________+_________
+ _________+_________ + _________+_________

ڕەنگە هەر لە سۆنگەی ئەوەش بێت چەند دێرێك كە لەسەر كێشی دەوری هۆنرابێتنەوە لە بەرابەر چەند دێرێكی تر كە لەسەر هەمان كێش و بەڵام دەوری نەبن، زیاتر مۆسیقایی بەدیار دەكەون. بۆ نموونە:

(١١٩) سنبل سیه بر سمن مزن
لشكر حبش بر ختن مزن (جامی)

(١٢٠) ماه بر زمینش نهاده رخ
چون بر اسب خوبی سوار شد (اوحدی)

هەردوو نموونەی (١١٩) و (١٢٠) لەسەر كێشی فاعیلون فیعیل فاعیلون فیعیل، واتە بەحری موتەدارەكی هەشتی مەخبوونی مەقتوع هۆنراونەتەوە، بەڵام گوێی بیسەر لەنموونەی (١١٩) دا نەزمێكی موسیقایی زیاتری بەردەكەوێت، هۆكاری ئەمەش بۆ دووبارەبوونەوەی وەستانەكان دەگەڕێتەوە كە لەنێوان لەتەكانی نیوەدێرەكانی نموونەی (١١٩)دا گونجێندراوە و لە نموونەی (١٢٠)دا وانییە.

ڕەنگە لەسەرەتادا وا زەن ببرێت كە ئەم نەزمی مۆسیقایە تایبەتە بەكێشەكانی دەورییەوە و لەم جۆرە كێشانەدا دەتواندرێت لەنێوان هەر لەتێك لەنیوەدێرەكاندا وچانێك بدرێت، بەڵام ئەم وەستانەی نێوان لەتی نیوەدێرەكان ئەگەرچی لەكێشەكانی دەوری مەرجێكی پەیوەستن، بەڵام مەرجێكی تەواونین (←ك ١١، ل ٦٠٩ — ٦١١). بەو پێیەی وەستانی نێوان نیوەدێر و دووبارەبوونەوەی لەنێوەدێرەكانی دیكەدا ناكرێت تەنیا بۆ كێشەكانی دەوری سنووردرابكرێت. بەو هۆیە هەتا بە بەراورد بە دێرگەلێك كە لەسەر كێشی دەوریش نەبن، دەتواندرێت بۆ هەر دێرێك كە خاوەنی وەستانی نێوان نیوەدێرەكان بێت، نەزمێكی مۆسیقایی زیاتری هەبێت.

(١٢١) فغان كاين لوليان شوخ شيرين كار شهر آشوب
چنان بردند صبر از دل كه تركان خوان يغمارا (حافظ)
(١٢٢) اگر آن ترك شيرازى بەدست آرد دل ما را
بەخال هندويش بخشم سمرقند و بخارا را (حافظ)

وادەردەكەوێت لانى كەم لەلاى نووسەرى ئەم دێرانە، نيوەدێرى يەكەمى نموونەى (١٢٢) لەئاست نيوەدێرى يەكەمى نيوەدێرى (١٢١) نەزمێكى مۆسيقايى بەرزترى هەبێت، لەحالێكدا كە هەردوو نموونە سەر بە هەمان غەزەل و كێشى غەزەلەكەش دەوورى نييە.

لەشيعرى نوێى كێشداردا، كورتى و درێژى نيوەدێرەكان لەئاست يەكتردا كارێكى وادەكات شوێنى وەستانەكان پێشبينيكراو نەبن. ئەگەر هات و وەستانەكان لەم كۆمەڵە شيعرانەدا خاوەن نەزمێكى مۆسيقايى بن، ئەوە بە ڕێگە خۆشكردنێك لەلايەن شاعيرەوە دەستنيشاندەكرێت. واديارە وەستانەكان بەگشتى لەو شوێنانەى پاش ئەو نيوەدێرانە جێگير دەبن كە زۆرترين هاوسەنگييان لەگەڵ يەكتريدا هەيە.

(١٢٣) نگه جز پيش پا را ديد نتواند
كه ره تاريك و لغزان است +
وگر دست محبت سوى كس يازى
به اكراه آورد دست از بغل بيرون
كه سرما سخت سوزان است + (اخوان ثالث)
(١٢٤) تمام روز در آيينه گريه مى كردم
بهار پنجرەام را
به وهم سبز درختان سپرده بود
تنم به پيلهء تنهايى ام نمى گنجيد (فروغ فرخزاد)

هەردوو نموونەكەى (١٢٣) و (١٢٤) خاوەنى كێشى عەرووزين؛ بەڵام واديارە كە نموونەى (١٢٣) خاوەنى نەزمێكى مۆسيقايى بەرزتر

بێـت. ئـەو مەسـەلەیە بـۆ ئـەوە ناگەڕێتـەوە کـە نموونـەی (١٢٣) لـە دووبارەبوونەوەی مـەفاعیيلون و نموونـەی (١٢٤) لـە دووبارەبوونـەوەی مەفاعیيلون فعلاتون پێکهاتبێت، بـەڵکو بـەو هۆیەوەیـە کـە شـاعیر لـە نموونـــەی (١٢٣)دا جگـــە لـــە کـــێش، ســـوودی لەهاوســـەنگی تـــریش وەرگرتووە و بە کەلکوەرگرتن لە زۆرترین هاوسەنگی لەنیوەدێرەکانی دووەم و پێنجەمی نموونەکە، کە خوێنەر ناچار دەکات لە کۆتـایی ئـەم دوو نیـوەدێرەدا (وەسـتانێك) بکـات؛ لـە کاتێکـدا کـە ئـەم ناچـارییە لەنموونـەی (١٢٤) دا بەرچـاو ناکـەوێت. بـەو پێیـە، لەگـەڵ ئـەوەی کـە شتێکی لۆجیکییە بڵێین شـاعیری یەکـەم ڕەچـاوی هاوسـەنگی بڕگـەیی کـردووە و لـەو سۆنگەیەشـەوە گەیشـتۆتە دووبارەکردنـەوەی وەسـتان، بەڵام ناشێ ئەو شیمانەیەشمان لەبەرچاو نـەبێت کـە ڕەنگـە شـاعیر لـە ســـۆنگەی پاراســـتنی دەمکـــاتی نێـــوانی نیوەدیڕەکـــان، دەســـتی بـــە هاوسەنگییەکی بڕگەیی تایبەت ڕاگەیشتبێت.

بەهـــەر حـــاڵ، ئـــەوەی لـــەم نێـــوەدا بەشـــێوەیەکی قـــەتعی بەدەردەکەوێت، ئەو خاڵەیە کە وەستان لەنێوان پۆلەبڕگەییەکانـدا لـە ماوە خایاندنی کاتدا شتێکی کاریگەرە و دوبارەبوونەوەیەکی ڕێکی ئەم ماوە خایاندنە دیاریکراوە دەتوانێت کاریگەری بەسـەر بەرزکردنـەوەی نەزمی مۆسیقاییدا هەبێت.

کتێبنامە

1- Austerlitz, R. "Parallelism", poetics, Warsaw and the Hague, 1961.

2- Leech, G. N. A. Linguistic Guide to English poetry N. Y. Longman, 1969.

٣- ثمره، یدالله، آواشناسی زبان فارسی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ١٣٦٤.

٤- خانلری، پرویز ناتل، وزن شعر فارسی، تهران، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ١٦٤٥.

٥- شفیعی کدکنی، محمد رضا، موسیقی شعر، تهران، آگاه، ١٣٦٨.

٦- شمیسا، سیروس، آشنایی باعروض و قافیه، تهران، فردوس، ١٣٦٧.

٧- ______ ، نگاهی تازه به بدیع، تهران، فردوس، ١٣٦٨.

٨- ______ ، عروض وقافیه، تهران، دانشگاه پیام نور، ١٣٦٨.

٩- مسگر نژاد، جلیل، مختصری در شناخت علم عروض قافیه، تهران، دانشگاه علامه طباطایی، ١٣٧٠.

١٠- ملاّح، حسین علی، پیوند موسیقی و شعر، تهران، نشر فضا، ١٣٦٧.

١١- نجفی، ابوالحسن، ((درباره طبقه بندی وزن های شعر فارسی))، آشنایی بادانش، ش ٧، ١٣٥٩.

١٢- ______ ، مبانی زبان شناسی، تهران، انتشارات دانشگاه آزاد ایران، ١٣٥٨.

١٣- وحیدیان کامیار، تقی، وزن وقافیه شعر فارسی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ١٣٦٧.

١٤- همایی، جلال الدین، فنون بلاغت وصناعات ادبی، تهران، نشرهما، ١٣٦٨.

١٥- یار شاطر، حسان، ((آریشی بی نام))، ایران نامه، س ٦، ش ١، ١٣٦٦.

بەشی ٨

هاوسەنگی وشەیی

لەو بەشەی رابردوو ئاماژە بۆ جۆرەکانی هاوسەنگی دەنگی کرا، لەم بەشەدا سەرنج دەخرێتە سەر کۆمەڵێك هاوسەنگی کە لەسەر ئاستی شیکاری وشەیی شیاوی لێکۆڵینەوەن. ئەم دووبارەبوونەوانەی کە لەم بەشەدا تێبینی دەکرێت، کۆمەڵێك سنعەتیان لێ بەدەستدێت کە لەچوارچێوەی برگەدا جێگەیان نابێتەوە. بەرلەوەی بچینە سەر بنچینەی باسەکە، مەسەلەیەك هەیە پێویستە ئاماژەی بۆ بکرێت ئەویش ئەوەیە کە هاوسەنگی وشەیی تەنیا بە دووبارەبوونەوەی چەند برگە لەناو یەك وشەدا سنووردار ناکرێت، بەڵکو دەکرێ وشەیەك هەمووی یا گرێیەك و تەنانەت کۆمەڵەی وشەکانی ناو یەك ڕستەش بگرێتەوە. بەو هۆیەوە هەر یەکێك لەبڕگەکانی ئەم بەشە بۆ یەکێك لەم ئاستانەی شیکردنەوە، لەسەر بنەمای سنووری کاراییان تەرخانکراوە.

١/٨ دووبارەبوونەوە لەئاستی وشەدا

لە وشەسازیدا (سازەشناسی)[1] جیاوازی بنەڕەتی لەنێوان دارشتن[2] و گەردانکردندا[3] هەیە. دارشتن کێڵگە و مەیدانی وشەسازییە، کە لە سێ چەشنی هاونشینییەوە وشەی تازە دێتە بەرهەم:

أ- وشەی دارێژراو: (١) تاکە مۆرفیمی فەرهەنگی + (١) یاخود n مۆرفیمی ڕێزمانی وشەدارێژ؛

ب- وشەی لێکدراو: n تاکە مۆرفیمی فەرهەنگی؛

پ- وشەی دارێژراوی — لێکدراو: n تاکە مۆرفیمی فەرهەنگی + ا یاخود n مۆرفیمی ڕێزمانی وشەدارێژ.

1- morphology.
2- derivation.
3- inflection.

لەم ڕێسایانەی سەرەوەدا n نیشانەیە بۆ زیاتر لەیەك [١ < n]
بەو پێیە وشەکانی وەکو ((دانـش)) /dân – eš/ و ((کارمنـد)) / – kar mand/ بە وشەی داڕێژراو دەژمێردرێن. وشـەکانی وەکو ((کتابخانـە)) / ketâb-xâne/ و ((مهمانسـرا)) /mehmân-sarâ/ وشـەی لێکـدراون و وشەکانی لەوێنـەی ((جـوانمردی)) /javân-mard-i/ ((کتـاب فروشـی)) /ketâb-foruš-i/ هاوچەشنەکانی بە وشەی داڕژاوی – لێکدراو ئـەژمار دەکرێن.

ڕێگاکانی سەرەکی وشە داڕشتن لەفارسیدا بـریتین لـە (← ك ٣، ل ٤١):

أ- لێکدان، لەوێنەی گل + آب: گلاب.
ب- داڕشتن، لەوێنەی دان + ـِـ ش: دانش
پ- دووپاتکردنەوە، لەوێنەی کم + کم: کم کم
ت- جووتەوشە[١] لەوێنەی کتاب + متاب: کتاب متاب.

گەردانکردن کێڵگەی وشەسازی نییە، بـەڵکو کێڵگەی ڕۆنـانی ئـەو وشانەیە بۆ ئەوەی ڕۆڵێکی ڕێزمانی تایبەت لەپێکهاتەی ڕستەدا بگێڕن (←ك ٣، ل ٤١). ڕێبـازە سـەرەکییەکانی گـەردانکرن لـەزمانی فارسـیدا دووانـن؛ ڕێبـازی گـەردانکردن بەسـوود وەرگـرتن لـە پاشـگر[٢] (وەکـو: کتاب + ـَـم: کتـابم)؛ و ئەوەکـەی تـریش ڕێبـازی ڕیزکردنـی ڕێزمـانی لەڕسـتەدا (وەکـو: بــە + کتـاب: بــەکتاب) (←ك٣، ل ٤١). پاشـگرە گەردانییەکان پێچەوانەی پاشگرە وشـەداڕێژەکانە، لـەدوای لکانیـان بـە وشەوە، نابن بە بەشێکی بنەڕەتی لە بنیـاتی وشـەکە و وەکو بەشـێکی جیانەکراوە ناژمێردرێن. بەو هۆیەوە فۆرمەکانی وەکو ((کارمەنـد)) و ((کـارگر)) و هاوشـێوەکانیان، بــە وشــەیەك دەژمێــردرێن. بــەڵام

---
[1]- reduplication.
[2]- enditic.

فۆرمگـەلێکی لەوێنـەی ((کتـابم))، ((بـەکتاب)) و ئـەوانی تـر، بـە وشەیەك ناژمێردرێن.

بەپێی ئەو بنەمایەی سەرەوە، لەم باسەدا مەبەسـت لـە ((وشـە))، جۆری سادەیە (لەوێنەی: کتـاب)، جـۆری داڕێـژراو (لەوێنـەی: ورزش)، جـۆری لێکـدراو (لەوێنـەی: جـوانمرد) و جـۆری داڕژاوی — لێکـدراو (لەوێنەی جنگل داری) یـە. لـەدۆخێکی ئاوەهـادا هاوچەشـنی لـەنێوان دوو یا چەند وشە دەشێ بەدوو شێوەی ناتەواو و تەواو بخرێتە ڕوو.

مەبەسـت لـە هاوچەشـنی ناتـەواو، لێکچـوونی دەنگـی لەبەشـێکی نێوان دوو یا چەند وشەدایە و هاوچەشنی تەواو لەبنەڕەتـدا بریتییـە لە لێکچوونی دەنگی تەواو لەنێوان دوو یـا چـەند دانەیـەکی ڕێزمـانی، یاخود دووبارەبوونەوەی هەمان دانەی ڕێزمانییە.

١/١/٨ هاوچەشنی ناتەواو

لـەم بڕگەیـەدا لـە هـەوڵی ئـەوەدا دەبـین تـاوەکو شـیمانەکانی هاوچەشـنیی بڕگـەیی لەئاسـتی وشـەدا تاوتوێبکـەین. لێرەشـدا وەك ئەوەی لەلێکۆڵینەوەی هاوسەنگی فۆنیمی لە (١/٧) پێڕەومـان کردبـوو، هەر ڕەگەزێکی دووبارەبوو بە ڕێنووسێکی تۆخ ئاماژەی بـۆ کـراوە. بـۆ نموونــە، cv – cv هێمایـە بـۆ دوو وشـەی دوو بڕگـەیی کـە تـەنیا لـەبزوێنی کۆتاییـدا لەگـەڵ یەکتریـدا جیـاوازن؛ بـۆ نموونـە ((دارا)) /dârâ/ و ((دارو)) /dâru/

أ) cv – cv دارا /dârâ/ ؛ دارو /dâru/

ب) cv – cv خانە / xâne / ؛ خواجە / xâje/

پ) cv – cv ڕوزە /ruze/ ؛ ڕاضی /razi/

ت) cv – cv کاسە / kâse/ ؛ کوزە /kuze/

ث) cv – cv دیبا /dibâ/ ؛ زیبا /zibâ/

ج) cv – cv پری /pari/ ؛ غنی /qani/

شیمانەکانی [أ] تاوەکو [ج] دیارخەری جۆرەکانی هاوچەشنی ناتەواون لەنێوان دوو وشەدا کە پێکهاتەی بڕگەییان cv – cv یە. ئەم پێڕەوە دەتواندرێت بۆ جۆرەکانی دیکەش لەپێکهاتەی بڕگەیی وشەکان بەکارببرێت. لێرەدا وەکو شتێکی ئاسایی چەندی ژمارەی بڕگەکان و فۆنیمەکانی هەر بڕگەیەکیش زیاتر بێت، لەگەڵ ئەوەی توانای دووبارەبوونەوەی ناوخۆیی زیاتر دەبێت، بەڵام ئەگەری دەستکەوتنی نموونە و ژمارەی دووپاتبوونەوە و هاتنەوەشیان لە هۆنراوی فارسیدا کەمتر دەبێت.

بەهەر حاڵ وادیارە کە بابەتە جۆراوجۆرەکانی هاوچەشنی وشەیی ناتەواو لەچوارچێوەی چەند ڕێسایەکدا شیاوی سەرنج و لێکۆڵینەوەن وەکو ئەمانەی لای خوارەوە. بۆ نموونە:

cv – cvcc شکست /še-**kast**/؛ ببست /**be-bast**/

cv – cvcc درشت /**do-rošt**/؛ درست /**do-rost**/

cv – cvc بساط /ba-s**at**/؛ نشاط /ne-š**at**/

cv – cv – cvc شمایل /š**a**-**mâ-yel**/؛ قبایل /q**a**-b**â-yel**/

نموونەگەلێکی تریش لە هاوچەشنی وشەیی ناتەواو، هەمیسان لە دووبارەبوونەوەی ناوخۆیی وشەگەلێك کە پێکهاتەیەکی بڕگەی جیاوازیان هەیە، دەبێتە مایەی سەرنج و لێکۆڵینەوە، بۆ وێنە:

(cv) – cvc راز /**raz**/؛ نیاز /ni-y**az**/

(cv) – cvcc دست /d**ast**/ ؛ شکست /še-k**ast**/

نموونەی تر.

لەبابەتی وشەگەلێك بەپێکهاتەیەکی بڕگەیی گەورەتریش دیسان شیمانەی ئەم جۆرە بەراوردە هەیە؛ هەرچەندە ڕادەی هاتنەوەیان لەهۆنراوی فارسیدا کەم دەبێتەوە. بۆ وێنە:

go-/ ستانندە /se-tâ-nan-de/؛ گشایندە /cv – cv – cvc – cv
/šâ-yan-de

cv – cv – cvc – cv چماننده /Ča-mâ-nan-de/؛ چراننده
/Ča-râ-nan-de/ نموونەی تر.

بەم پێیە وادەردەکەوێت کە دۆخی سەرواداری شتێك نییە جگە لەکۆمەڵێ دووبارەبوونەوەی دەنگی یەك یاخود چەند بڕگەیەکی وشە. لەبەشی یازدەهەمدا و لەمیانی جۆرەکانی هاوسەنگی وشەیی، باس لە دۆخی سەرواداری و جۆرەکانی دەکرێت.

ئەوەی تا ئێرە لەم بڕگەیەدا خرایەڕوو بریتیبوو لە جۆرەکانی دووبارەبوونەوەی دەنگی لەنێوان دوو وشەدا لەسەر ئەو بنەمایە، ڕەنگە لە یەکەم سەرنجدا خستنەڕووی ئەو بابەتە لەبەشێکی جیاواز و لە دەرەوەی هاوسەنگییە دەنگییەکان شتێکی نالۆجیکی بێت. بەڵام پێویستە ئاگاداری ئەوەبین کە لەنێوان تاوتوێکردنی سنعەتگەلێکی وەکو دووبارەبوونەوەی نەبزوێن یاوەکو بەرپاکردنی کێش لەلایەك و سنعەتگەلێکی دیکە لەوێنەی سەرواداری و سەروادا جیاوازییەکی بنەڕەتی هەیە؛ لەمەوە بۆ وێنە پایە عەرووزییەکان لەسۆنگەی کرۆکی چەندایەتییان چ لەڕووی بنیات و چ لەڕووی سنوورداری کاراییان، لەگەڵ هیچ ناونیشانێکی ڕێزمانیدا هاوجووت نابن. ناونیشانگەلێکی وەکو سەرواداری یا سەروا پێکهاتەیەکی گەورەتریان لە یەکەیەکی زمانی وەکو بڕگە هەیە و بەو هۆیەشەوە بەناچاری لەکاتی توێژینەوەی سەرواداری و سەروا و هی تریش سوود لە هاوسەنگی وشەیی وەردەگرین. تا ئێرە کۆششمان بۆ ئەو بووە ڕوونی بکەینەوە کە بۆچی هاوسەنگی دەنگی جیاوازە لەگەڵ هاوسەنگی وشەیی و مەبەست لەهاوسەنگی وشەیی چییە. لەسەر بنەمای ئەوەی تا ئێستا گوتومانە، دەتواندرێت پەی بەوە ببرێت کە ناونیشانگەلێکی

وەکـو سـەرواداری هاوتـەریب، ڕەگـەزدۆزی موتـەڕەف، سـەرواداری هاوسەنگ و ڕەگەزدۆزییەکانی وەکو ڕەگەزدۆزی موزاریـع، ڕەگـەزدۆزی ناتـەواو، ڕەگـەزدۆزی موتـەڕەف، ڕەگـەزدۆزی ناوەڕاسـت، ڕەگـەزدۆزی موزەیـەل، ڕەگـەزدۆزی دارڕژاو یـاخود ڕەگـەزدۆزی ئـاوەژوو، ئەمانـە هەموو وەکو هاوسەنگی وشەیی جۆراوجۆر دەژمێردرێن، کە لە ڕێگەی هاوچەشنی ناتەواو پەیدادەبن و شیاوی گوزارشت لێکردنـەوەن. جگـە لـەم سـنعەتانە تەرزگـەلێکی دیکـەش لەوێنـەی ڕازاندنـەوە (ترصـیع) هاوسـەنگکردن (موزانـە) یـاخود (جووتکردنـەوە/ تضـمین المـزدوج) لـەژێر هـەمان ناونیشـاندا جـێگیردەبن کـە لەبنـەمادا بـریتین لـە بـەکارهێنانی وشـەگەلێك بـە هاوچەشـنییەکی ناتـەواو بـە پەیوەنـدی لەگەڵ یەکتر لەسەر ڕووی زەنجیرەی گوتاردا.

(١٢٥) ای منور به تو نجوم جمال

ای مقرر به تو رسوم کمال (رشیدالدین وطواط)

لـەم نموونـەیـەی (١٢٥)دا بـەهرەگیری لـە جووتـە وشـەکانی وەکـو ((منـور/ مقـرر))، ((نجـوم/ رسـوم)) و ((جمـال/ کمـال)) لـە بنـەمادا دیارخەری جووتەوشەیی نێوان وشەگەلێکە کە پەیوەنـدی هاوچەشـنی ناتەواو بەیەکەوەیان دەبەستێتەوە. دەکارکردنی ئەم جووتە وشانە کە شیاوی پۆلبەندین لەژێر ناونیشانی سەرواداریی هاوتەریبدا، لەشێوەی تاکمانـە جـووتی (قرینـە) یـەکتری لـەدوو ڕسـتەدا، وەکـو زاراوە بـە سنعەتی تەرصیع ناودەبرێت. کەواتـە تەرصـیع خـۆی لەخۆیـدا شـتێك نییە جگە لە جۆرێکی مەبەستدار لە سەرواداری هاوتەریب و پێویستە لـەژێر یـەکێك لـە ناونیشـانەکانی سـەرواداری هاوتەریبـدا گوزارشـتی لێبکرێتەوە. ئەو مەسەلەیەش کە بە سەرواداری هاوسەنگ ناودەبرێت و چۆنییەتی کارکردنیشی، لەئاسـت سـنعەتێکی دیکـەدا لـەژێر نـاوی هاوسەنگکردن (موازنە)دا دروستە.

(١٣٦) گردون چەخواهد از من بیچارەء ضعیف
گیتی چە خواهد از من درماندەء گدای (مسعود سعد سلمان)

لەم نموونەیەدا پسپۆڕانی بواری هونەری جوانکاری بۆچوونیان وایە کەوا جووتە وشەکانی لەوێنەی ((گردون/ گیتی)) یا ((بیچارە/ درماندە)) لەژێر ناونیشانی سەرواداری هاوسەنگ شیاوی لێکۆڵینەوەن (←ك ٤، ل ٢٩). کەوابێت هاوسەنگکردنیش شتێك نییە جگە لە جۆرێکی تایبەت لەسەرواداری هاوسەنگ و دەکرێ لەژێر یەکێك لەناونیشانەکانی سەرواداری هاوسەنگدا گوزارشتی لێبکرێتەوە.

لەنموونەکانی (١٢٥) و (١٣٦)دا چەند جۆرێك لە هاوچەشنی وشەیی ناتەواو ڕوون و ئاشکران. لەگەڵ ئەوەی وشەگەلێکیش بەدیدەکرێن کە بەشێوەیەکی تەواو دووبارەبوونەتەوە، ئەم جۆرە دووبارەبوونەوەیە ئەگەرچی لەژێر ناونیشانی دووبارەبوونەوەی وشەیی شیاوی پۆلینکارین، بەڵام دەبێ لەبڕگەیەکی تایبەتداو لەژێر سەردێری هاوچەشنی تەواودا بخرێتەڕوو.

٢/١/٨ هاوچەشنی تەواو

لەبڕگەی ڕابردوودا ئەوە ڕوونکرایەوە کە هاوچەشنی ناتەواو لەنێوان وشەکاندا بەهۆی دووبارەبوونەوەی دەنگی ناتەواو جێبەجێ دەبێت، لەم بەشەدا دێینە سەر جۆرە جیاوازەکانی دووبارەبوونەوەی دەنگی لە نێوان دانە ڕێزمانییەکاندا.

لەسەرتادا پێویستە سەرنج بخرێتە سەر ئەو خاڵەی کەوا هاوچەشنی تەواو چەند جۆرێك دەگرێتەوە؛ یەکێکیان ئەوەیە کە هاوچەشنی تەواو دەشێ لەنێوان دوو دانەی ڕێزمانی جیاواز لەیەکتریدا بێت[1].

---

[1] - هاوچەشنی تەواو لەنێوان دوو وشە لە جوانکاری نەریتیدا، لەژێر ناونیشانی ڕەگەزدۆزی تەواو پۆلبەندیکراوە.

(۱۲۷) بهرام که **گور** می گرفتی همه عمر
دیدی که چگونه **گور** بهرام گرفت (خیام)

هەردووی وشەی هاودەنگ و — هاوڕێنووسی ((گور)) کە یەکێکیان بەواتای کەرەکێوی و ئەوەکەی تریان بە واتای گلکۆدێت لەدۆخێکی لەم جۆرەدان، دەکرێ هاوچەشنی تەواو لەنێوان دوو وشەدا بێت کە لە ڕێنووسدا وەکو یەك نەبن:

(۱۲۸) دیدی آن ترك **ختا** غارت دین بود مرا
گرچه عمری به **خطا** دوست خطابش کردم (فرخی یزدی)

لە نموونەی (۱۲۸)دا هەردوو وشەی هاودەنگی ((ختا)) و ((خطا)) لەدۆخێکی وادان. هاوچەشنی تەواو دەکرێ لەنێوان فۆرمگەلێکدا ڕووبدات کە هەریەکەیان ڕۆڵی ڕێزمانی جیاوازی هەبێت:

(۱۲۹) گفتمش باید بری نامم **زیاد**
گفت آری می برم نامت **زیاد** (فرصت شیرازی)

لەنموونەی (۱۲۹)دا هەردوو فۆرمی ((زیاد))، کە یەکێکیان ڕۆڵی قەیدی هەیە و ئەوەکەی تریان لەئامرازێکی خستنەپاڵ و ناوێك پێکهاتووە لە دۆخێکی لەم جۆرەدان. هەرچەندە لەڕووی شوێنی لەنگەرگرتندا لەگەڵ یەکتریدا جیاوازن.

هاوچەشنی وشەیی تەواو دەشێ بەدووبارەبوونەوەی یەك تاکە دانەی ڕێزمانی بێتەدی، دەکرێ ئەم دانە ڕێزمانییە تەنیا پاشگرێك بێت؛ لەوێنەی / aš- / لەکۆتایی وشەکانی ((زبان)) و ((روان)) لەنموونەی (۱۳۰)دا:

(۱۳۰) **زبانش** توان ستایش نداشت
روانش گمان نیایش نداشت

هاوچەشنی تەواو دەشێ دانەی ڕێزمـانی گـەورەتریش، تـا دەگاتـە ئاستی ڕستە بگرێتەوە:

(١٣١) گه به نوای علمش برکشند
گه به نگار قلمش درکشند (نظامی)

(١٣٢) من **عریانم، عریانم، عریانم**
مثل سکوت های میان کلام های محبت عریانم
و زخم های من همه از عشق است
از **عشق، عشق، عشق** (فروغ فرخزاد)

(١٣٣) **پس از من شاعری آید**
که اشکی را که من درچشم رنج افروختم
خواهد سترد.
پس از من شاعری آید
که قدر نالەهایی را که گستردم نمی داند،
گلوی نغمەهای درد را
خواهد فشرد
پس از من شاعری آید
... (سیاوش کسرایی)

(١٣٤) یار در آمد ز در بی خبران **دوست دوست**
گرچه غلط می دهد نیست غلط **اوست اوست** (مولوی)

(١٣٥) نوح **تویی**، روح **تویی**، فاتح و مفتوح **تویی**
سینەء مشروح **تویی**، بر در اسرار مرا (مولوی)

(١٣٦) **هفت** دریا یك شمر **اینجا بود**
هفت اختر یك شرر **اینجا بود** (عطار)

هەر یەکێك لە نموونەکانی (١٣١) تا (١٣٦) نیشاندەری جۆرێك لەهاوچەشنی تەواون کە دەشێ، پاشگر، وشە، گرێ، یاخود ڕستەیەکیش بگرێتەوە. نموونەکانی (١٣٣) بۆ (١٣٥) دریاخەری جۆرێك لەدووبارەکارین کە لە ئاستی یەك وشەدا زیاتر بڕ دەکات و کۆمەڵێك وشە دەگرێتەوە. بەو هۆیەوە دەبێ بیسەلمێنین کە هاوسەنگی وشەیی بەدووبارەبوونەوە لە ئاستی وشەدا سنووردار نابێت و کەرەستەی ڕێزمانی لەوشە گەورەتریش دەگرێتەوە.

٢/٨ دووبارەبوونەوە لەئاستی گرێدا

مەبەست لەگرێ[1]، ئەو یەکە زمانییەیە کە لە وشەیەك یا زیاتر پێکهاتووە و ڕۆڵی یەکەیەك لەڕستەدا دەگێڕێت. گرێ لەزمانی فارسیدا بۆ سێ پۆل: گرێی کاری، گرێی ناوی و گرێی قەیدی دابەشدەبێت (← ك ٢، ل١١٠). بۆ نموونە فۆرمێکی وەکو ((نباید برداشته شده باشد)) گرێیەکی کارییە؛ ((امتحانات داخلی دورهء شبانهء هنر سرای عالی تهران)) گرێیەکی ناوییە و ((صبح چهار شنبه)) بەگرێیەکی قەیدی دەژمێردرێت. (← ك٢).

١/٢/٨ هاوچەشنی ناتەواو

لە هەلومەرجێکی وەهادا، لەبەشێکی دوو یاخود چەند گرێدا، یەکێك یاخود چەند دانەیەکی ڕێزمانی گرێکە، دووبارە دەبێتەوە:

(١٣٧) اکنون کدام یك زشما
بیدار می مانید
در بستر خشونت نومیدی
در بستر فشردهء دلتنگی
در بستر تفکر پُر درد رازتان ... (احمد شاملو)

---

[1]- phrase.

دێرەکانی سێیەم و چوارەم و پێنجەم لەنموونەی (١٣٧)دا هەر یەکێکیان بەگرێیەك ئەژمار دەکرێت کە لە هاوچەشنییەکی ناتەواوی گرێیی دان.

(١٣٨) **در کوچەهای** بزرگ نجابت
در کوچەهای فروبستەء استجابت
در کوچەهای سرور و غم راستینی کە مان بود
در کوچەهای باغ گل سرخ شومم
در کوچەهای نوازش
در کوچەهای چە شب های بسیار (اخوان ثالث)

(١٤٠) **صدای** میل طویل گیاە بە روییدن
صدای خواهش شفاف آب بەجاری شدن
صدای ریزش نور ستارە برجدار مادگی خاك
صدای انعقاد نطفەء معنی (فروغ فرخزاد)

(١٤١) گفت همرە را گرو نە **پیش من**
ورنی قربانی تو اندر **کیش من** (مولوی)

٢/٢/٨ هاوچەشنی تەواو

لەم جۆرە مەرجانەدا، هەموو ڕەگەزە ڕێزمانییەکانی گرێ، بە ریزبەندییەکی یەکسان دووبارە دەبێتەوە.

(١٤٢) نظر سوی دل افگاری **نداری**
وگر داری، بەما باری **نداری** (رفیق اصفهانی)

(١٤٣) در کشاکش از زبان آتشین بودم **چو شمع**
تا نپیوستم بەخاموشی نیاسودم **چو شمع** (صائب)

(١٤٤) **عقل بند رهروان و عاشقان است ای پسر**
بند بشکن ره عیان اندرعیان است ای پسر (مولوی)

(١٤٥) **اسب سفید وحشی**
دشمن کشیده خنجر مسموم نیشخند
دشمن نهفته کینه به پیمان آشتی
آلوده زهر با شکر بوسه‌های مهر
دشمن کمین گرفته به پیکان سکه‌ها
اسب سفید وحشی
من با چگونه عزمی پر خاشگر شوم
من باکدام مرد در آیم میان گرد
من باکدام تیغ سپر سایبان کنم
من در کدام میدان جولان دهم تورا
اسب سفید وحشی
شمشیر مرده است
... (منوچهر آتشی)

٣/٨ دووباره‌بوونه‌وه له‌ئاستی ڕسته‌دا

هه‌ر ڕسته‌یه‌ك له‌زمانی فارسیدا لانی كه‌م له دوو دانه‌ی ڕێزمانی كار و جێناو (وه‌كو: رفتم) یاخود نیهاد و گیره‌كێك وه‌كو (سرد است) پێك دێت (← ك ٥). جگه له‌م كه‌ره‌سته و ڕه‌گه‌زه ڕێزمانییه پێویستانه، ڕه‌گه‌زی ڕێزمانی تریش له‌پێكهاته‌ی ڕسته‌كاندا به‌شداری ده‌كه‌ن كه ده‌توانن ئه‌ركی دیاریكراو له‌ڕسته‌دا بگێڕن، به‌م شێوه‌یه دووباره‌بوونه‌وه له‌ئاستی ڕسته‌دا له بنه‌ڕه‌تدا دووباره‌بوونه‌وه‌ی ئه‌م كۆمه‌ڵه ڕگه‌زه ڕێزمانییانه‌یه، به‌مه‌رجێك له‌سنووری گرێدا زیاتر تێپه‌ڕێ و تا ئه‌وه‌ی له‌سنووری گرێدا شیاوی شیكردنه‌وه نه‌بێت.

دووبارەبوونـــەوە لەئاســتی ڕستەشـدا دیسانەوە دەشـێ بەهـەر دوو چەشنی ناتەواو و تەواو ڕوونبکرێتەوە.

١/٣/٨ هاوچەشنی ناتەواو

لــەم دۆخــەدا بەشـێك لەڕســتەیەكدا كـە لــەگرێ گــەورەترە، لەڕستەیەكی دیكەدا دووبارە دەبێتەوە. بۆ نموونە:

(١٤٦) **شد آن زمانه** که رویش **بسان** دیبا **بود**
شد آن زمانه که مویش **بسان** قطران **بود** (رودکی)

لە نموونەی (١٤٦)دا هەر نیوەدێڕێك لەڕستەیەكی سەرە (شد آن زمانە) و ڕستەیەكی شوێنكەوتوو پێكهاتووە؛ ڕستە سەرەكانی هەر نیوەدێڕێك لەپەیوەندییەكی هاوچەشنی تەواو و ڕستە شوێنكەوتووەكان لە هاوچەشنییەكی ناتەواون لەگەڵ یەكتری ئەمەش چەند نموونەیەكی ترە بەهەمان ناونیشان:

(١٤٧) **تو را اگر ملك چینیان** بدیدی روی
نماز بردی و دینار بر پراکندی
تورا اگر ملك هندوان بدیدی موی
سجود کردی و بتخانەهایش بر کندی (شهید بلخی)

(١٤٨) ای صبا نکهتی از کوی **فلانی به من آر**
زار و بیمار غمم راحت **جانی به من آر** (حافظ)

(١٤٩) **ما در عتاب تو می شکوفیم**
در شتابت
ما در کتاب تو می شکوفیم
در دفاع از لبخند تو
که یقین است و باور است ... (احمد شاملو)

لە نموونـەکانی (١٤٦) تـا (١٤٩) دووبارەبوونـەوەی ناتـەواو لـەنێوان دوو ڕستەدا بەدیدەکرێت[1]. ئەگەر هەموو ڕستەکە بەشێوەیەکی تەواو دووبــارە ببێتــەوە، هاوچەشــنی تــەواو دێتــە دی و ئەگــەر تــەنیا دووبارەبوونەوەکە تـەنیا گرێیـەکی ڕستەکە بگرێتـەوە، ئـەوا بـاس لـە دووبارەبوونەوە لەئاستی ڕستەدا لەئارادا نابێت.

٢/٣/٨ هاوچەشنی تەواو

لــەم هەلومەرجــەدا تــەواوی ڕســتەیەك دووبــارە دەبێتــەوە، بــۆ نموونە:

(١٥٠) **سهم من این است**
سهم من این است
سهم من
آسمانی است که آویختن پردەای آن را از من می گیرد
(فروغ فرخزاد)

(١٥١) **مستیم، مستیم، مستیم**
مستیم و دانیم هستیم (اخوان ثالث)

(١٥٢) ای هوس های دلم **بیا بیا بیا بیا**
ای مراد و حاصلم **بیا بیا بیا بیا** (مولوی)

(١٥٣) **ای صبا نکهتی از کوی فلانی به من آر**
زار و بیمار غمم راحت جانی به من آر
...
دلم از پردە بشد دوش که حافظ می گفت
ای صبا نکهتی از کوی فلانی به من آر (حافظ)

---

[1] - نموونـەکانی لەوێنـەی (١٤٦) دەتونـدرێت جگـە لـە هاوچەشـنی وشـەیی تـەواو، لـەژێر ناونیشانی هاوچەشنی ناتەواو لەئاستی ڕستەدا پۆلبەندی بکرێت.

جگــه لــه نموونــەکانی (١٥٠) بــۆ (١٥٣) پێویســتە ئــەو ڕاســتییە بسەلمێنین کە نیوەدێری نێوان بەنــدەکان، یــاخود نیــوەدێری گێڕانــەوە لە بەنــدەکانی تــەرجیع بەنــددا (←ك ٦، ل ١٨٠) دەچــنە ژێــر هــەمان ناونیشانی دووبارەبوونەوەوە.

لــەم بەشــەدا چەشــنەکانی هاوســەنگی وشــەیی تــاوتوێکراو ئــەوە ڕوونکرایەوە کە هاوچەشنی چ لەئاستی وشەدا بەتــەنیایی، چ لەئاســتی کۆمەڵێ وشــە لەشــێوەی گــرێ یــاخود ڕســتەدا، دەتوانــدرێت بەهــەردوو شێوەی ناتەواو و تەواو بــەدیار بکــەوێت. هەنــدێ لــەو نموونانــەی لــەم بەشــەدا خراونەتــەڕوو، لــە جوانکــاری نەریتیــدا لــەژێر ناونیشــانی جیاوازدا پۆلبەندی دەکرێن و هەندێکیشیان نەبوونەتە مایەی ســەرنج ڕاکیشان. بۆ وێنە لێــرەدا ڕووندەبێتــەوە کــە ســنعەتگەلێکی وەکــو، (رد الصدر الى العجز، رد العجز الى الصدر، تشابه الاطراف، تكرير، ترصيع، طرد و عكس، رد المطلع، انواع السجع) و تــا دەگاتــە قافیــە و ڕەدیــف و گــەلێکی تــر لــە شــیمانەکانی دووبارەبوونــەوە دانــە ڕێزمانییــەکانن، ئەمانە بــە چەشــنگەلێك لــە هاوســەنگی وشــەیی ئــەژمار دەکرێن و لــە ســنووری وشــە، یــاخود ڕســتەدا شــیاوی لێکۆڵینــەوەن. پۆلبەنــدی هــەر یەکێك لەم سنعەتانە بۆ بەشی یازدەیەم بەجێهێڵدراوە.

کتێبنامه

1- Samareh, Y. The Arrangement of segmental phonemes in Farsi, Tehran University press, 1977.

۲- باطنی، محمد رضا، توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی، تهران، امیر کبیر، ۱۳٥٦.

۳- حق شناس، علی محمد، مقالات ادبی، زبان شناختی، تهران، نیلوفر، ۱۳۷۰.

٤- شمیسا، سیروس، نگاهی تازه به بدیع، فردوس، ۱۳٦۸.

٥- میلانیان، هرمز، ((کوتاه ترین جمله و ساختمان آن در زبان فارسی))، پژوهشنامه زبان ایران، ش ۱، ۱۳٥٤.

٦- همایی، جلال الدین، فنون بلاغت وصناعات ادبی، تهران، نشرهما، ۱۳٦۸.

بەشی ٩

هاوسەنگی ڕێزمانی

لەبەشـەکانی حەفتـەم و هەشـتەمدا بـاس لەهاوسـەنگی دەنگـی و وشەیی کراو ئـەوە ڕوونکرایـەوە کـە چـۆن جۆرەکـانی دووبارەبوونـەوە دەبێتە مایەی هاوسەنگی و هۆنراو دروست دەکات. لەم بەشەدا سەرنج بـۆ لای جـۆرێکی دیکـە لەهاوسـەنگی ڕادەکێشـین کـە لەسـەر بنـەمای دووبارەبوونەوە لەپێکهاتەی ڕێزمانیدا پەیدادەبێت.

لەبەراییدا دەبێ تێبینی ئەو خاڵە بکەین کە هاوسەنگی ڕێزمـانی مەسـەلەی دووبارەکـاری دەنگـی ناگرێتـەخۆی، هەرچـەند لەزۆربـەی حالەتەکانـدا شـاعیر لـەکاتی هێنانـەوەی هاوسـەنگی ڕێزمـانی سـوود لەدووبارەبوونەوەی دەنگیش وەردەگرێت.

ئەم بەشەی بەردەست لەدوو بڕگەی سەرەکی پێکهاتووە و لەهـەر بڕگەیەکیـدا جۆرێـك لەهاوسـەنگی ڕێزمـانی لێکۆڵینـەوەی لـەبارەوە دەکرێت.

١/٩ دووبارەبوونەوەی پێکهاتە

لەگـەڵ ئـەوەی زاراوەی پێکهاتـە[1] (بنیـات) لـە زمانناسـیدا مانـای زۆری هەیـە (← ك ١، ص ٢٩١)، بـەڵام لێـرەدا بەشـێوەیەکی تایبـەتی بـەواتای ڕێکخسـتنی دانـەکانی ڕێزمـانی پێکهێنـەری ڕسـتە لەئاسـتی پلەبەندیی وشەییدا بەکارهێندراوە (←ك ٢، ل ٦٠). لەزمانی فارسیدا ئـەو شـیمانەیە لـەئارادا هەیـە کـەوا دانـەکانی پێکهێنـەری ڕسـتە، بەمـەرجی دیـاربوونی ئـەرکی هـەر یـەکێکیان لەڕسـتەدا، ڕێکخسـتنی جیاواز دروست بکەن. بۆ وێنە لەڕستەیەکی سادەی وەکـو ((او کتـاب را بـرای مـن خریـد))، بـە ئـاڵوگۆڕی شـوێنی دانـە ڕێزمانییـە پێکهێنـەرەکانی، واتـا ((او + کتـاب + را + بـرای مـن + خریـد)) دەتواندرێت ٢٤ جۆری ڕێکخستن یاخود پێکهاتەی جیاواز بەدەستبێت.

1- structure.

۱) او کتاب را برای من خرید
۲) او کتاب را خرید برای من
۳) او خرید کتاب را برای من
٤) او برای من کتاب را خرید
۵) او برای من خرید کتاب را
٦) او خرید برای من کتاب را
۷) کتاب را برای من او خرید
۸) کتاب را برای من خرید او
۹) کتاب را او برای من خرید
۱۰) کتاب را او خرید برای من
۱۱) کتاب را خرید برای من او
۱۲) کتاب را خرید او برای من
۱۳) برای من او خرید کتاب را
۱٤) برای من او کتاب را خرید
۱۵) برای من کتاب را او خرید
۱٦) برای من کتاب را خرید او
۱۷) برای من خرید او کتاب را
۱۸) برای من خرید کتاب را او
۱۹) خرید او کتاب را برای من
۲۰) خرید او برای من کتاب را
۲۱) خرید برای من او کتاب را
۲۲) خرید کتاب را او برای من
۲۳) خرید برای من کتاب را او
۲٤) خرید کتاب را برای من او

ڕێکخستنەکانی ٢٤ لایەنەی سەروو شیمانەگەلێکی حەشاردراون کە لە ڕێگەی جێگۆڕکێی دانەکانی پێکهێنەری ڕستەیەکدا بەدەستدێن. ئەو مەسەلەیە بەو مەعنایە نایەت کە هەموو ڕێکخستنەکانی سەرەوە لەزمانی ئاخاوتنی ڕۆژانەدا ئەگەری بەکاربردنیان هەیە یاخود بەکاربراون. بەڵکو بەو مەعنایە دێت کە ئەگەری سوود وەرگرتن لەهەر کامێکیان بۆ شاعیر لەئارادا هەیە لانی کەم لەپێناوی پاراستنی کێشدا. بۆ ڕوونکردنەوەی زیاتری بابەتەکە دەتواندرێت سوود لەم دوو نموونەیە وەربگیرێت:

(١٥٤) خدا کشتی آنجا کە خواهد برد
اگر ناخدا جامـــە برتن درد (سعدی)

(١٥٥) برد کشتی آنجا کە خواهد خدا
اگر جامە برتن درد ناخدا

هەردوو نموونەی (١٥٤) و (١٥٥) جگە لە تایبەتمەندییەکانی جیاوازی جەختکردنەوە (←ك ٣، ل ٤٠ – ٤١) واتای یەکسانیان هەیە. هەردوو نموونەکە لەسەر بەحری موتەقاریب هۆنراونەتەوە. جگە لەم دوو ئەگەرەی ڕێکخستنی سەرەوە، دەتواندرێت تەنیا دوو ڕێکخستنی دیکە لەسەر هەمان کێش بەدەست بێنین کە ئەوانیش بێ مەعنان، چونکێ ئەرکی دانە ڕێزمانییەکانی پێکهێنەری ڕستەکە خەوشدار دەبن:

(١٥٦) * کە خواهد برد کشتی آنجا خدا
اگر تن درد جامە بر ناخدا
* خدا خواهد آنجا کە کشتی برد
اگر جامە بر ناخدا تن درد

جۆره ڕێکخستنێکی دیکه لەکێشی موتەقاریب بۆ دانه ڕێزمانییەکانی نموونەی (١٥٤) لەئارادا نییه تا ئەوەی وەکو دوو نموونەکەی (١٥٦) ئەگەر بێ واتاش بن؛ لەگەڵ ئەوەی بەگۆڕینی کێشەکە دەشێ نموونەی دیکەمان دەستبکەوێت:

١٥٧) ناخدا اگر جامه بر تن درد
هرکجا خواهد خدا کشتی برد (حمیدی شیرازی)

بەو شێوەیه، ڕەنگه بتوانین بڵێین کەوا ڕێکخستنی دانەکانی پێکهێنەری ڕسته لەهۆنراودا، ئەگەر بەتەواویش نەبێت، ئەوا لانی کەم تا ڕادەیەکی زۆر وا بەستەیه به پاراستنی کێشەوه. جا ئەگەر ئەم ڕێکخستن و پێکهاتەیه دووباره ببێتەوه، ئەلبەته دەتوانێت نەزمێکی مۆسیقایی زیاتری لێ بەرهەمبێت، تا ئەگەر ڕێکخستنه هەڵبژێردراوەکه لەزمانی پێوەریش بەکار نەبرێت. بۆ نموونه:

(١٥٨) با چکا چکاك مهیب **تیغ هامان**، تیز
غرش زهرەدران **کوس هامان**، سهم
پرش خاراشکاف **تیرهامان**، تند ... (اخوان ثالث)

(١٥٩) ... **کوه شاید شد و ماند،**
رود باید شد و رفت،
دشت باید شد و خواند. (حمید مصدق)

(١٦٠) پشت این نقاب خنده
با نگاه غوطەور میان اشك
با دل فشرده در میان مشت
خنجری شکسته در میان سینه
خنجری نشسته در میان پشت ... (فریدون مشیری)

(١٦١) بارش شبنم روی پل خواب
پرش شادی از خندق مرگ
گذر حادثه از پشت کلام ... (سهراب سپهری)

شەفیعی کەدکنی لەکاتی باس لەبارەی نموونەی (١٦١)دا سەرنجی بۆلای ڕێسای دووبارەبوونەوەی پێکهاتەی نموونەکە ڕاکێشاوە. بەشێوەیەکی پەنامەکیش ئاماژەی بۆ ئەو مەسەلەیە کردووە کە بەدووبارەکردنەوەی ئەم پێکهاتەیە دەتواندرێت بەڕادەیەکی بێکۆتایی، هۆنراو نەوەك شیعر ڕێبکخرێت. کەدکنی بەمەبەستی سەلماندنی بۆچوونەکەی نموونەگەلێکیش دێنێتەوە (← ك ٤، ل ٢٠):

(١٦٢) جهش صاعقه از فرق تگرگ
تپش زندگی از ساقهء صبح

٢/٩ هاونشینسازی ئەرکی

لێکۆڵینەوە لەبارەی چۆنییەتی هاونشینکردنی دانە هاوئەرکەکان بەخستنەڕووی دوو نموونە دەست پێدەکەین:

أ) او با شمشیر سر یلان را برید.
ب) او با خنجر سینه یلان را درید.

ڕستەکانی (أ) و (ب) پێکهاتەیەکی وەك یەکیان هەیە. ڕێکخستنی ڕستەی (أ) واتا [بکەر – تەواوکەر – بەرکار – کار] لەڕستەی (ب)دا دیسان دووبارەبۆتەوە. بەو شێوەیە و لەسەر بنەمای ئەوەی لەبڕگەی ١/٩ دا گوترا، هەردوو ڕستەی (أ) و (ب) لەدۆخێکی دووبارەبوونەوەی پێکهاتەدان. لەدۆخێکی وادا دەتواندرێت بە هاونشینکردنی دانە هاوئەرکەکان جۆرێك لەهۆنراو بەدەست بهێندرێت:

(١٦٣) به روز نبرد آن يل ارجمند
به شمشير وخنجر، بەگرز و كمند
بريد و دريد و شكست و ببست
يلان را سر و سينه و پا و دست (فردوسى)

نموونــەی (١٦٣) لەبنەڕەتــدا بريتييــە لــەكۆی چــوار ڕســتە بەپێكهاتەيەكی دووبارەبوو:

أ) به روز نبرد آن يل ارجمند بەشمشير بريد يلان را سر
ب) به روز نبرد آن يل ارجمند بەخنجر دريد يلان را سينه.
پ) به روز نبرد آن يل ارجمند بەگرز شكست يلان را پا.
ت) به روز نبرد آن يل آرجمند بەكمند بست يلان را دست.

له هەلومەرجێكی وەهادا دەتوانين بڵێين كه هاونيشـنكردنی دانـه هاوئەركەكان لەئاكامدا جۆرێك لەهاوسـەنگی ڕێزمـانی لێدەكەوێتـەوە. بـۆ هێنانــەوەی نموونەگـەلی ديكـەش لـەبارەی هاوســەنگی ڕێزمـانی بەيارمەتی هاونشينی دانه هاوئەركەكان، دەكرێ سوود لەنموونـەكانی (١٦٤) تا (١٦٨) وەربگرين:

(١٦٤) مير من اند و صدر من اند و پناه من
سادات رى، ائمه رى، اتقياى رى (خاقانى)

شاعير لەنموونەی (١٦٤)دا سێ نيهادی [مير من/ صدر من/ پنـاه من ی لەگەڵ گيرەكی [اند] لەنيوەدێری يەكەمدا و، سێ گوزارەی هـەر ڕســتەيەكی [ســادات رى/ ائمــه رى/ اتقيــاى رى] شــی لــەنيوەدێری دووەمدا هاونشينی يەكتری كردووە.

(١٦٥) همى دولت و ملك و كلك و حسام
به فر خداوند گيرد نظام (عثمان مختارى)

(١٦٦) **ابرو باد و مه و خورشيد و فلك دركارند**
تا تو نانى به كف آرى و به غفلت نخورى (سعدى)

(١٦٧) فغان كاين لوليان **شوخ شيرين كار شهر آشوب**
چنان بردند صبر از دل كه تركان خوان يغما را (حافظ)

(١٦٨) و او چگونه از كنار درختان خيس مى گذرد
صبور
سنگين
سرگردان ... (فروغ فرخزاد)

٣/٩ جێنشینسازی ئەرکی

لــــە هەلومــــەرجێکی وادا بــــەجێگۆرکێ پێکردنــــی ئــــەرکی دانەپێکهێنەرەکانی ڕستەیەك، ڕستەیەکی نوێ دروستدەبێت کە لەگەڵ ڕستەکەی بەرایی لە هاوسەنگییەکی ڕێزمانیدا دەبێت.

(١٦٩) ديروز به **توبەاى شكستم ساغر**
امروزبه **ساغرى شكستم توبه** (سلمان ساوجى)

لەنیوەدێری یەکەمی نموونەی (١٦٩)دا، (توبە) تەواکەر و (ساغر) بەرکارە، لەنیوەدێری دووەمدا ڕۆڵی ئەم دوو دانەیە جێنشینی یەکتر کراون، لە حالێکدا کە ڕێکخستنی ڕستەکە وەك خۆی ماوەتەوە.

(١٧٠) كاشك **تنم بازيافتى خبر دل**
كاشك دلم بازيافتى خبر تن (رابعە)

لــەنیوەدێری یەکــەمی نموونــەی (١٧٠)دا، (تــن) بکــەرە و (دل) دیارخراوی بەرکاری ڕستەکەیە. لەنیوەدێری دووەمـدا ئـەرکی (تـن) و (دل) جێنشینی یەکتری کراون.

وەكـو ديـارە كـە لـە جێنشـينكارى ڕێزمانيـدا، دووبارەبوونــەوەى وشــەش پەيــدادەبێت، بــەڵام لــەوەوە كــە شــيمانەى دووبارەبوونــەوەى وشەيى لەم نموونەگـەلێكى لـەم جـۆرەدا پاراسـتنى پێكهاتـەى ڕێزمـانى ڕستەكەشــى دابينكــردووە، بۆيــە ئــەم جــۆرە هاوســەنگييانە لەئاســتى ڕستەدا شيكارى بۆ دەكرێت.

لەســەر بنــەماى ئــەو نموونانــەى لــەم بەشــەدا خرايــەڕوو، ڕەنگــە بتــوانين بڵــێين كــە ســنعەتگەلێكى لــە وێنــەى پێچــان و كردنــەوە، دابەشـكردن، تنسـيق الصـفات و جۆرەكـانى ئـاوەژووكردن، لەبنەڕەتـدا تەرحگــەلێكن كــە جۆرێــك لــە هاوســەنگى ڕێزمانييــان لــە هــۆنراودا لێدەكەوێتەوە.

كتێبنامە

1- Crystal, D. Dictionary of Linguistics and Phonetics, Basil Blackwell, 1988.

٢- باطنى، محمد رضا، توصيف ساختمان دستورى زبان فارسى، تهران، امير كبير، ١٣٥٦.

٣- ______، پيرامون زبان و زبان شناسى، تهران، نشر فرهنگ معاصر، ١٣٧١.

٤- شفيعى كدكنى، محمد رضا، موسيقى شعر، تهران، آگاه، ١٣٦٨.

٥- همايى، جلال الدين، فنون بلاغت وصناعات ادبى، تهران، نشر هما، ١٣٦٨.

بەشی ١٠

ڕیزبەندی پلەکانی داهێنانی هۆنراو

لەبەشـەکانی حەوتـەم و هەشـتەم و نۆیەمـدا سـەرنج خرایەسـەر شـیمانەکانی بەدەسـتهێنانی جـۆری سـێ لایەنـەی هاوسـەنگی دەنگـی، وشەیی و ڕێزمانی و، ئەوەش ڕوونکرایـەوە کـە جۆرەکـانی هاوسـەنگی، لەڕێگەی دووبارەبوونەوەی دانـەکانی پەیوەسـت بەئاسـتەکانی شـیکاری دەنگی و وشەیی و ڕێزمانی جێبەجێدەبن.

لـەم بەشـەدا هەوڵـدەدرێت تـاوەکو تواناکـانی بەدەسـتهێنانی هـەر یـەك لەسـێ جۆرەکـەی هاوسـەنگی لەئاسـت یەکدیـدا و لەچوارچێوەی سیسـتـەمێکدا لێکۆڵینــەوەیان بــۆ بکرێــت و ڕادەی دووپاتبوونــەوە و ڕوودانی هەر یەکێکیان لەئاست ئەوەکەی تر دەستنیشانبکرێت.

بەچـاو پیاخشـانندنەوەیەکی خێـرا بەسـێ بەشـەکەی ڕابـردوو ئەوەمان بۆ بەدیاردەکەوێت، کە شیمانەی بەدیهاتنی هاوسەنگی دەنگی لەبـەدیهاتنی هاوسـەنگی وشـەیی سـادەترە و، شـیمانەی پەیـدابوون و بـەدیهاتنی هاوسـەنگی وشـەیش دیسـانەوە لەبـەدیهاتنی هاوسـەنگی ڕێزمـانی سـادەترە. جگـە لـەو خاڵـەش، بەئاوڕدانـەوە لـە نموونـەکانی جێگەی باس لەسێ بەشەکەی ڕابردوودا، وادێتە بەرچاو کە هاوسەنگی دەنگـی وەکـو پێداویسـتییەکی بـەدیهاتنی هاوسـەنگی وشـەییە و پێدەچـێ شـاعیرانیش لـەپێناو بـەدیهێنانی هاوسـەنگی ڕێزمـانی، هاوسـەنگی وشـەیی بەپێویسـت بـزانن. لـەم بەشـەدا لەخسـتنەڕووی گریمانەیەکی لەو جۆرە دەکۆڵینەوە.

١/١٠ ئەرکی زمان

کاتێـك کـە زمـان لـە توانـاوە دەبێـت بـەکردار، لـەدوو شـێوەی ئاخـاوتن یـاخود نووسـین بەدیاردەکـەوێت. ئەگـەر هـات و ئـەم بەدیارکەوتنە لەشێوەی ئاخاوتندا بێت، ئەوا ئەو کەرەستە خاوەی کە تیایـدا بـەکاردەبرێت بریتییـە لـەدەنگ، دەنگیش لـە لەرینـەوەی بـاو گۆڕانی وزە بەولاوە شتێکی تر نییە. ئەگەر هات و ئـەم بەدیارکەوتنـە

لەشێوەی نووسیندابوو، کەرەستە خاوەکەی کۆمەڵێ هێمای بەرچاون. ئەم دەنگ و هێمایانە بەکاردەبرێن تاوەکو بتواندرێت لەبارەی بابەتە جۆراوجۆرەکانی جیهانی دەرەوە بدوێین. بۆ نموونە گوتنی ڕستەیەك لەوێنەی ((زبان شناسی یکی از رشتەهای علوم انسانی است)). بەکارهێنانی بڕێکی زمانە کە لە ڕوویێکەوە هەواڵ یاخود گوزارشتێکە لەبارەی بابەتێکەوە لەجیهانی دەرەوەی زماندا (← ك ١، ل ٥).

بەم پێیە دەشێ بگوترێت کە لە زماندا، پەیوەندییەك لەنێوان ئەم شەپۆلە دەنگییانەی کە لەلایەن ئاخێوەرەوە دەردەکرێت لەگەڵ واقعیەتی جیهانی دەرەوەدا پێکدەهێندرێت. ئەنجا ئەم پەیوەندییە پێویستە بەشێوەیەك پێکبهێندرێت کە لەلای بیسەرەوە قابیلی تێگەیشتن بێت؛ یا بەگوتەیەکی سادەتر، تەنیا بەخەرجدانی توانای بەرهەمهێنانی چەند دەنگێك لەتوانایدا نییە پەیوەندی زمانی لەنێوان ئاخێوەر و دوێنەردا ساز بکات، بەڵکو ئەوە کۆمەڵە یاسایێکە کە لەنێوان ئاخێوەر و دوێنەردا ناسراون و، لەم نێوانەدا بەشداری ڕاستەوخۆیان هەیە. لەدۆخێکی وادا سەرەتا دەبێ لەنێوان تەواوی ئەو دەنگانەی کە ئاخێوەر لەتوانایدایە بیاندرکێنێت، کۆمەڵێکیان لێهەڵبژێرێت کە لە زمانە پێڕەوەکەیدا بەکاردەبرێن. ئەم دەنگانە بەپێڕەوی لەیاسای تایبەت شیمانەی هاونشینان لەگەڵ یەکتری بۆ دەرخستن تاوەکو بکرێ بڕگەگەلی جێی مەبەست لەو زمانەدا پێکبهێنن. هاونشینی دانە ڕێزمانییەکان بەمەبەستی پێکهێنانی دانەی ڕێزمانی پلەی باڵاتر، پابەندی کۆمەڵێك یاسای تایبەت بەخودی خۆی دەبێت. تا لەئاکامدا ڕستەیەکی لەوێنەی نموونەکەی پێشەوە بەرهەمبێت و لەبارودۆخی بەکاربردنی تایبەتی خۆیدا بۆ دوێنەر ببێتەمایەی درکپێکردن.

بەم پێیە، لەپێناوی بەرهەمهێنانی ڕستەیەك، کۆمەڵێك یاسای دەنگی و وشەیی و ڕێزمانی دەخاڵەت دەکەن تاوەکو لەڕووی ڕێزمانییەوە لەسەنگی محەکی بدەن.

بۆ نموونە: ئەگەر فۆرمێکی وەکو /šetâb/ لەفارسیدا وەربگیرێت و /*štâbe/ وەرنەگیرێت، هۆیەکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە فۆرمی دووەم یاساکانی دەنگی پێڕەوکراو لە هاونشینی فۆنیمەکانی لەزمانی فارسیدا بەزاندووە. ئەگەر هات و فۆرمێکی وەکو ((هوشمند)) لەفارسیدا وەرگیراو بێت و بەگریمانە ((*مداد مند)) وەرگیراو نەبێت، بەو هۆیەوەیە کە فۆرمی دووەم لەگەڵ ئەوەش لەئاست یاساکانی دەنگی زمانی فارسیدا ڕێکدەکەوێت، بەڵام یاساکانی پێڕەوکراو لە هاونشینی مۆرفیمەکانی لەزمانی فارسیدا بەزاندووە. ئەگەر ڕستەیەکی وەکو ((برادرم سرما خورده است)) لەزمانی فارسیدا وەربگیرێت و گریمان ڕستەیەکی وەك ((*کتابم سرما خورده است)) ناڕێزمانی بێت، بەو هۆیەوەیە کەوا ڕستەی دووەم ئەگەرچی لەڕووی یاساکانی دەنگی و وشەیی و ڕێزمانییەوە دروستیش بێت، بەڵام یاساکانی واتایی لە زمانی فارسیدا بەزاندووە.

بەم پێیە بەکارهێنانی هەر یەکەیەکی زمانی بچوکتر، لەبنیاتی یەکەیەکی زمانی گەورەتردا پابەندی یاساگەلێکە و، ئەگەر قبووڵمان بێت کەوا ڕستە گەورەترین یەکەی زمانییە (← ك ١، ل ٦٠) کەواتە دەتواندرێت بگوترێت کەوا ڕێزمانی بوونی ئەم یەکەیە، بەواتای لەخۆگرتن و ڕەچاوکردنی زۆرترین ژمارەی یاساگەلە ڕێزمانییەکانە.

٢/١٠ ڕیزبەندی پلەکانی زیادەکردنی ڕێسا

لەدەستپێکی بەرهەمهێنانی هەر ڕستەیەکدا، کۆمەڵێکی فراوان لەوشەگەلی زمان لەبەردەستی ئێمەدان تا بە هەر یەکێکیان کە بمانەوێت ڕستەکەی لەمەڕ خۆمانی پێ دەستپێبکەین؛ بەڵام دوابەدوای یەکەمین هەڵبژاردن، دەستنیشانکردی وشەکەی دواتر لەزنجیرەی ئاخاوتندا بەکردەوە دەبێتە شتێکی سنووردار. هەڵبژاردنی وشەیەکی دواتریش ڕادەی سنووربەندییەکەی زیاتر دەبێت، چونکێ

پێویستە لەهاونشینی وشەکاندا گونجانی ڕێزمانی لەنێوانیاندا ڕەچاوبکرێت. (باتینی) لەکاتی باسکردنی ئەو بابەتەدا، وشەی (جیغ) وەکو بژاردەی یەکەم وەردەگرێت ئەنجا بەو شێوەیە لەسەری دەڕوات (← ك ١٠، ل ٥٦):

[ئەم وشەیە ناتوانێت لەگەڵ هەموو ئەندامانی پۆلی ئاوەڵناوەکان لێکبدرێت، چونکێ لەگەڵ تواناکانی ڕێزمانی زمانی فارسیشدا، هێنانەوەی وشەکانی زمان ئەم توانا ڕەهایە سنووردار دەکات، بەشێوەیەك کە وشەیەکی وەکو (جیغ) دەتواندرێت لەگەڵ ئاوەڵناوەکانی وەکو (کوتاه)، (بلند)، (دلخراش)، (وحشت انگیز) و زۆری دیکە لێکبدرێت، بەلام ناشێت لەگەڵ ئاوەڵناوەکانی وەکو (غلیظ)، (دور)، (سیاه)، (پهن) و زۆری دیکە لێکبدرێت. وای دابنێ کە لەنێوان هەموو ئەو ئاوەڵناوانەی کە دەکرێ لەگەڵ (جیغ) دا لێکبدرێن، ئێمە (بلند)مان هەڵبژارد و بە خستنەپاڵی دو دانەی ڕێزمانی (- ی) و (از) پێکهاتەیەکی وەکو (جیغ بلندی از) لێ ساز بکەین، لێرەدا دیسانەوە شیمانەی بژاردەکان سنووردارتر دەبێتەوە، چونکە ئەو پۆلەی کە لەم خاڵەوە دەبێ بژاردەکەمان لەوێوە بێت، بەپۆلی ناوەکانەوە سنووردار دەبێت؛ دووەمیش ئەوەیە کە هەموو ئەندامانی پۆلی ناوەکان ناتوانن لەگەڵ ئەم پێکهاتەیەدا بگونجێن... ئەگەر هات و ئێمە وشەی (ترس)مان لەم پۆلە دەستنیشانکرد و دانەی ڕێزمانی (بر)یشمان خستەپاڵییەوە و پێکهاتەی (جیغ بلندی از ترس بر) بدەین بەدەستەوە، ئەوسا شیمانەی هەڵبژاردنمان ئەوەندە بەرتەنگ کردۆتەوە، کە ڕەنگە نەتواندرێت زیاتر لە دوو وشەی وەکو (کشید) یا (آورد) لەم پێکهاتەیەدا بگونجێندرێت و تاوەکو لەشێوەی ڕستەیەکی تەواو و واتادار دەربکەوێت].

جێگای ئاماژەیە کە باتنی لەباسەکەی خۆیدا نەپەرژاوەتە سەر شیعر و جۆرەکانی ئەو لادانانەی کە تیایدا دەگونجێندرێن، بەڵکو

شـــيكردنەوەكانى خـــۆى تايبـــەتكردووە بـــەزمانى پێـــوەر. وەلێ لـــە هۆنراويشدا مەسەلەى لادان ديسان لەئارادا نييە، بەڵكو ئـەوەى ڕەچاو دەكرێت زيادكردنى ڕێسايە. لەسـەر ئـەو بنچينەيە، ئەگـەر ڕسـتەيەك لـەهۆنراودا بـەكارببرێت، سـەرەتا دەبـێ لەگـەڵ كۆمـەڵێ لەياسـاكانى ڕێزمانى لە ئاستەكانى دەنگى و، وشـەيى و ڕێزمـانى و واتـايى زمـانى پێوەردا بگونجێندرێت، تاوەكو دواى ئـەوە زيـادكردنى ڕێسـاى بەسـەردا جێبەجێبكرێت. لە بارودۆخێكى وادا دەتواندرێت بگوترێت كە توانـاى دەستپێڕاگەيشتن بەهاوسەنگى دەنگى سادەترە لە دەستپێڕاگەيشتن بە هاوسەنگى وشەيى و تواناى بەديهێنانى هاوسـەنگى وشـەيش بـەنۆرەى خۆى سادەترە لە بەديهێنانى هاوسەنگى ڕێزمانى.

جگە لەو خاڵە، بە گەڕانەوە بۆ ئەو نموونانـەى كـە لـە بەشـەكانى حەوتەم و هەشتەم و نۆيەمدا خستوومانەتە بەرچاو، بەدياردەكـەوێت كـە هاوســەنگى دەنگـى وەكـو پێداويسـتييەكى بـەديهاتنى هاوسـەنگى وشەييش وايە و، شاعيران لـەپێناوى بـەديهێنانى هاوسـەنگى ڕێزمـانى ديسانەوە هاوسەنگى وشەيى وەكو پێداويستييەكى كارەكە تێدەگـەن. بەمەبەسـتى ڕوونكردنــەوەى بابەتەكـە دەكـرێ سـوود لەنموونــەكانى (١٧١) تا (١٧٥) وەربگرين كـە لـە كتێبـەكانى جوانكاريـدا، پەيوەسـت بـە سنعاتى پێچان و كردنەوە خراونەتەڕوو:

(١٧١) گيسو و خال و زلف و رخ همچو ماه دوست
مشك است و عنبر است و بنفشه است و لالەزار

(شمس الدين بردعى)

(١٧٢) به روز نبرد آن يل ارجمند
به شمشير و خنجر، بەگرز و كمند
بريد و دريد و شكست و ببست
يلان را سر و سينه و پاو دست (فردوسى)

(۱۷۳) فروشد به ماهی و بر شد به ماه
بن نیزه و قبّه بارگاه (فردوسی)

(۱۷٤) جام ومی چو صبح و شفق ده که عکس آن
گلگونه، صبح را شفق آسا بر افکند (خاقانی)

(۱۷۵) میر من اند و صدر من اند و پناه من
سادات ری، ائمه ری، اتقیای ری
هم لطف و هم قبول و هم اکرام یافتم
ز احراری ری، افاضل ری، اولیای ری (خاقانی)

نموونەکانی (۱۷۱) تا (۱۷۵) کە بەشێوەیەکی ئاسایی لەتەواوی کتێبەکانی جوانکاریدا وەکو نموونەگەلێك بۆ سنعەتی پێچان و کردنەوە هاتوون، چەند جۆرە هاوسەنگییەکی وشەییش دەنوێنن. بەم پێیە ڕەنگە بتواندرێت زنجیرەیەکی پلەبەندی بۆ جۆرەکانی سێ لایەنەی هاوسەنگی لە هۆنراوەدا بخرێتە بەردەست:

هاوسەنگی ڕێزمانی > هاوسەنگی وشەیی > هاوسەنگی دەنگی

لەسەر بنەمای زنجیرە پلەبەندییەکەی سەرەوە بەدیاردەکەوێت کە بوونی هاوسەنگییەکی لای ڕاست بوونی هەر هاوسەنگییەکی لای چەپ دەگرێتە ناوخۆی و دیارە پێچەوانەی ئەمەش ڕاست نییە. ئەو مەسەلەیە بەو واتایەی دێت کە بە سەرنجدان لەنموونەکانی (۸۸) تا (۱۷۵) ئەگەر هات و هاوسەنگی ڕێزمانی لەهۆنراودا بەدیبکرێت، ئەوا هاوسەنگی وشەیش لەو هۆنراوەدا دەبیندرێت و ئەگەر هاوسەنگی وشەیی تیادا دەستبکەوێت، ئەوا هاوسەنگی دەنگیشی تیادا دەدۆزرێتەوە؛ بەلام پێچەوانەکەی دروست نییە. ئەگەر هات و گریمانەیەکی لەم جۆرە لوجیکی بێت، ڕەنگە بشێت ئەمە وەکو دەلیلێك بۆ ئەو مەسەلەیە وەربگیرێت کە بۆچی دووپاتبوونەوە و ڕوودانی هاوسەنگی دەنگی لەچاو هاوسەنگی وشەیی و هاوسەنگی وشەییش لەچاو هاوسەنگی ڕێزمانی زیاترە.

٣/١٠ بەند[1] لە هاونشینیدا

تاوەکو ئێرە ئەوە بەدیارکەوت کە هاونشینی وشەکان پابەندی کۆمەڵێك یاساگەلە و هەر وشەیەکیش لە ڕستەدا لەئاست وشەکەی پێشی خۆی دەرفەتی بژاردەیەکی سنووردارتری لەبەردەمدا هەیە. ئەگەر ئەوەی تا ئێستا لەم کورتە باسەدا هاتووە، مایەی پەسندی بێت کە هۆنراو لەڕێگەی زیادکردنی ڕێساوە بۆ زمانی پێوەر پەیدا دەبێت، ئەوە دەتواندرێت ئەوەش وێنابکرێت ، کە بەهۆی هەمان زیادەکاری ڕێساکانەوە، هاونشینی وشەکان لە هۆنراودا بژاردەی سنووردارتری لەبەردەمدایە. دەکرێ پارێزگاری لەکێش وەکو پاساوێك بۆ ئەم بۆچوونە سەریربکرێت. ڕەچاوکردنی بەند لەهاونشینی وشەکاندا مەسەلەیەکی نوێ نییە. بۆ نموونە شەفیعی کەدکنی بەسەرنجدان لەهەمان مەسەلە ئاماژە بۆ چەند جۆرێك لەپێکهاتەی عەتفی دەکات و، لەبارەی بنیاتی مۆسیقایی ئەم کۆمەڵە پێکهاتەیەدا گوتویەتی: [...ئەمە پابەندبوونێکە بە یاسایەکی سروشتی لە هەموو زمانەکاندا و، ئەگەر لەئیدیەم و پەندی پێشینانی کۆمەڵانی خەڵکیش وردبینەوە، نموونەگەلێکی ئەم جۆرە پێکهاتانە ... بەزۆری بەدیدەکرێن؛ وەکو (چشم و چراغ)، (جان و جگر)، (دود و دم)، (تخم و ترکە). ئەمە یەکێکە لە خواستە ڕەمەکی و سروشتییەکانی زمان و ئاخیزگەیەکە مرۆڤ بەلای هاوسەنگییەکان و گونجانی مۆسیقایی ڕادەکێشێت]. (← ك ٢، ل ٤٨٢ — ٥٨٢) سەرنجی شەفیعی کەدکنی زیاتر بەلای جۆرێك لە پێکهاتە عەتفییەکانەوە چووە کە دووبارەبوونەوەی بزوێنیشیان تیادایە. ئەو چەند جۆرێك لەم پێکهاتانە لەپێنج کۆمەڵەدا پۆلبەندیدەکات و جۆرەکانیان لەیەکتر جیا دەکاتەوە (← ك ٢، ل ٢٨٥ — ٢٨٦). ئەنجا لەشوێنێکی دیکەدا ئاماژە بۆ گشت پێکهاتە عەتفییەکان دەکات و دەڵێت (← ك ٢، ل ٢٨٠ی پەراوێز):

1- constraint.

[بەیەکێك لە خوێندکارەکانم گوت، کە دەیخواست لەگەڵ مۆسیقای شیعر لەدەرەوەی چەمکە عەرووزییەکەی ئاشنابێت: بچۆ لە هەموو تاران و لەم سەر تا ئەو سەری ئێران بگەڕێ، بزانە شوێنێك دەدۆزیتەوە نووسرابێت (قلوە، دل و جگر) ... لە هەموو شوێنەکان دەنووسرێت (جگر، دل و قلوە)].

سەیرەکە لەوەدایە کە ئەگەر بمانەوێت (دل) لەگەڵ (جگر) یا (قلوە) بەکاربەرین، دیسانەوە تەنیا دوو پێکهاتەی (دل و جگر) و (دل و قلوە) بوونەتە باو. ئەو مەسەلەیە کە شەفیعی کەدکنی وەکو دەلیلێك لەپێناو گونجانی مۆسیقایی هێناویەتەوە، وەکو جۆرێك لەبەند لە هاونشینیدا ئەژمار دەکرێت. بەڵام کەدکنی تێبینییەکی لەو بارە نەداوەتە دەست کە بۆچی ئەم گریمانەیەی (دل و جگر)، جۆرە گونجانێکی ئەوتۆی هەیە کە لە (جگر و دل)دا نییە. ڕەنگە واپێویست بکات لێرەدا باسێکی فراوانتر لەبارەی پێکهاتە عەتفییەکان بخرێتەڕوو بۆ ئەوەی ڕوونبێتەوە کە جۆرە پابەندبوونێك لەو نێوانەدا هەیە.

واپێدەچێت کە شیکردنەوەیەکی لەم بابەتە بتوانێت ببێتە سەنگی محەك بۆ تاقیکردنەوەی گریمانەیەکی لەو جۆرە، کە زیادەکردنی ڕێسا سنووردارییەکی زیاتری بۆ هاونیشنکردنی وشەکان لەناو خۆیاندا تێدایە و هەر ئەمەشە دەبێتە هۆکاری ئەوەی کە هاوسەنگی لە یەکەکانی زمانیی گەورەتر، لەئاست یەکەکانی بچووکتردا دووپاتبوونەوە و هاتنەوەیەکی کەمتریان هەبێت.

١/٣/١٠ بەند لەپێکهاتەی عەتفییەکاندا

لەم بەشەدا لەهەوڵی ئەوەدادەبین تا لەڕێگەی پێکهاتەیەکی ڕێزمانی بەناونیشانی (پێکهاتەی عەتفی)، ئاماژە بۆ جۆرێك لەزیادکردنی ڕێسا لە هۆنراودا بکەین و، ئەوە ڕووبێتەوە کە ئەم جۆرە لە زیادکردنە ڕێسا تایبەتە، چۆن کار دەکات و چ

سنووردارییەکیش هاورێتی دەکات. ئەم لێکۆڵینەوەیە تایبەتە بە فۆرمگەلێك کە جۆرێك لە هاونشینی لەتەك یەکتریدا پێکدەهێنن و ناوبەندی / ە / بەیەکەوەیان دەبەستێتەوە، کە لە سەر تەوەری جێنشینی وەکو پێکهاتەیەکی لێکدراو وەردەگیرێن و جێگۆڕکێی ڕیزبەندیشیان، لەگەڵ هەستی زمانیی ئاخیوەرانی فارسی نایێتەوە.

لەڕوانگەی ڕێزمانی نەریتییەوە، ئەم چەشنە پەیوەندییە دوو جۆرە ڕیزی جیاواز لە یەکتری لێدەکەوێتەوە، کە یەکێکیان لەژێر ناونیشانی (پاشکۆی ڕەها/ اتباع مطلق) و ئەوەکەی تریان بەناوی (پێکهاتەی عەتفی) لەیەکتری جیا دەکرێنەوە (← ك ٣).

جیاوازی لەنێوان ئەم دووانەدا، پەیوەندی بەواتای هەردوو دانە پێکهێنەرەکەیانەوە هەیە؛ بەشێوەیەك ئەگەر هات و یەکێك لە دوو فۆرمە پێکهێنەرەکەی ئەم پێکهاتەیە بێ واتا بوو، ئەوا پێکهاتەکە بە (پاشکۆی ڕەها) ناودەبرێت و ئەگەر هەردوو فۆرمە لێکدراوەکە خاوەن واتای سەربەخۆ بوون، ئەوا ڕێزە بەدەستهاتووەکە بە (پێکهاتەی عەتفی) ناودەبرێت. (← ك ٣، ل ٩٣) بەم شێوەیە لەنێوان نموونەگەلێکی (پاشکۆی ڕەها) لەوێنەی (چك و چانە)، (تك و توك) هاوشێوەکانیان، هەروەها (پێکهاتەی عەتفی) لەوێنەی (خار و خاشاك)، (خواب و خیال)، (رفت و روب) هاوچەشنەکانی دەتواندرێت جیاوازی بکرێت.

لەم باسە کورتەماندا و بەمەبەستی وەدەستهێنانی ئامانجێکی دیاریکراو، کە پاساوێکیشە بۆ باوبوونی ئەم کلێشەگەلە، کۆمەڵێك پێکهاتەی عەتفی باوی فارسی، کە بریتین لە ٣٠٠ پێکهاتە وەردەگرین (← ك ٥، ل ٧٨). لەو نێوەدا پێکهاتەی عەتفی ناوە تایبەتەکان لەوێنەی (رستم و سهراب) یا (ویس و رامین) و هی تر، هەروەها پێکهاتەی عەتفی ژمارەکانیش، کە ژمارە پلە بەرزەکە بەهۆی ناوبەندی /ە/ بەژمارە پلە نزمەکە گرێدەدرێتەوە، وەکو (پنجاه و هفت) یا (صد و بیست و سه) و هی تر، لەبەرچاو نەگیراون.

لەوەوە کە پێکهاتە عەتفییەکان لەزمانی فارسیدا بەزۆری لەدوو دانەی سەربەخۆ پێکهاتوون[1]، کە بەهۆی ناوبەندی /ە/ وە بەیەکەوە بەستراونەتەوە، دەتوانین بنیاتی گشتی پێکهاتە عەتفییە دوو دانەییەکان بەم شێوەیە نیشانبدەین:

[أ] - /ە/ - [ب]

أ و ب لە فارسیدا بە دوو وشەی سەربەخۆ دەژمێردرێن. لەنێوان ۳۰۰ پێکهاتەی عەتفی نەخشە زمانییەکەدا (پیکرەء زبانی)، بوونی وشەگەلێکی چوار بڕگەیی و زیاتر نابیندرێت؛ بەو پێیە ئەگەری ئەوە لەئارادا هەیە کە هەر یەك لە أ و ب بتوانن لەیەك تاوەکو سێ بڕگەیی بن. بنیاتی بڕگەیی پێکهاتە عەتفییەکان لەفارسیدا دەکرێ لە چەند ڕێسایەکدا بخرێنەڕوو:

١) آ یەك بڕگەیی؛ ب یەك بڕگەیی.

[CV (C) (C)] - / ە / - [CV (C) (C)]

تو و من؛ افت و خیز؛ آب و تاب؛ آب و ڕنگ؛ اسم و رسم؛ ارج وقرب و هی تر.

٢) آ یەك بڕگەیی؛ ب دوو بڕگەیی

[CV (C) (C) - CV (C) (C)] - / ە / - [CV (C) (C)]

ما و شما؛ آب و جارو؛ باز و بستە؛ جشن و سرور؛ تیر و کمان؛ خرد و خمیر؛ خوار و خفیف و هی تر.

٣) آ یەك بڕگەیی؛ ب سێ بڕگەیی

[CV (C) (C) - CV (C) (C) - CV (C) (C)] - /ە/ - [CV (C)(C)]

[1] ژمارەیەکی کەم لەپێکهاتەی عەتفی سێ دانەیی لەفارسیدا بەکاردەبرێت؛ لەنموونەی ((گوش و حلق و بینی)). زۆرێك لەپێکهاتە عەتفییە سێ دانەییەکان، زیاتر لەڕێگەی ئەدەبیاتەوە هاتوونەتە نێو زمانی ڕۆژانە؛ لەوێنەی ((شمع و گل و پروانە و بلبل))، ((ابرو باد و مە و خورشید و فلك)) و هی تریش.

حق و حقیقت؛ ارج و منزلت؛ رمل و اسطرلاب؛ شور وهیجان؛ در و همسایه و هی تر.

٤) آ دوو بڕگەیی؛ ب یەك بڕگەیی

شیمانەی ڕوودانی ئەم بنیاتە لەنەخشە زمانییەکەدا بەدیناکرێت.

٥) آ سێ بڕگەیی؛ ب یەك بڕگەیی

شیمانەی ڕوودانی ئەم بنیاتە لەنەخشە زمانییەکەدا بەدیناکرێت.

٦) آ دوو بڕگەیی؛ ب دوو بڕگەیی

[CV (C)(C) - CV (C)(C)] - /ه/ - [CV (C) (C) - CV (C)(C)]

نشست و برخاست؛ کوسه و ریش پهن؛ ادا و اطوار؛ افراط و تفریط و هی تر.

٧) آ دوو بڕگەیی؛ ب سێ بڕگەیی

(C) (C) - CV (C) (C)] - /ه/ - [CV (C) (C) - CV (C) (C)]
[CV (C) (C) - CV

ساخته و پرداخته؛ تعلیم و تربیت؛ سلام و صلوات؛ ضرر و منفعت؛ سرخاب و سفیداب و هی تر.

٨) آ سێ بڕگەیی؛ ب دوو بڕگەیی

(C) (C)] - /ه/ - [CV (C) (C) - CV (C) (C) - CV (C) (C)]
[CV (C) (C) - CV

آفتابه و لگن؛ دایره و تنبك.

٩) آ سێ بڕگەیی؛ ب سێ بڕگەیی

شیمانەی ڕوودانی ئەم بنیاتە لەنەخشە زمانییەکەدا بەدیناکرێت. بەگوێرەی ئەو ئامارەی کە لە کۆی ٣٠٠ پێکهاتەی عەتفی کە بە ناونیشانی نەخشە زمانییەکە وەرگیراوە، تەنیا دوو پێکهاتەی (آفتابە و لگن) و (دایرە و تنبك) نوێنەرەوەی بنیاتی بڕگەیی

گـەورەتری آ لەبەرامبـەر ب دایـە. لـە ٢٩٨ پێکهاتـە پاشماوەکـەدا واتـە ڕێژەی ٩٩.٣٪ پێکهاتە عەتفییەکان، یا ئەوەتا ژمارەی بڕگـەکان لـە آ دا کـەمترن لـە ب (٦٤.٢٪) یـا ژمـارەی بڕگـەکان لـە آ و ب دا یەکسـانن (٣٥.١٪). (← ك ٥، ل ١٢٤).

بنیاتی وشەیی پێکهاتە عەتفییەکان پابەندی یـەکێك لـەم حـەوت ڕێسایەی خوارەوە دەبێت:

١) [قەدی ڕانەبردوو] + /ە/ + [قەدی ڕانەبردوو]
گیر و دار؛ سوز و گداز

٢) [قەدی ڕانەبردوو] + /ە/ + [قەدی ڕابردوو]
بند و بست

٣) [قەدی ڕابردوو] + /ە/ + [قەدی ڕانەبردوو]
جست و خیز؛ رفت و روب؛ گفتو گو؛ جست و جو

٤) [قەدی ڕابردوو] + /ە/ + [قەدی ڕابردوو]
نشست و برخاست؛ گفت و شنود؛ رفت و آمد؛ آمد و شد

٥) [ناو] + /ە/ + [ناو]
باد و باران؛ باغ و بستان؛ ادا و اصول؛ آب و نان؛ آب و خاك

٦) [قەید] + /ە/ + [قەید]
زیر و رو؛ زیر و زبر؛ پشت و رو

٧) [ئاوەڵناو] + /ە/ + [ئاوەڵناو]
تلخ و شیرین؛ تر و خشك؛ تر و تازە

لـە ١٠٠٪ی ئـەو پێکهاتـە عەتفییانـەی وەرمـانگرتوون، جگـە لـە یـەکێتی ناونیشانی ڕێزمانییـان، پەیوەنـدی واتـایی لە نێوان آ و ب دا ڕوون و ئاشـکرایە: ١٨.٦٪ بەرامبـەری واتـایی، ٣٨٪ هاوواتـایی و ٤٣.٤٪

وێکراهــاتنی واتــایی[1] (هــم آیــی معنــایی). بەســەرنجدان لــەو تایبەتمەندیانە، سەبارەت بەپێکهاتە عەتفییەکانی فارسی دەتوانـدرێت ئاماژە بۆ سێ پێوەر بکرێت. ئاراستەی پێکهاتە عەتفییەکان لەفارسیدا بەمجۆرەیە:

أ) آ و ب لەلایەنی واتاییەوە بەیەکەوە پەیوەستن.
ب) آ و ب یەك ناونیشانی ڕێزمانیان هەیە.
پ) ئەو ئەندامەی کە بنیاتێکی بڕگەیی کورتتری هەیە، لە شوێنی آ دا دەبێت.

دوو پێوەرەکـەی آ و ب هـیچ ڕۆڵێـك لـە ڕیزبەنـدیی ئەندامـەکانی پێکهاتەکـەدا نـاگێڕن. ئەگـەر هـات و پێـوەری پ لەبەرچـاو نـەگیرێت، دەبـێ ئـەوە قبـوڵ بکرێـت کـە گریمـان هـەردوو پێکهاتـەی ((جمـع و تفریق)) و ((تفریق و جمع)) بەیەك ئەندازە مایـەی پەسـند بـن، بـەم پێیـە پێـوەری واتـایی آ و پێـوەری وشـەیی ب لەبنـەمادا وەکو جۆرێـك لەسنووربەندی هەڵبژاردن دەژمێردرێـت، کـە لـە بنچینەدا بەتـەوەری جێنشـینییەوە گرێـدراوە؛ بـەڵام پێـوەری پ جۆرێکـە لـە زیـادکردنی ڕێسـا، ئـەنجا لـەپێناوی پاراسـتنی گونجـانی مۆسـیقایی، خـۆی لەسـەر تەوەری هاونشینی و ڕیزبەندی وشەکان جێگیر دەکات. لـەبارودۆخێکی وەهـادا ئەگـەر بمانـەوێت کـەلك لـەجۆرێك لـە هاوسـەنگی دەنگـیش وەربگــرین، بەنموونــە وەك دووبارەبوونــەوەی نــەبزوێنی ســەرەتا لەهـەردوو وشـەکەی آ و ب دا، ئـەوە ڕێسایەکی دیکـەش دەچـێتە سـەر ئەو ڕێسایانەی کەوا پێشتر هەن. چونکە سەرەتا دەبێ دوو وشە لەسەر ڕووی تەوەری جێنشینی هەڵبژێردرێت کە لەلایەنی واتاییەوە لەگـەڵ

[1] لەجوانکاری نەریتیـدا، لەبەرابـەر زاراوەی ((بـاهم آیـی معنـایی/ وێکراهـاتنی واتـایی)) واتـە بـەکاربردنی وشـەکانی وەکو ((ابـر))، ((بـاد))، ((مـاە))، ((خورشـید)) و هـی تـر لەپاڵ یەکتریدا، سوود لەزاراوەی ((چاولەیەك/ مراعات النظیر)) وەردەگیرێت.

یەکتریدا هاوپەیوەند بن؛ دووەم ئەوەیە کە دەبێت هەمان ناونیشانی ڕێزمانیان هەبێت؛ لەپاشاندا بژاردن لە نێوان وشەگەلێکدا بکرێت کە لێکچوونی نەبزوێنی سەرەتایان هەبێت؛ جگە لەوانەش، ئەگەر یەکێك لە دوو وشەکە بنیاتێکی بڕگەیی کورتتری هەبوو، پێویستە لە سەرەتای پێکهاتەکەدا بەکاربرێت.

بەم پێییە وادیارە دەتوانین بڵێین، کە لەنێوان ژمارەی ڕێسا کارپێکراوەکانی سەنعەتێکی هۆنراوەیی و ژمارەی دووپاتبوونەوە و ڕوودانی ئەو سنعەتەدا ڕێژەیەکی پێچەوانە هەیە[1].

تاوەکو ئێرە ئەوە ڕوونکرایەوە کە پاراستنی گونجانی مۆسیقایی لە پێکهاتە عەتفییەکاندا پابەندی جۆرێك لەزیادەکردنی ڕێسای دەنگییە؛ بەڵام وادیارە کە هەر زیادکردنێکی ڕێساش خاوەن هاوسەنگییەکی تایبەتە، چونکە لەکاتی ئامادەبوونی زیادکردنی ڕێسایەکی بەهێزتر، زیادکردنە ڕێسا لاوازەکە، توانای خۆ سەپاندنی خۆی لەدەستدەدات. بۆ ڕوونکردەی ئەم بابەتە، پێکهاتەیەکی عەتفی وەکو ((دل و دین)) بە نموونە وەردەگرین. لەسەرەتادا وادیارە کە پێکهاتەیەکی وەکو ((دل و دین))، لانی کەم لە ڕوانگەی هەستی زمانیی نووسەری ئەم دێرانەوە، لەئاست ((دین و دل))دا، خاوەنی گونجانێکی مۆسیقایی زیاترە. نموونەکانی (١٧٦) تا وەکو (١٨٠) دەکرێ بەڵگەیەك بن بۆ ئەم بۆچوونە:

(١٧٦) از بدان نیك ترس خاقانی
تا دل و دین تو تبه نکنند (خاقانی)

(١٧٧) دل و دینم شد و دلبر به ملامت برخاست
گفت با ما منشین کز تو سلامت برخاست (حافظ)

---

[1] ئەم گریمانەیە بەشێوەیەکی ئاسایی سەبارەت بەداهێنانی پێکهاتە هونەرییەکان دروستە، بەڵام نەك لاساییکردنەوە کلێشەییەکانی دواتری.

(١٧٨) حافظ افتادگی از دست مده زانکه حسود
عرض و مال و دل و دین در سر مغروری کرد (حافظ)

(١٧٩) کس به امید وفا ترك دل و دین مکناد
که چنانم من از این کرده پشیمان که مپرس (حافظ)

(١٨٠) زاهد از ما به سلامت بگذر کاین می لعل
دل و دین می برد از دست بدان سان که مپرس (حافظ)

(١٨١) دل و دینم، دل و دینم ببرده ست
بر و دوشش، برو دوشش، برو دوش (حافظ)

(١٨٢) گر بدانم که وصال تو بدین دست دهد
دل و دین را همه در بازم و توفیر کنم (حافظ)

جوانیەکە لێرەدایە کە هۆنەرانی نموونەکانی (١٨٣) و (١٨٤) لەپێناوی پاراستنی گونجانی مۆسیقایی فراوانتر، چاو لەم گونجانەی ((دل و دین)) دەپۆشن و بەشێوەی ((دین و دل)) بەکاریدەهێنن:

(١٨٣) گر شما دین و دلی دارید و از ما فارغید
مانه دین داریم و نه دل، وز شماهم فارغیم (خاقانی)

(١٨٤) مغبچەای می گذشت راهزن دین و دل
در پی آن آشنا از همه بیگانه شد (حافظ)

بەم پێیە، ڕەنگە بتوانین بڵێین کە دووپاتبوونەوە و ڕوودانی هەر زیادکردنێکی ڕێسا وابەستەیە بە توانای بەرپاکردنی گونجانی مۆسیقایی و توانای بالادەستی ئەم زیادکردنی ڕێسایە، ڕەنگە هەر بۆ خاتری ئەمەیش بێت کە شاعیر لەکاتی پەنابردنی بۆ سنعەتگەلێکی وەکو پێچان و کردنەوە، دابەشکردن، ژمێرە و هاوسەنگییە ڕێزمانییەکانی دیکە، کۆشش لەپێناوی ئەوەدا دەکات کە سوود لە

هاوسـەنگییە وشـەییەکان و لـە دوایـیش لەبەشـێك لـە هاوسـەنگییە دەنگییەکان وەربگرێت، تـاوەکو گونجـانێکی مۆسـیقایی زۆرتـر لەئاسـت کێشدا بەدیبهێنێت؛ چونکە ئەگەر وانەبێت ئـەوا گونجانـە مۆسـیقاییە بەدەسـتهاتووەکە هـەموو دەکەوێتـە ژێـر دەسـەڵاتی کێشـەکە و ئـەو سـنعەتەش کـە بـەکار بـراوە ڕۆڵێکـی جوانکـاری نابێـت. بـەم جـۆرە، دەتوانـدرێت وێنـای ئـەوە بکرێـت کـە ئـەو زنجیرەپلانـەی لـە ٢/١٠ دا خراونەتەڕوو، جیاواز لە مەسەلەی پێداویستی ڕوودانیـان، لەڕوانگـەی توانـای باڵادەسـتیش لەبـەرپاکردنی گونجـانی مۆسـیقاییەوە بەڕاسـت بزاندرێت.

٤/١٠ توانای باڵادەستی سنعەتەکان

لە بڕگەی ١/٣/١٠ دا ئاماژە بۆ جۆرێکی زیادکردنی ڕێسا لەپێکهاتە عەتفییەکان کـراو، لـەدوو تـوێی باسەکەشـدا واهـاتووە کـە هـەر جـۆرە هاوسەنگییەك توانایەکی تایبەتی لەبەرپاکردنی گونجانی مۆسـیقاییدا هەیـە؛ چـونکە بـۆ نموونـە، ئەگەرچـی پێکهاتـەی عـەتفی پابەنـدی ڕێسـاگەلێکی تایبـەت بەخۆیـەتی، بـەڵام لـەپێناوی پاراسـتنی کێشـدا دەکرێ چاوپۆشی لەڕێسای ڕیزبوونی ئەندامەکانی بکرێت.

بــەم پێیــە دەتــوانین وایــدانێین کــە کــێش وەکــو یــەکێك لــە فاکتەرەکانی بەرپاکردنی گونجانی مۆسیقایی توانایەکی زۆرتری هەیە، بەهۆی ئەم توانایەوەش خۆی بەسەر ئـەو ڕێسایانەدا دەسـەپێنێت کـە کارکردێکی سنووردارتریان هەیە.

لـەم بڕگەیـەدا هەوڵـدەدەین ئـەوە ڕۆشـنبێتەوە کـە هـەر یـەکێك لـەجۆرەکانی سێ لایەنـەی هاوسـەنگی دەنگـی و وشـەیی و ڕێزمـانی و ژێرخانـەکانیان، چ توانایـەکیان لەبـەرپاکردنی گونجـانی مۆسـیقاییدا هەیە و، یا بەگوتەیەکی ڕوونتر چ سنعەتێك لـە پەیـدابوونی هۆنراودا دەتوانێت خۆی بەسەر سنعەتێك، یا سنعەتگەلێکی دیکەدا بسـەپێنێت.

باســـەكەمان بەهێنانـــەوەی نموونـــەكان (١٨٥) تـــاوەكو (١٨٧) دەستپێدەكەین:

(١٨٥) و به آنان گفتم
هركه در حافظهء چوب ببيند باغی
صورتش در وزش بيشهء شور ابدی خواهد ماند (سهراب سپهری)

(١٨٦) با مدعی مگوييد اسرار عشق و مستی
تا بی خبر بميرد در درد خودپرسی (حافظ)

(١٨٧) اين خرقه كه من دارم در رهن شراب اولی
وين دفتر بی معنی غرق می ناب اولی (حافظ)

نموونەی (١٨٥) خاوەن كێشە، بەڵام سـەروا و پـاش سـەروای نییـە. لەنموونـەی (١٨٦)دا شـاعیر كـەلكی لـە كـێش و سـەروا وەرگرتـووە و لەنموونەی (١٨٧)دا كێش و سەروا و پاش سەروا سـوودیان لێوەرگیراوە. لێرەدا ئەگەر بێنینە بەرچاومان كە شاعیر لە نموونەكەی (١٨٥) بەهەر هۆیەك بێت خۆی پابەندی هێنانەوەی سەروا و پـاش سـەروا بكردایـە، ئەوا توانای بژاردەكانی ئەو لەسەر تەوەری جێنشـینی و، لـەپاڵ یـەكتر ڕیزكردنـی وشـەكان لەسـەر تـەوەری هاونشـینی بـۆ ڕەچـاوكردن و پاراستنی كێش سنووردار دەبوو. بەو واتایەی كەوا:

و به آنان گفتم [تن فعلاتن فعلاتن فعلن]
هركه در حافظهء چوب ببيند باغی [تن فعلن]

ئەوانـەی لـەناو كەوانەكانـدا هـاتوون، درێژەپێـدانی كێشـەكەیە، تاوەكو لە كۆتاییدا بتوانێـت كێشـی نیـوە دێـری سـێیەم واتـا ((فعلاتـن فعلاتن فعلاتن فعلن)) بەردەوام بێت.

ئەم پابەندبوونە لەكاتی هەڵبژاردنی سـەروادا لەنموونـەی (١٨٦)دا دیسـان ئاشـكرایە؛ چـونكە شـاعیر بەناچـاری پێكهاتەیـەكی بـۆ سـەروا لەبەرچـاوگرتووە تـاوەكو نیوەدێرەكـەی هـەموو لـە كێشـی ((مسـتفعلن

فعولون مستفعلن فعـولن)) تێنەپـەڕێت جا ئەگـەر لەنموونـەی (١٨٦)دا پێکهاتـەی ((مسـتفعلن فعـولن)) وەکـو یەکەیـەك وەربگـرین و بـەبێ ڕەچـاوکردنی واتـا جێگۆڕکـێ بەوشـەکان بکـەین، ٢٣ شـیمانەی هاونشـینیمان دەسـتدەکەوێت؛ کـە نموونـەکانی (١٨٨) تـا (١٩٢) چـەند وێنەیەکیانە:

(١٨٨) با مدعی مگویید تا بی خبر بمیرد
اسرار عشق و مستی در درد خودپرستی

(١٨٩) با مدعی مگویید در درد خودپرستی
تا بی خبر بمیرد اسرار عشق و مستی

(١٩٠) اسرار عشق و مستی با مدعی مگویید
تا بی خبر بمیرد در درد خودپرسی

(١٩١) اسرار عشق و مستی تا بی خبر بمیرد
با مدعی مگویید در درد خودپرسی

(١٩٢) اسرار عشق و مستی در درد خودپرسی
با مدعی مگویید تا بی خبر بمیرد

هەموو ئەو نموونانەی بەدەستهاتوون لە (١٨٨) وە تا (١٩٢) هـەمان کێشیان هەیە، بەڵام گونجانە مۆسیقاییەکانیان یەکسان نییە، بۆ وێنـە، وا بەدیاردەکەوێت، لانـی کـەم لـە سـۆنگەی هەسـتی زمـانیی نووسـەری ئـەم دێرانـە، نموونەکـەی (١٨٩) لەئاسـت (١٩١)دا گونجـانێکی مۆسـیقایی زیاتری هەیە. بەو پێیە وادیارە کە سەروا لەدوای کێش، لەبەرپاکردنی گونجانی مۆسیقاییدا پشکێکی زیاتری هەیە، چونکە لەنموونەی (١٨٩)دا جیاواز لە نموونەکانی وەکو (١٩٠) و (١٩١) سەروا پـارێزراوە، نیـوەدێری یەکـەمی نموونـەی (١٩٢) خـاوەن سـەروای ناوەکییـە و لـەکۆتایی هـەر ((مستفعلن فعولن))ێك سوود لەسەروا وەرگیراوە؛ بـەڵام لـەم نێوانـەدا

جیاوازی لەنێوان نموونەی (١٨٨) و (١٩٢)دا دیسان ئاشکرایە. بەڕەچاوکردنی ئەوەی کە لەم بەڵگە هێنانەوەیەدا واتا بەشێوەیەکی گشتی وەلاوە نراوە، وا دەردەکەوێت کە خوێنەر نموونەکەی (١٨٨)ی پێ تەواو بێت، بەڵام لەنموونەی (١٩٢)دا لەدوای خوێندنەوەی دێڕەکە عەودالی دێڕێکی دیکەیە[1]. ڕەنگە هەر لەو سۆنگەیەشەوە بێت کە لە هەموو جۆرەکانی شیعری فارسیی نەریتی، هێنانەوەی سەروا لەکۆتایی دێردا وەکو پابەندبوونێك بووە، بەڵام پابەندبوونێکی لەو جۆرە لەکۆتایی نیوەدێرەدا نەبووە.

بەم پێیە وادیارە دەتوانین بڵێین کە سەروا لەدوای کێشدا، کاریگەرییەکی گەورەی لەسەر پاراستنی گونجانی مۆسیقایی هۆنراودا هەیە، بەڵام لەئاست کێشدا توانای باڵادەستییەکی کەمتری هەیە، چونکە چوارچێوەیەکی کارکردی بچووکتری لەبەردەمدا هەیە. لەنموونەکەی (١٨٧)دا مەسەلەکە کەمێك ئاڵۆزترە، چونکە لەدوای وشەسەرواوە پاش سەرواش هاتووە.

لەپێشەوە و لەبەشی هەشتەمدا ئاماژە بۆ پاش سەرواکرا، وەکو جۆرێك لەهاوچەشنی دەنگی تەواو کە لە ئاستی هاوسەنگی وشەییدا شیاوی لێکۆڵینەوەیە. شەفیعی کەدکنی بەشێکی لە کتێبەکەی خۆیدا، مۆسیقای شیعر، بۆ لێکۆڵینەوەی پاش سەروا تەرخانکردووە و جوانی و خەوشەکانیشی دەستنیشانکردووە (← ك ٢، ل ١٢٣ — ١٦١). ئەو

---

[1] تاقیکردنەوەیەکی ئەم مەسەلەیە لەبابەتی ((شێوازگەری هۆنراو)) لەخولێکی بەکالۆریۆسی زمان و ئەدەبیاتی فارسی لەلایەن نووسەرەوە ئەنجامدراوە. سەیرەکە لێرەدایە کەوا خوێندکارەکان بێ ئەوەی هەستبکەن کە ئەم دێرانە دەستکردن کەوتنە لێکدانەوەی هەردوو دێرەکە و ٩٢٪ یان ڕایان وابوو کە واتای نموونەکەی (١٨٨) تەواوە. بەڵام بۆ واتاکردنەوەی نموونەی (١٩٢) پێویستە دێرێکی دیکە هەبێت. ئەو ٨٪ کە دەمێنێتەوە دێرە ڕەسەنەکەی حافیزیان نووسیبووەوە و هیچ سەرنجێکی کەیان دەرنەبڕیبوو.

لەمیانـەی باسـکردن لەزیانـەکانی پـاش سـەروا گوتویـەتی (←ك ٢، ل ١٤٣): (زیانەکانی پاش سەروا هەمان زیانـەکانی سـەروایە بەتـەوژمێکی زیاتریش؛ واتە ئەو سنووربەندییەی کە سـەروا دروسـتی دەکات، پـاش سەروا دووقاتی دەکاتـەوە). بـەم پێیـە شـەفیعی کـەدکنی بەشـێوەیەکی ناڕاسـتەوخۆ ئامـاژە بـە توانـای باڵادەسـتی پـاش سـەرواکان لـەدوای باڵادەستی سەروادا دەکات. ئەو لەجێگەیەکی دیکەشدا لەسەری دەڕوا و دەڵێ (← ك ٢، ل ١٤٣): (هەندێ جار زۆر لـەپاش سـەروا لای شـاعیرانی کۆن، بەواتایەکی ورد، وەڵام دەرەوە نین، واتا لەجێگەی خۆیاندا نین و تەنیا بۆ پڕکردنەوە هاتوون، لەوێنەی وشەیەك بۆ تـەواوکردنی کـێش و پەیوەستبوون لەگەڵ پاش سەرواکانی تردا پێویستبوون).

وادیـارە کـە پـاش سـەروا ناتوانێـت ببێتـە جێگـرەوەی سـەروا، جا ئەگەر ئەوەمان پەسەندکرد کە پاش سەروا بەشێکی دیارکراو لەکێشی شـیعر بـۆ خـۆی گلدەداتـەوە و پـاش لابردنیشـی نابێـت هاوسـەنگی بەرهـەمهاتوو لەکێشـدا خەوشـدار ببێـت. بەجـەختکردن لەسـەر ئـەو مەسەلەیە کە لێرەدا واتـا بەئەنقەسـت لەبەرچاو نـەگیراوە، ئـەو پـاش سەروایەی کە لە نموونەی (١٨٧)دا هەیە لایدەبەین:

(١٩٣) این خرقه که من دارم در رهن شراب
وین دفتر بی معنی می ناب

بـەلابردنی پـاش سـەروای (اولی) لەنموونـەی (١٨٧)دا کێشـەکە لـە ((مفعولُ مفاعیلن مفعولُ و مفـاعیلن)) کـورت دەبێتـەوە بـۆ ((مفعـولُ مفاعیلن مفعولُ و مفا)). بـەڵام پاشمـاوەی نیوەدێرەکـانی تـر کـە پـاش سەرواکانیان لابراوە بەهاوکێشی دەمێننـەوە. جگـە لـەوەش، هـەبوونی سەروا بنیاتە هۆنراوەییەکەی پاراستووە[1].

[1] لەم بارەیەوە تاقیکردنەوەیەکی دیکەش ئەنجامدرا، بـەو جـۆرەی کـە نموونەکـەی (١٨٧) بەم شێوەیە درا بە خوێنکارەکان: ((این خرقه که من دارم در رهن شـراب/ ویـن دفـتر

شەفیعی کەدکنی لەکاتی هێنانەوەی نموونەیەك لەحەزینی لاهیجی، بەکارهێنانی پاش سەروای ((هنوز)) لەنموونەی (١٩٤)دا هەر بۆ پڕکردنەوە (حەشو) دادەنێت:

١٩٤) ز ترکتازی آن نازنین سوار هنوز
مرا غبار بلند است از مزار هنوز (حزین لاهیجی)

بەکاربردنی زاراوەی (حشو) لەکاتی لێکۆڵینەوە لەنموونەکەی (١٩٤)دا، ئەوە بەدیاردەخات کە کەدکنیش دان بەوەدادەنێت کە ئەم دێرە بەبێ پاش سەرواکەشی هەر تەواوە (← ك ٢، ل ١٤٣). بەم پێیە وادەردەکەوێ کە بتوانین بڵێین؛ پاش سەروا ڕۆڵی لەپاراستنی گونجانی مۆسیقاییدا هەیە، بەڵام لەژێر باڵادەستی سەروادایە.

شەفیعی کەدکنی لەکاتی باسکردن لەبارەی جۆرەکانی مۆسیقای شیعر، ئاماژە بۆ چوار جۆری مۆسیقای؛ دەرەوە (کێش)، مۆسیقای کەناری (سەروا و پاش سەروا)، مۆسیقای ناوەوە (ڕەگەزدۆزییەکان، سەرواکانی ناوەوە، دووبارەکاری وشەیی) مۆسیقای واتایی (دژەیەك، طباق، مراعات النظیرو هی تر) دەکات (←ك ٢، ل ٢٧١). ئەوەی بەناونیشانی مۆسیقای واتایی خراوەتەڕوو، پەیوەندی بە بابەتی ئەم کورتە باسەی ئێمەوە نییە، چونکە پەیوەستە بەواتاو ناواخنی زمانەوە کە لە چوارچێوەی (شیعر)دا شیاوی لێکۆڵینەوەیە. لەنێوان

بی معنی غرق می ناب اولی)). لەکۆی ٤٣ خوێندکاری ئامادە لە پۆلەکە، ١٥ کەسیان شێوەی ڕەسەنی دێرەکەیان دەزانی و جەختیان لەسەر ئەوە کردبوو کە پێویستە لەکۆتایی نیوەدێری یەکەمدا وشەی ((اولی)) زیادبکرێت، ٢٥ یان کە دێرە ڕەسەنەکەیان نەدەزانی لەو باوەڕەدابوون کە وشەی ((اولی)) لەکۆتایی نیوەدێری دووەمدا زیادەیە. بەڵام بەداخەوە لەو نێوەدا ٣ کەس ((اولی))یان بەشێوەی /?awali/ خوێندبۆوە، بەڵام هەر ئەم کۆمەڵی سێیەمەش جەختیان لەسەر ئەوە کردبوو کە دەبێ ((اولی)) کۆتایی نیوەدێری دووەم لاببرێت.

سێ جۆرەکەی تری مۆسیقای شیعردا، دەرەکی، کەناری و ناوەکی، کە بە هۆکارگەلی پەیدابوونی هۆنراو دەژمێردرێن، ئەوە ڕوونکرایەوە کە مۆسیقای دەرەوە، بە واتایەکی تر واتە کێش، باڵادەستی بەسەر مۆسیقای کەناری، واتە سەرواو پاش سەروادا هەیە:

مۆسیقای دەرەوە > مۆسیقای کەناری

مۆسیقای کەناری هەردوو سنعەتی سەروا و پاش سەروا دەگرێتەوە و وەکو زانیشمان سەروا لەئاست پاش سەروادا باڵادەستییەکی زۆرتری هەیە لە بەرپاکردنی گونجانی مۆسیقاییی، واتە:

کێش > سەروا > پاش سەروا

لە لێکۆڵینەوە کۆنەکاندا بەشێوەیەکی گشتی، لەکاتی هێنانەوەی پێناسەیەك بۆ سەروا و پاش سەروا، سەرەنج خستنەسەر شوێنی کۆتایی دێر یاخود نیوەدێر، یەکێك لەگرنگترین پێوەرەکانە، بەڵام سەروا خۆی هەتا پاش سەرواش، لەناو نیوەدێرەکانیشدا دیسان شیمانەی بەکاربردنی هەیە. بۆ نموونە:

(١٩٥) نوبت وصل و لقاست، نوبت حشر و بقاست
نوبت لطف و عطاست، بحر صفا در صفاست (مولوی)

(١٩٦) رندان سلامت می کنند، جان را غلامت می کنند
مستی ز جامت می کنند، مستان سلامت می کنند (مولوی)

(١٩٧) صبح است گلگون تاخته، شمشیر بیرون آخته
برشب شبیخون ساخته، خونش به عمدا ریخته (خاقانی)

لەم هەلومەرجانەدا بەگشتی زاراوەی ((سەروای ناوەوە)) بەکاردەبرێت (← ك ٢، ل ٩٣) کە دەشێ بەهەمان پێوانە زاراوەیەکی

وەکو ((پاش سەروای ناوەوە))ش بەکاربرێت[1]. لێرەدایە کە ڕەنگە بتواندرێ بگوترێت سەروا و پاش سەروای ناوەوە، جۆرێك لەبەکاربردنی ئارەزوومەندانەی سەروا و پاش سەروایە. بۆ ئەم مەسەلەیە دەکرێ سەرنج لەنموونەکانی (۱۹۸) و (۱۹۹) بدرێت:

(۱۹۸) بی همگان بەسر شود، بی تو بەسر نمی شود
داغ تو دارد این دلم، جای دگر نمی شود
دیدەو عقل مست تو، چرخەء چرخ پست تو
گوش طرب به دست تو، بی تو بەسر نمی شود (مولوی)

نموونەکەی (۱۹۸) دیارخەری کۆمەڵی دووبارەبارەکارییە کەوا گونجانی مۆسیقایی بەرپاکردووە، بەڵام وادیارە شاعیر خۆی پابەندی دووبارەکردنەوەی سەروای ناوەوەی نیوەدێر نەکردووە، ئەو مەسەلەیە سەبارەت بە پاش سەرواکەی نموونەی (۱۹۹)شدا ئاشکرایە:

(۱۹۹) ای نوش کرده نیش را، بی خویش کن باخویش را
با خویش کن بی خویش را، چیزی بده درویش را
امروز ای شمع آن کنم، بر نور تو جولان کنم
بر عشق، جان افشان کنم، چیزی بده درویش را (مولوی)

لەنیوەدێڕەکانی یەکەم و دووەمی نموونەی (۱۹۹) دا دووبارەبوونەوەی سەروا و پاش سەروای ناوەوە بەدیدەکرێت، بەڵام شاعیر خۆی پابەندی ئەوە نەکردووە، کە لەنیوەدێڕەکانی سێیەم و چوارەمدا لەهەمان جۆر سوودمەندبێت. بەو پێیە دەشێ ئەوەمان قەبول بێت کە سەروا و پاش سەروای کۆتایی جۆرێك لە بەکاربردنی بەخورتی (اجباری) تێدایە، بەڵام بەکارهێنانی سەروا و پاش سەروای ناوەوە ئارەزوومەندانەیە.

---

[1] - وا دەردەکەوێت کە بەکارهێنانی سەروا و پاش سەروای ناوەوە، بەلانی کەم لە قالبە نەریتییەکانی شیعری فارسی تەنیا لەسنووری کێشەکانی دەوری و چوار پارەدایە.

پێویستە ئەو شیمانەیەش لەبەرچاوبگیرێت کە سەروا و پاش سەروای ناوەوە دەکرێ پێکهاتەیەکی جیای لەگەڵ پێکهاتەی سەروا و پاش سەروای کۆتاییدا هەبێت. دێڕی دووەم لە نموونەی (١٩٨) دا ئەو مەسەلەیە ڕووندەکاتەوە. لەم دۆخەدا سەروا و پاش سەروای کۆتایی باڵادەستی بەسەر سەروا و پاش سەروای ناوەوەدا نییە. بەڵام ئەگەر پێکهاتەی سەروا و پاش سەروای هەردوو لا وەکو یەکبن، ئەوە ڕەنگە بتوانین بڵێین کە توانای باڵادەستی سەروا و پاش سەروای کۆتایی لەتوانای باڵادەستی سەروا و پاش سەروای ناوەوە زیاترە. تاوەکو ئێرە ئەوە ڕوونکرایەوە کەوا کێش و سەروا و پاش سەروا، سەبارەت بە بەرپاکردنی گونجانی مۆسیقایی چ توانایەکیان هەیە. بەڵام جگە لەم دەستەیە، پۆلێکی گەورەش لە هاوسەنگییە دەنگییەکان، کە لە دیدگای شەفیعی کەدکنییەوە کەم و زۆر لەچوارچێوەی مۆسیقای ناوەوەدا دەبن، هەبوونیان لایەنێکی ئارەزوومەندانەی هەیە. هەروەها کەدکنی ئاوڕی لەکۆمەڵێك لەم سنعەتانە داوەتەوە و لەو بارەیەوە دەڵێ (ك ٢، ل ٣٩٢): (ئەم بەستێنەی دەسەڵاتی مۆسیقایی شیعر، گرنگترین باڵادەستی مۆسیقاییە و نهێنی مانەوە و گونجاوی و بنیاتی جوانیناسی زۆر لەشاکارە ئەدەبییەکان، لەپای هەمان ئەم جۆرە مۆسیقایەدا حەشاردراوە. ڕەخنەکارانی شیعر لە ڕۆشنکردنەوەی ئەم تیشکۆیانەدا سوود لەزاراوەگەلێکی وەکو، خۆش نەوایی[١]، تۆنالیتە[٢]، مۆسیقاییەت[٣]... وەردەگرن و فۆرمالیستە ڕووسەکانیش بە ئورکستراسیون[٤] ناوی دەهێنن). ئەوەی شەفیعی کەدکنی بەناونیشانی خۆش نەوایی ناوی بردووە، لەبنەمادا ئاکامی کۆمەڵێك

---

1 - euphony.
2 - tonality.
3 - musicality.
4 - orchestration.

لەدووبارەبوونەوەی دەنگییە کەوا ئارەزوومەندانە لەلایەن شاعیرەوە هەڵبژێردراون و لەژێر دەسەڵاتی جۆرەکانی دیکەدا نییە. بەو هۆیەوە ئەم کۆمەڵە هاوسەنگییە، دەشێ وەکو پێوەرێکی گرینگ لەلێکۆڵینەوەی شێوازگەری هۆنراودا وەربگیرێت.

کتێبنامە

١- باطنی، محمد رضا، توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی، تهران، امیر کبیر، ١٣٥٦.

٢- شفیعی کدکنی، محمد رضا، موسیقی شعر، تهران، آگاه، ١٣٦٨.

٣- شعار، جعفر، ((بحثی درباره اتباع))، مجله یغما، س ١٦، ص ٦.

٤- ______، بژوهشی در دستور فارسی، دانشگاه تربیت معلم، ١٣٥٥.

٥- صفوی، کورش، آزادی وبند در واژگان غیر بسیط زبان فارسی، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، ١٣٥٨.

بەشی ١١

پۆلبەندی سنعەتە
جوانکارییەکانی هۆنراو

ئەوەی کە لە بەشەکانی ڕابردوودا خرایەڕوو لە بنچینەدا دیارخەری چەند مەسەلەیەك بوو:

أ) تاوەکو ئێستا جیاکارییەکی ڕوون لەنێوان سێ جۆرەکەی ئەدەبدا، واتا شیعر و هۆنراو و پەخشان، لانی کەم لەلێکۆڵینەوە دێرینەکانی ئەدەبی فارسیدا، بەدیناکرێت.

ب) ئەو هونەرەی کە لەژێر ناوی ((جوانکاری))دایە، تا ئێستا ئاراستەیەکی زانستی وەرنەگرتووە و ئاوێتەیەکە لە سنعەتگەلێك، کە هەندێکیان پەیوەندی بە پەخشان و هەندێکیان بەهۆنراو و هەندێکیان بەشیعرەوە هەیە.

پ) زۆرینەی ئەو پێناسانەی لە کتێبەکانی تایبەت بە جوانکاریدا هەن، پێناسەی جامیع و مانیع نین.

ت) هەندێ لەو سنعەتانەی پەیوەندیان بە هۆنراوەوە هەیە، لەوێنەی کێش، سەروا، پاش سەروا، بەشێوەیەکی جیاواز لە تەرزگەلی دیکەی هۆنراوساز، لێکۆڵینەوەیان لەبارەوەکراوە.

ث) بەشێك لە سنعەتە هۆنراوسازەکان لەکتێبەکانی جوانکاری نەریتیدا، ئاماژەیان بۆ نەکراوە.

ج) هەندێ لەو گەمە قسەییانەی کە لایەنێکی جوانکاریشیان نییە، لە دوو توێی کتێبەکانی جوانکاری نەریتیدا هاتوونەتەوە.

چ) بەکارهێنانی زاراوەگەلێکی نامۆ سەبارەت بە جۆرەکانی یەك ناونیشانی ئەدەبی، بۆتە هۆکارێك بۆ ئەوەی کۆمەڵێکی شاش و ئاڵۆز لەچەند سنعەتێکی دیاریکراو بخرێتەڕوو.

لە بەشەکانی حەفتەم و هەشتەم و نۆیەمدا ئاماژە بۆ سێ جۆری هاوسەنگی کراوە و هەوڵدراوە ئەوە ڕوونبکرێتەوە، کە بنچینەی هەر سنعەتێکی هۆنراوساز چییە و هەر سنعەتێکیش لەسەر کام ئاستی شیکردنەوە لێکۆڵینەوەی لەبارەوە دەکرێت. لەم بەشەدا هەوڵدەدەین تا سنعەتە هۆنراوەییەکان، لەچوارچێوەی یەك سیستەمی دیاریکراودا

پۆلبەنــدی بکــرێن و ئــەوەی بەگشــتی دەتونــدرێت نــاوی بنرێــت ((جوانکاری هۆنراو))، بیخەینەڕوو.

١/١١ بنەماکانی پۆلبەندی

لە بەشەکانی حەوتەم و هەشتەم و نۆیەمدا ئاماژە بۆ پرۆسەی دووبارەبوونــەوە و ئــەو ئاکامانــەی لێــی دەکەوێتــەوە بەناونیشــانی جۆرەکــانی هاوســەنگی، کــراوە و ئــەوە ڕوونکراوەتــەوە، کــە دووبارەبوونەوە دەکرێ لەئاستی دەنگی و وشەیی و ڕێزمانی بە دوو جــۆری تــەواو و ناتــەواو ئەنجامبــدرێت و کۆمەڵــە ســنعەتێکی لێ سازبکرێت، کە بەتەواوی پەیوەستن بەئاستی ڕووکەشی زمانەوە و وەکو هۆکارگەلێکی پەیدابوونی هۆنراویش ئەژمار بکرێن.

ئەگەر ئەم گریمانەیە مایەی پەسەندی بێت، پێویستە بتوانین هەموو تەرحە هۆنراوسازەکان لەژێر دوو ناونیشانی گشتی (هاوسەنگی ناتــەواو) و (هاوســەنگی تــەواو)دا پۆلبەنــدی بکــەین و ئــەوەش ڕوونبکرێتــەوە، کــە کامــە ســنعەتگەلی جوانکــاری هــۆنراو بــەهۆی دووبارەکاری ناتەواو و، کامە سنعەتگەلیش بەهۆی دووبارەبوونەوەی تەواوی دانەکانی زمانەوە پەیدادەبن.

لەکاتی پۆلینکردنی سنعەتەکاندا، خۆمان لە زاراوە داتاشینی ناپێویســت بــەدوور گرتــووە، تــەنیا مەگــەر لێکۆڵینــەوە لــەبارەی سنعەتێکەوە بکرێت کە لەمەو پێش نەخرابێتەڕوو یا لە هەندێك مەســەلەدا نــەبێت، کــە بــەهۆی ژمــارەی دووپاتبوونــەوە و ڕوودانــی لەشیعری نانەریتی فارسیدا لەبەرچاو نەگیرابێت.

پێویســتە ئــەو مەســەلەیە ڕەچــاو بکرێــت، کــە بەشــێك لــەو ســنعەتانەی لــەم کورتــە باســەدا باســیان لێوەدەکرێــت، خــاوەن پێکهاتەیەکی دەنگین و وەك چۆن بنەماکانیشیان پێکهاتەیەکی دەنگی هەیە، بۆ نموونە (دووبارەبوونەوەی نەبزوێن) یا (دووبارەبوونەوەی بزوێن) لە بارودۆخێکی لەو جۆرەدان. بەشێکی دیکەیان لەوێنەی

(سەروا)، (سەرواداری) یاخود (ڕەگەزدۆزی) بە ناونیشانگەلێکی خاوەن پێکهاتەی دەنگی دەژمێردرێن کە بنەماکانیان پێکهاتەیەکی وشەییە. سنعەتگەلێکی لەم جۆرە کە لە ڕوویێکەوە وشەیی و مۆرفۆلۆجی و لە ڕوویێکی دیکەدا وەکو دەنگی خۆیان دەنوێنن، لەسەر ئاستی شیکردنەوەی وشەیی - فۆنیمی (مۆرفۆ فۆنیمی)[1] شیاوی باس و لێکۆڵینەوەن. لە کتێبەکانی جوانکاری نەریتیدا، سنعەتەکان بەشێوەیەکی گشتی لەسەر ئاستی وشەدا لێیان کۆڵراوەتەوە و بڕە سنعەتێکیش وەکو (پێچان و کردنەوە) دەبێ بەشێوەیەکی تایبەت لەسەر ئاستی ڕستەدا شیبکرێنەوە و بە یارمەتی پێناسەی واتایی وشەکان ڕوونبکرێنەوە. لەلایێکی دیکە ڕوانگەی نەریتی هەمیشە لە گشتەوە بۆ بەش بووەو؛ بەو هۆیەشەوە ئەو نموونانەی کە تەنیا بەمەبەستی ڕوونکردنەوەی سنعەتەکان لەپێشدانەوە دەستنیشانکراون، دەهێندرێنەوە و مەرزو سنووری هەر کام لە سنعەتەکانیش دەستنیشان ناکرێت. لێرەدا هەوڵ لەو پێناوەدا دەدرێت، تاوەکو پۆلبەندی سنعەتەکان لە ڕێگەی هێنانەوەی نموونەکاندا، لەناونیشانێکی نەخشەی زمانیدا جێگیر بکرێن بۆ ئەوەی بتواندرێت مەیدانی کارکردی هەر سنعەتێك دیاریبکرێت و لەدواییدا بچینە سەر پۆلبەندیکردنیان.

٢/١١ ئەو سنعەتانەی لە دووبارەبوونەوەی دەنگیی تەواو بەدەستدێن

ئەم کۆمەڵە سنعەتە، لە بنەمادا لەڕێگەی دووبارەبوونەوەی تەواوی یەك فۆرمی زمانی پەیدادەبن. لەم بارەوە دەکرێ سەرنجی نموونەکانی (٢٠٠) تاوەکو (٢٢٣) بدەین تا لەم ڕێگەیەوە جۆرەکانیان دەستنیشانبکرێن.

---

[1] - morpho-phonemic level.

(۲۰۰) سلامم را تو پاسخ گوی، در بگشای!
منم من، میهمان هر شب، لولی وش مغموم
منم من، سنگ تیپاخوردهء رنجور
منم دشنامِ پست آفرینش، نغمه ناجور ... (اخوان ثالث)

(۲۰۱) **در کوچه‌های** بزرگ نجابت
در کوچه‌های فروبستهء استجابت
در کوچه‌های سرور و غم راستینی که مان بود
در کوچه باغ گل ساکت نازهایت
در کوچه باغ گل سرخ شرمم
در کوچه‌های نوازش
در کوچه‌های چه شب های بسیار (اخوان ثالث)

(۲۰۲) **چه مهربان بودی** ای یار، ای یگانه‌ترین یار
چه مهربان بودی وقتی دروغ می گفتی
چه مهربان بودی وقتی که‌پلك های آینه‌ها رامی بستی...
(فروغ فرخزاد)

(۲۰۳) برقص و شهر را پُر های و هو **کن**
به بر دامن بگیر و یك سبد **کن**
ستاره دانه‌چین کن نیك و بد **کن**
نظر بر آسمان سوی خدا **کن**
دعا کن ... (سیاوش کسرایی)

(۲۰٤) آبست و نبیذ **است**
عصارات زیب **است**
سمیه رو سبیذ **است** (یزید بن مفرغ)

(۲۰۵) باتو دیشب تاکجا **رفتم**
تا خدا و آن سوی صحرای خدا **رفتم**
تادیاری که غریبی هاش می آمد به چشمم آشنا **رفتم**
...
پا به پای تو
تا تجرد تا رها **رفتم** (اخوان ثالث)

(۲۰۶) بیا که قصر امل سخت سست بنیاد است
بیار باده که بنیاد عمر بر باد است (حافظ)

(۲۰۷) ای غنچه، عروس باد در پردهء **توست**
ای بادصبا، این همه آوردهء **توست** (سلمان ساوجی)

(۲۰۸) من نه‌تنها می سرایم **شمس دین** و **شمس دین**
می سراید عندلیب از باغ و کبك از کوهسار (مولوی)

(۲۰۹) من **آب آب** و **باغ باغم** ای جان
هزاران **ارغوان** را **ارغوانم** (مولوی)

(۲۱۰) یارمرا، غارمرا، عشق جگر خوار مرا
یار **تویی**، غار **تویی**، خواجه نگهدار مرا (مولوی)

(۲۱۱) ای **یارما** دلدار **ما**، ای عالم اسرار **ما**
ای یوسف دیدار **ما**، ای رونق بازار **ما** (مولوی)

(۲۱۲) مجنون به‌هوای کوی لیلی **در دشت**
در دشت به جست وجوی لیلی می گشت (مشتاق اصفهانی)

(۲۱۳) **عصا** برگرفتن نه معجز بود
همی اژدها کرد باید **عصا** (غضائری رازی)

(۲۱٤) **کاشك** تنم بازیافتی خبر دل
کاشك دلم باز یافتی خبر تن (رابعه)

(۲۱۵) **گوشه** گرفتم ز خلق و فایده‌ای نیست
گوشه چشمت بلای گوشه‌نشین است (سعدی)

(۲۱٦) در ربودی از زمین **یك مشت گل یك مشت گل**
در میان آن گلم **بیا بیا بیا بیا** (مولوی)

(۲۱۷) **مستیم، مستیم، مستیم**
مستیم و دانیم هستیم ... (اخوان ثالث)

(۲۱۸) **مثل این است**، در این خانه تار،
هر چه با من سرکین است و عناد
از کلاغی که بخواند بر بام
...
مثل این است که می جنبد یأس
بر سکونی که در این وایر انجاست
مثل این است که می خواند مرگ
مثل این است، در او باهر دم
به‌گریز است نشاطی از من
مثل این است که پوشیده، در اوست (احمد شاملو)

(۲۱۹) **به‌جست و جوی تو**
به درگاه کوه می گریم
در آستانهء دریا و علف
به جست و جوی تو
در معبر بادها می گریم ... (احمد شاملو)

(۲۲۰) **دیگر نمانده درد:**
که در سایه‌های شب
با خاطرات رفته خود گفتگو کنیم
...
دیگر نمانده درد:
که چون شمع خلوتی
با شعله‌ای شکسته بر آریم دود دل
...
دیگر نمانده درد:
که در پرده‌های تار
چون جویبار، زمزمه‌و شوق سر دهیم (جمال شهران)

(۲۲۱) ای فدای تو هم دل وهم جان
وی نثار رهت هم این و هم آن
- - -
که یکی هست و هیچ نیست جز او
وحده لا اله الا هو
از تو ای دوست نگسلم پیوند
گر به‌تیغم برند بند از بند
- - -
که یکی هست و هیچ نیست جز او
وحده لا اله الا هو (هاتف اصفهانی)

(۲۲۲) زباغ ای باغبان ما را همی بوی بهار **آید**
کلید باغ ما را ده که فردامان به‌کار **آید**
- - -
بدین شایستگی جشنی بدین بایستگی روزی
ملك را در جهان هر روز جشنی باد و نوروزی
- - -

نبینی باغ را کز گل چگونه خوب و دلبر شد
نبینی راغ را کز لاله چون زیبا و درخور شد ...
بدین شایستگی جشنی بدین بایستگی روزی
ملك را در جهان هر روز جشنی باد و نوروزی   (فرخی)

(٢٢٣) آن گسترش ها وان صف آرایی
آن پیل ها و اسب ها و برج و باروها
افسوس

- - -

وان باغ بیدار و برومندی که اشجارش
در هر کناری ناگهان می شد صلیب ما
افسوس ...   (اخوان ثالث)

نموونـــەکانی (٢٠٠) تـــاوەکو (٢٢٣) شـــیمانە جیاوازەکـــانی دووبارەبوونەوەی یەك تاکە فۆرمی زمـانی نیشاندەدات، بـەڵام دیسان ئەو ئەگەرەش لەئارادا هەیە کە دووبارەبوونەوە لەئاسـت فۆرمگـەلێکی هـاودەنگ – هاوڕێنووسـدا بـەکار ببرێـت. لـەم بارەیـەوە نموونـەکانی (٢٢٤) تا (٢٢٧) دەور دەکەینەوە:

(٢٢٤) **بهرام** که گور می گرفتی همه عمر
دیدی که چگونه گور **بهرام** گرفت   (خیام)

(٢٢٥) به فتراك جفا دل ها چو **بربندند بربندند**
ز زلف عنبرین جان ها چو بگشایند بفشانند   (حافظ)

(٢٢٦) دوای درد عاشق را کسی کو سهل پندارد
زفکر آنان که در تدبیر **در مانند در مانند**   (حافظ)

٢٢٧) هر خم از جعد پریشان تو زندان دلی است
تانگویی که اسیران **کمند** تو **کمند**   (سعدی)

دیسان شیمانەیەکی وا لەئارادا هەیە کە دووبارەبوونەوە لەئاستی فۆرمگەلێکدا بێت کە هاودەنگبن، واتە فۆرمگەلێك کە لە نووسیندا جیاواز بن، بەڵام بەیەك شێوە بدرکێندرێن و ((هاوبێژ)) بن. لەم بارەیەوە نموونەکانی (٢٢٨) تا (٢٣٠) دەخەینە پێش چاو:

(٢٢٨) دیدی آن ترك **ختا** غارت دین بود مرا
گرچە عمری بە **خطا** دوست خطایش کردم (فرخی یزدی)

(٢٢٩) ماه رویان بە سر **خویش** تو آن **خیش** مبند
نشنیدی کە کند ماه تبە جامەء خیش (کسایی)

(٢٣٠) بنشست بەجای و فتنەها را بنشاند
چون **خواست** قیامت شود از جا **برخاست** (جلال الدین همایی)

بەم شێوەیە دەکرێ دووبارەبوونەوەی دەنگیی تەواو یەکێك لەم دۆخانە بگرێتەوە:

أ) دووبارەبوونەوەی دەنگیی تەواوی یەك تاکە فۆرمی زمانی؛
ب) دووبارەبوونەوەی دەنگیی تەواوی دوو فۆرمی زمانی.

١/٢/١١ دووبارەبوونەوەی دەنگیی تەواوی یەك فۆرمی زمانی

بەگوێرەی نموونەکانی (٢٠٠) تا (٢٢٣) دەتواندرێت ئەم حەوت شیمانەیەی لای خوارەوە بەدەستبهێندرێت، هێمای (ت) بەواتای فۆرمێك دێت کە دووبارەبۆتەوە و هێڵە کێشراوەکەش بەواتای تەواوکەری نیوەدێرەکەیە.

١/١/٢/١١ دووبارەبوونەوەی سەرەتا

دووبارەبوونەوەی یەك دانەی ڕێزمانی (وشە، گرێ، بەند یاخود ڕستە) بەشێوەیەکی ڕێك لە دەستپێکی دێر یاخود نیوەدێرەکاندا. نموونەکانی (٢٠٠)، (٢٠١)، (٢٠٢)، (٢٠٤).

نەخشەی هاوسەنگییەکە:

(ت ــــــــــــ
ت ــــــــــــ)

٢/١/٢/١١ دووبارەبوونەوەی کۆتایی

دووبارەبوونەوەی یەك دانەی ڕێزمانی (وشە، گرێ، بەند یاخود ڕستە) بەشێوەیەکی ڕێك لەکۆتایی دێر یاخود نیوەدێرەکاندا، کە دوو جۆری هەیە:

أ) بەند بێت بەهاونشینی لەدوای سەرواوە، کە بە ((ردیف/ پاش سەروا)) ناودەبرێت، وەك لە نموونەکانی (٢٠٥)، (٢٠٦)، (٢٠٧)دا دیارە؛

ب) ئازاد بێت لەئاست سەروادا نموونەکانی (٢٠٣) و (٢٠٤)

نەخشەی هاوسەنگییەکە:

(ــــــــــــ ت
ــــــــــــ ت)

٣/١/٢/١١ دووبارەبوونەوەی ناوەند

دووبارەبوونەوەی یەك دانەی ڕێزمانی (وشە، گرێ، بەند یاخود ڕستە) بەشێوەیەکی ڕێك لەنێوان دێر یا نیوەدێرەکاندا، کە بە دوو جۆر دێت:

أ) دووبارەبوونەوە بەبێ نێوان. نموونەکانی (٢١٦) و (٢١٧)؛

نەخشەی هاوسەنگییەکە : [ــــــــ ت ت ــــــــ]

ب) دووبارەبوونەوە بەهەبوونی نێوان

ب/١) لەسنووری یەك نیوەدێردا. نموونەکانی (٢٠٨)، (٢٠٩)، (٢١٠)

نەخشەی هاوسەنگییەکە: [ــــــــ ت ــ ت ــــــــ]

ب/٢ له سنووری نیوەدێرێك زیاتر، نموونەی (٢١٠).

نەخشەی هاوسەنگییەکە:

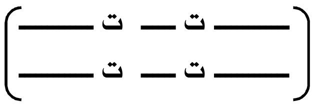

پێویسته سەرنجی ئەوه بدرێت که له نموونەی (٢٠٨)دا ناوبەندی / ە / و له نموونەکەی (٢٠٩)دا یای خستنەپاڵ (کسره اضافه)، نێوانی خستۆته نێوان دانه ڕێزمانییه دووبارەکراوەکان.

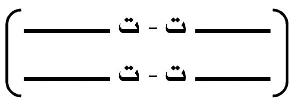

٤/١/٢/١١ دووبارەبوونەوە له سەرەتای کۆمەڵە

دووبارەبوونەوەی یەك دانەی ڕێزمانی لەدەستپێکی کۆمەڵە نیوەدێرێکدا. نموونەکانی (٢١٨)، (٢١٩)، (٢٢٠).

نەخشەی هاوسەنگییەکە:

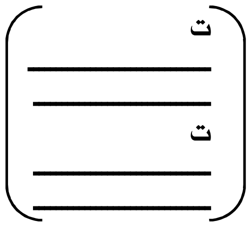

٥/١/٢/١١ دووبارەبوونەوە لەکۆتایی کۆمەڵە

دووبارەبوونەوەی یەك دانەی ڕێزمانی (وشه، گرێ، بەند یاخود ڕسته) بەشێوەیەکی ڕێك له کۆتایی کۆمەڵە نیوەدێرەکاندا. نموونەکانی (٢٢١)، (٢٢٢)، (٢٢٣).

نەخشەی هاوسەنگییەکە:

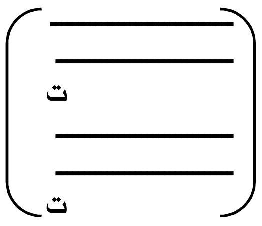

٦/١/٢/١١ دووبارەبوونەوە لەسەرەتا و لەکۆتاییدا

دووبارەبوونەوەی یەك دانەی ڕێزمانی (وشە، گرێ، بەند یاخود ڕستە) بەشێوەیەکی ڕێك لەسەرەتای نیوەدێرێك و کۆتایی نیوەدێرەکەی دواتردا، نموونەی (٢١٣).

نەخشەی هاوسەنگییەکە:

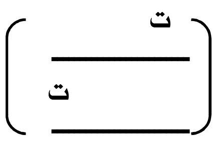

٧/١/٢/١١ دووبارەبوونەوە لە کۆتایی و سەرەتادا

دووبارەبوونەوەی یەك دانەی ڕێزمانی (وشە، گرێ، بەند یاخود ڕستە) بەشێوەیەکی ڕێك لەکۆتایی نیوەدێرێك و سەرەتای نیوەدێرەکەی دواتردا، نموونەی (٢١٢).

نەخشەی هاوسەنگییەکە:

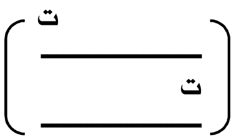

٢/٢/١١ دووبارەبوونەوەی دەنگیی تەواوی دوو فۆرمی زمانی

ڕوودانــی دووبارەبوونــەوەی دەنگیــی تــەواوی دوو فــۆرمی زمــان. جگە لەو جێگەیەی ((پاش سەروا))، کە دووبارەبوونەوەیـەکی دەنگیـی تــەواوی بــەخورتی (الزامــی) یــەك فــۆرمی زمانییــە، لــە هــەموو نەخشەکانی (١/١/٢/١١ تاوەکو ٧/١/٢/١١ ئەگەری ڕوودانی هەیە.

بـەکارهێنانی دوو فـۆرمی هـاودەنگ – هـاوڕێنووس لـەجوانکاری نەریتیـدا لـەژێر ناونیشـانی ((ڕەگـەزدۆزی تـەواو))دا دەخرێتـەڕوو و، بـەکارهێنانی دوو فـۆرمی هـاودەنگیش سـنعەتی ((ڕەگـەزدۆزی بێـژە/ هاوبێژی)) لێدەکەوەێتەوە. بەم پێیە بۆ گوزارشـتکردن لەڕەگـەزدۆزی تەواو دەتوانین بڵێین: (ڕەگـەزدۆزی تـەواو بـەکارهێنانی فۆرمگـەلێکی هاودەنگ و هاوڕێنووسە بەشێوەیەکی ڕێك، کە بـەلانی کـەم لەیـەکێك لەئەرکـەکانی مۆرفۆلـۆجی، یـا ڕێزمـانی یـا واتـایی لەگـەڵ یەکتریـدا جیاوازبن).

سەبارەت بە ((ڕەگەزدۆزی تەواو)) و جۆرەکانی، لە بڕگەی ٣/٣/١١ دا زیاتر دەدوێین.

پێویســتە ســەرنجی ئــەوە بــدرێت کــە بــەکارهێنانی فۆرمــە هاوڕێنووسـەکان، واتـا ئـەو دانـە زمانییانـەی کە تـەنیا بەیـەك شـێوە دەنووسرێن بەڵام درکاندنی جیاوازیـان هەیـە، لـەم بڕگـەیـەدا و لـەژێر ناونیشـانی ((دووبارەبوونـەوەی تـەواو)) جێگـای بـاس نییـە. بـۆ وێنـە بەکارهێنانی فۆرمـەکانی وەکـو ((کنـد)) /kond/ و ((کنـد)) /konad/ لەنموونەی (٢٣٢)دا:

(٢٣٢) عدو را بەجای خسك زر بریز
که احسان کند کند دندان تیز (سعدی)

لەوەوە کە بەکارهێنانی فۆرمە هاوڕێنووسەکان، زیـاتر دیارخـەری دووبارەبوونەوەی دەنگیی ناتەواون، بۆیە پێویستە لە بەشێکی جیـاواز

و تایبەت بەخۆیدا باس بکرێت. لەبڕگەی ۳/۳/۳/۱۱دا زیاتر ئاوڕ لەو نموونانە دەدەینەوە. شەفیعی کەدکنی کە دێتە سەرباسی جۆرەکانی دووبارەبوونەوەی دەنگیی تەواو ئاماژەیەکیش بە دووبارەبوونەوەی جەختاو[1] و دووبارەبوونەوەی گۆڕاو[2] دەکات (←ک٣، ل ٣٠٥) کە ئەمە لەڕووی ڕووخسارەوە جگە لە دووبارەبوونەوەی دەنگیی تەواوی یەك فۆرمی زمانی شتێکی کە نییە و، وە ئەگەر مەبەستیش لایەنی واتایی دووبارەبوونەوە بێت، ئەوە ئەوکات پەیوەندی بە جوانکاری شیعرەوە دەبێت.

۳/۱۱ ئەو سنعەتانەی لە دووبارەبوونەوەی دەنگیی ناتەواو بەدەستدێن

ئەم کۆمەڵە سنعەتە لەبنەڕەتدا لە دووبارەبوونەوەی یەکێك یاخود چەند دەنگێك بەشێوەیەکی ڕێك لەبەشێکی دیاریکراو لە دانە ڕێزمانییە نا دووبارەکراوەکاندا پەیدا دەبن.

هەندێ لەو دووبارەبوونەوە دەنگییە ناتەواوانە لە سنووری بڕگەدا لێیان دەکوڵدرێتەوە. بۆ نموونە، فۆرمەکانی وەکو ((کار)) /kâr/ و ((بار)) /bâr/ نوێنەری ئەم جۆرەن لە دووبارەبوونەوە. لەمەوبەر و لەبەشی حەوتەمدا لەکاتی باسکردنی هاوسەنگییە دەنگییەکاندا ئاماژە بۆ حەوت جۆر لە دووبارەبوونەوەی دەنگیی ناوەوەی بڕگە کراوە؛ بەڵام پێویستە ئەوە بگوترێت کە لە زۆر حاڵەتدا ئەو سنعەتانەی کە لە دووبارەکاری دەنگیی ناتەواو بەدەستدێن، لەسنووری یەك بڕگەدا ناگونجێن. بۆ نموونە، فۆرمەکانی وەکو ((شکست)) /še-kast/ و ((ببست)) /be-bast/ لە بنەمادا دیارخەری دووبارەبوونەوەی دەنگیی ناتەواون لە سنووری دوو بڕگەدا:

---

[1] - anadiplosis.
[2] - anatanaclasis.

[CV – CVCC]. ئەو سنعەتانەی لە دووبارەبوونەوەی دەنگیی ناتەواو بەرهەمدێن، لە لێکۆڵینەوە دێرینەکانی سنعەتەکانی ئەدەبیدا بریتین لە هەرسێ سنعەتی سەروا، سەرواداری و ڕەگەزدۆزی، کە پێویستە بەشێوەیەکی وردتر لێیان بڕوانین.

١/٣/١١ سەروا

سەبارەت بەسەروا، گوزارشتێکی ورد لە ڕوانگەی زمانەوانییەوە لەبەردەستدا هەیە. حەقشناس بە مەبەستی گەیشتن بە گوزارشتێکی ورد لەبارەی سەرواوە (← ك١، ل ٢٥ – ٦٣)، هەر لەسەرەتاوە بە یارمەتی کۆمەڵێك نموونە ڕوونیدەکاتەوە، کەوا ناونیشانێکی وەکو سەروا لەسەر ئاستی شیکردنەوەی وشەیی – فۆنیمی شیاوی وەسف و لێکۆڵینەوەیە. لە دیدگەی ئەوەوە (← ك ١، ل ٦٢): (سەروا هاودەنگییەکی ناتەواوە، کە لە دووبارەبوونەوەی یەك یاخود چەند دەنگێك بەشێوەیەکی ڕێك، لەکۆتایی دوا وشەکانی نا دووبارەبووی دێر یا نیوەدێرەکاندا و، جاریش وایە بەر لەپێش سەروا، پەیدادەبێت.) حەقشناس لەکاتی باسکردنی سەروادا پەنجە بۆ ئەو خاڵە گرینگە ڕادەکێشێت کە بڕگەکانی وشە سەرواکان بەشێوەیەکی ئیلزامی پێویست نییە یەکسان بن (← ك ١، ل ٤٧). بۆ نموونە:

(٢٣٣) زلفین برشکسته و قد صنوبری
زیر دو زلف جعدش دو خط عنبری (حسین ایلاقی)

(٢٣٤) ای کف راد تو در جود به از ابر بهار
خلق را با کف تو، ابر بهاری به چه کار (رشید سمرقندی)

(٢٣٥) گر شد اینجا جزو و کل، کلی تباه
گم شد از روی زمین یك پر کاه (عطار)

له نموونەکەی (٢٣٣)دا ((صنوبری)) چوار بڕگەیی و ((عنـبری)) سێ بڕگەییە. لەنموونەی (٢٣٤) ((بهار)) دوو بڕگەیی و ((کار)) یەك بڕگەییە و لە نموونەی (٢٣٥) دا دیسان ((تباه)) دوو بڕگەییە بەڵام ((کاه)) یەك بڕگەییە. بەگوێرەی دیدگەی حەقشناس دەکرێ نموونەگەلێك بهێندرێتەوە کە ئەوەی بە زاراوە وەکو ((وشە سەروا)) ناودەبرێت لە ئاست وشە سەرواکەی دیکەدا لەڕووی ژمارەی بڕگەوە یەکسان بێت. بۆ نموونە:

(٢٣٦) چون که گل رفت و گلستان شد خراب
بوی گل را از که جوییم از گلاب (مولوی)

(٢٣٧) که از آن دوری در این دور ای حکیم
پا مکش زیرا درازست این گلیم (مولوی)

(٢٣٨) بسیار سفر باید تاپخته شود خامی
صوفی نشود صافی تا در نکشد جامی (حافظ)

بەر لەباسکردنی سەرواش پێویستە ئاماژە بۆ ئەو مەسەلەیە بکرێت کە مەرج نییە سەروا تەنیا لە سنووری وشەدا بگیرسێتەوە، چونکێ وا هەیە لەسنووری وشە تێدەپەڕێت بۆ نموونە:

(٢٣٩) خود گرفتی این عصا دست راست
دست را دستان موسی از کجاست (مولوی)

(٢٤٠) بگذار تا از شارع میخانه بگذریم
کز بهر جرعەای همه محتاج این دریم (حافظ)

(٢٤١) یار در آمد ز در بی خبران دوست دوست
گرچه غلط می دهد نیست غلط اوست اوست (مولوی)

(٢٤٢) خواجه در ابریشم و ما در گلیم
عاقبت ای دل همه یکسر گلیم (أهلی شیرازی)

بەپێی نموونەکانی (٢٣٩) تا (٢٤٢)، ڕەنگە وا باشتر بێت لەبری بەکارهێنانی زاراوەی ((وشە سەروا)) یا ((وشەی سەروا)) (← ك ٦، ل ٩٣؛ ل ٤، ل ٩٠)، زاراوەی ((بنیاتی سەروا)) یا شتێکی وەك ئەوە بەکار بهێنرێت، تاوەکو بتوانێت چەمکێکی فراوانتر لە وشەش بدات بەدەستەوە.

بەپێی ئەو بنەمایەی کە گوترا، دەتوانین وێنای ئەوە بکەین کە بنیاتەکانی سەروا لە یەك خاڵی کێشدا کۆتاییان پێدێت. بەڵام ئەو ئەگەرە لە ئارادا هەیە کە یا لە خاڵێکی کێشەوە دەستپێبکەن، یا یەکێك لەبنیاتەکانی سەروا بەهۆی زۆرتری ژمارەی بڕگەوە، لەخاڵێکی پێش بنیاتی سەرواکەی تردا دەستپێبکات. لەوەوەش کە ((پاش سەروا)) جۆرێکە لە هاوچەشنی تەواو، بۆیە ناتوانێت لەو مەسەلەیەدا ڕۆڵێکی هەبێت. بۆ نموونە:

(٢٤٣) مرده بدم زنده شدم گریه بدم خنده شدم
دولت عشق آمد و من دولت پاینده شدم (مولوی)

- - ب ب   - - ب ب - -   ب ب - - | ب (خنده) | ب -
- ب ب - - | - - - ب ب - -   - - ب ب | - - ب (پاینده) | ب -

لێرەدا دوو بنیاتەکەی سەروا ((خندەء / پاینده)) لەڕووی ژمارەی بڕگەوە یەکسان نین، بۆیە ((پاینده)) بەهۆی زۆرتری ژمارەی بڕگەوە لەخاڵێکی بەر لە ((خنده)) لەکێشدا دەستی پێکردووە.

(٢٤٤) سینه مالامال درد است ای دریغا مرهمی
دل زتنهایی بەجان آمد خدا را همدمی (حافظ)

- - ب - - - - ب - - - - ب - - | - - ب - -
مرهمی
- - ب - - - - ب - - - - ب - - | - - ب - -
همدمی

هەردوو بنیاتەکەی سەروا ((مرهمی/ همدمی)) لەڕووی ژمارەی بڕگەوە یەکسانن؛ بەو هۆیەوە لەیەك خاڵی کێشەوە دەستپێدەکەن. ئەم مەسەلەیە بەهەمان سادەیی و ئاساییبوونییەوە، دەکرێ ڕێگە خۆشکەرێك بێت بۆ لێکۆڵینەوە لە سەرواداری و جۆرەکانی.

٢/٣/١١/ سەروادار (سجع)

لە کتێبەکانی جوانکاری نەریتیدا بەشێوەیەکی گشتی باس لەسێ جۆری سەروادار، لەژێر ناوەکانی سەرواداری هاوتەریب، سەرواداری پەڕگیر، (مطرّف) سەرواداری هاوسەنگ دەکرێت.

بەو هۆیەوە لەم کورتە باسەدا، هەوڵدەدەین لە هەنگاوی یەکەمدا، گوزارشت لە هەر یەکێك لەم سێ سنعەتە ئەدەبییەی پێشەوە بکەین و لەپاشاندا پەیوندیان لەگەڵ یەکتردا و لایەنەکانی لێکچوون و جیاوازی لەنێوانیادا ڕوونبکەینەوە.

١/٢/٣/١١ سەرواداری هاوتەریب (سجع متوازی)

لەپێناسەی سەرواداری هاوتەریبدا هاتووە (← ك ٧، ل ٤٢): ((سەرواداری هاوتەریب ئەوەیە کە وشەکان لە هەردوو ڕووی کێش و پیتی ڕەویدا جووتبن. لە نموونەی (کار/ بار)، (دست/ شست) و (خامە/ نامە)).

وەك چۆن شەمیساش لەکاتی لێکۆڵینەوە لەسەرواداری هاوتەریبدا ئاماژەی بۆ یەکسانی لەکێش و پیتی ڕەویدا کردووە (← ك ٥، ل ٢٧). ئەو باوەڕیشی وایە کە یەکسانی لەنێوان بڕگەکانی وشەکانی سەروادارردا لەڕووی ژمارە و چەندایەتییەوە کارێکی پێویستە (←ك ٥، ل ٢٣). بەڵام چۆن دەکرێت بۆ سنعەتێك کە زیاتر لەبواری پەخشاندا بەکار دەبرێت (←ك ٧، ل ٤٣) لەڕێگەی کێشەوە پێناسە بکرێت؟ ئەگەر هات و سنعەتێکی لەو جۆرە لەڕێگەی کێشەوە بشێ پێناسە بکرێت، کەواتە دەبوو وەك ئامرازێکی هۆنراوساز بێت؛ جا ئەگەر وایە، دەبێ هاوتایەکی وەك ئەو لەنێو ئامرازە نەریتییەکانی پەیوەندار بە هۆنراو دا هەبێت.

بەڕەچاوکردنی ئەم باسەی پێشەوە، بەنموونەگەلێکی سەرواداری هاوتەریبدا دەچینەوە[1]: ((بار/ کار))؛ ((رست/ سست))؛ ((اسم/ رسم))؛ ((خامە/ نامە))؛ ((شمایل/ قبایل))؛ ((قدمی/ درمی))؛ ((حالی/ خالی))؛ ((بر آورند/ پر آکنند))؛ ((اسکندری/ پیغمبری)) وهی تر. لەسەر بنەمای ئەو نموونانەی خراونەتە بەردەست، وادیارە کە سەرواداری هاوتەریب لەبنەمادا شووێنکەوتووی ڕێسای سەروایە؛ بەو مەرجەی کە هەردوو بنیاتی سەرواکە لەهەمان ئەو خاڵەدا لەکێش دەستیان پێکردبێت.

٢/٢/٣/١١ سەرواداری پەڕگیر (سجع مطرّف)

لەپێناسەی سەرواداری پەڕگیردا هاتووە (← ك ٧، ل ٤٢): ((سەرواداری پەڕگیر ئەوەیە کە بێژەکان لەپیتی ڕەوی وەك یەك و لەکێشدا جیاواز بن، لەوێنەی (کار/ شکار)، (دست/ شکست)، (شانە/ نشانە)).

---

[1] - هەموو نموونەکان لە شەمیسا (← ك ٥) و هومایی (← ك ٧) وەرگیراون.

شەمیسا جارێکی تر باوەڕی وایە کە لە سەرواداری پەڕگیردا، کێش جیاواز و پیتی ڕەوی یەکسانە (←ك ٥، ل ٢٧) بە لەبەرچاوگرتنی پێناسەکانی پێشوو چەند نموونەیەك لەسەرواداری پەڕگیر دێنینەوە: ((دست/ شکست))؛ ((راز/ نواز))؛ دانشمند/ پند))؛ ((شانە/ نشانە))، ((خندە/ پایندە))؛ ((راست/ کجاست))؛ ((کار/ بهار))؛ ((کار/ شکار)).

لەپای نموونەگەلێکی لەم جۆرەدا، ئەوە ئاشکرا دەبێت کەوا کێشی جووتە وشەکانی نموونەکان لەئاست یەکتریدا جیاوازنین، بەڵکو هەردوولایان سەر بەیەك کێشن، بەو جیاوازییەی کە لە یەك خاڵی وەك یەك لەکێشدا دەستیان پێنەکردووە. ئەم نموونەگەلە دیارخەری ئەوەن کە سەرواداری پەڕگیریش دیسانەوە شووێنکەوتەی ڕێسای سەروایە، بەو مەرجەی کە هەر دووبنیاتی سەرواکە لەیەك خاڵی وەك یەك لە کێشدا دەستیان پێنەکردبێت. بەڵام لەجوانکاری نەریتیدا نموونەگەلێکی دیکەش بەرچاو دەکەون، لەوێنەی ((اطوار/ وقار))، ((دریا/ کجا)) یاوەکو ((باغبان/ بستان)) (← ك٥، ل ٢٦) کە ژمارەی بڕگەکانیان یەکسانە بەڵام لەبڕگەی کۆتایی بەولاوە، لە بڕگە یاخود بڕگەکانی دیکەدا چەندایەتییەکی زەمانی یەکسانیان نییە، لەم بارودۆخەدا مەسەلەی سەرواداری لەنێوان دوو وشەدا لەئارادا نییە، بەڵکو ئەوەی هەیە تەنیا دووبارەبوونەوەی دەنگییە (C) (C) CV کە ڕەچاو دەکرێت و پێویستە لەسەر ئاستی دەنگی نەوەکو وشەیی لێیان بکۆڵرێتەوە. واش دیارە کە شارەزایانی جوانکاری نەریتی لەلێکۆڵینەوەکانیادا سەبارەت بە جۆرەکانی سنعەتەکان، بەهۆی جەختکردنە سەر ((وشە))ەوە ئەم جۆرە دووبارەبوونەوە دەنگیانەشیان هەر لەچوارچێوەی وشەدا باسکردووە.

بەم شێوەیە، بە بەلاوەنانی نموونەگەلێکی وەکو ((اطوار/ وقار)) و هی تر کە نوێنەرەوەی هاوسەنگی وشەیی نین، دەتواندرێت

بگوترێـت کـە سـەروا خۆیشـی یـا سـەرواداری هاوتەریبـە یـاخود سەرواداری پەڕگیرە (← ك ٥، ل ٣٤).

٣/٢/٣/١١ سەرواداری هاوسەنگ (سجع متوازن)

لەپێناسـەی سـەرواداری هاوسـەنگدا هـاتووە (← ك ٧، ل ٤٣): ((سەرواداری هاوسەنگ ئەوەیە کە وشە هاوجووتەکان لەکێشدا ڕێك و لەپیتی ڕەویدا جیاوازبن. لە نموونەی (کام/ کار)، (نهال/ بهار)، (نامە/ نالە)).

شەمیسا لەو باوەڕەدایە کە سەرواداری هاوسەنگ ئەوەیـە کـە لـە کێشـدا یـەك و لـە ڕەویـدا جیـاواز بێـت (← ك ٥، ل ٢٧). بـەمجۆرە دەتوانــدرێت نموونەگــەلێکی زۆر، وەکــو ئامــاژە بــۆ ئــەم ســنعەتە بهێندرێتەوە لەوێنەی، ((مواج/ نقّاد))؛ ((کفاش/ بقّال))؛ ((ستانندە/ گشایندە))؛ ((شریف/ کریم))؛ ((بی نظم/ پرواز)) هی تر.

نموونــەکانی ســەرواداری هاوســەنگ ئەوەنــدە جۆراوجــۆرن و سنووری ئـەم سنعەتە ئەوەنـدە بـێ دەروپەرژینـە کـە دەتوانێـت هـەتا فۆرمگەلێکی وەکو ((میز/ دوغ))یـش بگرێتـەوە، کـەلانی کـەم لەئاسـت هەسـتی زمـانیی نووسـەری ئـەم دیڕانـەوە هـیچ بەهایـەکی مۆسـیقایی پێوە نییە.

بەشـێوەیەکی گشـتی دەشـێ بگوترێـت کـە سـەرواداری هاوسـەنگ وشــەگەلێك دەگرێتــەوە کــە لەیــەك خــاڵی وەك یــەك لــە کێشــدا دەستپێبکەن و لەیەك خاڵی وەك یەکیش کۆتاییان بێت، بەو مەرجەی جێگــەی ســەروا نەگرنــەوە. کەواتــە ســەرواداری هاوســەنگ ئەگــەر دووبارەبوونـەوەی دەنگی تیـادا نـەبێت، ئـەوا لەبـەرپاکردنی گونجانی مۆســیقایی لــەپاڵ کێشــدا دەستەوەســتانە؛ بــەڵام ئەگــەر بــەهۆی دووبارەبوونــەوە فۆنیمییــەوە جۆرێــك لەهاوســەنگی دەنگــی تیــادا هاتــەدی، ئــەوە لەچوارچـێوەی هاوسـەنگی دەنگیـدا دەبێتـە شـیاوی

لێکۆڵینەوە. لەبڕگەی ۳/۳/۳/۱۱ دا و لەکاتی باسکردن سەبارەت بە ((ڕەگەزدۆزی ناتەواو)) جارێکی تر دەگەڕێینەوە سەر یەکێك لەجۆرەکانی ئەم سەرواداریيە.

ئەوەی مایەی سەرنجە کە لە بەشێك لە کتێبەکانی جوانکاریدا ئاماژە بۆ ئەو مەسەلەیە دەکرێت کە ((جار جارە بە بۆنەی سەرواوە، دەشێ لە وشەکانی کۆتایی دوو نیوەدێری شیعردا لەبری سەرواداری هاوتەریب سوود لە سەرواداری هاوسەنگ وەربگیرێت. (← ك ٥، ل٢٩)؛

(٢٤٥) گه خستهٔ آفت لها و ورم
گه بستهٔ تهمت خراسانم (مسعود سعد سلمان)

شیمانەی ڕوودانی بەناو سنعەتێکی لەوجۆرە، لەهەموو ئەو نەخشە زمانییەی ئێمە لەبەرچاومان گرتووە سفر بووە و، جگە لەوەش بەلای نووسەری ئەم دێرانەوە نازانرێت چۆن بێ سەلیقەییەکی لەم جۆرە، دەشێت بەناونیشانی سنعەتێك وەربگیرێت.

٤/٢/٣/١١ سنعەتەکانی پەیوەست بەسەرواداری

لەکتێبەکانی جوانکاری نەریتیدا بۆ شێوەکانی جیاوازی هاونشینی سەرواداری لەگەڵ یەکتریدا، کۆمەڵە سنعەتێك لەبەرچاوگیراون، ئەلبەتە دیارە ئەوانە بەشێوەی سەربەخۆ دەخرێنەڕوو، لەکاتێکدا کە دەبوو لەوێنەی لقەبەش بۆ سێ جۆرەکەی سەروادار کە لەسەرەوە ناویان براوە لەبەرچاو بگیرابووایەن.

١/٤/٢/٣/١١ جووتسازی (ازدواج)

جووتسازی یەکێکە لە سنعەتە لقەبەشەکانی سەرواداری هاوتەریب، کە لە هاونشینی دوو سەرواداری هاوتەریب لەیەك نیوەدێردا دەخرێتەڕوو، زۆرترین دووپاتبوونەوەی شێوەی بەکاربردنی

ئەم سنعەتە، سوودوەرگرتنە لە بزرۆکەی خستەنەپاڵ (کسرە اضافە) یاخود واوی پەیوەندی لەنێوان دوو سەرواداری هاوتەریبدا:

(٢٤٦) بە جفایی و قفایی نرود عاشق صادق
مژە بر هم نزند گر بزنی تیر و سنانش (سعدی)

(٢٤٧) مقام امن و می بیغش و رفیق شفیق
گرت مدام میسر شود زهی توفیق (حافظ)

٢/٤/٢/٣/١١ رازانندنەوە (ترصیع)

ڕازانندنەوە لەبنەڕەتدا بەکاربردنی جووتمانەی (متقارن) سەرواداره هاوتەریبەکانە؛ کەواتە دەبێ وەکو لقەبەشێکی سنعەتی سەرواداری هاوتەریب وەربگیرێت:

(٢٤٨) زبانش توان ستایش نداشت
روانش گمان نیایش نداشت

لەکاتی باسی سەرواداری هاوتەریبدا گوتراوە، کە سەرواداری هاوتەریب لەبنەمادا پاشکەوتووی ڕێسای سەروایە و ئەو بنیاتانەی سەروادەگرێتەوە کە لەیەك خاڵی هاوبەش لەکێشدا دەستپێدەکەن. کەوابێ ڕازانندنەوەش لەبنەڕەتدا بەکارهێنانی بنیاتەکانی سەروایە کە لە هەردوو نیوەدێری یەك دێردا لەخاڵی هاوجووتەوە دەستیان پێکردبێت:

ب - - - - -	ب - - - - -	ب - - - -	ب - -
زبانش	توان	ستایش	نداشت
ب - - - - -	ب - - - - -	ب - - - -	ب - -
روانش	گمان	نیایش	نداشت

- - -	ب - -	ب	-	ب - ب	ب -
ای	منور	به	تو	نجوم	جمال
- - -	ب - -	ب	-	ب - ب	ب -
ای	مقرر	به	تو	رسوم	کمال

٣/٤/٢/٣/١١ هاوسەنگکردن (موازنە)

هاوسـەنگکردن لەبنـەمادا کـارکردێکی هاوشـێوەی ڕازاندنەوەیـە سەبارەت بە پێکهاتە هاوسەنگەکان، واتە پێکهاتەگـەلێکی هـاوکێش کـە ڕەنگە سوودیان لەدووبارەبوونەوەی دەنگی وەرگرتبێت[١].

٢٤٨) زشت باید دید و انگارید خوب
زهر باید خورد و انگارید قند (رابعه)

- ب	- -	- ب	- - - ب	-
زشت	باید	دید و	انگارید	خوب
- ب	- -	- ب	- - - ب	-
زهر	باید	خورد و	انگارید	قند

ئاشـــکرایە کـــە بەدەستخســـتنی پێگهاتەگـــەلی هاوســـەنگ لـــە بەدەستهێنانی سەرواداری هاوتەریب ساناترە؛ بۆیـە دەتوانـدرێت پـەی بـــەوە ببردرێـــت کـــە دووپاتبوونـــەوە و هـــاتنی هاوســـەنگکردن لـــە ڕازاندنەوە زیاترە.

---

[١] - لێـــرەدا بەئەنقەســـت چاوپۆشـــی لـــەزاراوەی ((ســـەرواداری هاوســـەنگ)) کـــراوە، چـــونکە مەســـەلەیەکی ئـــەوتۆ کـــە فۆرمگـــەلێکی وەکـــو ((خـــوب/ قنـــد)) بـــە ســـەرواداری هاوســـەنگ ناوبنێین و لەبەرپاکردنی گونجانی مۆسیقایی لەپاڵ کێشدا ڕۆڵـی پێبـدەین، نادروست دێتـە بەرچاو.

بەبەراوردكارییەكی گشتی سنعەتەكانی وابەستە بە سەرواداری ئەوە هەڵدەهێنجرێت كە جووتسازی لەبنەڕەتدا جۆرێك لەزیادكردنی ڕێسایە لەڕووی تەوەری هاونشینیداو، ڕازاندنەوە و هاوسەنگكردنیش بەزیادكردنی ڕێسا لەڕووی تەوەری جێنشینی دەژمێردرێن.

تاوەكو ئێرە ڕەنگە بتواندرێت بەو ئامانجە بگەین كەوا سنعەتی سەروا لەفراوانترین چەمكی خۆیدا، ئەگەر تەنیا بەكۆتایی دێر یاخود نیوەدێرەوە سنووردار نەكرێت، ئەوا هەردوو سنعەتی سەرواداری هاوتەریب و پەڕگیر دەگرێتەوە. نموونەگەلێكی سەرواداری پەڕگیر كە لە كتێبەكانی جوانكاری نەریتیدا هاتوون و بەتەواوی دیارخەری دووبارەبوونەوەی ناتەواوی ناوخۆیی برگەن، لەچوارچێوەی سەرواداری پەڕگیردا شیاوی لێكۆڵینەوە نین. پێكهاتە هاوتەریبەكان لە ئاست دوو جۆرەكەی سەرواداردا. بەهایەكی مۆسیقایی كەمتریان هەیە، بەشێوەیەك ئەگەر دووبارەبوونەوەی دەنگییان تیادا بەدینەكرێت، ئەوا پاشكەوتوویەكی ڕەهای كێشن و ئەگەر دووبارەبوونەوەی دەنگیشیان تێدا بەدیبكرێت، ئەوا لەچوارچێوەی جۆرەكانی هاوسەنگیی دەنگی دەبێ لێیان بكۆڵرێتەوە.

١١/٣/٣/ ڕەگەزدۆزی

لە كتێبەكانی جوانكاری نەریتیدا بەشێوەیەكی گشتی، جۆرەكانی ڕەگەزدۆزی لەژێر ناونیشانی چەند لقەبەشدا خراونەتە ڕوو. بەو هۆیەوە لێرەدا سەرەتا لەهەوڵی ئەوەدادەبین تاوەكو وەسف و گوزارشتێك لەبارەی جۆرەكانی ڕەگەزدۆزی بخەینە بەردەست و لەپاشاندا پەیوەندی لەنێوانیاندا ڕوونبكەینەوە.

لەنێوان جۆرەكانی ڕەگەزدۆزیدا، ((ڕەگەزدۆزی تەواو))، ((ڕەگەزدۆزی ئاوێتە))، (ڕەگەزدۆزی بێژە))، دەكرێ لەچوارچێوەی ئەو سنعەتانەی لەئاكامی دووبارەبوونەوەی دەنگیی تەواوی دوو

فـۆرمی زمـانی بەدەسـت هـاتوو لێکبدرێنـەوە. لەبڕەگـەی ٢/٢/١١ دا گوزارشـتێکمان لـەبارەی ڕەگـەزدۆزی تـەواوەوە خسـتۆتەڕوو کـە ڕەگـەزدۆزی ئاوێتـەش دەگرێتـەوە. پێویسـتە ئـەوە بـزانین کـە ڕەگەزدۆزی ئاوێتـە سنعەتێکی سەربەخۆ نییـە لەئاستی ڕەگەزدۆزی تەواودا، بەڵکو لەبنەمادا هەر هەمان ڕەگەزدۆزی تـەواوە، لەدۆخێکدا کەوا فۆرمە هاودەنگ و — هاوڕێنووسەکان خاوەنی ئـەرکێکی ڕێزمـانی جیـاوازبن. ئـەنجا بـەهۆی ئەرکـە ڕێزمانییـە جیاوازەکـەوە شـوێنی لەنگـەرگرتن (تکیـە/ سـترێس) لـەدوو فۆرمـە هاوڕەگەزەکـە شـتێکی حەتمییە.

لەکتێبـەکانی جوانکـاری نەریتیـدا بـۆ ڕەگـەزدۆزی ئاوێتـە سـێ ڵقەبەشـیان دانـاوە: ڕەگەزدۆزی ئاوێتـەی لکاو (مقـرون)، ڕەگـەزدۆزی ئاوێتـەی بـڵاو (مفـروق)، ڕەگـەزدۆزی ئاویتـەی هەڵبەسـتراو (ملفـق) (←ك ٧، ل ٥٣ — ٥٤). هومـایی لـەو بـارەوە بۆچـوونی وایـە کـە هـات و شـێوەی نووسـینی وشـەکان یەکسـان بـوو، ئـەوا دەبێتـە ڕەگـەزدۆزی ئاوێتەی لکاو و، ئەگـەر شێوەی نووسـینیان یـەك نـەبوو ئـەوا دەبێتـە ڕەگـەزدۆزی ئاوێتـەی بـڵاو و، ئەگـەر هـەردوو وشـەی ڕەگەزدۆزییەکـە لێکدراوبوون دەبێتـە ڕەگـەزدۆزی ئاوێتـەی هەڵبەسـتراو. ئـەم چەشـنە پۆلبەندیکردنە، بـێ چەندوچوون دەکەونـە دەرەوەی لێکۆڵینـەوەکانی جوانکاری و گونجانەکانی مۆسیقایی و، ناتوانن زەمینە خۆشکەر بن بۆ ئەمە.

جگە لەو دابەشکارییە بێپاساوەی ڕەگەزدۆزی تـەواو، لـە زۆربـەی کتێبـەکانی جوانکـاری نەریتیـدا هاتوونەتـە سـەر جـۆرێکی دیکـە لـە ڕەگـەزدۆزی لـەژێر ناونیشـانی ((ڕەگـەزدۆزی ناتـەواو)) یـاخود ((ڕەگـەزدۆزی محّـرف))، کـە لـە بنچـینەدا بـەکاربردنی دوو فـۆرمی هاوڕێنووسـە؛ لەوێنـەی بـەکارهێنانی فۆرمـەکانی وەکـو ((قمـری)) /qomri/ و ((قمـری)) /qamari/، کـە دەکـرێ لەچوارچـێوەی

جۆرەکانی دووبارەبوونـەوەی دەنگی بخرێتـەڕوو؛ جگـە لـەم شـێوەیە یەکسـانیی تـەواوی نووسـین ناتوانێـت لەبـەرپاکردنی گونجـانی مۆسـیقاییدا ڕۆڵێکی هـەبێت. لێـرەوە جگـە لـەجۆرەکانی ڕەگـەزدۆزی کـەوا بەدووبارەبوونـەوەی دەنگیی تـەواو دەژمێـردرێن، ئـاوڕ لەچـەند جۆرێکی دیکە دەدرێتەوە.

١/٣/٣/١١ ڕەگەزدۆزی ڕانەبردوو (مضارع)

لەپێناسـەی ڕەگـەزدۆزی ڕانـەبردوودا هـاتووە (← ك ٧، ل ٥٦): ((ئەوەیـە کـە هـەردوو پایـەکانی ڕەگـەزدۆزی لـەپیتی یەکـەم یـا ناوەڕاستدا جیاوازبن. جا ئەگـەر شـوێنی دەرکانـدنی دوو پیتیـان، واتـە ئـاوازی گۆکردنیـان لەیـەکتری نزیـك بێـت... ئـەوە پێـی دەگوترێـت ڕەگـەزدۆزی ڕانـەبردوو، ئەگـەر شـوێنی دەرکانـدنی پیتـەکانیش لێـك دووربـوون ... ئـەوە بـە ڕەگەزدۆزی دواکەوتـە (لاحـق) ناودەبرێـت)). هومـایی نموونـەی ((حـالی/ خـالی)) وەکـو نموونـە بـۆ ڕەگـەزدۆزی ڕانــەبردوو و ((رحمــت/ زحمــت))ی بــۆ ڕەگــەزدۆزی دواکەوتــە هێناوەتـەوە. جگـە لـەو مەسـەلەیە هۆمـایی ئامـاژەی بـۆ ڕەگـەزدۆزی نووسـین (خـط) یـاوەکو ڕەگـەزدۆزی (تصـحیف)یش کـردووە و دەڵـێ: ((ئەوەیە کە لە نووسیندا یەك و لە گۆکردن و خاڵداریدا جیاواز بـن)) (← ك ٧، ل ٥٦). ئەنجا لـەو بـارەوە نموونـەکانی وەکـو ((شـور/ سـوز)) دێنێتەوە.

بـەو پێیـە، لـە ڕوانگـەی جوانکـاری نەریتیـدا فۆرمـەکانی وەکـو ((حالی/ خالی)) هەم ڕەگەزدۆزی ڕانەبردوون، هەم ڕەگەزدۆزی نووسین و هەم ڕەگەزدۆزی دواکەوتەن؛ ئەوەش دیار نییە کە ئەگەر ئەم جۆرە نموونانە لەڕیزی ڕەگـەزدۆزی ڕانـەبردوودا پۆلبەنـدی بکـرێن، کەواتـە دەبێ سەروادراری هاوتەریب چی بێت؟

بەهەر حاڵ دەبێ ئەوە بڵێین کەوا ڕەگەزدۆزی ڕانەبردوو و ڕەگەزدۆزی دواکەوتە شتێك نییە بێجگەلە سەرواداری هاوتەریب. هەر چەندە سەرواداری هاوتەریب خۆیشی بەجۆرێك لەجۆرەکانی بنیاتی سەروا دەژمێردرێت.

٢/٣/٣/١١ ڕەگەزدۆزی زیادە (زائد)

لەپێناسەی ڕەگەزدۆزی زیادەدا هاتووە (← ك ٧، ل ٥١ – ٥٢): ((ئەوەیە کە یەکێك لە وشەکانی ڕەگەزدۆزییەکە پیتێکی لەوەکەی تر زیاتر بێت و ئەم پیتە زیادەیە واهەیە لەسەرەتای وشەکەیە، لەوێنەی (طاعت/ اطاعت) و ((صاف / مصاف)) .. و واش دەبێت ئەم پیتە زیادەیە لەکۆتایی وشەکەدا بێت، لەوێنەی ((خام/ خامە)) و ((جام/ جامە))... جاری واشە زیادەکە لە ناوەڕاستی وشەکەدایە، لەوێنەی ((کف/ کنف))، ((نرد/ نبرد)). شەمیسا جۆری یەکەم واتە ((خستنەپاڵی پیتێك بۆ سەر ئەوانی دیکە)) بە ڕەگەزدۆزی پەڕگیر ناو دەبات و بەڵام ئەوەش دەڵێت کە لە ڕەگەزدۆزی پەڕگێردا ((یەکێك لە وشەکانی ڕەگەزدۆزییەکە لەئاست ئەوەکەی دیکەدا یەك یا دوو بڕگەی لەسەرەتادا زیاترە)). ئینجا ئەو جۆری دووەم بە ڕەگەزدۆزی کلکدار (مذیل) و جۆری سێیەم بە ڕەگەزدۆزی ناوەڕاست (وسط) ناودەبات. (← ك ٥، ل ٤٢ – ٤٥) لەسەر بنەمای ئەو نموونانەی کە لە کتێبەکانی جوانکاری نەریتیدا هاتوونەتەوە، ڕەگەزدۆزی پەڕگیر شتێك نییە جگە لە سەرواداری پەڕگیر؛ هەر چەندە شەمیسا ئاماژە بۆ جیاوازی ئەم دووانە دەکات (← ك ٥، ل ٤٣): (جیاوازی ڕەگەزدۆزی پەڕگیر لەگەڵ سەرواداری پەڕگیر لەوەدایە کە لە سەرواداری پەڕگیردا نەبزوێنی سەرەتای بڕگەی سەروا هەمیشە دەگۆڕێت؛ وەکو ((کار/ ستار))، بەڵام لە ڕەگەزدۆزی پەڕگیردا نەبزوێنی سەرەتای بڕگەی سەروا وەك یەکن؛ وەکو ((زار/ نزار)). کەواتە لە ڕەگەزدۆزی پەڕگیردا

ژمـارەی نەبزوێنــە هاوڕەگـەزەکان زیـاترە. بۆیـە نموونەیـەکی وەکـو ((کـار/ شـکار)) کـە لـە بەشـێکی کتێبـە دێرینـەکانی سـەرواداردا بـە سەرواداری (مطّرف) خوێندراوەتـەوە، بەمەبەسـتی وردەکـاری زیـاتری زاراوەکان، ئێمە بە ڕەگەزدۆزی پەرگیری دەخوێنینەوە).

بەڵام وادیارە لـەپێناوی وردەکـاری زیـاتری زاراوەکـان، وا پێویسـت دەکـات یـەکێك لـەم دوو زاراوەیـە بەسـوودی ئەوەکـەی تـر لابرێـت، چـونکە لـەڕووی میتـۆدەوە کـارێکی لـۆجیکی نییـە کـە ئـەم جـۆرە جیاوازییانەی کە لە ژێـر ڕۆشـنایی یـەك ڕێسادا بەڕێوەدەچـن لـە دوو ناونیشـانی تـەواو لەیـەکتر جیـادا، واتـا سـەرواداری و ڕەگـەزدۆزی لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بکرێت.

لەمەسەلەی ڕەگەزدۆزی ناوەڕاستیشدا، نموونـەکانی وەکـو ((کـف/ کنف))، ((نرد/ نبرد))، ((سر/ سپهر)) هی تریش بەدیاری دەخـەن کـە ڕەنگـە یـەکێك لـەم دوو وشـەیە بەناچـاری یـەك بڕگـەیی بێـت و پێکهاتەکەشی بەمجۆرە بێت (C) CVC. لـەدۆخێکی وادا وشـەکەی تـری ڕەگەزدۆزییەکە بەخستنەپاڵی VC بۆ سەر نـەبزوێنی سـەرەتای وشـەی یەکەم دروست دەبێت:

/kaf/ → /k(an)af/

/nard/ → /n(ab)ard/

/sar/ → /s(ep)ar/

لەم ڕووەوە نموونەیەکمان بەرچاونەکەوتووە کە ئەم پێکهاتەیـەی تێپەڕانــدبێت. ئەگـەر هـات و ئــەم گریمانەیــە پەســەندبوو، ئــەوا دەتواندرێت بگوترێت کە ڕەگەزدۆزی ناوەڕاست جۆرێکە لە سەرواداری پــەرگیر کــەوا ســوود لــە دووبارەبوونــەوەی نــەبزوێنی ســەرەتاش وەردەگرێــت. شەمیسـا لـەو بـارەوە دەڵـێ (← ك ٥، ل ٤٤): (یـەکێ لەجیاوازییـەکانی ڕەگـەزدۆزی ناوەڕاسـت لەگـەڵ سـەرواداری پـەرگیر ئەوەیە، کە لە ڕەگەزدۆزی ناوەڕاسـتدا نـەبزوێنی سـەرەتای وشـە یـەك

بڕگەییەکە دەبێ هەمان نەبزوێنی سەرەتای بڕگەی یەکەمی وشە دوو بڕگەییەکە بێت). بەتاوتوێکردنی چەند جارەی ڕەگەزدۆزی ناوەڕاست و سەرواداری پەڕگیر، جیاوازییەکی ترمان لەنێوان ئەم دووانەدا بە دینەکرد. مەگەر ئەوە نەبێت بڵێین، سەرواداری پەڕگیر لەئاست ڕەگەزدۆزی ناوەڕاستدا چوارچێوەیەکی کارکردی فراوانتری هەیە. بەم شێوەبێت ئەمە ڕوون نییە، لانی کەم بەلای نووسەری ئەم دێرانەوە، کە چۆن نموونەیەکی وەکو ((دست/ شکست)) دەبێ لە چوارچێوەی سەرواداری و لەژێر ناونیشانی سەرواداری پەڕگیردا لێی بکۆڵدرێتەوەو ((شست/ شکست))یش لەچوارچێوەی ڕەگەزدۆزی و بەناونیشانی ڕەگەزدۆزی ناوەڕاست بێت.

لەبابەتی ڕەگەزدۆزی کلکداردا (مذیل)، مەسەلەکە بەجۆرێکی دیکەیە، چونکە لەقالبی سەرواداری پەڕگیردا ناگونجێت و وادیارە تەنیا جۆرێك کە دەبێ لەچوارچێوەی ڕەگەزدۆزی زیادەدا بخرێتەڕوو، هەمان ئەم ڕەگەزدۆزی کلکدارەیە. ڕەگەزدۆزی کلکدار لەبنەڕەتدا جووتە وشەیەك دەگرێتەوە کە یەکێك لەم دووانە — تەنیا لەڕووی دەنگییەوە — لەپێکهاتەی سەرەتای وشەی دووەمدا جێگە بگرێت. شەمیسا لەکاتی باسکردنی ڕەگەزدۆزی کلکداردا بۆچوونی وایە کە یەکێك لەوشەکانی ڕەگەزدۆزییەکە لەئاست ئەوەکەی دیکەدا، بزوێنێك، یا نەبزوێنێك، یا بزوێنێك و نەبزوێنێکی زیاتری هەیە؛

بۆ نموونە ((جام/ جامه))؛ ((سر/ سرد))؛ ((دار/ دارم)) (←ك ٥، ل ٤٤ — ٤٥). بەڵام هومایی لەو باوەڕەدایە کە ئەگەر هات و لەکۆتایی یەکێك لەوشەکانی ڕەگەزدۆزییەکە ((زیاتر لەیەك پیتی زیادە هەبێت، ئەوە دەبێ ئەمەیش لەڕیزی ڕەگەزدۆزی پاشکەوتە بژمێردرێت))؛ بۆ نموونە ((نار/ ناردان))؛ ((ناز/ نازنین)). (← ك ٧، ل ٥٢) بەگوێرەی دیدی شەمیسا، یەکێك لەوشەکانی ڕەگەزدۆزییەکە لەئاست ئەوەکەی دیکە V، C یاخود VC ێکی زیاتری هەیە؛ کەواتە ((زیبا/ زیبایی)) لە

دیدی ئەوەوە ڕەگەزدۆزی کلکدار نییە، چونکە ((زیبایی)) لەئاست ((زیبا))داCV یەکی زیادی هەیە[1]. مەگەر ئەوەی کە بڵێین دوو وشەکە نابێت لەیەکترییەوە داڕێژرابن، کە بەم شێوەیە نموونەکانی ((دود/ دودە)) یا ((گرد/ گردو)) (← ك ٥، ل ٤٤ – ٤٥)) ناڕاستن و پێویستە لەچوارچێوەی جۆرێکی تری ڕەگەزدۆزی، وەك ڕەگەزدۆزی داڕژاو، لێیان بکۆڵدرێتەوە. ئەگەر هات و ئەم ڕێگە چارەیە بگرینەبەر، ئەوا لەڕووی میتۆدەوە هەڵەیەکمان کردووە، چونکە بەشێکی ناونیشانێکمان خستۆتە چوارچێوەی ناونیشانێکی دیکەوە. کەواتە شتێکی مەنتیقییە کە جووتە وشەکانی وەکو ((دود/ دودە)) بە ڕەگەزدۆزی کلکدار بزانین – وەك ئەوەی شەمیسا دایناوە – و ((زیبا/ زیبایی))ش لەژێر هەمان ناونیشاندا دابنێین، چونکە جیاوازی بنیاتی دەنگی لەنێوان ((زیبا)) و ((زیبایی)) CV یە و ئەو سنوورەش کە شەمیسا ڕەچاوی کردووە چاوپیاخشاندنەوەی بۆ بکەین. جا ئەگەر هات و سنوورێکی زیاتر وەك ئەوەی هۆمایی لەبەرچاوی گرتووە، ڕەچاوبکەین و جووتە وشەکانی وەکو ((ناز/ نازنین))یش لەچوارچێوەی ڕەگەزدۆزی کلکداردا دابنێین، ئەوسا باس و خواس لەبارەی ئەوەی کە یەکێك لەوشەکانی ڕەگەزدۆزی لەئاست ئەوەکەی تر تەنیا دەتوانێت V، C، VC، یاوەکو گریمان CV یەکی زیاتری هەبێت، دەبێتە شتێکی ناپێویست، لەبەرئەوەی جیاوازی دەنگی لەنێوان ((ناز)) و ((نازنین)) بریتییە لە VCVC. ئەنجا لەدۆخێکی لەم جۆرەدا دەتوانین تەنیا ئەوە بڵێین، کە لە ڕەگەزدۆزی کلکداردا بنیاتی فۆرمیی یەکێك لە دوو وشەکان لەسەرەتا بنیاتی فۆرمیی وشەی دووەمدا دووبارە بۆتەوە. ئەو کاتە لەو ڕێگەیەوە دەتوانرێت نموونەکانی وەکو ((دود/ دودە))، ((گرد/ گردو))، ((ناز/ نازنین))، لەپاڵ ((سر/ سرد))

---

[1] - زیبا /zibâ/ زیبایی /zibâ – yi/.

یاخود ((جام/ جامه)) لەژێر یەك ناونیشاندا پۆلبەندی بکرێن. ئەم پۆلبەندییە لەڕووی میتۆدەوە دوو تایبەتمەندی هەیە: یەکەمین ئەوەیە لە گوزارشتکردنەکەی خۆماندا خۆمان لەهێنانەوەی بڕگەگەلێکی وەکو ((هەمان وشەی یەکەم لە وشەی دووەمدا دووبارە دەبێتەوە)) بپارێزین[1] و دووەمیشیان ئەوەیە کە خۆمان بەچەند بنیاتێکی دەنگی وەکو C، V، VC یاخود CV یەوە سنووربەند ناکەین[2].

٣/٣/٣/١١ ڕەگەزدۆزی ناتەواو

لەپێناسەی ڕەگەزدۆزی ناتەواودا هاتووە (← ك ٧، ل ٥٠): ((ئەوەیە کە پایەکانی ڕەگەزدۆزی لەپیتەکاندا وەك یەك و لەبزوێنە کورتەکاندا (حرکات) جیاواز بن)).

هومایی لەو بارەوە نموونەگەلێکی وەکو ((گزیدە)) /gozide/ ((گزیدە)) /gazida/ یا ((قمری/ qomri/ ((قمری)) /qamari/ دێنێتەوە. شەمیسا لەباسی ڕەگەزدۆزی ناتەواودا، وەکو ((جیاوازی لەکورتە بزوێنی دوو وشەی هاوبڕگە و هاو واك[3](فۆنیم)دا)) دادیدەنێت (← ك ٥، ل ٤٢) و نموونەکانی وەکو ((خلق)) /xalq/، ((خلق)) /xolq/ یا ((مهر)) /mehr/ ((مهر)) /mohr/ دێنێتەوە. تەنانەت جووتە وشەیێکی وەکو ((ترك)) /tark/، ((ترك)) /tarak/یش کە جیاوازیان لەمەسەلەی هەبوون یاخود نەبوونی کورتە

---

[1] - جیاواز لە نموونەگەلێکی وەکو ((سر/ سرد)) یاخود ((جام/ جامه)).

[2] - لەم ڕووەوە ((ناز/ نازنین)) و هی تریش دیسانەوە لەژێر هەمان ناونیشاندا جێگیر دەبن و بۆیە بەهۆی هەڵبژاردنی سنووربەندییەکی تەنگ، پێویست ناکات دەست بۆ ناونیشانسازی دیکە بەرین.

[3] - مەبەستی شەمیسا لە ((واك)) هەمان ((واج))ە، واتا phoneme.
(← ك ١٢).

بزوێندایــە، لــەژێر هــەمان ناونیشــاندا دادەنێــت، لــەپاڵ ئــەم جــۆرە تایبەتـە، سـەرنج خراوەتـە سـەر جـۆرێکی تـر لـە ڕەگـەزدۆزی لـەژێر ناونیشانی ((ڕەگەزدۆزی داڕێژراو)). هومایی لە پێناسـەی ڕەگـەزدۆزی داڕێـژراودا دەڵێـت (← ك ٧، ل ٦١): ((سـنعەتی داڕێـژراوی ئەوەیـە لـە هـۆنراو یـاخود پەخشـاندا بێژەگـەلێك بهێندرێتـەوە کـەوا پیتـەکانیان لەگەڵ یەکتریدا هاوڕەگەز و لێکچوو بن، جا یا لەیەك ڕیشـەوە داڕێـژرا بن لەوێنەی وشەکانی ((رسول/ رسیل/ رسایل))، ((خواهش/ خواهان/ خواهنـدە))، یـا لەیـەك کەرەسـتەوە دانەڕێـژرابن، بـەڵام پیتـەکانیان ئەوەنـدە لێکچـوو و لەیـەکتر نزیـك بـن کـە لـە ڕوواڵەتـدا بەلەیـەکتر داڕێژراو بزاندرێت، لەنموونەی بێژەکانی ((آسـتان/ آسـتین))، ((زمـان/ زمین))، ((کمان/ کمین)) و هاوشێوەکانیان.

شەمیسا لەبارەی ڕەگەزدۆزی داڕێژراوەوە باوەڕی وایە ((وشـەگەلی هاوڕەگەز کە لەلایەنی بزوێنـی درێـژەوە لەگـەڵ یەکتریـدا جیـاوازن)). ئــەو دوو جــۆری لــەم بابەتــە ڕەگەزدۆزییــە، بەناونیشــانەکانی ((ڕەگـەزدۆزی بزوێنـی درێـژ جیـا)) و ((ڕەگـەزدۆزی بزوێنـی کـورت و درێژ جیا)) دەستنیشانکردووە (← ك ٥، ل ٤٥ — ٤٧).

بەو شـێوەیە شەمیسا جووتـەکانی وەکو ((خـواهش/ خواهنـدە)) لەبەرچاو ناگرێت، بەڵام نموونەکانی وەکو ((سیمین/ سمین)) بەهەمان ناونیشان دەخاتـە بەردەسـت، کـە ڕەنگـە واباشـتر بێـت لەچوارچـێوەی ســەرواداری پــەرگیردا لێیــان بکۆڵدرێتــەوە. بــەڵام نادیــدەگرتنی جووتــەکانی لەوێنــەی ((خــواهش/ خواهنــدە)) لەچوارچــێوەی ڕەگەزدۆزی داڕێژراودا لەلایـەن شەمیساوە بـێ هۆکـار نییـە. پێویسـتە سـەرنجی ئـەوە بـدرێت کـە لـە زمـانی عەرەبیـدا و بـەهۆی ناوەرۆکـە وشەسـازییەکەیانەوە ئـەو وشـانەی لەیـەك ڕیشـەوە دادەڕژرێـن جیـا لەپەیوەنـدی ڕێزمانیـان، هەمیشـە ڕۆڵێکی جوانکاریـان هەیـە و بـەبێ لەبەرچـاوگرتنی سـنعەتێکی وەکـو ڕەگـەزدۆزی داڕێــژراو، لــەناو

سـنعەتەکانی دیکـەدا شـیاوی پۆلبەنـدی نـابن. بـەڵام لەفارسـیدا، داڕێــژراوی بــەهۆی پاشــگرە داڕێژراوییەکانــەوە لەگــەڵ پایــەی داڕێژراوەکەدا لەشێوەیەکی هاونشینیدا دەبێت[1].

پایـەی داڕێـژراو، لەپرۆسـەکانی لێکـدراوی و وشەسـازیش بـەکار دەبرێــت. بــەم شــێوەیە، فۆرمگــەلێکی وەکــو ((خواهــان/ خواهش/خواهنـده))، ((هـوا خـواه/ آزادای خـواه/ دلخـواه)) یـاوەکو ((خواهم/ می خواهد، بخواهی)) گەرچی لەسێ بـواری پێکهاتەناسـیی داڕێژراو، لێکدراوی و وشەسازیدا جێگیر دەبن، بەڵام ئەمانە دیارخەری دووبارەبوونـەوەی تـەواوی فـۆرمی ((خـواه))ن و بـەو هۆیـەوە شـتێکی مـەنتیقی نابێـت بابـەتێکی ڕێزمـانی بکرێتـە سـەرباری جوانکـاری و، لقەبەشـێك لەژێریـەك ناونیشـاندا وەکـو بەشـێکی سـەربەخۆ بکرێتـە مایەی باس و لێکۆڵینەوە.

بەوەلاوەنانی نموونەکانی وەکو: ((خواهش/ خواهنده)) و هـی تـر لەبواری ڕەگەزدۆزی داڕێژراودا، باسەکانی ئەم بەشـە بەنموونەگـەلێکی وەکـو ((خلـق/ خـل))، ((زمـین/ زمـان))، آسـتین/ آسـتان)) و هـی تـردا سـنووردار دەبێـت. لەتـەواوی ئـەم نموونانـەدا، دووبارەبوونـەوەی نـەبزوێن و جیـاوازی لەبزوێنەکانـدا بەدیـدەکرێت. لەبەرابـەر ئـەم کۆمەڵـە نموونەیـەدا دەتوانـدرێت جووتـەکانی وەکـو ((مـوّاج/ نقّـاد))، ((بام/ کار))، ((راز/ باغ))، ((کفّاح/ بقّال)) وەربگیرێن کە لە جوانکاری نەریتیـدا بەشـێوەیەکی ئاسـایی لـەبواری سـەرواداری هاوسـەنگدا دەخرێتـەڕوو و دیارخـەری دووبارەبوونـەوەی تـەواوی بزوێنـەکان و جیـاوازی لەنەبزوێنەکانـدان. کەواتـە ڕەنگـە کـارێکی مـەنتیقی بێـت ئەگــەر تــەواوی ئــەم نموونانــە لەچوارچــێوەی ســنعەتێکی وەکــو ((ڕەگـەزدۆزێ ناتـەواو)) لـە بەرامبـەر بـە ((ڕەگـەزدۆزێ تـەواو))دا

---

[1] - لە فۆرمەکانی وەکو ((خواهش))، ((خواهنده)) و هی تر ((خواه)) وەکو پایـە و /eš/ و / ande/ وەکو پاشگری داڕێژراوی لەبەرچاو دەگیرێن.

بخرێنەڕوو. بەم پێیە دەتواندرێت بۆ ڕەگەزدۆزی ناتەواو دوو لقەبەش ڕەچاو بکرێت و لەیەکێك لەم دوو لقەبەشانەولەژێر ناونیشانی ((دووبارەبوونەوەی بزوێن))دا نموونەکانی وەکو ((مواّج/ نقّاد)) پۆلبەندی بکرێن و، لقەبەشەکەی تریش لەژێر ناونیشانی ((دووبارەبوونەوەی نەبزوێن))دا و نموونەکانی لەوێنەی ((مهر/ مُهر)) و هی تریش ڕێکبخرێن. بەپێی ئەم بنەمایە ئێستا بەدیاردەکەوێت کە جیاوازی لەنێوان ڕەگەزدۆزی تەواو و ڕەگەزدۆزی ناتەواودا، بەگوێرەی ئەو چەمکەی کە لەم کورتەباسەدا مەبەستە، پەیوەندی بەتەوەری جێنشینییەوە هەیە؛ بەو واتایەی کە لە ڕەگەزدۆزی تەواودا هەڵبژاردنی یەکسانی دانە دەنگییەکان لەسەر تەوەری جێنشینی ڕەچاودەکرێت، بەڵام لە ڕەگەزدۆزی ناتەواودا ئەم هەڵبژاردنە یا پەیوەستە بەیەکسانی بزوێنەکان یاخود پەیوەستە بەیەکسانی نەبزوێنەکان. وەڵێ لەم نێوانەدا جۆرێکی دیکەش لە ڕەگەزدۆزی هەیە کە جیاوازییەکەی لەگەڵ ڕەگەزدۆزی تەواودا پەیوەستە بەتەوەری هاونشینییەوە. ئەم جۆرە ڕەگەزدۆزییەش بە ((ڕەگەزدۆزی ئاوەژوو)) ناودەبرێت.

٤/٣/٣/١١ ڕەگەزدۆزی ئاوەژوو (قلب)

وادەبێت لەکاتی باسکردن لەبارەی ڕەگەزدۆزی ئاوەژوودا، چەند جۆرە گەمەیەکی بێژەیش خرابێتنەڕوو، لەوانە وەك ئەوەی کەوا ئەگەر ڕستەیەك لەسەرەتاوە بۆ کۆتایی بخوێندرێتەوە، ئەوە هەمان ڕستەیە کە لە کۆتایی بۆ سەرەتا دەخوێندرێتەوە (← ك ٧، ل ٦٦)). لەوێنەی ((شو همراه بلبل بلب هر مهوش)). بەبڕوای شەمیسا ئەم جۆرە گەمانە دەستکردی نووسەرە جوانکاری ناسەکانە و لەئەدەبیاتدا نموونەی نییە (← ك ٥، ل ٤٩). ئەوەی کە لە ڕەگەزدۆزی ئاوەژوودا بەدیدەکرێت، جیاوازی لەهاونشینی کۆمەڵێ لە فۆنیمە یەکسانەکانە.

بۆ نموونە ((گنج)) /ganj/، ((جنگ)) /jang/ یاوەکو ((زرد)) /zard/، ((درز)) /darz/.

لەهەموو ئەو بابەتانەی لەژێر ناونیشانی ڕەگەزدۆزێ ئاوەژووودا هێندراونەتەوە و بۆیان هەیە بەرپاکردنی گونجانی مۆسیقاییان لێبکەوێتەوە، جێگۆرکێ لەنەبزوێنەکان ڕوویداوە و بزوێنەکانیش لەجێگەی خۆیاندا بەنەگۆڕی ماونەتەوە. چونکە گۆڕانی جێگەی بزوێن لە وشە یەك بڕگەییەکاندا کارێکی نەشیاوە لێرەدا وابەدیاردەکەوێت، لانی کەم لەسۆنگەی هەستی زمانیی نووسەری ئەم دێرانەوە، گۆڕانی جێگەی بزوێنەکان دەبێتە مایەی لەباربردنی گونجانی مۆسیقایی، وەك لەنموونەی ((بابك)) /bâbak/، ((کباب)) /kabâb/ و هی تردا دەردەکەوێت.

بەوشێوەیە، ڕەگەزدۆزێ ئاوەژوو وشەگەلێك دەگرێتەوە کە فۆنیمەکانیان یەکسانە و جیاوازیەکانیشیان لەچۆنییەتی هاتنەوەی نەبزوێنەکاندایە لەسەر تەوەری هاونشینی. شتێکی ئاساییە کە هەر دوو جۆری ڕەگەزدۆزێ ئاوەژوو و ناتەواو دوو ناونیشانی جیاواز بن لەگەڵ یەکتری، چونکە لە ڕەگەزدۆزێ ناتەواودا گۆڕانی فۆنیمی لەئارادا هەیە و لە ڕەگەزدۆزێ ئاوەژوودا جێگۆڕکێی فۆنیم هەیە.

٤/١١ پۆلبەندی سنعەتەکان

لەسەر بنەمای ئەوەی تاوەکو ئێستا لەم کورتە باسەدا خراوەتە ڕوو، دەکرێ سنعەتەکانی جوانکاری هۆنراو لەسێ پۆلی سەرەکی؛ هاوسەنگییەکانی دەنگی، وشەیی و ڕێزمانیدا پۆلبەندی بکرێن. پۆلی هاوسەنگییە دەنگییەکان بەسەر دوو لقەبەشی ((چەندایەتی)) و ((چۆنایەتی))دا دابەشدەبن. لەم دابەشکارییەدا دەتواندرێت شوێنی بنەڕەتی کێش لەجوانکاری هۆنراودا ڕوونبکرێتەوە، هاوسەنگییە دەنگییەکانی چۆنایەتیش، جۆرەکانی دووبارەبوونەوەی فۆنیمی لەئاستی بڕگەدا دەگرێتەخۆی، بەم پێیە:

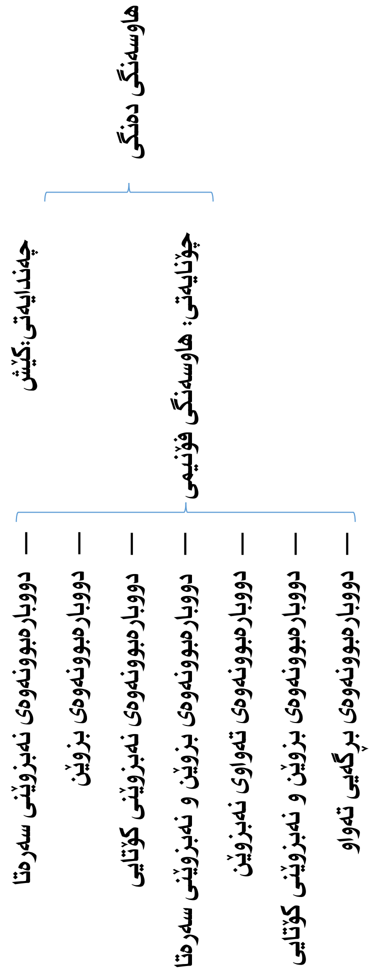

هاوسەنگییە وشەییەکان لەئاستی وشە — فۆنیمیدا شیاوی باس و لێکۆڵینەوەن. وا بەدیاردەکەوێت، کە بتواندرێت ئەم پۆلە سنعەتە لەژێر باڵی هەردوو پرۆسەی ((دووبارەبوونەوەی دەنگیی تەواو)) و ((دووبارەبوونەوەی دەنگیی ناتەواو))دا پۆلبەندی بکرێن. ئەو پۆلە

سنعەتەی کە لە دووبارەبوونەوەی دەنگیی تەواو دێنە بەرهەم، بەسەر دوو لقەبەشدا دابەشدەبن. یەکێك لەم دوو لقەبەشە تایبەت دەبێت بەدووبارەبوونەوەی یەك فۆرمی زمانی و لقەبەشی دووەمیش تایبەت دەبێت بە فۆرمگەلێك کە بەدوو یا چەند فۆرمێکی زمانیی جیاوازەوە پەیوەستن. لقەبەشی یەکەم پێنج سنعەتی جیاواز لەیەکتر دەگرێتەوە: ((دووبارەبوونەوەی سەرەتا))، ((دووبارەبوونەوەی کۆتایی))، ((دووبارەبوونەوەی ناوەڕاست))، ((دووبارەبوونەوە لەسەرەتا و کۆتایی))، ((دووبارەبوونەوە لەکۆتایی و سەرەتا)). هەر یەك لە ((دووبارەبوونەوەی سەرەتا)) و ((دووبارەبوونەوەی کۆتایی)) دوو شێوەیان هەیە کە دەتوانرێت لەسەر بنەمای نێوان (فاصلە)ی هەر دووبارەبوونەوەیەك دەستنیشانبکرێت.

پرۆسەی دووبارەبوونەوەی دەنگیی ناتەواو بەشێوەیەکی گشتی، هەردوو سنعەتی سەروا و ڕەگەزدۆزێ دەگرێتەوە؛ سەروا بەپێی بنەمای ژمارەی بڕگەکان، بۆ دوو لقەبەشی سەرواداری هاوتەریب و سەرواداری پەرگیر دابەشدەبێت. ڕەگەزدۆزێ سێ لقەبەشی هەیە؛ ڕەگەزدۆزێ زیادە، ڕەگەزدۆزێ ناتەواو، ڕەگەزدۆزێ ئاوەژوو. ئەوەش ڕوونکرایەوە کەوا ڕەگەزدۆزێ زیادەی سەرەتا و ناوەڕاست، واتا ئەوەی بە ناونیشانی ڕەگەزدۆزێ پەرگیر و ڕەگەزدۆزێ ناوەڕاست ناودەبرێن، شتێك نییە جگە لەجۆرەکانی ڕەگەزدۆزێ پەرگیر، ڕەگەزدۆزێ زیادە هەر بەوە سنووردار دەبێت کە لە جوانکاری نەریتیدا بە ڕەگەزدۆزێ کلکدار ناودەبرێت. ڕەگەزدۆزێ ناتەواو لەسەر بنەمای ئەوەی کەوا دیارخەری دووبارەبوونەوەی بزوێنە یا دووبارەبوونەوەی نەبزوێن، بەسەر دوو لقەبەشدا دابەشدەبێت. هەر بەم شێوە ڕەنگە بتواندرێت سەبارەت بەو سنعەتانەی کە لە هاوسەنگی وشەیی بەدەستدێن، لەشێوەی هێلکارییەك لەلاپەڕەی دواتردا بیخەینەڕوو.

لەبەرابەر هەر یەکێك لەجۆرەکان ((شگردها))، گرنگترین جۆری ئـەو سـنعەتەی کـە لـە جوانکاری نەریتیـدا لـەو بـارەوە خراوەتـەڕوو، دەستنیشـانکراوە و لەهێنانـەوەی ئـەو سـنعەتانەش کـە بـە ڵقەبەشـی سنعەتی دیکە دەژمێردرێن خۆمان بواردووە. هەر بۆ نموونە، سـنعەتی ((طـرد و عکس)) جگە لـە جـۆرێکی ((رد العجـز الی الصـدر)) یـا ((رد الصدر الی العجز)) بەولاوە شتێکی کە نییە. سنعەتی ((التـزام)) شـتێك نییە جگە لە جۆرێك لە ((تشابە الاطـراف)). ((ڕەگـەزدۆزێ لێکـدراو/ جنـاس مرکـب)) بـەجۆرێك لـە ((ڕەگـەزدۆزێ تـەواو)) دادەنـدرێت. سنعەتی ((قلب بعـض)) یـا ئـەوەتا ((سـەرواداری هاوتـەریب))ە یـاخود ((سەرواداری هاوسەنگ)) و بەم شێوەیە.

ئــەو گیرکارییــە (اشــکال) ســەرەکییەی کــە لــەم پۆڵبەندییــەدا بەدیاردەکـەوێت لەڕێکنەکـەوتنی زاراوەکانــە، بـۆ نموونــە، سـنعەتی دووبارەبوونـــەوەی تـــەواوی چـــەند فـــۆرمێکی زمـــانیی، لـــەژێر دوو ڵقەبەشـــی ((ڕەگـــەزدۆزێ تـــەواو)) و ((ڕەگـــەزدۆزێ بێـــژەیی)) خراوەتەڕوو، لەکاتێکدا جۆرەکانی دیکـەی ڕەگـەزدۆزێ لەچوارچێوەی پرۆسەی دووبارەبوونەوەی دەنگیی ناتەواو باسدەکرێن. بۆ دەربازبوون لەم جۆرە ناڕێکییە دەتواندرێت پەنا بۆ دوو ڕێگەچارە ببرێت.

- هاوسەنگی وشەیی
  - دووبارەبوونەوەی دەنگیی تەواو
    - چەند فۆرمێکی زمانی
      - هاودەنگ — هاوڕێنووس: ڕەدەگەزدۆزی تەواو
      - هاودەنگ: ڕەگەزدۆزی بێژەیی
    - یەک فۆرمی زمانی
      - دووبارەبوونەوەی سەرەتا
        - لەسەرەتای هەر دێر یا نیوەدێرێک
        - لەسەرەتای کۆمەڵێ دێر یا نیوەدێردا
      - دووبارەبوونەوەی کۆتایی
        - لە کۆتایی هەر دێر یا نیوەدێرێک: پاش سەروا
        - لە کۆتایی کۆمەڵێ دێر یا نیوەدێردا
      - دووبارەبوونەوەی ناوەڕاست: تشابە الاطراف
      - دووبارەبوونەوە لەسەرەتا و کۆتایی: رد الصدر الى العجز
      - دووبارەبوونەوە لەکۆتایی و سەرەتا: رد العجز الى الصدر
  - دووبارەبوونەوەی دەنگیی ناتەواو
    - سەروا
      - ژمارە بڕگەی جۆن یەک: سجع متوازی
      - ژمارە بڕگەی جیاواز: سجع مطرّف
    - ڕەگەزدۆزی
      - ڕەگەزدۆزی زیادە: ڕەگەزدۆزی کلکدار
      - ڕەگەزدۆزی ناتەواو
        - دووبارەبوونەوەی بزوێن: سجع متوازن
        - دووبارەبوونەوەی نەبزوێن: جناس اشتقاق
      - ڕەگەزدۆزی ناوەژوو

یەکێکیان ئەوەیە زاراوەگەلێکی نوێ بۆ هەموو سنعەتەکان دابندرێت و جوانکاری هۆنراو لەژێر چەتری کۆمەڵێ ناونیشانی تازەدا، ئەلبەتە نەناسراویش بن، بخرێتە بەردەست. ئەنجامی ئەم کارە ئەگەرچی وردیش دەبێت، بەڵام پەیوەندی خۆی لەگەڵ جوانکاری نەریتیدا لەدەستدەدات. ڕێگەچارەی دووەم ئەوەیە کە زاراوەکان لەگەڵ ئەو ناونیشانانەی کە هەن وردتر دابڕێژینەوە. بۆ وێنە بۆ ((سەرواداری هاوتەریب)) و ((سەرواداری پەڕگیر)) نموونەی وەك ((سەروای هاوتەریب)) و ((سەروای پەڕگیر))یان ناوبنێین و جەختیش لەسەر ئەو خاڵە بکەینەوە کە ((سەروا)) لەم واتا نوێیەیدا، بەکۆتایی دێڕ یاخود نیوەدێڕەوە سنووردار ناکرێت؛ یا گریمان زاراوەی ((ڕەگەزدۆزێ زیادە))مان بەبێ دەستکاری هێشتەوە و جەختیشمان لەسەر ئەوەکردەوە کەوا ڕەگەزدۆزێ زیادە تەنیا ((ڕەگەزدۆزێ کلکدار)) دەگرێتەوە و جۆرەکانی دیکەی وەکو پەڕگیر و ناوەڕاست لە ڕەگەزدۆزێ لەچوارچێوەی ((سەرواداری پەڕگیر)) یاخود هەر هەمان ((سەروای پەڕگیر))دا باسدەکرێن. بەدڵنیاییەوە ئەم شێوەیە دەبێتە مایەی سەرلێشێواوی و جۆرە خراپ تێگەیشتنێکی بەردەوامیش لەگەڵ خۆیدا دێنێت. جگە لەو مەسەلەیەش، تەرزگەلێك کە لە جوانکاری نەریتیدا ئاوڕیان لێنەدراوەتەوە بێ ناونیشان دەمێننەوە. کەواتە ڕەنگە وا مەنتیقی تر بێت کەوەختێك ناچاردەبین بۆ بەشێك لەسنعەتەکان ناونیشانگەلێك ڕەچاو بکەین، ئەم ناونیشانانە بەشێوەیەك هەڵبژێرین کە بتوانێت توانای کارکردی زاوزێی لە وشەسازیدا هەبێت و بەسەر هەموو سنعەتەکاندا بگشتێندرێن. ئەم تەقەللایە لەکاتی نووسینەوەی جوانکاری هۆنراودا کارێکی پێویستە.

لەبڕگەکانی ٢/٩ و ٣/٩، جۆرەکانی هاوسەنگی ڕێزمانی لە دوو لقەبەشی ((هاونشینسازی ئەرکی)) و ((جێنشینسازی ئەرکی))دا خراونەتەڕوو. لەم ڕێگەیەوە دەتواندرێت جۆرەکانی هاوسەنگی ڕێزمانی بەم شێوەی خوارەوە پۆلبەندی بکرێت:

- هاوسەنگیی ڕێزمانی
  - هاونشینسازی ئەرکی
    - دووبارەبوونەوەی ڕێک:
      - پێچان و کردنەوەی ڕێک
      - اعداد
      - تنسیق الصفات
      - پێچان و کردنەوەی ناڕێک
    - دووبارەبوونەوەی ناڕێک:
  - جێنشینسازی ئەرکی
    - دووبارەبوونەوەی ڕێک: ئاوەژووی ڕێک
    - دووبارەبوونەوەی ناڕێک: ئاوەژووی ناڕێک

لەپێشەوەدا ئاماژە بۆ ئەو مەسەلەیە کراوە کە هاوسەنگییە ڕێزمانییەکان بەگشتی ئاراستەیان بەرەو لای ناوەوەی زمانە؛ بەو هۆیەوە ڕەنگە وادەربکەوێت کە گوزارشتکردن لە نموونەگەلێکی هاوسەنگی ڕێزمانی لەڕێگا واتاوە ئاسانتر بێت. جگە لەو مەسەلەیە، لە بەشێکی هاوسەنگییە ڕێزمانییەکان و بە تایبەتیش لەسنعەتی ((قلب مطلب)) (←ك ٥، ل ١١٨ — ١١٩)دا، جۆرێك لە دووبارەبوونەوەی تەواو لەسەر ئاستی هاوسەنگییە وشەییەکان دەبیندرێت؛ بەو هۆیەوە هەندێ جار دانانی بەهەبوونی جیاکارییەکی ورد لەنێوان سنعەتی ((دووبارەبوونەوەی ناوەڕاست)) و شتێکی وەك ((قلب مطلب)) دەبێتە ئاستەنگ، بەجۆرێك کە ڕوونکردنەوەی بابەتەکە تەنیا لەڕێگەی ئاوڕدانەوە لەواتادا جێبەجێ دەبێت، لەبارودۆخێکی وادا دەبێت دیسان جەخت لەسەر ئەوە بکرێتەوە، کە بەهۆی سروشتی زمانەوە، دانانی سنوورێکی کۆتایی (قاطع) لەنێوان ئاستەکانی شیکردنەوەدا کارێکی نەکردەیە و ئەو ئەگەرە هەمیشە لەئارادایە کە جۆرێك بەهۆی چەند سنعەتێکەوە شیاوی لێکۆڵینەوە بێت. بەم پێیە ئەگەر وایدابنێین کە هاوسەنگییە ڕێزمانییەکان لەسەر سنوورێکی ڕێژەیی لەنێوان ئاستی ناوەکی و دەرەکی زماندا هەڵکەوتوون، ڕەنگە وەکو کارێکی مەنتیقی بێتە بەرچاو کەوایدابنێین جوانکاری هۆنراو لە هاوسەنگییە دەنگییەکانەوە دەستپێدەکات و بەجۆرە ڕوخسارییەکانی ((گونەهای صورتی)) هاوسەنگییە ڕێزمانییەکان کۆتایی دێت و جوانکاری شیعر لەجۆرەکانی واتایی هاوسەنگییە ڕێزمانییەکان دەستپێدەکات و تا بەتوێژینەوە لەکۆتایی تەرزە واتاییەکان کۆتایی دێت.

کتێبنامه

١- حق شناس، علی محمد، مقالات ادبی، زبان شناختی، نیلوفر، ١٣٧٠.
٢- خانلری، پرویز ناتل، تاریخ زبان فارسی، بنیاد فرهنگ ایران، ١٣٥٦.
٣- شفیعی کدکنی، محمد رضا، موسیقی شعر، آگاه، ١٣٦٨.
٤- شمیسا، سیروس، آشنایی باعروض و قافیه، فردوس، ١٣٦٧.
٥- ______ ، نگاهی تازه بەبدیع، فردوس، ١٣٦٨.
٦- وحیدیان کامیار، تقی، وزن و قافیه شعر فارسی، مرکز نشر دانشگاهی، ١٣٦٧.
٧- همایی، جلال الدین، فنون بلاغت و صناعات ادبی، نشرهما، ١٣٦٨.

بەشی ١٢

قسەی کۆتایی

پێکهاتەی بنەڕەتی ئەم نامەیە لەیازدە بەشدا خراوەتەڕوو. بەشی یەکەم وەکو پێویست بۆ سەرنج و تێبینییە تیورییەکان تەرخانکرا بوو تاوەکو چوارچێوەی تیوری توێژینەوەکە ڕوونبکرێتەوە و لە چۆنییەتی پۆلینبەندی بابەتە پرش و بڵاوەکان لەیەك سیستەمدا بکۆڵدرێتەوە.

لەوەوەش کە ئەم توێژینەوەیە لەچوارچێوەی ئەرکی ئەدەبیی زماندا دەخولێتەوە، بڕگەی ٣/١ بۆ خستنەڕووی جیاکاری لەنێوان ئەرکەکانی زماندا تەرخانکراوە تاوەکو بزاندرێت ئەوەی بە ناونیشانی ((ئەرکی ئەدەبی)) زمانەوە ناودەبرێت چییە و چۆنیش دەتواندرێت بەشێوەیەکی ڕێژەیی ئەم ئەرکە لە ئەرکەکانی دیکەی زمان جیابکرێتەوە. بەدیاریکردنی ئەرکی ئەدەبیی زمان دەبوو ئەوەش ڕوونبکرێتەوە کە زمانی ئەدەب بەچ ڕێگایەك و لە چۆن باردۆخێکدا لەزمانی ڕۆژانە و پێوەر جیادەکرێتەوە. بەو هۆیەوە بڕگەی ٥/١ بۆ بەرجەستەسازی ئەدەبی و خستنەڕووی جۆرەکانی تەرخانکراوە.

بەسەرنجدان لەمەسەلەی بەرجەستەسازی ئەدەبی، ئەو دەرفەتە هاتۆتە پێش تاوەکو لە بڕگەی ٦/١ داو لەدرێژەی لێکۆڵینەوە سەبارەت بەجۆرەکانی زمانی ئەدەبی و دانانی بە جیاکاری لەنێوان هۆنراو و شیعر و پەخشاندا، سنووری ئەم توێژینەوەیەمان بۆ دەستنیشانبکرێت.

بەشی دووەم بۆ پێشینەی لێکۆڵینەوە ئەدەبییە نەریتییەکان تەرخانکراوە. سەرەتا ئاماژە بۆ لێکۆڵینەوە ئەدەبییە نەریتییەکان لەڕۆژئاوادا کراوە و لەپاشان کورتە مێژوویەکی گشتی لێکۆڵینەوەی ئەدەبی لەنێو موسوڵماناندا باسکراوە. لەخستنەڕووی ئەم کورتە مێژووەدا، ئاوڕ لەم بەشەی لێکۆڵینەوەکان دراوەتەوە کە جۆرێك پەیوەندیان لەگەڵ ئەم بەرنامەیەی ئێمەدا هەیە. بوونی هەندێك

لێکچوونی ڕواڵەتی لەنێوان لێکۆڵینەوە ڕەوانبێژییەکانی ڕۆژئاواییەکان و بەتایبەتیش لێکۆڵینەوەی یۆنانییە کۆنەکان و زانایانی موسولماندا، نووسەری ناچارکردووە تا لە کۆتایی بەشی دووەمدا مەودای کاریگەری بیروڕای لێکۆڵەرە ئەوروپاییەکان بەسەر ڕەوانبێژی ئیسلامیدا بخاتە ژێر باس و لێکۆڵینەوە.

لەبەشی سێیەمدا هاتووینەتە سەر کەموکورتییەکانی لێکۆڵینەوە ئەدەبییە کۆنەکان و، ڕوونکراوەتەوە کەوا ئەم چینە لێکۆڵینەوەیە کاری نازانستین و خاوەنی بناوانێکی بەڵگەمەند نین. پۆلینبەندیی سنعەتەکان لەچوار ناونیشانی عەرووز و قافیە، جوانکاری، واتاناسی و ڕوونبێژیدا، جیاکردنەوەی کێش لە باقیماندەی سنعەتە هۆنراوەییەکان، لێکۆڵینەوە لەسەروا بەدەر لەسنعەتە جوانکارییەکان، خستنەڕووی لقەبەشەکانی یەك تاکە سنعەت بەناونیشانی سنعەتگەلێکی سەربەخۆ، هێنانەوەی پێناسەگەلی گشتی و زاراوەتاشی ناپێویست، لەڕیزی تایبەتمەندییەکانی ئەم چینە لێکۆڵینەوانە دەژمێردرێن.

دوابەدوای خستنەڕووی کەم و کورتییەکانی لێکۆڵینەوە ئەدەبییە نەریتییەکان، بەشێك بۆ پێشینەی لێکۆڵینەوەی زمانەوانیی ئەدەبیات تەرخانکراوە، لەم بەشەدا دیسان زۆرترین سەرنج خراوەتە سەر ئەو لێکۆڵینەوانەی کە بەشێوەیەك لەشێوەکانی پەیوەندیان بەم توێژینەوەوە هەیە. چاوپیاخشاندنەوە و خستنەڕووی کەم و کورتی بەشێك لەم دیدگە نوێیانەش خراوەتە بەشی پێنجەم تاوەکو ئاشکرابێت کە ئەم توێژینەوە بە چ جۆرێك دەتوانێت کەڵك لە ئامرازەکانی زمانەوانی وەربگیرێت و ئەوەندەی بکرێت خۆی لەدووبارەکردنەوەی خەوشەکانی ڕابردوو بپارێزێت.

بەشی شەشەم ناوەرۆکی بنەڕەتی ئەم توێژینەوەیە پێکدێنێت. لەم بەشەدا هەوڵدراوە ئەوە ڕوونبکرێتەوە کەوا کرۆکی بنەڕەتیی تەواوی جۆرەکانی داهێنانی هۆنراو چین. لەسەر بنەمای بەڵگەمەندییە باسکراوەکان لە بەشی شەشەمدا، وەك شتێکی مەنتیقی دەردەکەوێت کەبتوانین پرۆسەی دووبارەبوونەوەی ئاخاوتن وەکو ئامرازی پەیدابوونی هۆنراو دابنێین و لەوەوەش کە جۆرەکانی دووبارەبوونەوەی ئاخاوتن لەئاکامدا جۆرەکانی هاوسەنگی لێدەکەوێتەوە، ئەوا سێ بەشەکەی تری نامەکە لەسەربنەمای ئاستەکانی شیکاری دەنگی، وشەیی و ڕێزمانی، بۆ خستنەڕووی هاوسەنگییەکان تەرخانکراوە.

لەکاتی لێکۆڵینەوەی سنعەتەکان، نووسەر گەیشتۆتە ئەو قەنەعاتەی کەوا تەرزەکانی هۆنراو، توانای بالادەستی وەك یەکیان نییە. بەو هۆیەوە دەبوو توانای هەر سنعەتێك لە داهێنانی هۆنراودا دەستنیشان بکرێت بۆ ئەوەی بتوانین زنجیرە پلەبەندییەك بۆ ڕوودانی سنعەتەکان بخەینە بەرچاو. بەشی دەیەم بۆ لێکۆڵینەوەی ئەم زنجیرە پلەبەندییە تەرخانکراوە. بۆ دەسپێڕاگەیشتن بەم ئەرکە، کۆمەڵەیەکی زۆر لەنموونەکان لەژێر ناونیشانی نەخشەی زمانیدا لێیان کۆڵراوەتەوە و ژمارەی دووپاتبوونەوە و ڕوودانی هەر سنعەتێك لەبەرچاوگیراوە، تاوەکو ئازادی و بەندی ڕوودانی هەر سنعەتێك لەئاست هەر سنعەتێك یاخود سنعەتەکانی دیکەدا ڕوونببێتەوە.

لەبەشی یازدەمدا هەوڵدراوە لەڕێگەی ئەو زانیارییانەی بەدەستمان هێناون، سنعەتەکانی پەیوەندیدار بەهۆنراو وەسف و پۆلبەندی بکرێن. ئەم بەشە بەبێ هیچ خۆڕانانێك تەنیا دیارخەری جۆرێك لەپۆلبەندی سەرەتایی سنعەتە هۆنراوەییەکانە. ئەوەی لەم کورتە باسەدا خراوەتەڕوو ئاماژە بۆ

چەند مەسەلەیەك دەكات:

أ) تاوەكو ئێستا جیاكارییەكی ڕوون لەنێوان هەرسێ جۆرەكەی ئەدەب، بەواتا هۆنراو و شیعر و پەخشان، لانی كەم لە لێكۆڵینەوەكانی ئەدەبی فارسیدا، بەرچاو ناكەوێت.

ب) ئەو هونەرەی كەوا لە لێكۆڵینەوە دێرینەكانی ئەدەبیاتدا و لەژێر ناونیشانی ((جوانكاری))دا خراوەتەڕوو، هێشتا شێوەیەكی زانستی وەرنەگرتووە و، پێكهاتەیەكی تێكەڵاوە لەسنعەتگەلێك كە بەشێكی پەیوەندی بە پەخشان و بەشێكی بەهۆنراو و بەشێكی پەیوەندی بە شیعرەوە هەیە.

پ) زۆرینەی ئەو پێناسانەی لەكتێبەكانی جوانكاریدا هاتوون جامیع و مانیع نین و بەو هۆیەوەش ئەو ڕێزپەڕییانەی كە لە هەر پێناسەیەكدا بەدیهاتوون، كۆمەڵە سنعەتێكی تازەیان لێ بەدیدێت كە بوونی هیچ یەكێكیان سەرنجی بەلای خۆیدا ڕانەكێشاوە.

ت) بەكارهێنانی زاراوەی نامۆ بۆ جۆرەكانی یەك تاكە سنعەت، بۆتە هۆكارێك بۆ ئەوەی كۆمەڵەیەكی لێڵ و ئالۆز بۆ چەند سنعەتێكی دیاریكراو بهێندرێتەوە.

دانان بەجیاكاری لەنێوان هۆنراو و پەخشان و شیعردا ئەو دەرفەتەی ڕەخساندووە تاوەكو بتواندرێت سنعەتەكانی پەیوەست بە هۆنراو، كە هەر یەكێكیان وەكو جۆرێك لەزیادكردنی ڕێسا لەڕووكاری دەرەوەی (ڕوخساری) زمان دەژمێردرێت، لە سنعەتەكانی دیكەی پەیوەندیدار بە شیعر و بە پەخشان جیابكرێتەوە. ئەوە بەو مەعنایە نییە كە دەتواندرێت هەموو دەقێكی ئەدەبی بەشێوەیەكی كۆتایی لەچوارچێوەی یەكێك لە سێ جۆرەكەی ئەدەبدا دابندرێت؛ بەلام دەتواندرێت ئەوە

ڕابگەیەندرێت کە لەسەر بنەمای ژمارەی پاتەبوونەوە و ڕوودانی ئەو سنعەتانەی کە پەیوەستن بە هەر یەکێك لەسێ جۆرەکەی ئەدەب، ئەوە ئاشکرا بکرێت کە هەر دەقێکی ئەدەبی ئاراستەی بەلای کام جۆردا هەیە. بەو هۆیەوە هۆنراو و پەخشان و شیعر وەکو سێ بەشە نموونە وەرگیراون تاوەکو بتواندرێت ڕێبازێکی بەلگەمەند بەمەبەستی دەستنیشانکردنی جێگەوپێگەی هەردەقێکی ئەدەبی بگیرێتەبەر.

خستنەڕووی توانای جیاکاری لەنێوان جوانکاری هۆنراو و جوانکاری شیعردا، بە یەکێك لە گریمانە بەدەستهاتووەکانی ئەم نامەیە دەژمێردرێت. لەسەر بنەمای ئەو بەلگەمەندییانەی کە هەن، بەتایبەتی لە بەشی شەشەمدا، ئەو دەرفەتە لەئارادا هەیە کە بتواندرێت سنعەتگەلە بەدیهێنەرەکانی هاوسەنگی، کە پەیوەندیان بەڕووکاری دەرەوەی زمانەوە هەیە، لەو سنعەتانەی کەتایبەتن بەلادان لەپێوەر و لە کۆتاییدا بەڕووی ناوەوەی زمانەوە پەیوەستن، لەیەکتر جیابکرێنەوە. لەبارودۆخێکی وەهادا دەتواندرێت دەستمان بەدوو زانستی وەکو ((جوانکاری هۆنراو)) و ((جوانکاری شیعر)) ڕابگات و هەر یەکێکیش لەم دوو زانستە گریمانیکراوە، بە ناونیشانی یەکەکانی سیستەمێك لێیان بکۆلدرێتەوە.

سەلماندنی ئەم جیاکارییە بەو مەعنایە نییە کە ئەو جۆرانەی لەبەرهەمێکی ئەدەبیدا بەکارهێندراون، تەنیا لەچوارچێوەی یەکێك لەم دوو زانستەدا شیاوی لێکۆلینەوەن، چونکە پێویستە هەمیشە ئەوەمان لەبەرچاو بێت، کەوا دەرفەتی بەکارهێنانی جۆرەکانی هۆنراوەیی و شیعری لەپاڵ یەکتریدا هەن.

ئەو نموونانەی کە لەم کورتە باسەدا هێناومانەتەوە، بەمەبەست لەنێوان بەرهەمە نەریتی و نوێیەکاندا هەڵمان بژاردوون، تاوەکو ئەوە ڕوونبێتەوە کەوا سنعەتە جوانکارییەکان

وانییە تەنیا لەچوارچێوەی ئەدەبی فارسی دێریندا بێت و لەکاتی لێکۆڵینەوەی زانستیی ئەدەبیاتدا، ناکرێت بەشێك لەیەك سیستەم بەقازانجی بەشێکی دیکە وەلاوە بندرێت. هەندێ لەو نموونانەی لەم نامەیەدا خراونەتەڕوو بۆ ئاماژەکردن بەچەند بابەتی جیاواز بەکاربراون. دووبارەکردنەوەی نموونەکان لەشوێنی جیاجیای ئەم کورتە باسەدا نیشاندەری ئەو ڕاستیەیە، کە هەر دەقێکی ئەدەبی، هاتوو لەسنووری یەك دێریش دابێت، بۆی هەیە چەندین سنعەتی هۆنراوەیی تیادا بەدیبێت.

سەرچاوەکانی لێکۆڵینەوە

أ- سەرچاوە لاتینییەکان:

- Abercrombie, D. *Studies in Phonetics and Linguistics,* Oxford,1971.
- Amante, D. J. ''Ironic Language: A Structuralist Approach'', *Language and Style,* No. 13, 1980.
- Austerlitz, R. ''Parrallelismus'', *Poetics,* Warsaw and The Hague, 1961.
- Banfield, A. *Unspeakable Sentences: Narration and Representation in the Language of Fiction*, Routledge & Kegan Paul, London, 1982.
- Brumfit, C. and Carter، R. A. (eds.) *Literature and Language Teaching,* Oxford Univ. Press, Oxford, 1986.
- Burton, D. *Dialogue and Discourse: A Sociolinguistic Approach to Modern Drama, Dialogue and Naturally Occurring Conversation,* Routledge & Kegan Paul, London, 1980.
- ________ ''Through glass darkly: through dark glasses'' in R. A. Carter (ed.) *Language and Literature,* Allen & Unvin, London, 1982.
- Carter, R. A. (ed.) *Language and Literature: An Introductory Reader in Discourse Stylistics,* Unvin Hyman, London, 1989.
- ________ ''Language and Literature'', in Collinge, N. E. (ed.) *An Encyclopaedia of Language, Routledge*, London, 1990.
- Chilton, P. "Autonomy and paradox in literary theory'', *Journal of Literary Semantics,* No. 12, 1983.
- Cluysenaar, A. *Introduction to Literary Stylistics,* Batsford, London, 1976.
- Cohen, J. *Structure du Language Poétique,* Flammarion, Paris, 1986.

- Crane, R. S. *The Language of Criticism and the Structure of Poetry,* Univ. of Toronto Press, Toronto, 1953.
- Crombie, W. ''Raymond Chondler: Burlesque, Parody, Paradox, '' *Language and Style,* No. 16, 1983.
- Crystal, D. and Davy, D. *Investigating English Style,* Longman, London, 1969.
- Culler, J. *Structuralist Poetics,* Routledge, London, 1975.
- _____ The *Pursuit of Signs,* Routledge & Keran Paul, London, 1981.
- Cummins, M. and Simmons, R. *The Language of Literature,* Pergamon press, London, 1983.
- Dillan, G. *Constructing Texts: Elements of a Theory of Composition and Style,* Indiana Univ. Press, Bloomington, 1981.
- Esau, H. ''Literary style and the Linguistic approach'', *Journal of Literary Semantics,* No. 8, 1979.
- Fowler, R. ''Linguistic and versus Poctics'', *Journal of Literary Semantics,* No. 8, 1979.
- Halliday, M. A. K. et al. *The Linguistic Science and Language Teaching,* London, 1964.
- _______ ''Linguistic function and literary style'', in Chatman, S. (ed.) *Literary Style: A Symposium,* Oxford Univ. press, London, 1971.
- Harvanek، B.''The functional differentiation of standard language'', in Garvin, P. (ed.) *Prague School Reader in Esthetics, Literary Structure and Style,* Georgetown, Georgetown Univ. Press, 1932.
- Hill, A. A. ''Some further thoughts on grammatically and poetic Language'', *Style,* No. 1, 2, 1967.
- Jakobson, R. ''Linguistics and Poetics'', in Sebeok, T.(ed.) *Style in Language,* MIT. Cambridge, Mass. 1960.
- Kintgen, E. *The Perception of Poetry,* Indiana Univ. Press, Bloomington, 1984.

- Knight, R. ''Literature and the Language of Linguistics'', *The Use of English,* No. 33, 1982.
- Leavis, F.R. *The Great Tradition,* Penguin, Harmondsworth, 1948
- _____. *The Common Pursuit,* Penguin, Harmondsworth, 1952.
Lcech, G. N. *A Linguistic Guide to English Poetry,* Longman, London, 1969.
- _______ and Short, M. H. *Style in fiction,* Longman, London, 1981.
- Levin, S. *Linguistic Structures in Poetry,* Mouton, The Hague, 1962.
- ______ ''Deviation-statistical and determinate-in poetic language'' *Lingua*. No. 12, 1963.
- ______ ''Internal and external deviation in poetry'', *Word,* No. 21, 1965.
- ______''The analysis of compression in poetry'', *Foundations of Language,* No. 7, 1971.
- Lodge, D. *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Metonymy and the Typology of Modern Literature,* Edward Arnold, London, 1977.
- Mchale, B. ''Unspeakable sentence, unnatural acts: Linguistics and poetics revisited'', *Poetics Today,* No. 4, 1983.
- Messing, G. M. ''The impact of transformational grammar upon stylistics and literary analysis'', *Linguistics*, No. 66, 1971.
- Mukarovsky, J. ''Standard language and poetic language'', in Garvin, P. (ed.) *Prague School Reader in Esthetics, Literary Structure and Style.* Univ. of Georgetown press, Georgetown, 1932.
- Nash, W. *Designs in Prose,* Longman, London, 1980.
Nowottny, W. *The language Poets Use,* Athlone Press, London, 1962, Norris, C. *Deconstruction: Theory and Practice,* Methuen, London, 1982.

- Ohmann، R. ''Generative grammars and the concept of literary style'', *Word*, No. 20, 1964.
- ______''Literature as Sentences'', College English, No. 27, 1966.
- Pratt, M. L. *Toward a Speech Act theory of Literary Discourse.* Indiana Univ. Press, Bloomington, 1977.
- Pulman, S. G. ''Are metaphors Creative''?, *Journal of Literary Semantics,* No. 2, 1982.
- Reeves, C. E. ''Literary competence and the Linguistic model'', *Journal of Literary Semantics,* No. 2, 1983.
- Samareh, Y. *The Arrangement of Segmental Phonemes in Farsi,* Tehran Univ. Press Tehran, 1977.
- Saussure, F. de. *Cours de Linguistique Général,* Payot, Paris, 1967.
- Sebeok, T. A. (ed.) *Style in Language,* MIT, Cambridge, Mass., 1960.
- Short, M. H. ''Prelude ''I'' to a literary linguistic-stylistics'', Style, No. 6, 1973.
- Taylor, T. J. *Linguistic Theory and Structural Stylistics,* Pergamon Press, Oxford, 1980.
- Thorne, J. P. ''Generative grammar and stylistic analysis'', in Lyons, J. (ed.) *New Horizons in Linguistics,* Penguin, Harmondsworth, 1970.
- Widdowson, H. G. *Stylistics and the Teaching of Literature,* Longman, London, 1975.

ب–سەرچاوە فارسییەکان :

- آتشی، منوچهر.((نماهای نوشتاری شعر امروز فارسی))، تماشا، ش۳٤۹، س۸، بهمن۱۳٥٦.
- آهنی، غلا محسین. معانی بیان، انتشارات مدرسه عالی ادبیات و زبان های خارجی، ۱۳٥۷.
- آهی، حسین. برسی جامعی در بحور شعر فارسی، تهران، خرز، ۱۳٥۷.
- ______.((فصول شعر و اصول شاعری))، سروش، ش۱۸۳-۲۰۱س٤-٥، ۱۳٦۱-۱۳٦۲.
- ابن نديم، الفهرست، تصحيم رضا تجدید، تهران، ۱۳٥۰.
- احمدی، بابك، ساختار و تأویل متن، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۰.
- ادیب طوسی، محمد امین.((یك پیشنهاد تازه در فن عروض))، مجله دانشگاه ادبیات و علوم انسانی، دانشگا تبریز، ش۳-٤، ص۱۲، ۱۳۳۹.
- ______.((وزن شعر فارسی و رابطەء آن با اوزان قدیم ایران))، گوهر، ش۲، ۱۳٥۳.
- ارسطو. فن شعر، ترجمه عبدالحسین زرین کوب، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳٥۳.
- اخوان ثالث، مهدی ((أیات موزون افتاده قرآن کریم))، یادنامه علامه امنی، ج۱، ۱۳٥۲.
- ______.((نوعی وزن در شعر امروز فارسی))، پیام نوین، حج٥-٦، ۱۳٤۲.
- ______.بدعت ها و بدایع نیمایوشیج، تهران، توکا، ۱۳٥۷.
- اسمیت، نیل و دیردری ویلسن. زبان شناسی نوین، نتایج انقلاب چامسکی، ترجمه علی اشرف صادقی و دیگران، تهران، أنگاه، ۱۳٦۷.
- باطنی، محمد رضا. توصیف ساختمان دستوری زبان فارسی، تهران، امیر کبیر، ۱۳٥۷.
- ______.پیرامون زبان و زبان شناسی، تهران فرهنگ معاصر، ۱۳۷۱.

- ثمره، یدالله. ((تحلیل سبکی یك شعر منسوب به حافظ))، مجله دانشکده ادبیات علوم انسانی، دانشگاه تهران، ص۲۲، ش۳-٤.
- ______.((تحلیلی بر ردەشناسی زبان: وژگی های ردەشناختی زبان فارسی))،مجله زبان شناسی، ش۱،س۷، بهار و تابستان ۱۳٦۹.
- ______.آواشناسی زبان فارسی، تهران مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳٦۲.
- حق شناس، علی محمد. مقالات ادبی، زبان شناختی، تهران، نیلوفر، ۱۳۷۰.
- ______.((شعر، نظم، نثر، سه گونه ادبی))، دومین کنفرانس زبان شناسی نظری و کاربردی، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۷۱.
- خانلری، پرویز ناتل. تحقیق انتقادی در عروض فارسی چگونگی تحول اوزان غزل، دانشگا تهران، ۱۳۲۷.
- ______. وزن شعر فارسی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۲۵.
- ______. شعر و هنر، انتشارات مجله سخن، ۱۳۲۵.
- ______.درباره وزن شعر، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳٥٦.
- ______. تاریخ زبان شناسی، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳٥٦.
- خزائلی، محمد و حسن سادات ناصری. بدیع و قافیه، انتشارات مدرسه عالی ترجمه، بی تا.
- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه فارسی، انتشارات لغت نامه، دانشگاه تهران، ۱۳۳۰.
- ذوالفنون، جلال. آموزش سه تار، تهران. آهنگ، ۱۳٦۹.
- روبینز.آر.اچ. تاریخ مختصر زبان شناسی، ترجمه علی محمد حق شناس، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۰.
- زرین کوب، حمید.((تکامل بلاغت و بدیع در قرن چهارم و پنجم هجری))، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی ، ش۲، ص۱۱.
- زرین کوب، عبد الحسین. نقد ادبی، تهران، امیر کبیر، ۱۳٥٤.

- شفیعی کدکنی، محمد رضا، موسیقی شعر، تهران، اگاه، ۱۳٦۸.
- شمیسا، سیروس. فرهنگ عروضی، تهران، خانه ترجمه، ۱۳٥٤.
- ______.((منشأ عروض فارسی)، آینده، اردیبهشت۱۳٦۲.
- ______آشنایی با عروض و قافیة، فردوس، ۱۳٦۷.
- ______نگاهی تازه به بدیع، فردوس، ۱۳٦۸.
- ______عروض، دانشگا پیام نور، ۱۳٦۸.
- ______بیان، فردوس، ۱۳۷۰.
- صدری، جمال، آهنگ شناسی و سنجش آن با عروض سنتی، اصفهان، فیروز، ۱۳٦٦.
- صفوی، کورش. آزادی و بند در واژگان غیر بسیط زبان فارسی، رساله کارشناسی ارشد، دانشگاه تهران، ۱۳٥۸.
- عسکری، ابوهلال، الفروق فی اللغه، ترجمه محمد علوی مقدم و ابراهیم الدسوفی شتا، مؤسسه چاپ و انتشارات أستان قدس رضوی، ۱۳٦۳.
- علوی مقدم، محمد.((علم بلاغت در قرن سوم هجری))، مجموعه سخنرانی های دومین کنگره تحقیقات ایرانی، دانشگاه مشهد، ۱۳٥۱.
- فالر، راجر دیگران. زبان شناسی و نقد ادبی، ترجمه مریم خوزان و حسین پاینده، تهران نشر نی، ۱۳٦۹.
- فرزاد، مسعود، مبنای ریاضی عروض، تهران، چاپخانه بانك ملی ایران، ۱۳٤٥.
- ______.((عروض مولوی)، خرد و کوشش، اردیبهیشت۱۳۲۹.
- ______.((عروض رودکی))، خرد و کوشش، أبان ۱۳۲۹.
- ______.((مجموعه اوزان شعر فارسی))، خرد و کوشش، بهمن ۱۳۲۹.
- ______.((عروض حافظ))، مجاله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه تهران، ش۱، س۱۸، ۱۳٥۰.
- فرشیدورد، خسرو، ((پژوهشی دستوری دربارهء وزن کلمه در فارسی))،

مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ش۲-۳، ص۲۱.
- ______. درباره ادبیات و نقد ادبی، تهران، امیر کبیر، ۱۳٦٤.
- قزوینی، جلالدین محمد بن عبدالرحمن. التلخیص فی علوم البلاغه، بی نا، بی تا.
- قدیمی، مهوش.((زبان شناسی و کاربرد آن در ادبیات، پیدایش نقد ساختاری))، مجله زبان شناسی، مرکز نشر دانشگاهی، ش۱، س۵، ۱۳٦۷.
- ______.((زبان ادبی زبان گوفتاری))مجلهء زبان شناسی، مرکز نشر دانشگاهی، ش٤، س۲، ۱۳٦٤.
- کاشفی سبزواری، میرزا حسین، بدایع الافکار فی صنایع الاشعار، ویراستهء میر جلال الدین کزازی، تهران، نشر مرکز، ۱۳٦۹.
- محمدی، محمد. فرهنگ ایرانی پیش از اسلام و آثار آندر تمدن اسلامی و ادبیات عربی، دانشگاه تهران، ۱۳٥٤.
- مسگرنژاد، جلیل. مختصری در شناخت علوم عروض و قافیه، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۷۰.
- مصاحب، غلا محسین و دیگران. دائرة المعارف فارسی، فرانکلین، ۱۳٥٦.
- معین، محمد. فرهنگ فارسی، تهران، امیر کبیر، ۱۳٥٦.
- ملاح، حسین علی.پیوند موسیقی و شعر، تهران، نشر فضا، ۱۳٦۷.
- میلانیان، هرمز. ((کوتاه ترین جمله و ساختمان آن در زبان فارسی))، پژوهشنامه فرهنگستان زبان ایران، ش۱، ۱۳٤٥.
- نجفی. ابوالحسن. ((اختیارات شاعری))، جنگ اصفهان، ش۱۰، ۱۳٥۲.
- ______.((درباره طبقه بندی وزن های شعر فارسی))، أشنایی بادانش، ش۷، ۱۳٥۹.
- ______.مبانی زبان شناسی و کاربرد آن در زبان فارسی، دانشگاه آزاد ایران، ۱۳٥۸.
- وامقی، ایرج.((وزن شعر و موسیقی))، موزیك ایران، ج۷، ش۱.

- ______.((تا رهایی))، کلك، ش۳۲-۳۳،أبان و آذر۱۳۷۱.
- ______.((وزن شعر فارسی مأخوذ از وزن شعر عرب نیست))، مجموعه سخنرانی های هشتمین کنگره تحقیقات ایران، ۱۳۵٦.
- ______.((بررسی اوزان نوحه‌ها))، مجله دانشگاه انقلاب، ش۳۲، ۱۳٦۲.
- ______.((عروض فارسی در یك مقاله))، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی، ش۱، س۱٦، ۱۳٦۲.
- ______.وزن قافیه شعر فارسی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳٦۷.
- ______.بررسی منشأ وزن شعر فارسی، موسسه چاپ و انتشارات أستان قدس رضوی، ۱۳۷۰.
- همایی، جلالدین. فنوون بلاغت و صناعات ادبی، تهران، نشر هما، ۱۳٦۸.
- یارشاطر، احسان. ((آرایشی بی نام))، ایران نامه، س٦، ش۱، ۱۳٦٦.
- یغمایی، حبیب.((اصول فن عروض))(به نظم)، یغما، ج۱٦.

سەرچاوەی نموونەکان:

- آشتی، منوچهری. أهنگ دیگران، نیل، تهران، ١٣٢٩.
- _____.بر انتهای اغاز، دنیای کتاب، تهران، ١٣٥٠.
- ابتهاج، هوشنگ(ه.ا.سایه)، سراب، صفی علیشا، تهران، ١٣٣٠.
- _____. سیاه مشق، امیر کبیر، تهران، ١٣٣٢.
- _____. زمین، نیل، تهران، ١٣٣٤.
- احمدی، احمد رضا، روزنامهء شیشه ای، طرفه، تهران، ١٣٤٣.
- _____.من فقط سثیدی اسب را گریستم، دفترهای زمانه، ١٣٥٠.
- اخوان ثالث، مهدی، ارغنون، مروارید، تهران، ١٣٤٨.
- _____. زمستان، مروارید، تهران، ١٣٤٨.
- _____. آخر شاهنامه، مروارید، تهران، ١٣٤٨.
- _____.از این اوستا، مروارید، تهران، ١٣٤٩.
- _____.برگزیده شعرها، بامداد، تهران، ١٣٤٩.
- امینی، یدالله. کولاك، شمس، تبریز، ١٣٤٦.
- توللی، فریدون. رها، کانون تربیت، شیراز، ١٣٤٦.
- حافظ، خواجه شمس الدین محمد، غزلیات، به تصحیح پرویز ناتل خانلری خورزمی، تهران، ١٣٥٩.
- حقوقی، محمد. شعر نو از آغاز تا امروز، جیبی، تهران، ١٣٥٧.
- خویی، اسماعیل، بربام گردباد، رز، تهران، ١٣٢٩.
- _____. فراتر از شب اکنونیان، رز، تهران، ١٣٥٢.
- رویایی، یدالله. دلتنگی ها، روزن، تهران، ١٣٥٢.
- سپانلو، محمد علی. خاك. طرفه، تهران، ١٣٤٤.
- _____.رگبارها، طرفه، تهران، ١٣٤٦.
- سپهری، سهراب، حجم سبز، روزن، تهران، ١٣٤٦.
- _____. هشت کتاب، طهوری، تهران، ١٣٥٦.

- سعدی، شیخ مصلح الدین. کلیات، به کوشش بهاءالدین خرمشاهی. امیر کبیر، تهران، ۱۳۵٦.
- شاملو، احمد، هوای تازه، نیل، تهران، ۱۳۵۲.
- ______. باغ آینه، مروارید، تهران، ۱۳۵۲.
- ______. أیدا در آینه. نیل، تهران، ۱۳۵۰.
- ______.ابراهیم در آتش. زمان، تهران، ۱۳۵۲.
- فرخزاد، فروغ، اسیر، امیر کبیر، تهران، ۱۳۵۲.
- ______.دیوار، امیر کبیر، تهران، ۱۳۵۲.
- ______. عصیان، امیر کبیر، تهران، ۱۳۵۲.
- ______.تولید دیگر، مروارید، تهران، ۱۳۵۳.
- فردوسی، حکیم ابوالقاسم، شاهنامه، مسکو، ۱۹٦۳-۱۹۷۱.
- کسرایی، سیاوش. آوا، نیل، تهران، ۱۳۳۷.
- ______.آرش کمانگیر، اندیشه، تهران، ۱۳۳۸.
- مشیری، فریدون. بهارا را باور کن، نیل، تهران، ۱۳۲۷.
- مولوی، جلالدین محمد. دیوان کبیر، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، دانشگاه تهران، ۱۳۳٦-۱۳٤٤.
- نادرپور، نادر، شعر انگور، مروارید، تهران، ۱۳٤۸.
- ______. سرمه ء خورشید، مروارید، تهران، ۱۳٤۸.
- نیما یوشیج. افسانه، تهران، ۱۳۲۹.
- ______.شعر من، امیرکبیر، تهران، ۱۳۵۳.
- ______. آب در خوابگه مورچگان، امیر کبیر، تهران، ۱۳۵۲.
- جدا از اثار فوق، همهء نمونه های به دست داده شده از منابع زیر نیز در پیکره ء زبانی مورد بررسی قرار گرفته است:
- شفیعی کدکنی، محمد رضا. موسیقی شعر، آگاه، تهران، ۱۳٦۸.
- شمیسا، سیروس، آشنایی با عروض و قافیه، فردوس، تهران، ۱۳٦۷.
- ______. نگاهی تازه به بدیع، فردوسی، تهران، ۱۳٦۸.
- وحیدیان کامیار، تقی، وزن قافیه شعر فارسی، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، ۱۳٦۷.
- همایی، جلالدین. فنون بلاغت وصناعات ادبی، نشر هما، تهران، ۱۳٦۸.

فەرهەنگۆك

کوردی	فارسی	ئینگلیزی
ئـ		
ئاخێوەر	گوینده	Addressor
ئارەزوومەندانە	اختیاری	Arbitrary
ئایکۆن	شمایل	Icon
ئەرك (رۆڵ)	نقش	Function
ئەوپەڕ زمانیی	فرازبانی	Metalinguistic
ب		
بەرجەستەسازیی	برجسته‌سازی	Foregrounding
بەشە نموونە (نموونەبەش)	پیش نمونه	Prototype
بەرانبەریی	تقابل	Contrast
بەند (سنووردارِیی)	بند	Constraint
بڕگە	هجا	Syllable
بزوێن	واکه	Vowel
بنیات	ساخت	Structure
بنیاتگەریی	ساختگرایی	Structuralism
پ		
پاتەبوونەوە	تکرار	Repetition
پاشگر	پی واژ	Enditic
پەیام	پیام	Message

Comunicative	ارتباطی	پەیوەندی
Definition	تعریف	پێناسە
Analogy	قیاس	پێوەر
	ج	
Rhetoric	بدیع	جوانكاریی
Aesthetics	زیبایی شناسی	جوانیناسیی
Reduplication	دوگانەسازی	جووتكردن
Realization	تحقق صوری	جێبەجێكردن
Substitution	جایگزینی	جێگرتنەوە
Paradigmatic	جانشینی	جێنشینی
	چ	
Similarity	مشابهت	چوواندن
	خ	
Metaphor	مجاز	خوازە
Metaphor	استعارە	خواستن
Euphony	خوشنوایی	خۆشنەوایی
	د	
Derivation	اشتقاق	دارِژتن
Invento	معنی افرینی	داهێنانی واتا
Diachronic	درزمانی	دەرزەمانیی (مێژوویی)
Phonic	اوایی	دەنگیی
Phonetic	اواشناسی	دەنگسازیی

Pragmatic	کاربردشناسی	دەورووبەرناسیی
Opposition	تضاد	دژیەگ
Addressee	مخاطب	دوێنەر (وەرگر — پەیامگر)
Repetition	تکرار	دووبارەبوونەوە
Verbal repetition	تکرار کلامی	دووبارەبوونەوەی ئاخاوتن
Anadiplosis	تکرار تأکیدی	دووبارەبوونەوەی جەختاو
Ananadais	تکرار مغایر	دووبارەبوونەوەی گۆڕاو
ڕ		
Verbal behavior	رفتار زبانی	ڕەفتاری زمانیی
Pun	جناس	ڕەگەزدۆزیی
Code	رمز	ڕەمز
Syntactic	نحوی	ڕێزمانی
ز		
Poetics licence	ضرورت شعری	زەرووڕەتی شیعریی
Linguistic	زبان شناختی	زمانەوانی
Structural linguistic	زبـان شـناختی ساخت گرا	زمانەوانی بنیاتگەری
Speech chain	زنجیرەء گفتار	زنجیرەی ئاخاوتن
Extra regularity	قاعده افزایی	زیادکردنی ڕێسا
س		
Rhyme	قافیه	سەروا
Emotive	عاطفی	سۆزداری
Symbol	نماد	سیمبۆل

	ش	
Poetics	شعرشناسی	شیعرناسی (هونەری شیعر)
Style	سبك	شێواز
Stylistics	سبك شناسی	شێوازناسی
	ع	
Prosody	عروض	عەرووز
	ف	
Polyphony	چند اوایی	فره دەنگی
Polysemy	چند معنایی	فره واتایی
Form	صورت	فۆرم
Formalism	صورت گرایی	فۆرمالیزم
Disposition	سخن پیوەندی	قسه هۆنینەوه
	ك	
Communication channel	مجرای ارتباطی	کەناڵی پەیوەندی
Action	رفتاری	کرداری
Metre	وزن	کێش
Metrical	وزنی	کێشدار
Archaism	باستان گرایی	کۆنگەرایی
	گ	
Referential	ارجاعی	گەڕانەوەیی

Inflection	تصريف	گەردانكردن
Speech	گفتار	گوفتار
Discursive	مقال	گوتار
Casual conversation	گفتار غير رسمى	گفتوگۆی نافەرمی
	ل	
Deviation	هنجار گريزى	لادان لە پێوەر
Intuitive	شمّی	لەخۆوە
	م	
Associative	متداعی	موتەداعی (بانگهێشتی)
Musicality	موسيقائيت	مۆسيقايی
Methodology	روش شناختی	میتۆدناسی
Referent	مصداق	میسداق
	ن	
Content	محتوا	ناوەرۆك (ناواخن)
Consonant	همخوان	نەبزوێن
Linguistic model	الگوی زمانی	نموونەی زمانیی
Sign	نشانه	نیشانە
Semiotics	نشانه شناسى	نیشانەناسی
	و	
Sense	معنى	واتا
Descriptive	توصيفى	وەسفی
Statics	ايستا	وەستاو

Morphology	سازەشناسی	وشەسازی
Idea	انگار	وێنا
	هـ	
Conative	ترغیبی	هاندەری
Homophony	هم اوایی	هاودەنگی (هاوبێژی)
Phatic	همدلی	هاودڵی
Synchronic	همزمانی	هاوزەمانی (هاوکاتی)
Contiguity	مجاورت	هاوسێتی
Assonance	توازن	هاوسەنگی
Syntagmatic	همنشینی	هاونشینی
Parallelism	توازی	هاوتەریبی
Verse	نظم	هۆنراو
Synonymy	هم معنایی	هاوواتایی
Schemes	صنایع لفظی	هونەرەکانی وتە
Tropes	صنایع معنایی	هونەرەکانی واتا
	ی	
Memoria	یادسپاری	یادگاری

كورش صفوی

از زبانشناسی به ادبیات

جلد اول نظم

ترجمه به زبان كردی
عثمان دشتی

ويرايش
پ. د. يوسف شريف سعيد

٢٠١٨م – ٢٧١٨ك – ١٣٨٧ش

View publication stats